

Д. ФУРМАНОВ

Б-р
Ф-95

Д. ФУРМАНОВ

ВИБРАНІ

ТВОРИ

Д.ФУРМАНОВ

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1951

Переклад з російської
за редакцією М. ДУБИНСЬКОГО

БОЄЦЬ, ПИСЬМЕННИК, ВІЛЬШОВИК

ДИТИНСТВО І ЮНАЦТВО

Дмитро Фурманов народився в невеликому селі Серєда, Костромської губернії, тепер Івановської області, 1891 року, 25 жовтня за старим стилем.

Сім'я Фурманова жила в будинку Милова — трактирника. Хазяїн любив випити, і часто маленькому Митяю — так звали дома Дмитра — доводилось бути свідком сварок і бійок у сім'ї Милова.

1897 року родина Фурманова переїздить до Іванова. Батько, кинувши сільське господарство, відкрив чайнушку. Прибуток був мізерний і не забезпечував сім'ю, що рік у рік зростала.

Митяй читав багато, без розбору, все, що потрапляло під руку. Захоплювався Майн-Рідом, Вальтером Скоттом, мріяв про пригоди. Серед вучилих хлопчаків він був визнаний ватажок.

Дванадцяти років він закінчив міську школу, і батько, сподіваючись зробити з нього комерсанта, віддав хлопця в торговельну школу. Жвавий, вразливий Митяй потрапляє в чужу для нього атмосферу. Арифметика, комерція, бухгалтерія... А вдома, сховавшись в кутку або вибравши загишну місцянку за сараєм, він заповнює зошит за зошитом віршами. Вірші чергуються з прозою, записами про прочитані книжки. Від Майн-Ріда Митяй переходить до Тургєнева, Льва Толстого, Григоровича, Надсона.

І от Фурманов вирішує вести свій щоденник.

«Чому ж мені не взятися і не написати повість про себе? Я в душі поет, я пишу вірші, люблю літературу, болю душою за російську мову і часом дуже ревную тих, що наближаються до неї, але, очевидно, не гідні її. З дитинства свого я тут маю намір написати лише те, що без особливого напруження думки зможу перекласти на папір, тобто факти, що якнайскрапше характеризують мене (якщо тільки характеристика моя придасться наступним поколінням). На своє майбутнє я дивлюсь спокійно, мені думається чомусь, що я мушу стати письменником — і обов'язково поетом». — Ось що записує Фурманов на першій сторінці свого щоденника 26 червня 1910 року.

Від цього дня він систематично веде щоденник до кінця свого життя. І червоною ниткою проходить в щоденнику прагнення стати письменником, неодмінно письменником.

Перспектива стати комерсантом йому ненависна. Закінчивши торговельну школу, він витримує жорстокі бої з батьком — загрози, сперечання, сльози. Нарешті, Фурманов іде в Кінешму і вступає в реальну школу. Там, полишений на самого себе, він з головою поринає в навчання і читання. Тут він вперше знайомиться з творами Рилєєва, які справляють на нього глибоке враження. Рилєєва він вважав за одного з найкращих, передових людей його часу.

Від поезії, яка весь час привертала до себе увагу Фурманова і до кінця днів хвилювала його, він переходить до прози. Записує багато і наполегливо і все шукає відповіді на «прокляті питання».

Людина колективу, він організовує гурток по вивченню літератури. Друг і оборонець усіх скривджених, він користується в школі великою любов'ю і довір'ям товаришів.

Якось під час уроку вчитель звернув увагу на брудний і неохайний вигляд одного з учнів — сина прачки. Він викликав його і перед усім класом почав глузувати з нього. Хлопець червонів і бліднув перед учителем. Фурманов не витримав, підвівся з парти на весь зріст і гостро сказав учителеві:

— Сором вам докоряти йому за те, що він погано одягнений, — в нього, може, нема чого їсти.

Учитель наказав Фурманову замовчати. Фурманов, не звертаючи уваги, продовжував говорити. Тоді вчитель зажадав, щоб він вийшов з класу. Спалахнувши, Фурманов окинув поглядом клас, повільним кроком вийшов на середину і крикнув:

— Хлопці, нам нема тут чого залишатися, хто зі мною?..

Більше половини класу на чолі з Фурмановим залишило приміщення. Дорого коштував Фурманову цей перший страйк — його виключили з реальної школи. Цю справу, виключили тільки на три місяці, бо він був першим учнем.

Важко було Фурманову відірватись від навчання на цілих три місяці. Проте це не заважало йому тримати міцний зв'язок з літературним гуртком, який тепер збирається у нього в кімнатці. Члени гуртка уважно вивчають Писарева і Добролюбова. Знайомство з цими критиками круто змінило світогляд Митяя.

«Страшений перелом стався в моїй душі, все, у що я вірив досі, що непохитно шанував і поважав, все це тепер якось інакше освітілося, помутнішало, поступилося місцем перед іншим, ще незнайомим. Нема вже більш непевного, несвідомого схилання перед «тихими насолодами», перед миром і покоем «душевної радості», і бачу і знаю я, що різко і холодно розлучився я з минулим. Але що вдієш, в душу запав сумнів, душа тріпоче, бореться, не хоче вірити в нове, та не може не вірити в нього, не може не визнати його правоту і розумність».

Писарев і Добролюбов перевернули догори дном усі мої мрії, всі

переконання. Я знаю, що нічого ще нема в мені ґрунтового, твердого, але зародки чогось уже є. Ось нібито наразився я на гострий-гострий ніж, ріже він мене, сильно ріже, але я терплю, а чому? Та тому, що мені якось і страшно і приємно в той же час бачити, як цей страшний ніж знищує все, чим я жив досі. Але він не тільки трощить. Він шукає чогось нового, невідомого, жадібно входить углиб, ось дійде він до основної, головної теми попереднього життя, вдарить по ній з розмаху, і не буде її ніколи. З'явиться нове життя, з'являться нова свідомість, нові прагнення і мрії».

Питання поставало за питанням. Далеко за північ тривалі розмови. Розходячись на світанку по домах, палко сперечалися між собою юні друзі Фурманова, а сам він сідав за щоденник і писав аж до схід сонця.

Фурманов, як завжди, жадібно читає. Лев Толстой, Достоевський, Чернишевський... На берегах багатьох прочитаних ним книжок, лишилися нотатки, заперечення, критика.

«Читати треба, якомога більше читати, але читати не тільки для читання — треба продумати кожну думку, кожне слово, щоб лишився слід, а не цяточка — тоді може бути розв'язане питання, а головне — треба думати, думати самому, книга хай буде тільки поштовхом для твоїх думок».

Вимогливий до себе, він був вимогливий і до інших. Він привертав до себе великою простотою, ясністю думки і надзвичайною прямою. Не вмів підлезуватися, не вмів фальшивити з самим собою. Фурманов уважно придивлявся до людей, вивчав їх, спостерігав їх, охоче допомагав товаришам. Заробляючи уроками копійки, він часом роздавав все, що мав.

Фурманова дедалі більше вабить до себе літературна робота. Знову він повертається до поезії.

Роки навчання в Кінешмі залишили глибокий слід в житті Фурманова. Тут формується його характер, тут він безпосередньо підходить до літератури.

УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ

Відбували останні юнацькі пісні, відсвяткували день випуску, зібрався востаннє на гурток друзі. В кожного поставало питання: а що дали? І відповідь була готова: університет що б то не стало.

Усе літо готується Фурманов до іспитів — вивчає латинь: без латині не можна вступити до університету. Але ось все закінчено — заяву подано, і Фурманов нетерпляче чекає результатів. Але надходить відповідь, що на історико-філологічному нема місць. Він вирішує іти на юридичний.

Після перших же лекцій йому стає ясною його помилка, і він пише в своєму щоденнику:

«Куди мені йти? Приваблює мене зовсім інше, зрозумів я, що не сюди потрапив, нема задоволення, не можу я вивчати сухі кодекси законів, коли рими випирають з нутра».

Фурманову нарешті щастить перевестися на історико-філологічний факультет. Надзвичайно характерні перші записи його про Москву. Якось, проходячи по вулицях Москви, він побачив царя в царицю, що проїздили автомобілем.

«Бачив царя, народу безліч, гамору стільки ж, а почуття помірні, конвою шпалерами не було. Жалюгідна картина!.. Доля помилилася в розрахунках, віддаючи йому в руки царствений жезл. І ось тепер виявляється його мізерна здатність щодо справи урядування. Непотрібна, непотрібна він людина. А народ ревів, бушував, і сам не знав чому... Та до біса його, цар!»

Ці думки Фурманов висловлює у 1912 році. Тоді вже прокидається в ньому революціонер, який ще тільки несміливими кроками йде назустріч правді.

Роки студентства були для Фурманова роками тяжких моральних і матеріальних випробувань. Фурманов задихається в стінах університету, того університету, про який стільки мріяв.

«Біс його знає чому, але досить мені побути в університеті годину чи дві, як найстрашніші думки опановують мене і просто жахають. Мені хочеться крикнути комусь, проклясти когось безповоротно, злісно, жорстоко. На душі тигар. Відчуваю свою самотність, нема друзів, не можу підійти до них — сірі, безанкі вони, загрузли в життєвих питаннях. А великі питання, питання, що згризли мою душу, їх не цікавлять».

Важкі хмари згущаються над університетом, кожне вільне слово придушється жорстоко — нагайкою, тюрмою, каторгою. Для Фурманова, не отягненого в вир підпільного революційного руху, університет був тягарем. Це вже не екзальтований юнак. Він задихається в тенетах брехні і безправ'я, але не знаходить людини, яка могла б спрямувати його багату натуру на правильний шлях.

Відвідуючи гуртки, він придивлявся до товаришів. Він шукав серед них того, хто міг би стати для нього другом, він прислухався до палких сперечань, але ніщо не могло задовольнити його. І він мечеться, шукаючи вірного шляху. Записи його щоденника того часу сповнені тяжких переживань. Часом його покидають сили. Він замикається на кілька днів у своїй кімнатці, нікуди не виходить, читає, пише.

Змучений безсонними ночами, він якось вночі вийшов з дому і пішов Тверським бульваром. Було далеко за північ, а бульвар київ студентами. До однієї групи приєднався і Фурманов. Він почув лайку на адресу поліцейя. Коли він підійшов близько, то побачив дівчину, бліду і заплакану, яку підтримував студент. Дівчина втекла з дому, де змущалися з неї, а поліцейя, вважаючи її за проститутку, грубо схопив її і потяг в участок. Вона закричала, студенти заступилися за неї, знялася суєречка.

Фурманов відтягнув поліцейя, вилаяв його. Свайстики, гудки, і... Фурманов опинився в участку.

Фурманова засудили або відсидіти три дні, або сплатити штраф у п'ять карбованців. Грошей у нього не було.

«Прийшли в участок, довго чекав. Дали мені поліція, щоб супроводив в арештний дім. Наглядач тикнув в мене пальцем і наказав вести. Я підійшов до нього і сказав: «Хай вам чорт! А за що ви мене посадили? За те, що я заступився за дівчину, нещасну, побиту, яку образив ваш чин?» Наглядач звів угору рижі вуса і спокійно сказав: «Не лягайся, а то по пиці дістанеш, дарма що блискучі гудзики на тобі, веі ви, студенти, шарлатани, так і дивись шукаєте нагоди в зашморг потрапити!» Я був розлючений, але стримався, тільки злісно плюнув!»

Так сталася перша сутічка Фурманова з поліцією. Три дні відсидів він в арештному домі.

Ці три дні ув'язнення дуже позначилися на Фурманові. Увійшовши до тюрми одним, він вийшов з неї уже іншим. Тюрма дала поштовх новому розумінню дійсності.

НА ВІЙНІ

Європейська війна, яку готували протягом багатьох років буржуазні уряди, спалахнула. Знаючи про те, що його обов'язково мобілізують в армію, Фурманов вирішує сам поїхати на фронт, але не як солдат, а як журналіст, «милосердний брат».

Фурманов іде на фронт з летучкою. Перед Фурмановим постає питання за питанням. Інші думки, інші слова, нові, невідомі досі, з'являються в записках Фурманова.

«Росію можуть створити лише великі перевороти, а для великих переворотів потрібні великі люди...»

Повільно, але вірно намагає він ґрунт правильного шляху.

Фурманов пильно придивляється до фронтової обстановки, і дедалі частіше в записках його з'являються думки про «безглузду бійню», про революцію, що насувається.

«Це агонія, хіба ви не бачите? Чи чуєте, як сильно б'ється пульс життя? Погляньте широко розкритими очима, напружтесь схвильованим серцем, і ви відчуєте живо могутнє дихання грози, що наближається! Новою мобілізацією хочуть ослабити сили, щоб не було кому піднімати революцію, щоб було ким її задушити! Але не вийде, багато ще лишилося і лишиться чесного — вони не підуть за вами, вони зберегли честь і тугу по волі. Ви самотні.. І тому вас розіб'ють... Козаки відмовляться бити нагайками, солдати відмовляться колоти рідних братів, ви самотні.. А дихання все палкіше, все ближче! Молода сила вже голосно заявила своє могутнє «пора»...»

Пора і Фурманову, що задихається в тенетах брехні, вирватися з цієї ями. Наприкінці 1916 року він повертається в Іваново, робітничє місто, рідне і близьке, й одразу ж потрапляє у вир подій, що насуваються. Разом з товаришами він організує напівлегальні робітничі курси і безпосередньо прилучається до революційного руху.

Лютнева революція застала Фурманова невідготовленим до свідо-
мої участі в боротьбі. Він сам відзначає в своєму щоденнику, що до цієї
історичної весни він не мав уявлення про класові суперечності і класову
боротьбу. І коли він з гіркотою визнає, що маса інтелігенції увійшла в
революцію без будь-яких знань, це визнання стосується і до нього самого.

Він має цілковиту рацію, вважаючи, що його громадські прагнення і
бойовий темперамент швидко привели б його до лав крайніх революцій-
них угруповань підпілля, якби він знав про них до революції. Але йому
не пощастило натрапити на джерело революційної думки і діла, і складну
роботу політичного самовизначення йому довелося здійснити вже в рево-
люційні роки. Наївно і по-святковому зустрів він повалення царизму.
З чарівною ширістю відзначає він в щоденнику невизначність і беззмістов-
ність своїх перших мітингових промов.

«Я думав, що буду дуже хвилюватися, що все переплутаю, зіб'юся
і в результаті не висловлю і десятої частини тих думок, що вихором кру-
тяться в голові... Були окремі місця, де я відчував велику слабкість, по-
чинало туманіти в голові, я губив основну думку, чіпляв слова одне за
одне, слова для слів. І все чекав — чи скоро кінчиться, чи скоро роз-
віється цей туман. Спочатку боявся, що матеріалу не вистачить і на
40 хвилин, а на ділі проговорив 2½ години. Стрибки були страшні.
З одної сфери перекидався в іншу. Зачіпав багато питань, в яких сам на-
силу розбирався. Ясно одне: ми, інтелігенція, виявили себе абсолютно
не готовими. В соціальних питаннях доводиться розбирати все від абетки,
береш не знанням, а сміливістю, ширістю поривання».

У дні Жовтневого перевороту Фурманов — голова Революційного
штабу. Він весь віддається радянському будівництву. Уже у вересні він
розуміє неминучість громадянської війни.

Працюючи в штабі, він зустрічається з видатним більшовиком, стар-
им івановським підпільним працівником — Михайлом Васильовичем Фрун-
зе. Фурманов жадібно прислухається до промов Фрунзе, стежить за ним,
не випускає його з поля свого зору. Все в ньому подобається Фурма-
нову, і Фрунзе стає йому все ближчим і ближчим. Промови Фрунзе, по-
будовані просто і ясно, залишають великий слід в умі і серці Фурманова.
Тепер він ціліснінькі ночі просиджує за вивченням марксистської літера-
тури, знайомиться з працями Леніна, дедалі глибше проймаючись його
вченням. Перед ним відкриваються нові горизонти.

«Тепер прибило до мармурового берега — скелі. На ньому збудую
я свою твердиню — переконання. Тільки тепер починається свідомо ро-
бота. Робота строго класова, тверда, впевнена, нещадна боротьба з кла-
совим ворогом. Досі вона була витвором настрою — темпераменту; від-
тепер вона буде витвором науково обґрунтованої, сміливої теорії... Були
вагання, була невпевненість, але події, думки, розмови гнали мене неми-
нуче до берега комунізму. Невистачало тільки сміливості заявити відверто.
Тепер кінець. Тепер Дмитро Фурманов — комуніст-більшовик».

З граничною одвертістю, з нещадною послідовністю аналізує Фурманов свій шлях до більшовизму. Мало можна знайти таких прикладів, коли сама людина підходить до себе, як до соціального явища, до своїх індивідуальних вагань, як до окремого і своєрідного відбиття загальних соціальних процесів. М. В. Фрунзе одразу відчув у Фурманові справжнього більшовика. Не випадково він рекомендував Фурманова в партію, а через тиждень уже рекомендує його на секретаря губернського комітету партії більшовиків. Просто й уважно підійшов Фрунзе до Фурманова, вчив його. виховував, виправляв помилки. На все життя зберіг Фурманов ніжну любов до свого вчителя, з великою теплотою говорив про нього, у тяжкі хвилини шукав у нього допомоги і завжди знаходив підтримку, ласку і пораду.

КОМІСАР ЧАПАЄВСЬКОЇ ДИВІЗІЇ

Колчак ішов широким фронтом на Перм, Казань і Самару. Вже впала Уфа, під ударом опинилася Самара та інші великі волзькі міста. Колчак, прямуючи до Москви, ламав опір фронту червоних, загрожував скинути червоні полки у Волгу. Відрізано Туркестан, не стало бавовни, завмерли фабричні корпуси. Контрреволюція намагалася задušити молоду Радянську республіку, і по всій країні прокотилися заклик великого Леніна: «Всі на Колчака!» І потяглися нескінченні ряди ткачів і ткаль івановських фабрик, вимагаючи, щоб їх відправили на фронт. Не всидів і Фурманов. Він добився дозволу Фрунзе відправитися слідом за ним на колчаківський фронт.

«Тепер настав час розв'язати питання великої ваги. Питання, що над ним я роздумував протягом довгих місяців, питання, що весь час точило мою думку. Питання про Червону Армію. Довго я носив в душі мрію про вступ до лав робітничої армії. Тепер мрія ця має здійснитися. Нічого зволікати з цим. Питання повинно бути розв'язане завтра ж. Мало тепер самої любові до робітників, мало самої лише свідомості, що для тебе все найсвятіше і найдорожче — це захист пригноблених і знедоланих людей. Треба ж не на словах, а на ділі довести, що ти у першу-ліпшу хвилину з ними і завжди ладен боротися за їх справу, на служіння якій тепер пішло все, що є чесного і благородного. Настав момент — час покінчити з міщанством і безтурботністю, треба твердо заявити: я борець у вашій армії, я борець за ваші ідеали. В таку бурхливу годину невже я можу спокійно вчитися, читати, сидіти вдома і почувати, що там без тебе робиться велика справа, що бійці б'ються, не шкодуючи життя? А ти думаєш ганебно тікати від робітників, тікати, щоб сатніше прожити, тим часом, як пролетарі вмирають з голоду! Це доля дрібних людців, а не наша, кому оборона робітничих інтересів дорожча за свої дрібні, буденні турботи. Вчора Фрунзе своїми полум'яними словами зміцнив у мені правильність моїх поглядів і прагнень, і тепер я бадьорий, сповнений сил, чекаю, коли з гвинтівкою в руках я стану до лав бійців за велике визволення трудящих».

Так писав Фурманов 25 вересня 1918 року.

Фрунзе був призначений командувачем IV армії, і Фурманов виїхав до нього з 2-им загonom івановських ткачів.

Прибувши до Самари, Фрунзе призначає Фурманова комісаром 25-ої дивізії, попереджаючи, що партія доручає йому цю напівпартизанську дивізію на чолі з Чапаєвим — крутим командиром, що досі не піддається політичному впливові.

Бурхливу епоху 1918 і 1919 років, коли маса стихійно йшла на фронт, коли організовувалися повстанські загони, коли Червона Армія ще не була скована залізною дисципліною, Фурманов яскраво й правдиво змалював у своїй книзі «Чапаєв».

Чапаєв — майже неписьменна людина. Чапаєв, який думав, що коли відібрати у куркулів і буржуазії власність і розподілити її, то це й буде комунізм; Чапаєв, який не розумів, що комуністи і більшовики — це одне й те саме; Чапаєв, який нічого не чув і не знав про Третій Інтернаціонал, але боровся за його справу; Чапаєв — ватажок революційних селян, що розбиває під керівництвом більшовиків полчища ворогів революції, непереможний, безстрашний герой Червоної Армії — таким він постає перед нами в книзі Фурманова.

Змалювавши себе в образі Федора Кличкова, Фурманов дуже скромно висвітлив свою роль в повісті про Чапаєва. Не розповів він про те, що був першим комісаром дивізії, улюбленим другом Чапаєва і чапаєвців. Своєю чутливістю, дисциплінованістю, твердою волею перетворив він цю напівпартизанську дивізію і її командирів у стійких бійців Червоної Армії. Часті походи, бої, в яких Фурманов брав безпосередню участь, не заважали йому вести велику політичну роботу в дивізії. Він добре знав командирів і комісарів дивізії, вмів добирати людей, розставляти їх на всіх ділянках. Фурманов не раз особистим прикладом вів уперед частини, що завагалися. За бойовий запал, за чутливість його любили бійці, любили командири.

Фурманов з Чапаєвим були нерозлучні. Чапаєв полюбив Фурманова, як свого вчителя, який обережно і терпеливо підходив до нього і, як дитині, роз'яснював йому суть революційних подій. Чапаєв перших зустрічей з Фурмановим і Чапаєв останніх днів були не схожі один на одного. Зерна, кинуті Фурмановим в цю здорову, міцну голову, давали добрі сходи. Через Чапаєва Фурманов впливав і на всіх командирів.

Якось Чапаєв, висловлюючи Фрунзе своє задоволення з комісара, сказав, що він не побоявся б дати своєму комісарові командувати полком. Це було найбільшою похвалою.

Думка стати командиром захопила Фурманова. В бесідах він говорив: «Невдоволеність якась пригнічує. Я почуваю невдоволення з себе... Ми в ролі комісарів вчимося багато чого. Але ще далеко не командири. От я і хочу зайняти спочатку маленьке місце, повчитися працювати начорно, а коли навчуся, тоді можна зайняти і відповідальний, великий пост... Якщо ж я почую, що непридатний бути командиром, я залишу роботу одразу ж».

НА ТУРКЕСТАНСЬКОМУ ФРОНТІ

Восени 1919 року, за кілька днів до загибелі Чапаєва, Фрунзе відклякав Фурманова і призначив його начальником Політуправління туркестанського фронту.

Лютий 1920 року. Тяжке становище в далекому Семиріччі змушує Фрунзе направити Фурманова уповноваженим Реввійськради туркестанського фронту до Семиріччя.

Відірвана від центра 3-я дивізія в складній семиріченській обстановці зазнавала нескінченних нападів отаманів Цербакова і Анненкова. Обстановка змусила Фурманова виикнути в усі справи Семиріччя. Він почав вивчати все: бавовництво, тваринництво, національні взаємини, партійну роботу, уважно придивлявся до людей, записуючи в своєму щоденнику кожну зустріч і даючи яскраву характеристику кожному місцевому діячеві. Зустрічаючись з Джіназаковим, що його послала туркестанська комісія в справах біженців з Китаю, Фурманов точно і вірно визначив його як чужу нам людину — бая, що намагався використати тодішнє тяжке становище з біженцями ради своїх контрреволюційних цілей...

Фурманов дав правильну оцінку Джіназакову, який згодом, в 1921 році, перейшов на бік басмачів.

У зв'язку з наказом Фрунзе перекинути семиріченські частини у Фергану становище в Семиріччі стало дуже напруженим. У своїх донесеннях Фурманов писав про можливість повстання. І справді, вибухнув заколот, і фортеця міста Верного була захоплена повстанцями, що відмовилися йти на Фергану.

Фурманов зрозумів, що перший постріл може стати сигналом для повстання населення всієї області. Він вживає негайних заходів щодо ізоляції заколоту в межах міста Верного і його околиць.

Для цього треба було: по-перше, запобігти кровопролиттю, по-друге, виконати наказ партії про перекидання частин.

Сім днів і сім безсонних ночей тривали «дипломатичні» переговори з фортецею заколотників. Всіма способами поширювалися чутки про частини, броньовики, що йдуть на допомогу Військраді. П'ятнадцять комуністів на чолі з Фурмановим вирішили перебороти п'ятитисячну юрбу заколотників, розшарувати її. І це блискуче вдається. Повстання було ліквідовано безкровно завдяки енергії Фурманова, його стійкості і героїзмові.

Книгу «Заколот» Фурманов пише, як і «Чапаєв», за своїми записними книжками, що їх він вів завжди, скрізь, у будь-якій обстановці. Залишився чудовий документ, написаний Фурмановим в тюрмі напередодні розстрілу, що загрожував йому. Перше ніж потрапити в тюрму, Фурманов провадить засідання в Киргизській бригаді. Його викликають у фортецю — Фурманов кінчає засідання, протокол засовує в кишеню. У фортеці Фурманова і товаришів кидають у тюрму. Вони сидять, чекаючи розстрілу. З кутка в куток ходять Фурманов, рука в кишені намадує папірець; він дістає його, сідає до світла і на зворогному боці протоколу записує останні думки:

«Чи зашумить юрба перед вікном, чи штовхне хто-небудь двері, чи раптом застукають затворами — насторожуюсь і чекаю. Чого чекаю — не знаю. Здається, виклику за прізвищем: виведуть, розстріляють — і кінець. Тільки б не били. О, тільки б не били — хай розстріляють, але відразу, та й смерть така благородніша. А втім, вона не тільки благородніша, але й красивіша, прекрасніша... Мені здається, що вмерти я зумію спокійно і твердо... А як не хочеться вмирати!.. Як хочеться жити!.. Жити!..»

Зламався недогризок олівця, і Фурманов припинив запис. За годину їх звільнили, а за два дні був ліквідований заколот. Наказ, даний партею, Фурманов виконав.

КОМІСАР ЧЕРВОНОГО ДЕСАНТУ, НАЧПОДИВ ІХ КУБАНСЬКОЇ АРМІЇ

1920 рік. Тяжке становище на Кубані. Улагай висадив десант на Азовському морі і загрожував Краснодару. Партія кидає Фурманова на цю тяжку ділянку. Зразу ж після ліквідації заколоту Фурманов іде на Кубань, де його призначають комісаром червоного десанту, що вирушає в глибокий тил білим.

Навантажились в утлі суденця кубанського флоту і відплили в невідому далину. Був даний наказ про якнайсуворіше додержання таємниці цієї операції, і Фурманов ретельно стежив за тим, щоб ніхто не знав, куди плывуть пароплави. Навіть близьким своїм рідним він не сказав ані слова. Від додержання таємниці залежав успіх операції і життя тисячі кращих бійців.

Глибока, темна осіння ніч. Приглушені розмови. Командирський пароплав тягне баржі з бійцями. То там, то тут мелькає постать Фурманова. Він підбадьорює бійців, уважно вдивляється в береги, зарослі високим очеретом. На світанку в густому тумані підпливли пароплави до берега станиці Новоніжестеблівської.

Фурманов скрізь. Він керує вивантаженням. Ось промайнула його постать на коні на чолі загону. Керуючи загonom і беручи особисту участь у бою, Фурманов дістає тяжку контузію, але з строю не виходить і лишається до кінця на посту.

Після дводобового запеклого бою улагаєвський десант був розгромлений. За цю операцію Фурманова було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Жовтень 1920 року. Фурманова призначають начальником політвідділу ІХ Кубанської армії.

Не любив Фурманов паперового керівництва. Часто виїздив він в частини, добре знав своїх комісарів, знав, хто чим живе, якого лиха й злигоднів зазнають частини. Вмів цінувати, відзначати і висувати здібних працівників. Не любив хвастошів, підлабузництва і грозою обрушувався, коли виявляв це серед працівників.

Він був чудовий товариш, дбайливий, уважний, скромний, без будь-яких рис святенності, людина з гарячою кров'ю в жилах, що палко любить життя. Більш життєрадісну людину важко собі уявити.

Фурманов насамперед революціонер з голови до ніг; це справжній комуніст-ленінець, який протягом всієї громадянської війни віддавав свою енергію, свій розум і свою кров справі боротьби за революцію. Це була людина рідкого таланту, що зуміла виробити справді більшовицький стиль життєвої діяльності.

ПИСЬМЕННИК-БІЛЬШОВИК

Пізньої осені 1921 року Фурманов повертається в Москву. Вперше він дістав можливість віддатися улюбленій літературній роботі.

Вся письменницька діяльність Фурманова була продовженням його записів. Його твори виростали з щоденників, і сировина повсякденних записів іноді безпосередньо проривалася на сторінки його творів. Революція, громадянська війна збагатили Фурманова величезним досвідом. Він бачив речі, які не кожному судилося бачити. Він пройшов блискучий шлях з легендарною дивізією Чапаєва, як комісар червоного десанту зробив смертельно небезпечний рейд в тил білим.

У Фурманова багато біографія революційного бійця, і він зумів її розповісти в своїх творах. Фурманов був створений революцією, він живився її соками. Він був воїн, комуніст і письменник. Фурманов прийшов до професії письменника загартованим і змужнілим. Він приніс із собою в літературу величезний запас вражень, багатющий матеріал.

Почавши працювати над повістю «Чапаєв», він писав:

«Думав, думав про різне, і раптом стала прояснятися в мене повість, про яку думав не раз раніше, — мій «Чапаєв». Її треба зробити прекрасною, хай рік, хай два, але її треба зробити прекрасною. Матеріалу багато, так багато, що шкода його вганяти в одну повість. Захоплений... захоплений, як ніколи».

Фурманов поринає в роботу. Вдень він працює в установі, а ночами сидить до світанку, списуючи аркуш за аркушем майбутнього «Чапаєва».

«Я мечусь, мечусь... Жодної форми не можу вибрати остаточно. Чи дати Чапая справді з гріхами, з усіма людськими тельбухами, чи, як звичайно, дати постать фантастичну, тобто хоча і яскраву, але багато в чому кастровану. Схиляюсь до першого».

Фурманов захоплений Чапаєвим. Знову, як бувало в 1919 році, носить він з ним по фронті; постають картини бою, бойових командирів, улюблених івановців. Лягав — думав про Чапаєва, вставав — все про нього. Ні на хвилину Фурманова не залишав образ Чапаєва. Нарешті, останній аркуш дописано, — «Чапаєв» лежить перед Фурмановим на столі.

«Щойно закінчив я останні рядки «Чапаєва». Обробив начисто, і залишився я наче без найкращого, улюбленого друга. Почуваю себе, мов сирота. Я багато поклав на нього праці, багато провів за ним безсонних

ночей, багато і часто думав про нього на ходу, сидячи за столом: навіть на роботі не виходив у мене з голови улюблений Чапай».

Фурманов багато і наполегливо думав про те, як писати і що писати. Його хвилювала думка, як домогтися того, щоб твори радянських письменників доходили до широких мас, щоб вони були зрозумілі, близькі масам. Іноді серед безсонних ночей, коли Фурманов сидів за своєю книгою, його охоплювали сумніви. Саме у ці дні він особливо багато думав над питаннями мистецтва.

«Як писати — питання дивне, незрозуміле, майже цілком приречене залишитися без відповіді. А втім, краєчок завіси підняти все-таки можна. Так, щоб впливало у відношенні художньому, підносило, будило, породжувало нове. Драма, повість, вірш, — однаково, тільки не захоплюйся самою технікою: вона річ формальна, вона, мов твань болотяна, втягує і губить часом з головою. Лишається гола любов до форми — це щось не наше, вороже, зовсім, зовсім чуже. Пиши, щоб розуміли».

«Чи все можна писати?» — ставить собі Фурманов питання. І тут же відповідає:

«Все, але... Писати треба те, що служить неодмінно, прямо чи посередньо служить рухові вперед. Для фарфорових ваз є фарфоровий час, а не сталевий».

Ще одне питання хвилює Фурманова — питання про те, яким повинен бути радянський письменник.

«Я уявляю себе доцільніше використаним саме в літературній роботі. Це дає і особисте щастя і задоволення. Але кожна людина повинна бути на обліку. Дисциплінованою. Тепер епоха боротьби, а не відпочинку. Боротьба за нове, вільне суспільство. Хочеш ти його чи ні? Коли хочеш, не обмежуйся самими словами, а роби діло. А коли не хочеш, — тоді що з тобою робити: одверто вступиш — битимемо, в шкаралузу свою сховаєшся, замкнешся — зневажатимуть тебе. Зразу ж після твого відходу від активної боротьби ти відчуватимеш на собі мільйони пролетарських очей, що зневажають тебе!!!

Сам я ось як: продовжую писати, поки дозволяють обставини; відірвуть, дадуть роботу іншу, навіть немилу — піду, бо піти від робітничої боротьби мені нема куди!»

Писав він у ці роки інтенсивно і плідно, вивчав матеріали, записував, читав літературу з різних питань, особливо з питань мистецтва. Перша книжка про похід червоного десанту у тил білим була вже написана і видана. Був написаний і виданий «Чапаєв». Другим визначним твором була велика повість про семиріченський закат.

Фурманов розумів значення «Чапаєва», але в той же час його зміцнілий художній зір бачив і недоліки цієї книги. В останні місяці свого життя він почав величезну роботу над переробкою «Чапаєва». Переробляв він прямо в книзі, де кожна сторінка вкрита поправками. На жаль, він встиг виправити тільки сто сторінок.

Розпочинаючи роботу над новим твором, Фурманов розкривав свої щоденники, продумував і розробляв деталі теми, накреслював, розгортав

сюжет, складав списки, біографії героїв, робив характеристики дійових осіб і вже потім, коли для нього все було ясно, сідав писати. Писав він без перепочинку.

В архіві його лишилося цікаве листування з письменниками-початківцями. Фурманов надавав величезного значення молодому рухові робкорів, працював по організації його. Працюючи в Держлітвидав і в Московській асоціації пролетарських письменників, він одержував дуже багато листів від молодих письменників. Жодного листа не залишав Фурманов без відповіді. Коли ж траплявся талановитий письменник-початківець, Фурманов радів з цього, мов дитина, клопотався за нього, витягував у Москву, змушував його вчитися.

Фурманов горів на роботі і зовсім не шкодував свого здоров'я. Нервова система, розхитана громадянською війною, часто давала себе взнаки.

Але хіба можна було втримати його бурхливу творчу енергію в рамках, що їх встановлювала для нього медицина!

В 1923 році Фурманов вступив у Московську асоціацію пролетарських письменників і був обраний її секретарем.

Громадсько-літературна робота була для Фурманова новим полем класової боротьби, що розвивалася в надзвичайно складних формах. Проте він швидко зрозумів суть ворожих партії літературних течій і угруповань.

Фурманов послідовно боровся з буржуазними течіями в літературі, що ожили на ґрунті непу, і буржуазними впливами на пролетарську літературу.

Вороги намагалися підірвати авторитет Фурманова серед письменників. «Фурманов, — говорили вони, — не письменник, а тільки мемуарист». Його цькували за те, що він був відданий ленінсько-сталінському ЦК і запроваджував в галузі літератури лінію ЦК. Справа доходила до того, що вороги народу одверто цькували Фурманова навіть і за те, що він прислухався до голосу ЦК, тримав тісний зв'язок з відділами ЦК.

У цій боротьбі Фурманов був нещадний, боровся люто; він чудово усвідомлював, що від того чи іншого результату цієї боротьби залежить дальша доля організованого пролетарського літературного руху.

Фурманов вимагав зміни керівництва, наближення до пролетарської літератури організації чесних радянських письменників з інтелігенції, яких називали тоді «попутниками», вигнання з середовища письменників склочників, пройдисвітів.

Ведучи цю боротьбу, Фурманов почав працювати над двома новими великими творами. В одному — «Епопея громадянської війни» — він задумав розгорнути монументальну картину громадянської війни. Такі визначні свої праці, як «Чапаєв» і «Заколот», і всі нариси та оповідання про громадянську війну він вважав тільки матеріалом для великої трилогії. В другому творі — «Письменники» він хотів показати сучасне літературне середовище, — його невичерпні щоденники і нотатки давали йому чудовий матеріал для такої роботи. Але зробити це Фурманову не пощастило.

На надзвичайній конференції Російської асоціації пролетарських пись-

менників Фурманов, уже з високою температурою, робить доповідь і вимагає виконання постанови ЦК про літературу.

Змучений, хворий, він посилає з ліжка останні слова цій конференції:

«Вітаю надзвичайну конференцію, що зібралася розв'язати важливі питання для забезпечення правильного керівництва пролетарською літературою. Вимагаю цілковитого виконання постанови ЦК про літературу, залучення «попутників», близьких до нас, очищення наших лав від дворушників, інтриганів і склочників».

Це було останнє попередження Фурманова. Уже на смертній постелі, 13 березня 1926 року, Фурманов, вириваючись з рук товаришів, що тримали його, говорив:

«Пустіть мене, пустіть... Я ще не встиг сказати. Не все зробив... Мені ще так багато треба зробити...»

З цими словами він втратив свідомість і за два дні, 15 березня, о 9 годині вечора, помер.

Все своє свідоме життя Фурманов боровся за справу Леніна — Сталіна, за генеральну лінію партії, ніколи від неї не відходив, ненавидів ворогів, викривав їх. Життя цього прекрасного комісара Чапаєвської дивізії, який дивився не раз смерті у вічі, — яскравий приклад для молодого покоління. Хоч на який би фронт посилала його пролетарська революція, хоч би яку справу доручала йому партія, — скрізь він був у перших лавах. Багато чого він не встиг сказати, багато чого не зробив, але те, що залишилось після нього, є безсмертним пам'ятником йому, бійцю — письменникові — більшовикові.

АННА ФУРМАНОВА

ЗАКОЛОТ

І. СЕМИРІЧЕНСЬКИМ ТРАКТОМ

Дев'ятсот двадцятий рік. Березень. По Ташкенту, по алеях — золото ранньої сухої східної весни. В теплому повітрі — сонна, лінива тиша. Багатобарвні ставні узбеки по затишних крамничках смачно поживують соковитий кишмиш. Коли-не-коли проскочить з-за рогу шкіряна тужурка, прошигне парусиновий зелений портфель, форкне вдалині автомобіль — це мчить хтось на засідання Ревради. Всі туди — до величезного мурованого будинку, де кипить тривожне життя, де до зорі і після зорі стрибають гарячково безсонні пальці по розвішаних на стінах полотнищах карт, винизаних багатобарвними клумбами зірок, головатих шпильок, пернатих прапорців.

Глуха, лінива тиша. По вулицях у мертвому місті мертвий спокій. А в мурованому будинку — за широкими столами, біля карт стінних, біля столиків, де цокотять негмовні «морзе», в глухій шифрувальні — таємничі імена:

Іоргаш, Мадамін, Хал-Хаджа, Курширмат...

Від розбійників нема спокою многострадальній Фергані. І в іншому краю, на далекому Семиріченському фронті, де під Копалом здалася біла армія, — грізні міцні рештки битой армії з Анненковим, з Щербаким скачуть до Китаю... Треба перетнути їм шлях, наздогнати, знищити, убити останню можливість повороту тяжкої бойової гарячки. Не завмираючи ані на мить, тривожна турбота б'ється по холодних високих кімнатах Ревради, і нема тут доступу золотому промінню туркестанського сонця. І люди інші, — не ті, що в сонній дрімоті бродять тінями з алеї на алею: переперезані ремнями тугі постаті, відтягнуті револьверами шкіряні куртки, строго дивляться суворі жовті обличчя, короткі й чіткі холодні слова. І, зустрівши на вулиці, довгим здивованим поглядом проводжають їх барвисті халати, ліниво поживуючи пряний кишмиш.

Сьогодні ми цілий день, мов дзиги, навколо Ревради. Ми завтра рано-вранці залишаємо Ташкент. Виїжджаємо на Семи-

річчя, до Верного. На прикладну, невідому роботу. Незмінний Василь Васильович припечатуге нам жовтогарячою печаткою семимильні мандати. Я на свій посміхнувся не раз: тут ціла програма з сотні параграфів, статут, весь мій символ віри. «Якщо, — подумав я, — все виконувати, що сказано в цьому мандаті, строку треба аж ніяк не менше, як двісті років. Оце так мандатик: з таким і в воді не потонеш, на вогні не згориш». Дивлюсь — і сам Василь Васильович посміхається. Але не місце тут жартувати. Він мовчазний і серйозний: така посада. Він посміється згодом, а тепер лише смачно з силою припечатає іменитий папірець, стулить міцно губи під чорні вусики і здорово крикне, немов після чарки в лютий мороз.

Це в Реврадї. А напроти — ріг на ріг — Політуправління фронту. І тут метушня невгамовна. Не жарт: виїжджає в глуху далечинь — хтозна на який час, на які діла, тривоги та небезпеки — ціла артіль відповідальних працівників. Тут ми всі, в Політуправлінні, жили тісною дружною сім'єю. Багатьох спаяли і давні бойові зв'язки: кому пам'яталися погоні за махновськими бандами, кому — уфїмські бої з Колчаком, чи уральські вільні степи, чи донські простори, а з ними — Денікін, Краснов, Каледін, Покровський. У кожного — своє. У багатьох — спільне. І в усіх — одне.

Сім'я спаялась — любо працювати. Учора ввечері зібрались ми востаннє і до пізньої ночі сиділи разом: це була прощальна дружня розмова. Згадували різне — кому що пам'яталось, кому що дороге. Та було одне, що пронизувало дзвінкий, веселий гомін:

— Ах, і шкода ж, хлопці, розлучатись!

Звичка — неабияка річ. А звичка в роботі, та ще до таких хлопців — це вже й тим більше.

Ми розколювались навпіл: одна половинка тут, друга — далеко-далеко, майже на тисячу верст за гори, до Верного. Були ми всі цієї ночі то нестримно веселі, гомінливі, то серйозні раптом, урочисто-мовчазні — збоку глянути, напевне, трохи смішні. Не було фальшивого пафосу — задушевна, зворушлива щирість, потрібні, прості слова. Промови, промови, промови... Виступали всі до одного. А було нас чоловік з тридцять... Ах, яка це була дивна, незабутньо-пам'ятна ніч!

От Палін, чорний, як ворон, з люлькою в зубах, проводить рукою по кучерявій, кудлатій гриві, закінчує своє чергове слово:

— Хоч би гам що, товариші, а ці останні місяці залишаться найкращими в моєму житті.

— Вони стануть ще кращими, Палін, якщо станеш більшовиком, — докинув хтось з другого кінця стола.

— Ну, це облич, не чіпай — тепер не час...

— Більшовиком стати завжди час...

Всі, що сиділи біля стола, засміялись.

Жоноподібний, безвусий Гарфункель, теж меншовик, поспішив на підмогу своєму приятелю:

— Це, товариші, правда... Тепер не можна. І не треба тепер, — над цим питанням слід ще глибоко подумати...

Сказав — і пунцові дівочі щоки залило краскою зніяковіння.

— Облиште, хлопці, самі прочумуються, — промовив хтось примирливо.

Ці слова були пророчими: обидва липових меншовики незабаром опинились у наших лавах. Не слова, не умовляння, а жива практична робота, в яку поринали день у день, переконана їх відмовитись від фальші меншовицької і взятися до серйозної, справжньої роботи — як слід, по-більшовицькому.

От дівчинка Лідочка, вісімнадцятилітня, кристалево чиста і наївна, як дитина. Вона — наша загальна улюблениця. Лідочка в ті дні ще нічого-нічого не розуміла: тільки усміхалася і квапилась скоріше згодитися з тим, кого слухала, — боялась образити своєю незгодою. Вона в ту прощальну ніч ще нічого-нічого до ладу не знала про революцію, про більшовиків, вона розумом була, як пташенятко: несмілива, невинна і трохи-трохи навіть смішна. А потім... Потім разом з нами й вона пройшла тяжкий шлях, винесла і витримала випробування тих днів, коли смерть стукала нас по скронях, Лідочка в ті дні була в грозі й бурі повстання разом з нами... Вона тепер теж більшовичка. Вона завідує обласним жінвідділом...

Отак воно буває в житті: від дівочих мрій — на широкий шлях класових боїв!

Був Капельницький — двадцять років у більшовиках. Емігрант. Розумна людина. Через рік до Москви приїхав на з'їзд. І він, якого не вбили ні заслання, ні тюрми, ні жанدارські мордування, — він загинув від дурної, випадкової кулі.

І знаєте, хто ще був: Павлуша Войтек. В петербурзьких районах знають робітники і досі пам'ятають Павлушу Войтека. Це була на диво щира, пряма, благородна людина. Ми на нього завжди дивились, як на кращого з кращих. Він був завжди для нас зразком того дійсного, справжнього борця-комуніста, в якому чудово поєднувались і мудрість життя, розуміння найскладніших, до болю важких проблем, і голубина чистота, дитяча невинність — тиха, незлобна... Після бесіди з Павлушею у вас завжди залишався аромат його щирості, цієї непохитної, міцної його віри в усе, що говорив він з такою задушевністю. Здається, і не сказав він вам нічого серйозного і великого, здається, слів у нього не було потрібних, а от на ж тобі: як порозмовляєш — наче і розумнішим себе почуваш, і бадьорішим, упевненішим, і діло йде у тебе веселіше, і думки

стали чітко-свіжі, наче окропив їх Павлуша живущою водою. Він мав винятковий талант: розрубувати вузли, робити простим і зрозумілим все те, що на перший погляд є темне, заплутане і неприступне. Павлуші Войтека тепер уже нема: він з першими лавами пішов в атаку на бунтівний Кронштадт, і хижка куля на смерть міцно поцілувала його гарячим свинцем. Такі — так гинуть. Вони в ударний момент завжди на вищій, на відкритому небезпечному посту. Їх видно кругом, звідусіль. А кулі — мільйонами. І одна — неодмінно в серце. І зірве з бойового поста такого Павлушу Войтека.

Тієї останньої ночі він був з нами, сміявся, стискав поважно нам руки, говорив, як завжди, щирі, зворушено-радісні слова. Не пам'ятаю я слів тих та й навіщо вони! Він говорив про те, що в кожному місці — своя нужда, своя робота. Буде нам велика робота і в Верному.

— Ідьте, хлопці, будьте і там молодцями. В такій глушині свіжа сила більше потрібна, ніж тут.

Це було давно. Тепер уже Павлуші нема. Земля тобі пером, друже! Ми про тебе, Павлушо, пам'ятатимемо завжди: надто був ти і чиста, і благородна людина, відважна і проста, як слід комуністу.

Може, тепер і ще кого нема — не знаю. Пішов четвертий рік. А ми звикли час лічити хвилинами.

Минула та ніч. На ранок, наче нічого не трапилось, ми зустрілися в Політуправлінні. Навіть занадто вже квапились: ми — вийхати, а вони — нас вирядити. І взаємну нащу покваліність кожний бачив, розумів і навіть трошечки соромився її.

«Вже скоріш би їхати, чи що...»

Кожний мав це на думці. І тому особливо швидко готували документи (їх готували і тут), видавали нашвидку продукти, пакували різні «ділові» сумки, ящики, кошики... Писали останні листи, — та і як же їх не писати: щоб добратись до Верного, треба ж бо кіньми проповзти понад шістсот верст горами і долинами: чи ба, в яку діру запроторимось.

Ми про Верний чули багато що. Насамперед, певна річ, один одному таємничо, значливо розповідав, що кілька років тому — зовсім навіть недавно, чи то в 1911, чи то в 1912 — був у Верному останній замлетрус...

— Так... і здоровенний!

Скажеш і вдивляєшся пильно в обличчя співбесідника, спостерігаєш, як вплине на нього ця звістка. Ото новина, начебто і він не знає цього! Але трошечки поінтригувати по-дитинячому нам весь час тоді хотілось.

От, мовляв, в яке чортове пекло ідемо, — чи то ж не герої!

А втім, цю «новину» останніми днями ми встигли один одному переказати вже кілька разів, — тому вона впливала дедалі

менше. Потім наслухались ми ще про жахливе бездоріжжя: старожили пророкували нам загибель в дорозі від гірських бурхливих річок, від обвалів і проваль, запевняли, що повідь знесла мости.

А нам і любо: майбутня подорож здається тепер — після всіх цих чуток і повідомлень — якоюсь дивовижною, майже фантастичною подією. Отже, мерщій, мерщій у дорогу!

І — як завжди буває в таких випадках — брехали нам, грішним, на всі лади, кому що спаде на думку, кому скільки влізе, тим більше, що ми жадібно слухали, розпустивши вуха, всьому вірили і за всі відомості щиро дякували.

Нарешті, ось він — момент: все вислухано, впаковано, підписано, розціловано, — прощай, Ташкент!

Конячки з бубонцями помчали на вокзал. Що тут розводити — сіли й поїхали.

Від Ташкента до Верного щось верст із вісімсот. Залізницею можна було тоді їхати тільки до станції Бурної, а далі — верст шістьсот — міняючи коней, на тройках. Повільно, нудно тягнувся поїзд, часто спинявся з невідомих нам причин, довго стояв і, кінець кінцем, десь і застряг насправді: виявилось, що попереду були снігові замети. От вам і сонячна туркестанська весна! А втім, ми не тужили через які б там не було подорожні невдачі, — нас надзвичайно цікавило це далеке, таємниче Семиріччя, про яке так багато чули ми ще в Ташкенті. В дрявому, холодному купе вагона, усівшись колом — хто на лаві, хто долі, — ми палко обговорювали методи майбутньої політичної та іншої роботи. Цілком нове оточення, невідомі досі умови, відсутність міського пролетаріату, незнання киргизької мови — все це були такі речі, над якими можна було собі поморочити голову, подумати, поговорити. І ми завзято говорили, не вгаваючи, не знаючи міри, нелевно і дуже розпалюючись, особливо розпалюючись тому саме, що до ладу ніхто нічого не знав — сперечатись і заперечувати широке поле. Що ж іще нам робити за довгу-довгу путь? І в той же час хотілося всю нашу подорож обставити так, щоб від неї була справжня користь. По-перше, треба точно дізнатись, що являють собою ці «підступи» до Семиріччя — перші райони, що на нашому шляху; по-друге, повчитися тут на ділі, коло живої роботи, — повчитися тогo нового, заради чого ми ідемо в таку далечинь, і, по-третє, допомогти їм вже тепер, цим селам і містам, що траплялися по дорозі, була б тільки змога стати їм у пригоді. Та як же їй не бути корисними? Вони ж тут один раз на місяць дістають газету, вони страшенно відстають від життя, мало що знають і вже в усякому разі плутають все без міри. Тут, за горами,

темп життя зовсім інший. Якомусь москвичеві чи іваново-вознесенцеві навіть в дивовижу, незрозуміло буде: як ці люди можуть, мовляв, терпіти цілий місяць, а то й більше, терпіти й не знати того, що діється на білому світі? А от терплять! Умови такі, нічого поки що не вдієш. Ми це знали заздалегідь, що глушина, темрява і необізнаність тут навколо — запаморочливі. Тим-то ми й вирішили віддати по дорозі все, що могли віддати, — нашу організаційну навичку, наші спільні знання, нашу поінформованість про останні свіжі події.

До Семиріччя командували, власне кажучи, мене самого: як уповноваженого по області від Реввійськради фронту. Дехто запевняв мене, що іду навіть як «особоуповноважений», а то говорили, ніби в чині «надзвичайно уповноваженого», але я, правду кажучи, до семимильного мандату свого не заглядав, а зміркував, що на місці саме діло покаже, що можна буде робити і чого не можна. Але така вже у всіх у нас звичка була в ті роки: командують тебе, а глядь — самому їхати неохота, неодмінно треба захопити з собою цілу групу найкращих товаришів. З ними ввійшов у роботу, до них уже звик, та й вони тебе пізнали близько. Закинув і я в Ташкенті гачок Реввійськраді:

— Так і так, мовляв, іду в глухе Семиріччя, з ким там буду діло робити, на кого спертися спочатку? Відпустіть дюжинку політдрузів!

І дивна річ: Реврада охоче погодилась. Надзвичайно дивна і неймовірна річ. Ось чому і їхати було так радісно навіть у таку далеку глушину. Що там таїти — це воістину діра. Хлопці зі мною їхали, як-то кажуть, «на всі руки» — спеці з усіх галузей: тут були й майстри-організатори, і військові інструктори, агітатори-пропагандисти, лектори, керівники партійних шкіл, газетярі, трибунальщики, театральні тощо. Ось чому ще до Бурної план шістьсотверстної дороги був розроблений приблизно так.

Один місцевий хлопець, Вернічев, скаче наперед і по всіх великих селах і містах призначає збори, засідання та наради ревкомів, партійних комітетів, відповідальних працівників. Призначає для цього точну годину, а про цю годину телеграфом заздалегідь умовляється з нами. Я з деякими товаришами іду верст на сто позаду вчотирьох: Лідочка — вона дещо й друкує в дорозі; «кум» — товариш по роботі; прізвища його не пам'ятаю, а звали його чомусь «кум»; Ная — і друг, і дружина, і вірний супутник у всіх походах громадянської війни. Дорога була кожна хвилина. Треба було квапитись до Верного. І в той же час хотілося дещо зробити в дорозі. Тому так і налагодили справу. Одні підготовляють, інші провадять збори, засідання та відкриті мітинги і залишають на місці листа-інструкцію для компанії, що іде позад нас. Вони докладніше, ґрунтовніше вхо-

дять в роботу, виконують і те, що ми залишаємо в інструктивному листі. Цей план видався нам усім найдоцільнішим. Так і вирішили зробити.

Позаду всіх, замикаючи похід, на чолі невеличкого загону, охороняючи обози, їхали: згаданий уже Гарфункель і спільний дружок — Рубанчик.

Крім цих двох, з обозами їхав Медведич — мій близький друг і вістовий на протязі всієї громадянської війни. Ще в дев'ятнадцятому році, будши пораненим, він потрапив до мене вістовим в уральських степах. І від того часу кружляв: до Самари, до Ташкента, до Семиріччя, на Кубань... Там і в партію вступив. Застряв. Зник з очей. У всіх у нас в пам'яті залишився він, як найкращий і вірний товариш у найтяжчі, небезпечні моменти; він згодом пережив з нами всі тривоги в дні заколоту.

За розмовами, за суперечками не помітили, як бігли полустанки назад, як ближче і ближче під'їжджали ми до кінцевої станції — до Бурної. Вже далеко позаду лишились і фруктові ташкентські сади, і гаряче сонце, і блакитне прозоре небо, і узбецькі барвисті халати. Бездоріжжя по цих краях — це така пора, коли бери про запас і мулький брезент на сльоту, на дощ, і кожу — на випадок гірських хуртовин та вранішніх холодів.

Ген, далеко-далеко, за відкритою безлюдною рівниною, сліпучо виблискують під сонцем снігові хребти Тяньшанських гір. До них так близько і так далеко. А попереду, по дорозі — будуть ще і грузькі глинисті болота, і гірські ріки, що буйно ринуть з гір, збиті мости, величні скелі, і на гірських верхів'ях ще не раз скують нас прощальні морози, закрутять останніми хуртовинами шалені вітри гір. Усього буде: це пророкують місцеві знавці.

Що далі від Ташкента, то вище йде дорога, і ближче, все ближче до колії підступають високі гордовиті скелі.

По долинах сніг майже розтанув, він залишився тільки на передгір'ях і вище — в горах.

Коротко, рідко пробивається сонце крізь навислі темнобурі хмари і густі тумани, що припали до гір. Хмурно. Холодно. Тихо. Рослинності ніякої. Тільки біля киргизських селищ і, тут і там розкиданих, похмурих сірих юрт — самотно, сиротливо чорніють якісь сухорляві незнайомі деревця. Узбека туг не зустрінеш — туляться тільки киргизи. По цих гірських просторах, по схилах киргизи пасуть свої отари. Біля станцій прилипли і приїжджі — здебільшого росіяни-поселенці, — їх особливо багато по прикордонних містечках.

І тут до Бурної, користуючись довгими стоянками, де-не-де злазимо, знайомимось, як поставлена справа — в раді, в партійному комітеті, в військовому комісаріаті. Виникають перед нами сумні й цікаві картини.

По радах, куди оком не кинеш, пролізли зовсім чужі, поганенькі люді: куркулики, куркулі, куркулища, баї-тузи, всіх гатунків торгівці і спекулянти. І вся ця випадкова шпана чинить під прапором радянської влади якнайгірші смердомерзотні діла. Більше того — багато хто з них проліз до партійних комітетів і вже під іменем «комуністів», роблять свою власну, аж надто оригінальну «політику». На одній невеличкій станції нам, наприклад, сказали, що товариш голови в партійному комітеті — всім відомий спекулянт, власник цілого ряду всіляких крамничок. Недавно він відкрив ще одну крамничку, маючи спеціальну «високоблагородну мету». Цю крамничку він призначив своєму синові і коли передавав йому, то якнайсуворіше напоумляв:

— Це тобі, Альошка, тепер не те, що стара капіталізма яка... Тепер у нас радянський лад, і кожен повинен у ньому працювати. А ти, ледащо, чого байдикуєш... Хто не робить, той не їсть — у нас от що. Всі повинні працювати... І ти не тиняйся без діла, сам заробляй грошву...

Це не жарт — факт найсправжнісінький. І розповідав нам його залізничний робітник — з усього видно, серйозний, чудовий хлопець, не брехунець, не пустомолот. У цій славетній партійній організації було членів понад триста чоловік. І це в містечку, де всього-навсього три з половиною — чотири тисячі населення. Начебто радіти треба, що такий завидний процент, що партія тут такого успіху дійшла. Та незабаром відкрився цей «секрет». Це було до смішного просто: якось поширилась приваблива чутка, ніби «всіх комуністів мануфактурою наділятимуть» — і жителі посунули до партії ватагами... Ми слухали, і не вірилось. Потім довідалися, який склад — виявилось, робітників лише чоловіка з п'ятдесят, а решта «так собі... жителі». Ці «пано» так собі» в ті дні по глухих районах Туркестану зовсім не були якимсь винятком, — ними щедро поповнялись партійні організації. Недаремно ж у ті дні розпускали по Туркестану навіть обласні партійні організації, а скільки розпустили дрібних — про те лише туркестанському ЦК відомо. На цьому прикладі ми одразу покуштували гіркої отрути туркестанської дійсності. І спочатку навіть остовпіли, сторопіли перед таким страхіттям. Та коли залишились самі і стали обговорювати, що побачили, почували, довідалися, — тільки го-тріше відчували весь розмах і всю серйозність роботи, що була перед нами.

— По радах і партійних організаціях повно всякої наволочі, — міркували ми. — Робітників дуже мало, і до того ж вони недосить свідомі... Трудове мусульманство — опора радянської влади, її основний, корінний тут фундамент — ця маса все ще темна і в полоні у свого духівництва, у своїх багатіїв, манапів і баїв... Поки цю масу не розбуркаєш, поки в її темну товщу

не проникне проміння освіти, доти не буде виконано головне, основне завдання — зміцнити тут радянську владу. От як стоїть питання. Завдання надзвичайно важке. Отже, бадьоро до діла! Будемо вірити в успіх!

Ми приблизно в таких тонах, з такими висновками вели свою розмову. І вже не страшна, не важка була майбутня робота, хоч розуміли ми, що це піднято лише краєчок зависи, а як розчинити навстіж — розкриються рани ще глибші, ще більш гнійні, які лікувати треба ой як довго, ой як наполегливо.

І, проте, натрапивши в думках на вірну путь, зрозумівши, що тільки в кишлаку зплітаються всі нитки і сходяться всі шляхи, ми відчули себе певніш і швидко перебороли свою недовгу розгубленість. Ще тут, у дорозі, виникла у нас думка організувати у Верному для «нашого брата» курси киргизької мови: приїхавши, цю думку швидко і здійснили. Тут же обмінювались і думками про те, що для націоналів слід організувати початкові летучі курси, — цієї думки теж не облишили, коли, приїхавши, взялись до роботи. Та про це згодом, в своєму місці, а тепер повернемось на Бурну.

Як виявилось, наші уявлення про бездоріжжя були перебільшені. Краще сказати — спізнались ми з своїми побоюваннями, найбільше бездоріжжя минуло вже два тижні тому, тепер залишилися тільки сліди — уцілілі снігові гірки, які де-не-де приховалися, притихлі, але все ще буйні струмки, викинуті на берег мости... Це залишки бездоріжжя. Тільки на горах ще панує зима, тільки там до цього часу і холод, і сніг, і бурани. А тут скрізь на рівнині почувається в усьому гарячий подих весни.

Від Бурної без перепочинку нас мали везти шістдесят — сімдесят верст до невеличкого містечка Ауліе-Ата. Але роздобути коней тут неймовірно важко. Незважаючи на наші «особливості» і «надзвичайності», незважаючи на грізні наші жестикуляції семимильними мандатами, незважаючи навіть на натхненну класичну лайку станційного коменданта (він чи то співчував нам, чи то квапився позбутися нас мерщій), — незважаючи на все це, голова ради сільця, звідки слід було взяти коней, спокійно доповідав:

— Нема коней...

— Та як же ми поїдемо? — грізно наступали ми на спокійного мужичка.

— А мені що?

— Як що? Нам їхати треба: зараз же, негайно, в особливих справах — зрозумів?

- Зрозумів.
- Ну, то що?
- Нічого...

І ми знову починали то благати його, то погрожувати, але мужичок, видно, «в бувальцях бував», і на полові його не зловиш: спокійний, як істукан.

— Не сам запряжусь, повезу: чи ба, які знайшлись!

З тим і поїхали. Коней не дістали.

Скакати довелось до другого сільця, верст за вісім. І тільки на ранок звідти пригнали дві «обивательські» підводи. Цілу гору намостили ми різного мотлоху (мужичок зовсім не вмів його ув'язати) залізли на саму гору — рушили. Добре-таки трусило — раз у раз ждали, що покотимось сторч головою. Всім було чомусь весело. Ми перегукувалися з воза на віз, говорили дотепи, бавились, як малі діти. Клим Климович — так звали мого візника — був дуже балакучий, тямущий, розумний мужик.

— З новосельців ми будемо, — пояснював він тихою, задушевною говіркою. — Новосельці тут зовсім інша річ...

— А що це за новосельці? — питаю його.

— Ми так прозиваємося, бач — ми тут зовсім недавно — ну, шість чи вісім років... До того часу в Харківській губернії проживали. Тісно стало — ми й давай сюди. Потім дали нам на дорогу, уряд допоміг. І тут поміч була — земля, будівля... Так от усіх мужиків, що наїхали сюди не більше, як років з десять тому, — всіх їх звуть новосельцями, а ті, котрі років сорок чи шістдесят живуть, — це старожили. Старожил — мужик багатий, у нього самої худоби без ліку. Господарство яке! Будівлі, сад, город... Ну, та що й казати — одним словом, купець-мужик.

— А ви? — питаю Климовича.

— Значить, новосельці, чи що?

— Еге, ви-от як живете?

— А ми-от то-то й воно що — «як живемо». Погано живемо, одним словом. Років з десять мине — і ми станемо міцніші, а поки що — нікуди не годиться. Немає в нас нічого, окрім землі. Та й земля яка вона: не скрізь однакова... Поткнись ото на Каюк-гору, як вона тебе камінчиком цокне...

— А от розповідають, Климовичу, — звернувся я до нього, — ніби киргизи, ті зовсім злиденно живуть. У них і того нема, що у вас, новосельців.

Мені цікаво було послухати, що він скаже на це слизьке запитання. Климович відповів не сразу. З півхвилини помовчав. Потім поважно розгладив каштанову бороду-лопату, поторкав себе за носа, плюнув і, дивлячись просто так у пусту рівнину, немов тільки для неї виціджуючи слова, спроквола промовив:

— Все лінощі самі.

— Як лінощі? — здивувався я.

— А що? Лінощі... І все тільки ліньки, більше нема ніякої причини. Ти сам зміркуй, пане ласкавий...

— Не пан — товариш, — поправив я.

— Ну, товариш, все одно, — погодився він байдуже. — Я, приміром: ось вона, весна, підійшла. Що я роблю? Не все ж вашого брата, комісару різну, катаю, — шпигнув він, — буває, що й до роботи візьмуся. А вже як візьмуся до роботи — лови мене по полю з ранку до ночі. Оранка минула, ярі приготувив — там колесо закрутило: трави поспіли, сіножать, жнива, а під осінь — знов її, матінку, колупай, загодя думай, що треба... Так увесь мокрий од поту і ходиш всі місяці. А він що, киргиз? Сів на кобилу, свиснув, та й шукай вітра в полі — лазить собі по горі, мугикає, худібку пасе... Худобу пасти — чом не пасти? А ти-от коло землі походи, узнаєш, де раки зинують.

Я дав йому, Климовичу, висловитись до кінця і почав пояснити, чому киргизи живуть переважно з скотарства, яка це довга і важка річ — від скотарства і постійного кочування осісти на землю, взятись до зовсім іншого, до незвичайного діла. Сказав Климовичу, що й радянська влада дбає про те, щоб киргизів-кочівників зробити осілими...

— Еге, зробиш його, — посміхнувся Климович, — йому тільки любо по горах вештатися: це тобі не землю орати.

— У них же й землі нема справжньої орної, — кажу я Климовичу, — нема звички до роботи, ні плуга, ні борони, ні серпа — нічого нема.

— А хто йому каже... Пробували, давали. І борону давали, і серп... Покрутить-покрутить у руках, навіть і до роботи, може, візьметься спрожого, а потім плює, скік на кобилку — тільки його й бачили. Через те селянин тут і дружби з киргизом не водить... В цьому саме сила.

— Значить, дружби нема? — ставлю йому гостре запитання.

— Воно не те щоб нема, та й не те щоб є, — розводить Климович хитромудру, незрозумілу філософію. — Де як водиться, — значить, за цю дружбу. Старожили їх самих вже дуже не люблять: собаки, кажуть, якісь блукаючі, та й тільки... Ну, старожил — певна річ — не любить чому: багатий над міру. Де йому киргиза голого за людину, та ще за рівню собі мати. Він, диви, і нашим братом гидує — новосельцем. А новоселець за те не поважає киргиза, що до праці він нездатний. За це тільки. Одне слово, гаразд...

Я довго пробував втовкмачити Климовичу, що історичні періоди в житті цілих народів чергуються певним порядком із

заїзною, неблаганною послідовністю; що кожний киргиз зокрема не правий і не винний у тому, що він — кочівник, що він до цього часу не осів на землю, що не робить поки що коло землі і т. ін. і т. ін. Я все хотів довести йому одне: що якогось особливого, вродженого, національного пороку в усьому цьому нема і бути не може, що всі ці особливості були б властиві і всякому іншому народові, якби тільки він опинився в цілком таких самих умовах, як киргизи. Климович слухав уважно. Навіть перестав зовсім говорити і напружено, зосереджено намагався ухопити якусь одну, основну, найголовнішу з висловлених мною думок.

— Якщо він не при чому, то я, значить, теж не при чому. Я, значить, хоч би що йому робив, хоч би що говорив, — так воно і має бути? Так, чи що?

Він простими, незграбними словами підходив до найглибшого питання матеріалістичного вчення: чи вільна людина в своїх вчинках, чи ні? Сама по собі робить те чи інше людина, чи обставини, умови — попередні й теперішні — примушують її робити саме так, а не інакше?

Це була воістину надзвичайно цікава розмова. Я не пам'ятаю всіх її подробиць, але знаю, що разом з Климовичем ми оглядались на життя киргизів до наїзду сюди багатіїв-селян, потім пригадали, що примусило селян кинутись сараною саме на Семиріччя (безмежні незаймані багаті землі; вигідні умови, запропоновані царським урядом; дешева життя; можливість легко забрати в кабалу темне киргизьке населення краю і т. ін.), згадали, як, приїхавши, поводили себе селяни, як знущалися з місцевого населення і як по праву заслужили від киргизів найглибшу і найширшу ненависть. Коли всі ці факти ми перебрали по пальцях, коли підсумували:

— Ну, що, — кажу, — Климе Климовичу, як ти гадаєш, поміркуй своєю розумною головою, чи могли після всього цього інакше скластись у селян відносини з киргизами або з селянами у киргизів? На мою думку, ні...

— І на мою, ні, — сказав одверто Климович, — а все-таки він, киргиз, ледар.

Почувши такий несподіваний висновок, я навіть розсміявся. Це трошки образило Климовича.

— Вам, комісари, звісно — смішки, а нам тут разом жити туго...

І розмова повернула на інші теми. Я бачив, що про «комісари» треба йому децю розказати докладніше, хто вони і звідки беруться, пояснити, що то зовсім особливі «комісари», не ті, які записуються до партії, щоб дістати лише мануфактуру, і що таких ми з партії виганяємо.

Основний стан Климовича в розмові зі мною був стан не-

довір'я. А втім, наприкінці, в підсумку кожної нашої теми, я бачив, що коли не повірив він моїм словам, то вже в усякому разі взяв під сумнів свої: а це теж неабияка річ — похитнути людину в її звичках, мертвотно закостенілих поглядах. Треба сказати, що якоїсь систематичної розмови зовсім у нас не було, з теми на тему скакали ми з блискавичною швидкістю, до одної теми повертались по кілька разів.

— От за Каюк переїдемо — сухо буде, — сказав діловито Климович і, переcheckавши трохи, додав, — все пузо розтрясло...

— А де ж той Каюк?

— Де Каюк? Та от він самий тут є, по ньому оце ідемо...
Ач, гора...

Климович про гору нагадав трохи загодя: узвіз починався тільки версти через три, а Каюк по цей бік, до Бурної, здалеку був якось навіть і не дуже помітний. Мое ставлення до Каюка, очевидно, не сподобалось Климовичу.

— Ти сам звідки будеш? — спитав він зовсім несподівано.

— З-під Москви, а що?

— У вас там, мабуть, і зовсім гір нема ніяких, як у нас на Харківській.

— Які там гори...

— Ото ж то бачу: людині завжди звикнути треба, щоб одразу зрозуміти чи бачити...

Ми за розмовами дотрусулися до підгір'я Каюка і почали помітно їхати на гору — і що далі, то стрімкіше. І трудно і люблю. Ми вже зіскочили давно з своїх небезпечних вишок і стрибали з каменя на камінь. Коли минули узвіз, відкрився широкий рівний простір, на якому виширала скрізь величезні камінні брили. Де-не-де ці брили на двадцять — тридцять кроків стелилися рівно і гладко, а то раптом вискакували кам'яними тумбочками одна за одною — скидалося на те, ніби стирчать пам'ятники на татарському кладовищі. На Каюці просторо, вільно, легко. Тут і сліду нема тієї непролазної глинястої грязі, по якій весь час хлюпали ми від самої Бурної. Тут зовсім сухо, а де-не-де навіть курно. Дорога кружляє і стрибає то туди, то туди, пристосовуючись до місцевості, обходячи незручні скелясті місця, вибиваючись на рівні узгір'я. А як почали спускати і круто повертати за скелі, вириваючись із тісних стін, — одна по одній, одна краща одної розгортались картини широких лук, без крайної дороги. За Каюком, під горою, одразу вражає якась особлива тиша. Тут і саме повітря начебто легше, янїше, тут і дихати вільніше, ніж по той бік, тут і дорога зовсім інша: широкі, рівна, бита, без жодного рівчака, без вибоїн, по яких намучились, натряслись перед горою.

Як тільки спустилися вниз — потрапили на руїни стародавнього караван-сарая. Тут, як переказують, колись був багатий

і гостинний перехресний пункт, в якому любили спинятися подорожні: і самі могли відпочити, і коней, зморених перегонами, підгодувати, — платили за все грішми, а то й у борг харчувались у знайомого гостинного чимбая. Все йшло гаразд, як ось раптом чимбай-господар караван-сарая кудись безслідно зник. Кажали, що він поїхав до себе на батьківщину, в один з гірських кишлаків у тяньшанських міжгір'ях. Взяли караван-сарай у свої руки його двоюрідні брати. І ось глухої осінньої ночі на Каюці якісь молодці наскочили на обоз, що їхав мимо. Сталася сутичка — з ножами, з криками про допомогу, із смертельним хрипінням і стогоном конаючих.

Чули це в караван-сарай. Але ніхто не відважився в глуху пору побігти на допомогу. І до ранку не знали нічого: в трепеті провели решту ночі, а на світанку, коли пішли дізнатися, що було на горі, побачили там п'ять трупів зарізаних і задушених, а повозки були розграбовані, і все було порозтягане або порозкидане тут же, коло возів, біля трупів. Коней теж не було — їх випрягли і погнали. І з тої самої ночі пішла про Каюк недобра слава. Недурно пішла вона: то проїжджого, то прожого задушуть, заберуть у нього все до нитки, відберуть коня, пустять у чому мати породила.

І стали слідкувати за братами, які оселилися в чимбайському караван-сарай. Брав сумнів, що не без їхньої допомоги проходять на Каюці всі ці чорні діла. І дізналися: розшукали якось три перехожі солдати сіряки й кожухи, зняті з убитих на Каюці проїжджих селян. Коли не було далі ніяких сумнівів, а народу вдосталь з'їхалося в караван-сарай, викотили з льоху бочку з гасом, облили з різних боків злочинне кубло і запалили. В палаюче полум'я зв'язаних вкинули обох братів і спалили їх разом з усім добром. З того часу на місці караван-сарая тільки купа каміння та зруйнована піч стирчить самотно й похмуро.

До цього премилого пристановища ми тепер і приїхали. Климович швидко випряг коней, дав їм корму, а сам почав поратись коло возів: підправляв, підтягав, заглядав з різних боків, зубами розкручував тугі вузли і знову упакував, перев'язуючи наново, схопивши мотузку і міцно упираючись коліном, наче засупонював хомут. Він увесь час, поки стояли, клопотався коло возів, навіть не сів і тоді, коли діла біля них вже не було явно ніякого. А ми вчотирьох, як звичайно, розташувалися зараз же з хлібом, з яйцями. Не дивуйтеся в двадцятому році хлібові і яйцям — Семиріччя і в ті роки голоду не знало, хліб і яйця там були зовсім не в дивовижу. А тут вже близько і до ситих місць. Від караван-сарая поїхали швидше по гладкій, рівній дорозі. Незабаром були в Головачівці. А за Головачівкою — і в Ауліє-Ата. Головачівські мужики, треба сказати,

прийняли нас зовсім негостинно: в дві-три хати ткнулись по молоко — відмовили навідріз, а коли хитра, лукава молодичка з багатого високого будинку згодилася дати, то загнула таку неймовірну ціну, що ми тільки подякували їй вже зовсім «не-чемно» (висловлюючись скромно) і з прокляттями поїхали далі.

Не забути переправи через річку. Буйні весняні хвилі, розбурхані талими гірськими снігами, неслись так шумно і швидко, що страшно було до них підступитися з берега. Річечка неглибока, дно в неї кам'янисте, і в звичайний час, мабуть, кури вброд її переходять спокійнісінько. Але тепер розкотилась вона на двадцять саженів завширшки і так шалено лютувала, як, пам'ятаю, лютує тільки Аракс під Джульфою на перському кордоні або Кістінка — гірська річка поблизу Дар'яльського міжгір'я.

— Чи не об'їхати? — збентежено запитували ми Климовича, з тривогою поглядаючи на шалену гонитву хвиль.

— Нікуди — тут треба буде, — відказав спокійно Климович і, мабуть, для того, щоб переконати ще більше нас у цій необхідності, розповів, як тут два дні тому при переправі у мужика з воза зірвало і понесло геть бочку з маслом і воза всього вщент розбило, а сам він уцілів лише тому, що чітко ухопився за гриву свого надійного рябого коника.

Ставало і справді моторошно. Потрапити в цю колотнечу не хотілося. Але виходу нема — їхати все-таки треба.

— Кричати треба сильніш, — навчав нас Климович, — коні щоб посередині не стали.

«Ну, — думаємо, — вже щодо цього, Климе Климовичу, сумніву не май, — такий галас здіймемо, що всім чортам нудно стане»...

Повільно, обережно ступали коні по крутому кам'янистому ложу річки. І що далі відходили від берега, то помітніше на-тужувались і напружувались, одвертаючи набік від хвиль гарячі морди і всім корпусом інстинктивно повертаючись назустріч холодним накатам, підставляючи їм широкі, мускулясті груди. Нукання і підганяння Климовича і наше безумне, звіряче виття навряд чи мали на замучених коней будь-який істотний вплив. Видно було, що вони роблять так, як їм самим і легше і зручніше. А ми всі надсаджувалися й сумлінно горлали щосили. Щосекунди здавалося, що воза нашого з усім мотлохом вже перекосило, нахилило і перевертає в шалені хвилі; ми інстинктивно чіплялись за вузли і мотузки, перехиляючись усім корпусом в протилежний бік. Нарешті минули головну небезпеку, стали наближатися до другого берега. І раптом повезі-шали, розсміялись з свого недавнього страху: так завжди — пережитий страх або раптовий переляк вже через хвилину здається і смішним, і дивним, і незрозумілим.

В густі вечірні сутінки під'їжджали до Ауліє-Ата. Останні версти до околиці міста, де розляглося киргизьке кладовище, пориті ярами, посмужені вузькими щілинами в піщаних схилах, зліоть глибокими норами: тут улюблені вовчі місця. Зовсім близько до дороги підходять густі зарості дрібного чагарника, оточене чагарником і киргизьке кладовище. Оповідав Климович, ніби тут зовсім недавно вовча зграя кинулася ввечері на верхового киргиза, і на ранок від гнідої кобили знайшли тільки жменьку волосся, а від бідолашного вершника — діряві, старі баретки. Ми мимоволі після цих приємних оповідань схопились за зброю і в першу вулицю міста, що засинало, так і в'їхали з револьверами напоготові.

По-дружньому, привітно зустрів нас військовий комісар. Вже знали, що на цей час приїдемо, ждали в партійному комітеті, приділили пару кімнат, навіть приготували дивани для снання. Словом, ми були дуже раді такому початкові і цілу ніч пробалакали в саду і в комітеті про різні справи. Тільки жіночу половину нашу заколисала шістдесятверстна дорога, — їх поклали спати. На ранок, о дев'ятій годині, було призначене об'єднане засідання партійного комітету, ревкому і військкомату. Мета засідання: одержати від них якомога повнішу інформацію про партійно-політичне, економічне й воєнне становище району. З другого боку, ввести їх у курс останніх подій. Вперше тут, на засіданні, я відчув справжній східний аромат: понад половину присутніх працівників було з киргизів і татар. Відділ за відділом, одна організація за одною повідомляли про підсумки виконаної роботи.

Виявилось, що по селах робота серед куркульського, колонізаторського селянства взагалі не має ніяких шансів на успіх, — куркулі глумляться і знущаються з радянських розпоряджень, відмовляються виконувати всілякі накази, особливо щодо продовольчих зборів, виганяють із сіл радянських представників — і слухати їх не хочуть, загрожують розправами. Їх, куркулів, якщо й примушують підкорятися наказам, то виключно загрозою підвести один-другий батальйон під саме село. Зовсім не те у новосельців. Ці середняки до радянської влади ставляться добре, бешкетів не вчиняють ніяких і справи до скандалу не доводять. Всі працівники, звичайно, розуміють, що основою для роботи повинен бути кишлак. Але підступитися до нього надзвичайно важко. Маса киргизька — це поки що неприступна, глуха стіна. Лобовою політичною атакою з нею нічого не вдієш. Ця темна маса ще не вирвалася з-під впливу баїв, манапів і мулл — своїх гнобителів. Розповіли один характерний випадок. Десь у голодному кишлаку опинився загін червоноармійців і допоміг біднякам-киргизам забрати з амбарів місцевих багатіїв усі зайві припаси. Захоплена прикладом, біднога живо розібрала

все, що було приховане у баїв по амбарах. Але як тільки загін пішов з кишлаку, всі ці голодні бідняки з мішечками й торбинками потяглися до тих самих амбарів, звідки недавно брали борошно, — вони його повертали ситому баєві, бо перелякалися своїх же власних діл, а на допомогу з боку загону більше вже не сподівались. І віддали назад усе, до останньої порожинки, а самі й далі голодували, як голодували і перше.

До такої маси справді підходити треба було надзвичайно обережно. Та й кому підходити: працівників взагалі тут навкруги — з ліхтарем не знайдеш, а досвідчених працівників з націоналів і зовсім мало. Кишлак залишається без догляду і без допомоги, а це означає, що осторонь залишається поки що основна сила революції в цьому краї — трудове мусульманство. На цю тему довго, багато говорили, — а втім, ми, приїжджі, більше слухали, — ну, що ми тут могли порадити, коли половину фактів чули тільки вперше і тільки тепер починали собі складати про них ясне уявлення. Виявилось, що по селах і кишлаках киргизьких ідуть чутки, нібито скоро селянам з киргизами треба стати до рукопашного бою, помірятися силами, пригадати 1916 рік. Але про це згодом: про 1916 рік я докладно довідався лише через кілька днів, про це я розповім у своєму місці. Ці тривожні чутки на всіх наганяють паніку. Всім ввижається зловісний подих неминучої грози. І не знають, що робити, як боротися, чим запобігти цьому страшному й неминучому. Розіслали в різні боки партійних працівників, дали їм накази, інструкції: переконувати, що чутки тривожні — вигадка, цілковита брехня, що цю паніку поширюють вороги трудового народу, які хотіли б скинути тут радянську владу. В цьому ж дусі складалися і листівки, — їх без ліку поширювали по селах кишлаках.

«Трудящі маси Семиріччя, — сказано там, — ніколи не допустять, щоб їх нацькували, наче злих собак. У трудящих завжди спільні інтереси, хоч би якої нації і якого племені вони були. Пастухові-киргизові або хліборобові-селянинові повинен бути однаково ненависний і киргизький бай і російський селянський куркуль. І той і той сидять на чужому трудовому горбі. То не вірте, товариші, підлим чуткам про те, ніби близиться час якоїсь розплати, ніби селяни повинні напасти на киргизів або киргизи на селян. Цього не буде і бути не може. Трудящі киргизи і селяни — друзі між собою, а не вороги. Будьте спокійні. Працюйте, трудіться, як це було й дотепер. А радянська влада стоїть на сторожі ваших інтересів, вона не дозволить глумитися з вас різним падлюкам і пройдисвітам, — вона розправиться з ними належним чином».

З такими відозвами купки партійців і розлетілися в різні сторони. Чутки, ніби за останні дні стало тихше. Чутки вже не

такі уперті. Подекуди спіймано білих офіцерів-агітаторів. Становище роз'яснюється.

Такі були політичні обставини. Що й казати — веселого мало! Згодом ми переконалися, що почуте в Ауліє-Ата є характерне і для всієї області. Те, що діється тут, діється і скрізь.

Коли почали заслухувати доповіді на теми економічні, — з усіх їх можна було зробити такий висновок: край багатий на всяке добро, але добувати його поки що не вміють і не мають ніяких можливостей. Селянство, як звичайно, оре, киргизи пахнуть отари. Але поменшало оранки, стало менше й отар; населення, особливо киргизьке, переживає тяжку скруту. В самому мі ті і в найбільших пунктах по повіту швидко зростає і об'єднується кустарна промисловість. Розробляють в навколишніх горах, добувають різні руди, збирають у величезній кількості якийсь особливий дубильний камінь; в міжгір'ях на диких деревах збирають чимало якогось коштовного мастивного матеріалу. І видобуток усього цього добра можна було б подвоїти, потроїти, подес'ятерити, але загальна біда — нестача інструментів і вільяких приладів — загальмувала розмах роботи.

Видно було, що тут хлопці не з тіста зроблені і зовсім непогано уявляють собі план роботи. Тільки все у них якось занадто абстрактно, занадто теоретично.

«Ото б добре, та оце б не погано... Якби от нам мати це та не мати того, та якби, та коли б...»

У цих «якби» вони заплуталися вкрай. І, очевидно, твердо-натвердо переконали себе, що «раз інструменту з Ташкента не дають, значить, і робити далі нема чого», раз «загальне становище ре публіки важке, значить, і у нас повинно так бути», — словом, якась примиренність, заспокоєння на тому, що є, і невір'я в те, що обстановку часом можна й шкереберть поставити, можна багато що змінити в ній і багато чому допомогти навіть з голими руками, не те що «з інструментом з Ташкента»: от цієї наполегливої, всеперемагаючої енергії, всеперетворюючої віри в успіх, у можливість багато-багато що перебороти своєю наполегливістю — ми не відчували. Створилося враження, що сидять собі хлопці — метикують:

«А добре б... А непогано б... Якби... Коли б...»

І чекають інструкції згори. А пришлють звідти вказівки — і вони приють, бідолашні, сумлінно хочуть їх виконати, щиро гадаючи, що вся суть роботи полягає в сумлінному механічному виконанні даних згорі наказів.

Мертвота, сплячка, невпевненість у своїх силах і в своїх діях, недостатня віра в трудову масу, дождання вказівок згори, неквапливість — от основні риси роботи, які впадали в око свіжій людині з усіх цих нескінченних доповідей, де «заходи» чер-

гувалися з «планами і гадками», де знов і знов траплялися «якби» та «хоч би», де в кожному слові відчувалася вузькість, косність, змертвіла звичка до виконання замість живої самостійної і ініціативної творчої праці. Міркували непогано, а от працювати як слід не вміли.

Потім говорили про воєнне становище. Бачте, чутки про сутичку, яка готується між киргизами й селянами, особливо вперті саме тому, що «гарнізони ненадійні»; ці гарнізони, мабуть, справді не від того будуть, щоб взяти участь в якомуньбудь дебоші. Річ у тому, що народ туди взяли без достатнього добору, і потрапило в батальйони гарнізонні чимало найзавзятішої куркульні. Тепер відбувається «чистка», але поки що результатів великих ще не видно. Цими днями мобілізували півтори тисячі чоловік, відіслали в Ташкент. Нічого. Мирно пройшло. Серед націоналів мобілізації не було — йшли тільки добровольцями. (Цю мобілізацію провели пізніш, коли населення до неї було досить підготоване.)

Гарнізони ненадійні. Їх енергійно, спішно поновлюють. Квапляться з політичною роботою, але поки що «покладатися в разі чого я, братці, на них не хочу», — так закінчив військовий комісар свою коротеньку доповідь.

З дев'ятої ранку ми пробалакали до п'ятої — цілих вісім годин. Це засідання відразу поставило нас на ноги, дало нам досить різнобічну і певну уяву про загальну обстановку не тільки тут, в Ауліє-Атинському районі, але взагалі по всьому Семиріччю: якість роботи і працівників, відносини між киргизами і селянством, переважні настрої, якість гарнізонів, — все це, як дві краплі води, скрізь схоже було на ауліє-атинські.

Ввечері поїхали. Не поштовими — комісар дав пару добрих військкоматських коней. Решту — з ревкуму. І таке подарував нам «ландо», — як Ноїв ковчег: влізе десять пар чистих і десять нечистих... Покрекуємо, пострибуємо на вибоїнах, згадуємо те, що чули на засіданні. Тут дорога чудова: ліворуч нескінченні простори, а праворуч прикувався до шляху незмінний супутник — гірське пасмо. Місцями ми ідемо майже біля самого підгір'я — так близько нависають над нами снігові верхів'я. В промінні багрового вечірнього сонця ущелини були зовсім темні: наче на снігове пасмо срібних гір накинули чорні довгі простирала, і ці простирала-ущелини чорніли тепер по схилах.

А сніги грали, як коштовне каміння: і червоніли янтарем, і голубіли волошками, і полірованою блискучою сталию велискували у вечірньому промінні. Була гірська краса — велично-спокійна, краса, яка вражає невиданими гігантськими панорамами.

Так усю дорогу супроводжують нас пасма гір, освіжаючи повітря подихом піднебесних льодовиків і височених снігових верховин. Які вони гарні, Тяньшанські гори, в призахідному, вечірньому промінні; не пізнати, не розрізнити обрисів снігових масивів від сніжнобілих хмаринок, що мчать над ними: контури рухаються, міняють величину й форми, хмаринки сплітаються, зникають, виникають раптом знову з темноблакитної небесної прірви, — і не знаєш, де тут гори, де легкі, рухливі хмаринки.

Було вже зовсім темно, коли під'їжджали ми до Уч-Булака: це малесеньке селище з кількох дворів. Поруч з селищем — поштова станція. Дві кошлаті, паршиві собачки виринули з пільми і жалібно, з обов'язку служби, обгавкали нас хрипким гавканням. Вийшов на ганок завідувач поштового пункту — ми його навіть і не роздивились як слід у темряві; тільки чути було його глибокий, нутрянний кашель, — було ясно, що з легенями справа у нього погана.

— Почувати будете?

— Та ні, їхати треба б, — відповідаємо йому.

— Їхати не можна, коней нема, — каже він. — А до того вовків тут багато, вночі не їздять...

— Що вовки — вовки дурниця!.. От коней головне: невже нема жодної тройки?

— Жодної! То з поштою поїхали, то пасажиря. Нема!

Я тоді ще не знав звичайних прийомів цієї поштової братії. Вони дуже не люблять морочитися вночі і неодмінно стараються дотягти справу до ранку, а іноді й ранком не від того, щоб поволоводити, щоб взагалі було менше їм всякого клопоту і щоб знали їхню поштову ласку: захочу — дам, захочу — не дам. Довелось мені цю братію згодом і за комір трясти, але про це потім, потім...

— Так нема коней?

— Нема і не буде, — додав він похмуро.

Залишатися не хотілось, та й треба було їхати швидше, поспішати. До дальшої станції, Ак-Чулака, сімнадцять верст.

— Ану, їдьмо цими кінями, не так вже вони й заморились!

Начальник станції не знав, що у нас за коні, звідки взяті, і в пільмі не розібрав ні візника, ні Ноєва ковчега.

— Не можна їхати, — заявив він суворо.

— Чому не можна?

— Тому.

— А ти точніше, батьо.

— Приїдеш у Мерке — там довідаєшся точніше, коли складуть «справжній» протокол.

«Ага, — думаємо, — значить, тут бувають протоколи і «не справжні», а так собі: пусті, про людське око».

Так він нічого й не пояснив. Тільки згодом довідалися ми, що поштовими тройками можна їхати тільки один перегін.

Рушили. В степу чорна, глуха п'ятьма. Не видно більше цих безкраїх просторів, не видно срібних гірських верховин. Де гори підступають занадто близько, щільно, там ще похмуріші, густіші сутінки, зосередженіша і суворіша нічна тиша. А в місцях, де відходять гори в далечінь, вільніше зітхають степи, — тут і п'ятьма наче не така вже густа, тут і звуки лункіші, і легше, веселіше, просторіше нашим коням. Десь у далині — то наближаючись, то зникаючи, віддаляючись все глибше в п'ятьму — жалібно і тужливо вили степові вовки.

Недалеко від Ак-Чулака на руїнах згорілого караван-сарая заблимали нам назустріч три пари вогняних очей: волохаті здоровенні вовки, що в п'ятьмі здавалися ще більшими, стояли не порушені на смітниках і повернули тепер у наш бік виточені енергійні голови. Ми проїжджали зовсім близько, і здавалося, от-от вони кинуться, вцепляться в наші повозки. І вже було чути дивне грізне рикання. Але вийшло щось дивовижне: вони не рушили з місця, тільки покинули розгрібати покидьки і блискаючими очима проводжали три тройки, що мчали щодуху. Коні зафоркали ще тоді, коли ми не бачили самого караван-сарая, тепер вони рвонули вбік і скоком понеслись об'їзною дорогою. Все це сталося за кілька секунд. Ми схопилися за зброю, але коні промчали вперед, і стріляти вже не було потреби. Тільки все ще марилось, нібито ззаду, слідом за нами — мчать не три, а ціла зграя волохатих мускулястих хижаків, жарко поблискуючи жадібними розумними очима.

Побачили, мабуть, що сили не рівні, і не наважились кинутися, але й не втекли, залишилися нерухомо в степу, наче застигли в роздумі.

Решту кілька верст ми домчали дуже швидко. Ось і Ак-Чулак.

Ці поштові станції на Верненському тракті всі на один маір: низький мурований будиночок, побілений вапном; через дерев'яні ворота — широкий двір; там десятків півтора-два заморених конячок; по двору і в стайнях звичайно брудно, воночє, гидко. Самий будиночок розбивається на чотири кімнатки: дві — для гостей, а дві — для начальника станції, причому живе він по суті тільки в одній, бо друга являє собою «робочий кабінет»: тут він приймає, відмічає приїжджих, дає їм папірці, одержує з них інші, перевіряє документи, змушує розписуватися — словом, проробляє всю свою немудру процедуру управління станцією.

Вся різниця між станціями є хіба лише в тому, що один начальник візьме собі «покої» ліворуч від ганку, а другий — праворуч. Все ж інше — однаково. В приміщенні порожньо, хо-

лодно, непривітно. Під стіною, дивишся, прищулився старий, брудний, весь подраний диван на трьох ніжках, замість четвертої підкладено цеглину, на ній дощечка, і все це загорнуто в ганчірку. Стінки зовсім голі — колись на них висіли, мабуть, імператорські портрети: до цього часу залишилися темні чотирикутні плішки і дірки від вирваних цвяхів. Стелі зовсім чорні від різних коптилок, каганців та іншої такої розкоші. Мити їх, очевидно, ніколи не мають часу: я, для сміху, збудував барикаду з стола, стільців, досяг-таки стелі і, торкнувши пальцем, відчув, як він грузне, наче в болоті, в густому слизькому шарі всякого слизу й гидоти. По кутках висять такі величезні сіті павутиння, що, здається, не тільки мусі, а й людині буде з них вибратися нелегко. В усякому разі ми до кутків підходити остерігалися: величезні чорні павуки визирали звідти зловісно й загрозово. В розбиті, вивернені рами без шибок було встромлено скорботні брудненькі дощечки, і теліпались рештки лахміття, що кинули тут киргизи-фурмани. Крізь чорні діри і вдень і вночі приємно освіжав, вільно гуляючи, вітер.

Ми добре розуміли, що «господарська руїна бере своє», що «загальне становище держави скрутне», що, кажучи прямо, нема скла, нема ліжок, добрих стільців, столів, посуду, що коням нема досить корму, а для двору — ні щепеню, ні тесу, ні асфальту — нічого нема. А проте, і станції ті, а з ними і коней, і самий двір — все це добро казенне можна було б тримати значно чистіше й краще, коли б за це хоч трохи дбати. Не так, очевидно, дивились на справу станційні доглядачі: все було у них занехаяне і поламане щент, а поправити, полагодити не спадало й на думку нікому. Особливо в скрутному стані були фурмани-киргизи. Ці фурмани із своїми родинами звичайно селилися тут же, коло станції, часто в самому дворі, одразу ж за ворітьми ставлячи свою утлу юрту. Було в ній повно-повнісінько смаглявої голої дівчорі, з одягу і взуття, очевидно, мали вони лише те лахміття, що теліпалося на ногах і на бронзовому напівголому тілі.

Жінки найчастіше прислужували на станції приїжджим, годували-напували коней, копирсались на дворі, а фурмани-киргизи, не знаючи спочинку, раз у раз сідали на козли: то з поштою, то з пасажирами, то туди, то сюди. Вони так були замучені і так звикли цю замученість вважати за звичайний, наперед визначений їм, очевидно, стан, що навіть не ремствували, не протестували, не вірячи в те, що коли-небудь і хтось зможе полегшити їм цю важку долю, ці діявольські злидні. Киргиз-фурман навіть удень раз у раз засинає на козлах, — так знесилює його постійне недосипання, виснажує по-тійна голоднеча.

Як тільки випаде кілька вільних годин, фурман-киргиз одразу засинає, в чому ходить і їздить цілий день, — це, по-перше, від втоми, та й шкода було б на роздягання і одягання витрачати зайві хвилини, а по-друге, в стужу голому спати холодно, а під лахміттям, що зветься одежею, у фурмана звичайно нема ніякої білизни.

Злидні неймовірні. Терпіння дивовижне, воно межує з омертвінням, цілковитою нечутливістю, примиренністю з найжахливішими, нечуваними злиднями.

От і вся обстановка, от і всі персонажі малесенької станції на Верненському тракті. Ак-Чулак, куди ми тепер приїхали, схожий був, мабуть, і на Уч-Булак, звідки ми виїхали, — як і всі вони взагалі були схожі один на одного.

Забравшись у наріжну кімнату, ми покидали свої манатки, швидко наставили самовар і стали навколо нього відігріватись. У сусідній кімнатці, на столі, відрізали від величезної буханки хліба кілька шматків, а решту (фунтів, мабуть, 12—13) залишили. Вже за пару хвилин буханки не стало, — її поцупила зі стола через вікно чиясь спритна рука.

Чого ж тут було так дивуватися: голоднеча давала себе взнаки, і на нашу буханку відразу націлилося чиясь зірке око. Ця обставина змусила нас познімати з вікон розкидані речі, а двері на ніч трошечки причинити, — адже разом з речами можуть ще поцупити і різні наші папери, портфелі, документи й справи!

Тільки сіли ми чаювати, з протилежного боку, від Верного, підкотила тройка. Приїхали два киргизи, — обидва радянські працівники з Верненського виконкому. Не пригадую тепер, чи зовсім вони звідти виїздили, чи тільки в командировку їхали, але після у Верному я їх ні разу не зустрічав. Одному було років з двадцять, другий, мабуть, років тридцяти восьми — со-рока, з вузькими щілинками розумних чорноглянсових очей, з крутим чотирикутним лобом, шевелюрою смоляного волосся — бистрий, енергійний в руках. Прізвище його було, здається, Чурбеков. Він навіть начебто вчився в Харкові і дуже добре володів російською мовою. Він сподобався мені з першого погляду. В такій глушині, в таких своєрідних умовах було б дивно, коли б не розбалакались ми в першу ж хвилину; в другу хвилину вони сиділи з нами за спільним столом, і Ная по-дружньому то одному, то другому подавала склянки гарячої каламутної рідини, яку ми без усмішки насмілювались називати чаєм. Цілком зрозуміло, що їх цікавило те, що діється тепер в Ташкенті, а ще більше — що в Москві. Нас цікавив Верний. І кожній стороні якнайшвидше хотілося почути відповідь на цілу купу найрізноманітніших запитань, що їх ставлять звичайно відразу, одне за одним.

Що Польща? Що Врангель? Як там у Донбасі? Чи правда,

що в Москві викрито нову змову? Почому там хліб? Де Дутов і Щербаков? Що за населення у Верному? Який там виконком і партійний комітет? Хто читає лекції? Почому там масло і яйця? Чи давно був останній землетрус? Який стан Червоної армії?

На всю цю безліч запитань ми відповідали один одному так-сяк, похапцем, і не помітили, як решта нашої компанії почала злегка дрімати... Ми з Чурбековим перебрались на ту саму халамиду, яку тут називали диваном, по-дружньому закурили і, відчувши один в одному потрібного співбесідника, почали довгудовгу розмову. Вона, ця розмова, зовсім затушувалась тепер у моїй пам'яті, я запам'ятав лише одне: розповідь Чурбекова про різанину семиріченську в 1916 році.

— Щоб цю різанину зрозуміти, — почав він, — треба почати не з 1916 року, а раніш. Царський уряд своєю політикою сприяв тому, щоб кровопускання ці були неминучі. Справді, погляньте: він сюди, в глухе Семиріччя, через свої переселенські управління нагнав силу селянства. І в що це селянство перетворилося? В судільну куркульську масу. А хіба ми його можемо за це винуватити? Та знову ж таки ні: тут якраз буття визначило свідомість. Тільки подумайте: колонізатор-переселенцеві дається земля, надається допомога, щоб поставив господарство, надається цілковита змога розмахнутися на велике приватне господарство. От він і розмахується. Він стає справжнім багатієм, поміщиком. Те саме і з козацтвом. З другого боку — гнане, зневажане киргизьке населення. Йому не те, що допомогу — його рік у рік дедалі глибше відтискають в міжгір'я, дедалі вище загаяють у гори, зовсім відбивають від води, від доброї землі. Адже ж киргизи тут здебільшого жили з скотарства, — а втім, і досі ще живуть вони з того ж, та тільки... е-ех!..

І Чурбеков махнув рукою.

— Погано? — питаю його.

— Треба б гірше, та не можна, — процентів, гадаю, двадцять — тридцять залишилось худоби, не більше... Киргиз тепер зовсім з голими руками лишився. А тоді, як заселялося Семиріччя, отари були великі, землі було багато, нужди тут не знали. До речі сказати, тут в області живуть ще таранчі і дунгани, але їх небагато: орють, ремеслом трохи промишляють, візникають... Ці теж, сердешні, зазнали горя чимало. Взагалі можна сказати, що на всю область, тобто на півтора мільйона населення, киргизів припадає сімдесят п'ять процентів, так би мовити три чверті... А яке вони значення мали? Ніякого. Абсолютний нуль — і більше нічого. Утискували їх, як хто хотів: тут тобі і куркульство, і чиновники міські, і баї, що посідали які-небудь пости у волості або в повіті; потім обдирають

всілякі крамарі, грабують баришники, де силою, де обманом, — ну, певна річ, і допекли нещасну мільйонну масу до живого. Царські пристави і волосна адміністрація вважали киргиза немов за собаку: висікти його, відшмагати, побити, навіть убити — було справою звичайнісінькою, а головне — безвідповідальною: хто тут буде скаржитися? Кому? На кого? Були кругом запроваджені всякі обмеження: тут киргизові можна, тут — не можна, тут його січуть, тут мордують, а тут і розстрілюють. Нещасне населення забилось в агонії, не знало, як йому висловити свій протест, як спробувати скинути це тяжке ярмо. І от надійшов 1916 рік. До тої пори кочівників-киргизів ніколи не мобілізували до армії, а тут враз посипалися наказ за наказом — потрібні були сотні тисяч на гарматне м'ясо. Не витримали киргизи — піднялись, заявили свій протест, своє небажання йти до царської армії. Ця грізна хвиля незадоволення прокотилася по всьому Семиріччю, промчала по горах, підняла киргизів на відкритий бій. Царський уряд блискавично послав сюди каральні загони, послав транспорти зброї, роздавши її куркулям... І пішла різанина. Розпочався нерівний кривавий бій: з одного боку — збройні загони і розлючені куркулі, з другого боку — майже беззбройне корінне населення, якому відчай та цілковита беспорядність надали сили, відваги та витривалості дивовижної. Там, де зненацька застукували селян або загін на спочинку, киргизи розправлялись жорстоко з своїми гнобителями, але, певна річ, довго витримати вони не могли, їх розбили і тут, і там, їх відганяли чимраз далі від їхніх кишлаків, і скоро очманіла від жаху п'ятдесятитисячна маса ринула через кордон і пішла до Китаю... А тут, на місці, діялося щось жахливе: на смерть засікали нагаями дітей на очах у матерів; немовляток схоплювали за маленькі ніжки, розбивали голови об дерев'яний стовп і мозок оббризкував катів, що стояли навколо й реготали: полонених вишикували в шеренгу і одному за одним стинали голови, протикали шаблями, випускали кишки, розпороюючи животи. Згвалтованих жінок і дівчат, звичайно, і не злічити. У вогні пожеж загинули цілі кишлаки... Нещасне населення вважало, що воно приречене на загибель. Це були роки такого нечуваного жаху, що їх словами важко переказати, що їх не можна забути, що повинні знайти якусь історичну покутну жертву.

Чурбеков замовк, погладив рукою волосся і спинив на мені свій розумний, сумний погляд.

— От вона, — кажу, — і прийшла тепер історична помста: революція... Вона дорога трудящому біднякові-киргизові і ненависна куркулеві...

— Правда, ми теж так само думаємо і говоримо, тільки от...

Він немов осікся на слові — підвівся. Я не хотів переривати його думок — мовчав, чекав, що скаже він далі.

— Темрява... Неуцтво — от що страшне. Якби не це, хіба досі терпіли б вони таке ярмо і такі злидні? Е-ех, та ніколи в світі!

— Прийде пора — розкачаються, — сказав я йому, і від цієї загальної фрази стало якось ніяково.

— Я теж знаю, що розкачаються, — відповів він, немов не помітивши нікчемності моєї фрази. — Тільки час потрібен великий. А знаєте, — враз пожвавішав він, — адже ці п'ятдесят тисяч киргизів, що втекли тоді у смертельному жаху до Китаю, — вони повертаються. Турцвик¹ випустив відповідну відозву, закликає їх повернутися, обіцяє дати їм всіляку допомогу, навіть комісію спеціальну призначили... Ця комісія іде сюди, якщо вже не приїхала... Ох, діла великі — і важкі діла, ой-ой, які важкі...

— Що саме?

— Як же: таж вони там, ці біженці, чотири роки прожили в жахливих злиднях, багато вимерло з них голодною смертю; яке мали добро — все це прожито або розбито, ні на що не придатне. Вони йдуть сюди, вимучені, голодні, злидарі в буквальному розумінні слова. І що ж вони бачать? Або чорні попилаща спалених кишляків, або будівлі і землі, давним-давно зайняті куркулями. Спробуйте тепер цього куркуля вибити з захопленої ним землі. Це — нова війна. Це — нове повстання, тільки вже куркульське, — боронити відібрану в киргизів землю, боронити свої привілеї, своє багатство... От яке становище. Комісія Турцвику, кажуть, має величезні права. Так воно й повинно бути. Інакше до такої роботи і братися не слід... Але чує моє серце, що даремно це не мине: такі питання спокійно не розв'язуються...

Я тоді мало ще розумів побоювання Чурбекова, — я зрозумів і оцінив їх тільки згодом, а тепер більше слухав й просто вірив йому на слово: його проста, нехитра мова переконувала надзвичайно.

Наш маленький світлячок уже давно догорів. В кімнаті стояла чорна тьма. Наговорившись доскочу, потиснули один одному руки, і я пішов до сусідньої кімнати, де долі покотом спали мої товариші. Чурбеков лишився спати на дивані.

Вони поїхали рано-вранці. Коли ми прокинулись годині о п'ятій, Чурбекова з товаришем вже не було в кімнаті.

Другу ніч переночували в Луговому у кризого поштаря. Дружина цього поштаря — франтувата вітрогонка — все допитувалась, чи нема в нас пудри, фарби, крему, духів, губної помади, рум'ян, білил. А коли довідалась, що ми ідемо в зовсім

¹ Турцвик — скорочено: Туркестанський Центральний Виконавчий Комітет.

іншій справі, трохи засмутилася. Молодичка сама командує на станції за свого кривого витязя, а він, очевидно, воліє гнати самогон і збувати його. Такі відомості дав нам про нього другий поштар із станції Підгірна — моторний старик, що скидався на царського пристава, колишній ротмістр і шведський підданий, на прізвище фон-Шень. Старий зовсім здитинів, марить героїчними походами, в яких ніколи не брав участі, але на які, на його думку, він безумовно здатний і готовий щохвилини; ротмістр неймовірно бреше, як стара дівка, грає очима і молодиться, але мерзне на сонці і тремтить, як кошеня: старий вже.

Третій поштар на станції Акер-Тюбе, знову-таки старезний дідок, колишній великий торгаш і безумовно безсоромний експлуататор. Тепер він нікчемна, жалюгідна руїна, що може впасти від найменшого дотику. Дідок сухий, суворий і сердитий, говорити не любить: цілковита протилежність «героїчному» бурлаці фон-Шеню.

Одним словом, поштарі — публіка дуже своєрідна, різноманітна й оригінальна. Щодо радянської влади, у них найлівіший погляд приблизно такий: «А чорт з ними — нехай там становлять, кому що заманеться: а нам що?» Так мислили найрадикальніші з них, інші міркували простіше і досить прозоро — нашого брата «радянця» ненавиділи. Так і казали. Так і давали зрозуміти — зовсім недвозначно. Виходило це у них, звичайно, серед обивательського базікання; було ясно, що далі слів вони нікуди не підуть, — ну, і чорт з ними, — поки нехай собі сидять — на все свій час.

Нарешті приїхали ми і туди, де складають «справжні» протоколи, до Мерке.

Начальник міліції дав нам джигіта, а джигіт привів на квартиру багатого узбека. Чи було тут у них раніш умовлено, чи черга прийшла, чи просто навмання його вибрав джигіт — цього не знаємо. Але прийом був надзвичайний! Ввели нас урочисто і поважно до великої, світлої, порожньої кімнати. Ні стола, ні стільця. З незвички ми одразу відчули себе ніяково. Потім ці коштовні килими, що ними встелено всю долівку — така шкода їх топтати репаними брудними чобітьми. Не витримали ми — роззулись. В глибокій виїмці стіни стоїть скриня, окута жерстяними штабами; на цій скрині майже до самої стелі накладено подушок і коштовних барвистих ковдр. Килимом накрито сандал¹. В сандалі жевріє вугілля. І як

¹ С а н д а л о м називають зроблений посеред кімнати чотирикутник, де завжди жевріє вугілля.

тільки розчинили перед нами запобігливо двері, одразу ж самі всі кудись повтікали, а через п'ять хвилин втягли вимиті стільці і стіл — все це почистили, насухо витерли, накрили чудовою кольоровою скатертиною. Від цього стало нам весело. Живо нагріли самовар, і господар власноручно наливав і розносив нам піали¹. З нами весь час був один товариш з парткому з якимсь неймовірно хитромудрим прізвиськом.

Тимчасом місцеві комуністи зібрались на загальні партійні збори. Тут стояли майже всі ті самі питання, що в Ауліє-Ата. Тільки вже не треба було нам слухати їх так докладно, — багато що було знайоме, зрозуміле, ясне без слів.

Питання про взаємовідносини місцевого населення і селянства тут стояло в центрі загальної уваги. Було ясно, що цей загадковий процес, цей таємничий, ледве помітний рух є скрізь — то більш, то менш небезпечний, то кволий, то уперто гострий. Говорили тут на зборах, що особливо неспокійно поводить себе на селах селянство, що чутки йдуть від нього, а киргизи лише їх сприймають і нашорошилися чуїно, сподіваючись нової люті розправи.

Питання стояло саме так, інакше стояти воно й не могло, — але в цьому пересвідчилися ми тільки пізніше, коли почули всю правду про ліквідацію Семиріченського фронту і про настрої вільної тепер від боїв Червоної Армії. Ми порозмовляли тут годин зо три. Якийсь сивенький дідок з благочестивим виглядом записував усе, що говорилося, раз у раз перепиняючи запитанням:

— Що зволити сказати?

Дідок був, мабуть, глухий. Спочатку з жалю до нього я відповідав йому, але згодом перестав, і що він там записував, вже не знаю: навряд чи чув він що до ладу.

Коли ми знов опинилися в своєму казковому житлі, негайно ж принесли цілу гору якоїсь страви, від якої так і пашіло. Це був пілав. Ми наїлися, правду кажучи, аж очманіли. Потім стягли з окованої скрині ті самі чудові ковдри і почали стелити їх на долівці: вклали нас, укрили, погасили свічку. У вікна м'якою і широкою хвилею вливалася місячне сяйво. В кімнаті, обвішаній і вистеленій килимами, було таємниче і на диво тихо. Ми затаїли дух, не рухались, наче змовивши, і думали, певно, всі про цю казкову обстановку, про цю фантастичну східну таємничість. Познали. Вночі, підвівши голову, я бачив, як один з господарів сидів, зігнувшись, коло сандала, і щось шепотів. Так солодко і м'яко ми не спали давно, а може, і ніколи не спали. На ранок нас оточили тим самим піклуванням, що й учора, і не було ніякої змоги від нього відмовитись: відмовив-

¹ Піала — кухоль, схожий на невеличку миску; в піали п'ють чай.

шись — образиш господаря. А цього ми зовсім не хотіли. Незабаром рушили далі, на Чалдовар.

Там не затримались.

Путь-дорога лежить за Чалдоваром на Беловодськ: це осяче гніздо білогвардійського заколоту в 1918 році. Тим більше треба було тут ознайомитися з настроями жителів, дізнатися, якими вони живуть інтересами, з чого невдоволені, чого ждуть, на що сподіваються. Вже через півгодини після того, як ми приїхали, народу насунуло до Ради чоловіка з чотиреста; потихеньку нас оглядали, обмалювали, питали: хто, мовляв, такі, навіть, їх, мужиків, зібрали і чи нема нової «набелізації».

— Та хіба вже так часто вас мобілізують? — здивувався я.

— Ні... Не часто...

— А чого ж ви сполошилися?

— Та ба, казали, — військові начебто люди приїхали і весь народ на майдан загнати наказують...

— Не загнати, — поправляю бородатого співбесідника, — це я просив зібрати вас сюди, щоб поговорити про всякі діла.

— Поговорити, чом не поговорити... — відказав він і зразу замовк. Потім, після довгої паузи, почухавши трохи за вухом, патlach ще раз бовкнув: — Поговорити, що ж... воно можна... Тільки наче мужика кривдити хочуть.

— Це як же кривдити?

— А землю відбирати, мабуть, хочуть... Одним відтягти, а другим підтягти...

— Та що ти, голубе, — кажу йому заспокійливо, — відбирати ніхто й нічого не думає.

— А киргизні?

— Що?

— Їй, кажуть, все тепер пішло: і худоба в неї буде своя, і земля від нас під неї відійде.

— А ти давно на своїй землі ореш? — питаю його.

— Змалечку, — пробурчав патlach.

— Хто ж у тебе — ніхто й не візьме... Це, знаєш, про яку землю ти чув, ніби її киргизам повертатимуть? Це про ту, що після шістнадцятого року...

Я пояснив йому, в чому річ. Намагався якомога простіше, переконливіше, наочніше розповісти йому, що напівзлиденній киргизькій бідноті, яка повертається нині з Китаю, треба помогти всяким способом: це обов'язок держави, це обов'язок кожної чесної людини...

Нас оточила густа юрба цікавих: всім охота була послухати приїжджого. Стояли — мовчали. Учасності в розмові ніхто не брав.

Навіть не хитали головами, не пускали, як звичайно, коротеньких крутих словечок. Та тільки сказав я, що допомогти треба киргизам, як юрба жваво загула:

— Чом не допомогти! Хто проти допомоги... Кожному допомогти треба... А чим допомагати будемо? А що ми дамо? А як він робитиме? Хто його навчить та хто йому соху-борону подарує, — де вони, купці такі?

І пішли, і пішли — заговорили.

Натрапили на одне з основних питань, про яке могли вони говорити, не розходячись, три дні і три ночі...

Це питання буквально всіх цікавило і хвилювало. На наші розмови підходили все нові й нові купки, юрба біля крамнички виросла така, що не було рації вести далі приватну розмову, — краще почати збори. Коли я про це заявив — одностайно погодились, і, вже вилазячи на ящик, навздогін чув я слова поради:

— Не дуже красно тільки нам, щоб міцніш та простіш... Різну там «історію» не дуже: ти про землю більше.

Ми розмовляли години з чотирма...

Від питань загальнополітичних, від оцінки загального становища в Туркестані ми підступили до Семиріччя, до селянства, до землі. І натовп розпалився. Виступали охоче самі, говорили, як важко потіти коло землі, якою ціною дається їм хліб.

— А після цього відібрати? Це що ж за право таке? — вигукував з ящика жовторотий, зморщений мужичок років під п'ятдесят. — Я її, матінку, морю-морю своєю роботою, а тут на тобі...

— Правильно, вірно!.. — кричали навколо.

Це мужичка підбадьорило і запалило.

— Землю треба взяти, от що, — кричав він ще голосніше, — сама вона тобі не дається... Взяти її треба, та й взяти вміючи.

Натовп завмер, слухав захоплено-уважно.

— А ти думав — це тобі тут і все? — обернувся він до мене. — Тож-бо... Ні, вона тебе, матінка, як дугу перегне, тоді й нагодує... Оце саме знати треба кожному, а він що знає, пастух? Киргиз — пастух, він тільки й знає що худобу. Ну, і хай своє знає, чого ти йому землю ще пхаєш? Може, йому й непотрібна та земля... Наділив!.. Ти його худобою наділи, коли багатий дуже, а земля йому ні до чого...

Під вибух схвальних вигуків мужичок сплигнув з ящика. На його місце вмить знайшовся новий промовець — якийсь беззубий, з довгим блідим лицем, літній селянин.

— Та чи ж неправду він каже, чи що? — почав він запитанням. — Саму, як є, правду. А через те, що все це й є правильно. Коли так воно було — так йому й бути: хай він пасе

свою худобу, а ми з землею упораємося. Не вмєш, то нічого й брати її. Псувати тільки землю через це невміння...

Таких промовців, що повторяли майже буквально слова один одного, проскочило чоловік шість-сім. Тільки вже на кінець виступив молодий худорлявий мужичок у шинелі, очевидно, з червоноармійців.

— Не те ви кажете, люди, — присадив він промовців, — не вмє, не вмє... Чи ба яка мудрість землю орати... Навчиться, не бійся. Річ не в тому, а от під носом великдень, на ярину треба орати, а тут переділяти аж до самісінької осені... От воно — оце саме й страшне... От де і нам, та й киргизові з нами могила буде, — де хліба візьмемо? Ми тут переділяємо, а земля лежатиме облогом... Треба просити, щоб на переділ нас поки не силували — пізно вже цієї весни. Восени давайте, там можна, та й то час вибрати слушний треба... А тепер постановити, щоб просити про це саме.

Розумна промова його немов протверезила всіх; не було більше нерозважливих тверджень і пропозицій — били тільки в корінь питання: як би земля не лишилась неорана.

Забігаючи вперед, скажу, що це питання докладно обговорювали ми в колі відповідальних працівників у Пішпеці і Верному і ухвалили просити центр — Раду комісарів і Турцвик — припинити в інтересах загальної справи самий переділ до осені. Там зрозуміли, погодилися з нашою думкою, прислали телеграму, що переділ тимчасово слід припинити. Цим заходом була врятована область від великого недосіву, що загрожував їй, якби так невчасно і з таким запізненням взялись до переділу, замість того, щоб подбати про ярину.

Коли ми з Беловодська приїхали до Пішпека і розбалакалися з товаришами, вони, виявляється, вже знали половину того, про що говорили ми з беловодськими селянами. Я, признатись, здивувався з такого швидкого способу інформації.

— Яким це чином: по проводу, чи що? — питаю пішпецьких товаришів.

— То по проводу, а те й ні, — відказали вони. — У нас тут простіше робиться: скочив на коня — і гайда. У ближньому селі або в кишлаку переказав, у чому річ, а звідти інші помчать далі... Від пункту до пункту... Буває, що вся область дізнається про яку-небудь дуже цікаву справу, немов телефоном... Це тут «узун-кулак» зветься... В такій глушині, по горах — інакше не можна...

Треба сказати, що в Пішпеці — на ряді засідань партійного комітету, ревкому і відповідальних працівників — мало що довідалися ми нового. Все це вже було відоме з нарад в Ауліє-Ата, в Мерке, з багатьох розмов у дорозі, бесід і відкритих зборів: хвилював земельний переділ, хвилювали чутки про

близьку різанину мусульман із селянством, скаржились на недостачу партійних працівників, на напівкуркульський склад гарнізону тощо.

Між іншим, тут вперше надзвичайно яскраво постало перед нами питання про те, що навіть серед комуністів — росіян і киргизів — недостатнє взаєморозуміння і довір'я. Киргизи-комуністи, об'єднані в мусульманське бюро (мусбюро), раз у раз намагались обмірковувати питання тільки в своєму колі, немов чогось побоювались. Коли я спитав голову мусбюро:

— Ну, як у вас, товаришу, справи йдуть з поповненням — чи багато нових членів?

— Дуже багато, — відповів він задоволено. — Трапляється, що цілими кишлаками вступають...

— Всі до одного? — здивувався я.

— Всі, — не зрозумів він мого здивування.

— Але ж там і баї є — вони як?

— Всі, одним словом, цілими кишлаками, — повторив він ще раз і заговорив про щось інше. Згодом мені пояснили, що по кишлаках поширювалася думка, ніби «наша влада прийшла, киргизька... а росіян — геть звідси»... І найменш свідома частина самих кишлачних агітаторів зовсім не спростовувала такої думки, а, навпаки, зміцнювала її. Тому-то і записувались до партії цілими кишлаками: щоб скрізь національною кількістю витиснути росіян. Це було дико, безглуздо, але це було так.

Добравшись до влади, який-небудь бай, звичайно, дер з усіх по десять шкур, а проте на посту своєму тримався, аж поки дізнавалися згори, що це за птах. Згодом під час чисток усю цю публіку було вичищено, викинуто з партії, і краща частина мусульманських комуністів пильно почала охороняти свої лави. Але в половині двадцятого року лави мусульманських комуністів засмічені були до краю.

Пам'ятаю, що питання про відстрочку переділу до осені ми вирішили в Пішпекі на нічному засіданні. Погодились всі до одного. А після засідання, очевидно, вже на світанку, відбулася окрема «фракційна» нарада мусульман-комуністів: в усякому разі на ранок вони довго не згоджувались підписати постанову, за яку вночі голосували так певно і одностайно. Навіть вони, ці порівняно відповідальні працівники, були в той час ще сповнені недовір'я до комуністів немусульман: віковий гніт, яким царська Росія душила націоналів у Туркестані, душив, звичайно, і цих недавніх комуністів, і в них він залишив глибокі сліди, які хоч-не-хоч, а живуть ще, не зникають за тижні і місяці. Тільки цим, певна річ, і можна пояснити, що навіть молоді комуністи з мусульман дуже обережно і недовірко ставились до немусульман, хто б вони не були.

Спільна робота розбивала ці побоювання, але весь процес

зміни відносин був, безперечно, дуже тривалий, упертий і важкий — не закінчився він, звичайно, і тепер.

Ми в Пішпекці затримались до наступного дня і перед самим від'їздом у великому цирку провели багаточисельні збори робітників і червоноармійців. Вони пройшли надзвичайно жваво: запитань ставили силу-силенну, і усно, і записками; було видно, що цікавлять присутніх не тільки події і справи свого району або міста, — особливо багато питали про Москву, про Кремль, про Раднарком, про Ілліча, про червоні фронти. І можна було помітити, що факти, про які робітники де-небудь у Самарі, Уфі і думати забули давно, ці факти тут свіжі, ними цікавляться, наче новинами. Далеко-далеко позаду живуть люди по цих місечках, селах, кишлаках, загнаних під самі Тяньшанські гори.

Десь недалеко від Пішпека був тими днями і Джіназаков — голова особливої комісії Турцвіку в справі допомоги киргизам-біженцям. Ми з ним цього разу не бачились. Але все, що доводилося чути, дивувало.

— Тіракул Джіназаков, — говорили нам, — походить з дуже багатого роду. Він один з найвидатніших манапів. У батька його і досі чимало худоби. Тіракул листується з манапами. Як особа — він вельми неприємний: лайливий, завидющий, лютий, скандальний і чварний. Шовініст до краю. За ним є всілякі «грішки», але від відповідальності якось він викручується. Тепер, допомагаючи біженцям-киргизам, він дає зрозуміти, що це мало не його особиста добра воля:

«Хочу — дам, хочу — ні.»

Можна подумати, що, мабуть, і добро він роздає своє, а не державне: от, мовляв, які ми, манапи, — допомагаємо бідноті!..

Ми слухали і дивувались, не знали — вірити цьому чи ні.

Отже, маючи безліч відомостей і питань, сповнені нових вражень — рушили ми далі. Тепер вже до самого Верного не буде таких великих центрів як Пішпек і Аулие-Ата. Тільки села, аули, білі мазанки-станції. І знову степ. І знову гори. Природа щодамі суворіша, величніша, прекрасніша. Близько Курдай. Ми цю ніч ночуємо в Сюгатах.

Малюсінка станція, кругом в горах, маленька біла мазанка, тиха, бажана, куди спускаються з гігантського Курдая або ночують темної ночі, щоб рано-вранці забратися аж у піднебесся, — це Сюгати. Поряд, поблизу дерев'яних воріт — киргизькі юрти. За юртами — чистий просторий двір. На диво чисто

навколо: і в білій мазанці, і коло юрт, і в дворі, навіть по стіях; на всій путі — це єдиний виняток. Про сьогатинського доглядача говорили нам ще раніш, говорили, що це всім молодцям молодець і діло веде зразково. Однак, хоч і попереджені, ми були вражені і зраділи, що от, мовляв, людина в однакових з усіма умовах живе, а погляньте, чистота яка, порядок який скрізь. Ну, одним словом, молодець — справжній дбайливий господар! Глянули в обличчя йому — спокійне, розумне, серйозне. Зустрів він нас просто і щиро, не було буркотіння, не було заклопотаної метушні, грюкання, біганини, вигуків і лайок... Це прихилило нас до нього відразу, з першого слова. Коли готове було «чайне дійство», ми навіть і до столу сіли разом. Іван Карпович, — так його, здається, звали, — покликав дружину, покликав батька, що виявився досить цікавим стариком, і ми таким чином за жвавою розмовою просиділи до темної ночі. Іван Карпович раз у раз кудись виходив з кімнати — вискочить у двір, промайне під вікнами, зникне на дві-три хвилини. Потім мовчки сідає до столу і продовжує розмову з того слова, на якому спинився, коли виходив з-за столу. Це він, напевне, перевіряв, як справа з кіньми: чи випряжені, чи поставлені на місце, чи дано їм корму, — та хіба мало про що є подумати! Як тільки він підводився, дідусь-батько, ласкаво заглядаючи йому в обличчя, щоразу починав:

— Ти сиди, Ваню... Я сам, га?..

— Ні...

І Іван Карпович зникав за дверима. Розмова була у нас зовсім випадкова, зовсім, як то кажуть, легка. Бувають моменти, коли раптом хочеться поговорити про щось таке невинне й легке, щоб зовсім не напружувати думки, щоб тільки згадувати й перебирати що-небудь дуже зрозуміле, знайоме, таке, що не викликає ніякого сумніву, незгоди, суперечок. Гостинна обстановка Івана Карповича настроїла нас усіх на цей спокійний лад, і ми навперербій намагались якомога скоріше дізнатись, яка тут водиться дичина навколо, чи близько підпускають качки, рябчики? Чи багато зайців? Чи нема по горах ведмедів або чого-небудь ще страшнішого? Як вони, обивателі, почувають себе в цій мазанці глухими осінніми ночами або зимою в бурани? І дізналися, що дичини сила, що підпускає вона дуже близько, не лякається, до глупоти довірлива. Дізналися, що по горах трапляються ведмежі барлоги, і бували випадки, коли киргизи наражалися на ведмедицю з дітьми.

— Тоді один порятунок — тікай скоріше з гори... У ведмеда передні лапи не годяться для того, щоб з гори швидко бігти — перекинутись може... Тільки цим і рятуються... А буває, що і в барліг, так і жди, ногою потрапиш... Гірський наш ведмідь — у-у, який шкуродер!.. Це не те, що який-небудь мишка косола-

пий в сосновому бору або в солодкому малиннику... Цьому найкраще не попадатись — усяко буває, все може трапитись...

Дізнались ми тут уперше про гірських баранів з чудовими гілчастими рогами, про бистроногих красенів — гірських козлів, які так скачуть по скелях, такі витворяють неймовірні трюки, начебто все це на рівній, чистій долині. Мисливців мало, навіть зовсім нема. І зброї нема — пороху, дробу. А дичини розплодилось сила. Нікого не боїться, стала начебто ручна. Пастухи-киргизи так вивчили звички цих гірських жителів, що баранів і бистроногих козлів б'ють камінням, чатують на них де-небудь за скелею, коли ті пробіраються в гори знайомою улюбленою стежкою або спускаються на водопій до гірського потоку. Зайців не займають, — їх так багато, що стрибають по всій дорозі за Курдаєм, як коники. Слухали ми і не вірили.

— А ви самі полюєте? — питаю.

— Було, а тепер ні... все чисто розстріляли...

«Ну, — думаю, — коли полювала людина хоч п'ять хвилин, — треба бути обережнішим, слухати можна, а вуха не розпускати: набреше. І що ти візьмеш з мисливця».

Та згодом все вийшло на правду. Дичини в Семиріччі силасиленна: рябчиків ми мало не давили по дорозі — так близько вони підпускали, так довго не злітали з дороги; зайчата раз у раз вискакували; виходили на дорогу величезні незграбні дрови і мирно паслися, майже зовсім не лякаючись нас, і важко, наче знехотя, підіймаючись, повільно-повільно відлітали в гори. А в горах — дикі козли: чудові, золоторунні, швидкі, чуткі; ми їх потім бачили багато.

— То невже вам тут не скучно жити, в такій страшній глушині? — питаю я дідуса.

— В такому добрі та щоб скучно! — здивувався, а може, і образився він. — Ні, чого там скучно. Та й ніколи скучати — турбот чимало цілий рік: то діла станціі тебе непокоять, то з худобою або от із своїми власними справами клопіт маєш... Час тепер не такий, щоб пішов, та й усе тобі є. Ні-і... Ти спочатку подумай, потім в тямки візьми, де та як усе треба дістати, а дистанеш чи ні — хто його зна. Може — і ні. Час знає, куди йому йти, — скучати нам не можна...

— Так ви ж тут самі. Адже зовсім немов у барлозі.

— Ну, ні, чого, — зайшов у розмову й Іван Карпович, — барлогом наше місце звати не можна. Нас тут — дивно-но скільки. А крім того, весь час, щодня, сюди-туди живий народ іде... І різні звістки нам везуть: одні з Пржевальська або з Джаркента проїдуть та нам не тільки про себе, а все, що в Китаї діється, розкажуть. Усе розкажуть... Потім, диви, з Ташкента хтось іде — цей знову говорить. І виходить, що все ми чуємо і знаємо, хоч і в горах живемо... Тільки інтерес треба

мати... тобто так, щоб самому про все... А сам не будеш — ну, тоді, певна річ, і в Москві барліг завести можна...

Після цих слів Івана Карповича мені стало якось ніяково за те, що ми так палко взялися питати його та й усіх про гірську дичину. Та й пригадав я собі два-три запитання, якими Іван Карпович, очевидно, хотів звернути з цієї теми на іншу. Тепер я піддався, погасив мисливські свої інстинкти, і розмова наша пішла зовсім про інше. Я розповів йому про життя в Москві, — це найбільше цікавило Івана Карповича; потім слово по слову перейшов до фронтового життя і ознайомив його з тим, що чути було про «кримський зашморг», яка там йов нависла для нас небезпека, як ми гадаємо з нею боротись, яке життя тепер в Криму, який лютує там терор і як поводять себе, що роблять там наші товариші, підпільники-більшовики.

Іван Карпович слухав зосереджено, не підтакуючи, не хитаючи головою, нічим не виявляв свого співчуття, захоплення або суму, — взагалі не виявляв своїх внутрішніх переживань з приводу того, що чув тепер від мене. Від стола ми вже давно перейшли з ним на ганок і сиділи на приступках. Вся інша публіка розійшлася хто куди, нас залишили вдвох. На гори спускалась тиха весняна ніч. Темніє високе чисте небо, розпливаються і ширшають далекі гостроверхі хребти, ближче підходять підгір'я — вони йдуть, підступають щільно, і в густих вечірніх сутінках здається, немов вони підійшли під саму білу мазанку. Якись шелести, ледве чутні звуки — і писк, і свист, і глухе гудіння долинали з гір. Але цей гірський присмерковий гомін не порушував величної тиші, що спинилась над горами. Тут, у суцільних масивах, серед гігантських скель, у таку тиху ніч почуваш себе незвичайно: сповняєшся новим, невідомим досі настроєм, сповнений нових неясних думок, весь глибоко схвилюваний і захоплений, і сповнений радісних, урочистих почуттів.

— Ну, Іване Карповичу, і краса ж тут, — не стримався я, збиваючись знову з розмови.

— Непогано, — промовив він зовсім байдуже. — А що цей самий Крим — не тее? — додав він тим же спокійним тоном.

— Чого?

— А небезпеки нема? Чуба нам не нагріють?

І мені здалося, що під усами у нього майнула усмішка.

— Не повинно цього бути, — кажу йому твердо і певно, — якого чуба: он Денікін до самого Орла дійшов, а де він?

— Ну, а де він? — перепитав Іван Карпович.

— Та де, — здається, тепер теж у Криму, а може, вже і до Лондона виїхав. Коли його під Орлом стукнули — він трьома доріжками покотився: однією на Одесу — там добили; другою — на Дон і Кубань — там теж у море зіпхнули; а третьою

доріжкою він у Крим і пробрався... Тепер, мабуть, після розгрому у Новоросійську він і звідти військо перекинув на Крим... Ну, та це вже не те, що під Орлом... Крім того, поляки ще шумлять, ці теж... Ну, поки що і там горя мало...

Я розповів Іванові Карповичу про всю обстановку, що її мали ми на ті дні. Він слухав уважно, і видно було, що все розумів, і багато що затамлював міцно, яскраво...

— Слухаю от я вас, — зауважив Іван Карпович, — і бачу, що воно там якось все по-іншому йде. Не те, що у нас.

— А що у вас?

— Та що у нас! У нас, можна сказати, нічого — хуліганство саме та розбишацтво. І більше нічого. І не було і нема нічого. Всяк-бо сам собі хазяїн, а управи нема на нього, він і робить, що хоче. Я всі діла тут із самого початку знаю, бо і в Верному бувати довелося: і послухав — узнав чимало з усіх боків; все знаю, ще як у сімнадцятому році, коли уряд цей керенський був, до нас сюди, значить, до Верного, два комісари наїхало: Шкапський та Іванов.

— Це від Керенського?

— Та, звичайно, від нього. І зараз же з козаками кашу заварили: там зброю, дивись, відбирають, там податок який-небудь накладають або арештують; до тюрми запроторити улюблене діло... ну, тільки киргиза — бий його, — він довго терпіти може. Звичний. І раніш били, і тут б'ють — значить, терпіти до часу. А мужикові що — йому хоч який уряд дай, аби самого його не займай. Так і терпіли цих комісарів, не займали.

— А як же, — питаю, — радянська влада? Було у вас тоді що-небудь чи ні? Чи ради були які? Значить, приміром, до Жовтня, в сімнадцятому?

— Якже, були і ради — де їх не було, — відповідь він з неприхованою іронією. І спинився, щоб дати мені відчуття, що даремно пустив тут жало. — Була разом з комісарами рада робітнича, обласна. Та розігнали її комісари. І не те що, а двох убили, то воно й тіла тільки на другий рік навесні відшукали. Потім селянська була рада, теж на всю область — її не зачепили, побоювались мужиків, не хотіли дратувати.

— А в Туркестані тоді вже були ради? — питаю я Івана Карповича.

— Аякже, скрізь ради, крім нас, — і він знов іронічно всміхнувся. — Тільки погані вже дуже, — додав він, трохи помовчавши, — нам таких, мабуть що, і зовсім не треба.

— Чим же це вони такі погані?

— Та тим, що без розуму до діла взялись, а краще сказати — і ніяк не брались до нього, тільки свої справи обробляли. Кому тоді було в ради йти: робочий чоловік до села не пішов, все ще боявся... А пішов той, хто по-своєму зрозумів радян-

ську владу: валяй, мовляв, — наша взяла... І пішло... Наші тут комісари навіть козаків виставили сюди, на кордон: не пропускати, мовляв, до Семиріччя ніяких рад...

— Та чого ж, — кажу, — їм було таких рад боятись? Вони ж їм були безпечні?

— Ну, ні, — заперечив Іван Карпович, — вони, комісари, розуміли, що хоч спочатку і одне вийшло, а на кінець зовсім інше може бути: ніяких і нічого, словом — до Семиріччя не пускати. Будемо жити, як самі хочемо, як самі знаємо. Ну, і йшло поки що нічого. Тихо було. Тільки ця селянська рада з'їзд надумала в січні скликати, а комісари: «Чому ж, мовляв, не зібрати, коли на цьому з'їзді ми з усіма селянами домовитися зможемо, — валяйте, скликайте». Ну, і наїхали. Та комісари ще тут же козаків на з'їзд з усієї області і киргизів — не на цей, значить, а на другий, рядом, на окремий. Всіх скликали. Приїхало народу чимало; на один селянський понад півтораста чоловік.

— І всі три з'їзди разом засідали?

— Ні, навіщо ж разом, окремо — тільки в один, значить, час, — пояснив Іван Карпович. — Та і як їм було разом, коли козаки і киргизи одне, а селяни — інше...

— Ну, козаки, — спинив я його, — це ще зрозуміло: вони тоді були проти селян, вони одне одному заважали місцевих обирати, а от киргизи — їхній з'їзд — як вони опинилися з козаками?

— Як вам сказати, — замислився Іван Карпович. — Я, да лебі, цього вам не зумію сказати. Ну, я гадаю, що насамперед у комісарів, у козаків військо ж було, а по кишлаках не забули ще розправи в шістнадцятому році: лякало. Потім, думаю я, що мужики все-таки дужче допекли киргизові, ніж козаки... Та воно, може, все й не так, як я кажу, — може, козаки просто на з'їзд зігнали киргизьких чиновників — по містах набрали: мовляв, і так добре. А чиновники ці, звичайно, назавжди зі Шкапським заодно були — теж установчі хотіли споруджувати... Так що не знаю, а все-таки вийшло тоді, що всі на мужиків ополчились... І не минути б лиха мужичкам — що вони зроблять самі? А тут якраз солдатів з фронту понаїздило — то звідси, то звідти. Дехто, дивись, мало не виходить, що і в самому Петербурзі був. «Я, каже, знаю, за що ми там, у Пітері, билися. Я каже, не дозволю». Та що тут: одним словом, з фронту солдат наїхав. Один дуже вже діловий був — Павлов.

— З фронтовиків?

— Еге. Цей нічого не боявся. «Геть, каже, сучих дітей. Який там тимчасовий уряд, коли нема його давно. Які там установчі збори, коли їх розігнали. Дайош ради, чого там!» Комісари ці бачать, що справа негаразд — гайда на з'їзд до

селян: «Так і так, ми, мовляв, владою поставлені і будемо чекати, коли установчі збори зберуться, а Раду народних комісарів не визнаємо — геть її!» Тут отаман Щербаков: «І я, каже, теж, і козаки всі зі мною». Тут і киргизи, що на з'їзді були: «Ми теж, кажуть, за те саме, що й отаман». Що ти будеш робити — дивляться мужики: всі на них. Ну, тільки Павлов підводиться. «Нічого, каже, це нам не страшно, а я вам краще розповім, що тепер навкруги по світу діється, що в Москві, в Ташкенті»... Та й почав. Доповідь. Цілу промову. Почали йому заважати, почали його обривати, а з'їзд кричить: хочу слухать, та й годі. І от уже він накачав, так розпарив усіх, що коли резолюції почали різні голосувати, мужики майже всі за радянську владу: і щоб її по області устанавлювати, і щоб Червону гвардію свою — одним словом, загорілося діло.

— Іване Карповичу, — кажу я, — а чого ж Шкапський з Івановим дивились, невже вони не могли нічого зробити — сила ж збройна була в них?

— Ну, в них. То що? — зовсім не збентежився Іван Карпович. — Сила-силою, а селяни все-таки понаїздили з усіх сіл, звідусюди. Зачепити їх — ану, зачепи. Поговорять, мовляв, роз'їдуться, — думали комісари, — а там ми знову... Значить, я думаю, що так вони гадали, комісари. Та вийшло не так. З'їзд таки поїхав, та залишив після себе знов-таки свою раду і раді наказав: роби діло, а не спи. От вони, радчики, і давай до козаків підсипатися, а особливо до 2-го Семиріченського полку. А там хлопці всі були бувалі, молоді, самі на фронтах побували, а офіцерів своїх не любили — це якраз було на руку радчикам. От вони дружбу з полками і завели. Гурток там свій влаштували. А ще гурток один з відпускних солдатів — тут і Береснев був, цього знають на все Семиріччя.

— Живий?

— Живий, чого йому — такі довго живуть... Він, бач, десь командує тепер... Так от оці самі гурточки разом із радою і почали зуби гострити на комісарів. А в Ташкент послали двох делегатів розповісти, як справи йдуть, і допомоги просити про випадок. От Ташкент і почав бубоніти: телеграму за телеграмою, одну за одною раз у раз шкварить по Верному та по всіх містах. «Все населення, пише, повинно взяти участь і скинути тимчасовий уряд, а коли цього не буде, то на Семиріччя буде послане військо, і тоді не нарікайте. А витрати доведеться платити самим же радчикам». Хоч як їх ховали, оці телеграми та накази, а знала про них уся область. І побуовалася, тремтіла за свою шкурку, за свій гаманець. І от одного разу на мітингу, здається, 2-го березня, комісари заарештували кількох хлопців із цих гуртків. Потрапив один і від ради, Гречка. Ех, як полк дізнався, ех, як задзвенів: «Давай, каже, на тюрму, хлопці, за-

раз же всіх визволити!» І полетіли. Спочатку до військового кола — та там почули — повтікали. Вони до тюрми — та всіх і випустили. Тут почали приєднуватись робітники, місто посмілішало, ввечора загонами зібралось та до ночі від хати до хати — всіх ватажків і арештували. А козаків, прапорщиків — цих усіх обеззброїли: мовчать. Сили, бачать, і немає в них. А тієї ночі буря була снігова — аж страшно як по місту гуло! Ніч, хоч око виколи, а вони все скачуть та бігають купками. «Куди!» — «До казарми, а ви куди?» — «Ми на склад...» Прибігли до Шкапського — нема. «Куди пішов?» — «Не знаємо». Сюди-туди — нема ніде. Тільки потім на млині — диви, він і фартук надів, борошном посипав, і шапку стару, пинжак і валіжки, все як слід, — справжній тобі мельник. Тут його і запали, голубчика. А Іванов — той спритніший, в місті прикинувся, сховався десь, а потім і в Китай, до Кульджі, утік — цього так і не дістали...

Іван Карпович зупинився. Говорив він з великим піднесенням і, очевидно, зморився.

— Ну, а далі, — питаю я, — як із владою: ревком організували, мабуть?

— Ревком, — засмучено відповів Іван Карпович... — В тім-то й річ, що ревком, та користь з нього яка була? Хто туди потрапив: у кого горлянка ширша була, той і в ревком. Може, чоловіка з п'ять справжнього народу було, — а то — у-у-у! — Іван Карпович заричав якимось невиразно, даючи зрозуміти, що тут було щось зовсім негаразд. — Поки готувались та виступали — тут всі молодцями були, а як тільки до діла стало, як мозком крутити треба було — кому? П'ятеро, кажу, не більше. А то всі — чорт зна що... І пішов розгардіяш...

— Ну, а чого ж до Ташкента по допомогу не звертались? Я гадаю, там був народ?

— Як не бути: народу ото скрізь багато, тільки працівників от бракує, — заявив він повчально й суворо. — Ташкенту зараз же телеграму: перевернули, мовляв, — тепер помагай. А він прислав якоїсь молоді зеленої жменьку: «Більше, каже, не можу, у самого нема нічого...»

— Значить, бідно?

— Ну, аякже... Не село: самому працівники потрібні. Егеж, то це в Верному там, — повернув він до старої теми, — поки там чукали потилиці, а козаки тільки те й роблять, що з'їзди різні свої по повітах та все готуються. Талгарська, Іссікська, Велика й Мала Алматинська, Тастак — в цих гніздечках зазначали вже як слід: «Чого, мовляв, боятись, коли не чіпають?»

— А не знаєте, — питаю я Івана Карповича, — з чого і як почалося саме повстання козацьке: що воно — у Верному чи з станиць піднялось?

— Хто його знає? Мабуть, із станиць, — відповів він, — в місті, власне, і не було нічого. Хотіли хліба з Талгара взяти та з Іссика, а Талгар верст тридцять п'ять од Верного, і козаки там — ой, які дружні... «Ідіть, кажуть, звідки прийшли, а то ще й накладемо вам». А озброєні: своя була прихована зброя. Та кричали-кричали, взяли й заарештували посланців по хліб. Заарештували й посадили у себе: нехай, мовляв, сидять, поки скажуть із міста, що хліба більше відбирати не будуть. А ревком, звичайно: «Повстання!» І бух туди загін, — здається, Щукін ним командував. От загін, значить, — з кулеметами, гарматами, — вночі через обидві Алматинки і пішов. Хтоє спирту добув, ішли напідпитку, пісень співали. Козаки алматинські добре розвідали, куди, чого загін цей іде, та як він тільки пройшов — тап-талап, і свій загін утворили на поміч талгарцям. А в Талгар вистові з вістками помчали. Чекають талгарці, стоять наготові. От і загін підійшов, свої вимоги Щукін поставив: звільнити заарештованих — видати зброю, видати призвідників-офіцерів, що все діло робили і народ баламутили. На це вам роздумування — дві години. А коли не так — огонь із гармат, і всю станицю геть-чисто зметуть. Он як! Минуло дві години, а козаки і вухом не ведуть, все готують сили, підтягують зброю, зариту в землю, ділять шаблі, патрони, сідала лагодять на діло. «То ви не хочете?» Мовчать козаки. Бух-бух — два постріли по станиці, з гармати. Бачать козаки, що ділу край, прислали делегатів: «Заждіть, мовляв, іще дві години, народ тільки зібрався і буде зараз всю справу рішати». Ну, загін і притих: дві так дві. Сидять собі мирно, покурюють, гуторять, наче в таборах, та й хильнули до того ж... Ні варті тобі, ні сторожі якої — нема нічого, спокійні. Та не дримають козаки, вже збили вони чималий загін, на коней його посадили; тут і поміч з Іссика підійшла, вистовий прилетів від Алматинок, розповів, що на поміч талгарцям і звідти йде козацький загін. Чого тут далі дримати: «Гсп-гоп, ура!» Налетіли на загін і давай його рубати, а ці роззяви і думати того не думали. Прийшло лихо загонові неминуче, навіть і битись як слід не зумів, полетів у всі сторони. А тимчасом примчали козаки з Алматинок. Що було крові та біди, — вже краще мовчати. Тільки тридцять чоловік з Щукіним в гори відбилися, а решта трупом лягли або в полон попали. Отак скінчилася ця гра з горючим Талгаром. А тут з Алматинок, Тастака та з Каскелена — це теж верст на тридцять буде — козаки зімкнулись, взяли місто в кільце. Ну, пропадай наш Верний! Та так воно, може б, і трапилось, якби знайшовся у них, у козаків, воевода рішучий, взяв би він у свої руки всю справу — тоді б де вже Верному минути лиха! А козаки здрейфили, кожний сам по собі, за свою станицю тільки й думає, розплодили теж своїх штабів з

кожного краю. Воно, правда, штабів і в місті багато було — згодом вже Махотін з них один змайстрував. В місті тут Мамонтов загін зібрав — цей загін поганої слави потім зажив, чорт зна в що обернувся. І ось тижнями стояли, боячись один одного: козаки думають, що в місті сили безліч та гармат понаставлено на кожному розі, кулеметів, а міські загони сидять та сидять — теж нема духу перти на рожен. Тут саме з Ташкента наспів Мураєв із своїм загonom. По дорозі до нього і в Пішпеці приєднались, і навіть від Токмака — разом чоловік до шести сотень набралось. Іти йому через Каскелен. Тут з козаками перша баня й розгорілася; ті не витримали — кинули станицю, на конях втекли. А Мураєв — на Верний. І так командир озлобився, що козаки проти Червоної Армії повстали, що наказав для прикладу полонених цілу дюжину розстріляти. Це були перші розстріли по Семиріччю. Здргнулися станиці, села, кишлаки. Цього ще не знали. Страшно було всім попервах. А коли війна-війною пішла, тут слухали кругом про розстріляних, наче баранів там стріляли, а не людей: всі звикли — і в армії, і по станицях, і по селах, і в горах. Тільки-от кишлаки як у пропасниці дрижали, та й було від чого: козакам та селянам хоч є чим боронитись, у них зброя прихована та на руках, а у киргиза, у таранчинця — що? Немає нічого. Нічим йому захищати себе. Треба б тут не дрижати, — звичайно, лячно було... Тут вже, коли Мураєв прийшов, — війна піднялася справжня, тут вже спокою не було нікому.

— А ви не знаєте, — спитав я, — як перші місяці війни проходили: як, хто і кого побивав? Ви де тоді були?

— А в тім-то й річ, що цього я вже не пам'ятаю, не знаю зовсім. Я з того часу якраз виїхав з Верного, і що там діялось не знаю. Говорили згодом, говорили не раз, та пам'ять на це у мене не така. Коли, куди та звідки та скільки гвинтівков, патронів — я вже цього ніяк не можу, наплутаю неодмінно...

— Ну, та що-небудь запам'ятали, — питав я, розігритий цікавістю. Мені хотілось почути про ці перші місяці громадянської війни в Семиріччі, — по них завжди можна собі з'ясувати і загальне лице самої місцевості.

Справді, пригадайте, як ці місяці проходили в Москві, в Архангельську, на Кубані, — і ви зрозумієте, що так і мусило статись, що це характерне, що це неминуче. Я допитувався, але Іван Карпович, очевидно, не хотів плавати в чутках — він говорив тільки охоче про те, що сам бачив або про що чув багато разів і пам'ятав твердо. Він відбувся загальними фразами:

— Що там було далі я, далєбі, не знаю. Тільки з Мураєва все почалось — це вже вірно. І тоді ж козаки з усіх станиць

підійматись почали: одні на коня та за шаблю, а інші з переляку брали все своє манаття і рушали за полками, потім на Джаркент, а то й на Китай. І не самі козаки — з ними зновутак таранчинці були. Чого вони тут — я цього не знаю, та, мабуть, здорово їм допекли селяни. І одну слободу таранчинську — Чилік... так розграбували, розбили загопи, що зовсім, можна сказати, нічого не залишилося. І звірства, кажуть, були зовсім нестерпні... Так Чилік і спалили, розбили дощенту, а жителі — таранчі, — ті з козаками пішли...

— І ото по всіх повітах розгардішш такий був?

— Ні, чого ж по всіх. У Пішпецькому і коло Токмака спокійно було. Верний, Джаркент і Пржевальськ — тут-от і сама музика почалась, а в двох повітах, у Лепсинському та Копальському — там, можна сказати, і радянської влади не було, там все ще хвостики від тимчасового уряду залишились. В одних двох повітах козаки й зібрались повстання нове підняти — ну, сюди одразу Мамонтова з загоном прислали. А як був він в путі на Копал — глядь, козаки вдарили на Джаркент і місто саме захопили. Із Токмака з загоном Павлову наказали йти, а з Верного — Мураєву, — обом на Джаркент. Повернули й Мамонтова. Ну, коли так — все діло погасили скоро, козаків прогнали, вони в Кульджу пішли. Хоч і пішли, а небезпека ж однаково лишилась, так і дивись, що наскочать знову. І чутка тут пішла, ніби козаки всіх «хохлів», тобто селян самих, перерізати хочуть... От і дивись. А ці на козаків теж звірами дивляться... Ну, і трудно ж було, — махнув рукою Іван Карпович, — ну, їй-бо, спати лягає бува чоловік і не знає, чи встане він вранці, чи ні: так і жди, що хтось рубоне тебе по голові — і нема голови, один лишився, живи, як хочеш. Ех, врем'ячко, ех, і врем'ячко ж було! Хіба тепер порівняти — там наче на битву і день і ніч ходили, так і знай, що голову зірвуть... Ну, і ну! Натерпівся народ, що й казати. Багато лиха було. Хоч би то тільки не марно! От що головне.

— Еге, це головне, — потвердив я механічно, а самому все хотілось узнати щось іще... На сон не клонило, та й навряд чи засну — до світанку вже недовго, а як тільки світати почне, ми вирішили їхати далі.

— Ви кажете, — знову звернувся я, — що козаки в Кульджі переховувались, а хіба там не роззброювали?

— Навіщо роззброювати? Ні! Даотай, значить, губернатор цей кульджинський — він з ними тоді нічого... Правду кажучи, і Мураєв, казали, їздив до даотая, переговори якісь там провадив, та чи вийшло щось з цього, я і не знаю. Там іще, в Кульджі тій, консул старий російський сидів, від царя лишився — куди ж йому діватись було, там і застряв, — та замість того, щоб для Росії діло робити, він проти неї повстав. Проше-

нята, мабуть, були у надлюки, а з грішми чого не зробиш! Він на гроші ці і козаків утримував, допомагав їм — готував, щоб на Семиріччя ударити...

— Ну, а з Мамонтовим що було? Його загін куди подівся після Джаркента?

— А його загін, — відповів тихо Іван Карпович, — його загін пішов, куди йому і сказано було: через Копал, весь Лепсинський повіт пройшов, самі Тахти відбив у козаків, а їх — у Китай. Тільки, сучі сини, і лютість же розвели, особливо щодо киргизів: як у степу попаде — ага, значить, розвідник, давай його сюди! І молотять, як шпигуна козацького. Ну, після такого діла вони, звичайно, киргизи самі, усі і справді козакам допомагати почали. Ех, і загончик же був, от паніку нагнав на всіх!

Я глянув на стомлене обличчя свого співбесідника, і стало мені просто жаль його, і стало ніяково, що так я його замучив, а рішучості, щоб обірвати розмову, очевидно, у нього не вистачало. Бачу, треба кінчати, хоч і не хотілось.

Іван Карпович сидів мовчки, останні хвилини він говорив вже трохи хрипким голосом.

— Ану, чи не пора вже спати? — звернувся я до нього, намагаючись сказати це якомога веселіше й невимушено.

— Що ж, спати, то спати, — зітхнув він полегшено.

І за хвилину, потиснувши мені руку, він пішов на свою половину. А я залишився на ганочку. І як же тепер тут було тихо! Як було моторошно, урочисто в мовчазних горах. Навкруги, немов з глибокого дна, я бачу темні, ледве помітні силуети скелястих схилів, — вони зливаються, маячать, пропадають так само несподівано, як випливають із мороку. Тепер, у глибоку ніч, і небо інше, — не таке, як увечері: воно густе, насичене, наче налите північною свіжістю, холодним випаром гірських потоків. Прекрасне, високе, суворе небо. І воно здається ще вищим від цих гігантів-скель, від цієї чуткої тиші. Я вдихаю свіже гірське повітря, і так мені легко, так чомусь усе і просто, і ясно, і під силу, я відчуваю себе здоровим, певним, на все готовим.

Прощай. Сюгати! І ти, батько-дідуся, і ти, Іване Карповичу! Спасибі, що прийняли так гостинно — це так рідко трапляється на великому Семиріченському тракті. Здебільшого зустрічі наші були скандальні, шумливі, то з прозьбами, то з погрозами. А тут, на тобі, дружно, мило так приголубили!

Двома трійками покинули ми гостинну халупку. І довгодогдо ще бачили, як на ганку стояла вся родина Івана Карповича, і вони дивилися в наш бік, кивали головами, махали ру-

ками. Ми робили так само, раз у раз оглядались, трясучись у своїх просторих ковчезних шарабанах. Гори нас роз'єднали, станція зникла з очей. Фурман-киргиз сидить непорушно на витертих козлах і дзюркотить про себе чи то пісеньку, чи то міркує вголос поквалпливим речетативом.

— Кароші козяїн, — раптом обернувся він до мене і з посмішкою мотнув головою в сторону станції.

— Що?

— Хе! — посміхнувся він... — А, ну, ну... — і, цмокнувши, вдарив віжками.

Я оживив без повторення в своїй пам'яті звуки киргиза і догадався, що візник говорить про Івана Карповича.

— Еге, кароші, кароші, — підтакнув я з радістю, і чомусь говорив «кароші», а не просто «хороший». — Кароші хазяїн Іван Карпович...

І зрозумів, що по-дурному це я ламаю язик і калічу слова, що говорити треба як слід.

— Гей, друже, — звернувся я до нього повними чіткими словами, а чим він хороша людина? Що ж, він допоміг тобі чим, чи що?

— Кароші, — повторив фурман, не обертаючись, — хліб кормить, хатин¹ кормить, діти кормить... Кароші...

— А багато в тебе дітей?

— Діти багато... Всі діти є... Шіся чоловіка...

— Ну, і голодно ви живете? Важко?

— А кароші... хліба... — повторяв він тільки знайомі слова і ніяк не міг скласти цілу фразу. Та тільки почує знайоме слово, відразу ж швидко повертається на козлах і з сяючим, урочистим обличчям часто киває головою:

— Та-та, ай-та...

І сам усміхається доброю широкою усмішкою...

— А що твоя хатин робить?

— Хатин робить... хатин робить: мати², — раптом заявив він і урвав мову, непевний, зрозумів я це чи ні.

— Мата. Знаю мата, — знову сфальшував я на відмінку, — мата гарний... Мата кріпкий...

— А, мата, ай-ай... — і він високо на знак задоволення змахнув своїм пужалном і, свиснувши якомось особливо, як свистять тільки фурмани-киргизи, хвистнув по конях. Коні побігли швидше. Азан, так звали візника, не раз ще висловлював мені своє задоволення з різних виключних випадків: чи в калюжу пірнемо дуже глибоко, чи дікі качки злетять десь в стороні, чи назустріч вирине тройка, спускаючись до схилу. — Азан реагує

¹ Х а т и н — дружина.

² М а т а — особлива, досить груба матерія місцевого виробу.

на все дуже жваво: до всього йому діло, все його цікавить і хвилює і навіть захоплює.

Я помітив у нього одну милу особливість: як тільки дорога розколюється надвое, він неодмінно вибирає ту, де найбільше вибоїв, де найбільше грязі, при тому, на рівному місці може іхати якомога тихше, а по вибоях так і кортить йому пустити кар'єром.

— Ти що, Азан, навіть до дорогу погану вибрав? Бачиш, там добре, — показую я на сусідню дорогу, де, очевидно, і сухіше, і міцніший ґрунт.

— Ай, кароші, — сміється він.

— Та не кароші, чорт його бери, а погано, навіть дуже погано, — кричу я йому.

— М'яка... дуже м'яка, — тиче він батогом на грязькі вибої.

Що ти з ним вдієш, — мимоволі згоджуєся.

Ми проїхали мимо величезного багнища. Тут раз у раз злітали качки, недалеко поважно походжали довгоногі чаплі.

— Хай-хай... — погукував на них раз у раз Азан, очевидно, бажаючи і нас потішити, показати, як багато тут різної живини.

Ну, от і підгір'я Курдаю.

Цей гігант став громадою тут на шляху і розрізав його на дві половини. Теплими літніми місяцями тут по схилах нестерпна спека, а от взимку, коли гуде-бурхає завірюха, до Курдаю краще не підступати. Тоді бояться його навіть звичні фурмани-киргизи. На широкому Курдайському узгір'ї, на його величезному хребті такі гуляють метелиці, що дороги не знайти — нема її, геть чисто замело, і сліду не знайдеш. Буран кидається сніговими заметами і сюди і туди: в хрипах і стогонах, і свистах гірського вітру не чути голосу людського. Забудь про допомогу, подорожній, що заблудився! Тебе ніхто тут не знайде, не почує в буйному бурані, і хіба, на твоє щастя, вранці вже тільки відкопають під високими пухкими кучугурами снігу!

Чимало розповідають тут таких випадків, коли курдайські бурани хоронили запізнілих подорожніх. І Курдаю взимку бояться всі — він може розлютуватись несподівано, закружляти в одну мить шаленими вихорами.

Від Сюгати дорога весь час угору — так сім або вісім верст, до перевалу, де починається широке відкрите узгір'я. Коли ми рушили в путь, верховини були сховані в білих рухливих простинях туману. Але що далі — то світліші й прозоріші гірські простори. І дедалі холодніш. Біля підгір'я, в улоговині, там уже де-не-де трапляється молода травка, там весняне бездоріжжя, а он, глянь на ці близькі верховини — там срібляться вічні сніги. Гори наче граються з нами: підступлять до дороги, нависнуть, стиснуться і раптом одскочать далеко-далеко, за-

лишать на голій рівнині. От почався крутий узвіз. Ми злізаємо з шарабанів і версти дві йдемо пішки. Не тільки тому, що коням важко, але й любо нам іти гірською доріжкою, стежити, як вона вискакує на крутих поворотах, як губиться десь високо над головою, виглядаючи стрічковими обрізками з гірських звивів. Налягає одне на одне камінне громаддя, вирізаються гостроверхі, порізані скелі, а далі, он там, остеронь, рівні пагористі верховини, — видно, міцно обцілував, облизав і обгладив їх гірський вітер, зрізав гострі маківки своїм лютим, льодовим подихом.

Ми наближались до широкої гірської рівнини, — вона йде на двадцять верст до самого спуску, де під горою така ж малюсінька станція, як Сюгати. Ця станція зветься на ім'я грізного гіганта «Курдай».

От ми й на верховині. Знову забираємося на свої шарабани та ідемо далі. Тут холодно. По краях дороги все ще сніг, він узявся льодом, ледве держить людину. Але вже не скрізь залишилися снігові замети: подекуди, де вітер не проб'ється між горбами, картина схожа на весняну. Все-таки холодно тут, дуже холодно — ми недарма поховалися в шинелі.

— Хай! — голосно крикнув Азан і показав батоном на зграю качок, що злетіли. Ми стежимо, бачимо, як вони спустились над далеким болотом. І знову злетіли і прошуміли до болота.

Не витерпів, прицілився, ударив по трьох качках, що знялися вгору біля самої дороги. Промазав. Але друзі мене заспокоюють, що «упала», самі бачили, як затріпотіла в болото..

Роздратовані такою спокусою, ми з «кумом» зіскочили, кинулись ожеледдю до багнища. Спочатку, провалюючись, бігли, потім кралися навколішки, а там на животі лягли, поповзли: лякати не хотіли. І знову стріляли — успіх такий самий! Потім умовилися, що корисно буде влаштувати облаву: я ляжу на снігу, рушниця напоготові, а «кум» забіжить дугою по ожеледі і гнатиме всю зграю просто сюди. Сказано — зроблено. Я бачу, як його довготелеса постать хитається на снігу, раз у раз провалюючись, підстрибуючи, віддаляючись все далі й далі. От «кум» уже на місці. Він починає смішно дригати руками, навіть ногами, вигукувати якісь слова, починає вити, кричати, тюкати: це він, бачте, наганяє качок — приблизно так само, як дбайлива хазяйка заганяє куди-небудь у куток занадто невгамовну курку, — розкинувши руки, вітрилом розкривши поділ і виробляючи циркулі ногами. Раптом «кум» завищав несамовито. Качки справді перелякались. Велика зграя, штук тридцять, знялась і полетіла прямо на мене. Завмерло серце.

— Ну, штук п'ять — принаймні!

Раптом зграя, мабуть, почувши мою особу, повернула вбік. І далі. Я бачу тільки миготливі чорні точки: зникли качечки

за косогором, щезли з очей. А я все лежу животом на снігу і націлену рушницю тримаю напоготові. По блискучій ожеледі, провалюючись і вискакуючи, знову пробирається до мене су-тула карлючкувата постать мого «опудала-кума».

— Не влучив? — питає він ущипливо.

— Влучив, — відповідаю невесело.

— А де ж?

— На тому березі, за багнищем, піди-но, пошукай із своїм талантом.

Ми повертаємося до шарабанів і вже цілу дорогу про полювання ні слова. Та й справді, міркували про себе, овва, яке диво — полювання! Наче про нього тільки й говорити варт, давай краще про що-небудь інше...

Супутниці поїхали далеко вперед, змерзли. Вилаявши нас авансом, скільки влізло, вони сіли в передню кибитку і помчали самі, а ми тепер їх доганяємо, марно намагаючись бути веселими і старанно відганяючи спогади про нещасливе недавнє полювання.

Лисий Курдай одноманітний і скучний. Сухий пронизливий вітер примусив нас надіти кожухи. Весна не весна, та й зими нема справжньої; морозний вітер нагадує січневі холоди, а дорога безсніжна, заledenіла, підмерзає, немов капризними березневими вечорами. Де-не-де непромерзла кашкувата грязюка, а по видолинках і нижче, за пагорбами, сірий, скучний незимовий сніг. Заledenілі снігові верховини, де нема ні теплого літа, ні зелених трав, — це царство вічного холоду і суворих буранів. Здалеку сюди дивляться срібні хребти, немов заздять Курдаєві, що його пригріло сонце, що з нього спадають льодові пута, що з-під білого савану пробивається до життя зелене царство. Курдай оживав. Він ще боровся з останніми, прощальними бурями, з льодовими вітрами, але вже владно і тут і там давала звістку про себе й відчувалася близька весна. По широкому одноманітному плато ми тюпаємо версту за верстою. Мовчимо. Сховалися у високі коміри баранячих кожухів. На колючому, лютому вітрі кому ж охота заходити в розмови! От і узвіз. Звідси де станції Курдай лишилося тільки п'ять-шість верст. Спочатку цей узвіз такий самий одноманітний і голий, як уся Курдайська кряжовина. Але чим нижче, чим глибше в міжгір'я, тим яскравіші тони, несподіваніші, прекрасніші гірські ландшафти. Гірські кручі нависли з обох боків химерним громаддям, воно побите, порізане, вимите теплими дощами, висушене, посічене гострими гірськими вітрами: то здійметься стрілочастими шпильми, голками, списами, круторебрими кинджалами, то осунеться гігантськими тумбами, безладними купами потрісканих скель. А над скелями плавають улюбленці гір, красені-орли. Ширяють повільно, велично, урочисто, то

вникаючи за відгір'я, то випливаючи над ущелиною, чорніючи в прозорому, легкому, голубому ефірі.

Назустріч по вузькій дорозі один за одним коливаються бурі спокійні верблюди, і на горбатій спині і на худих, кошавих боках понавішано клунків, понатикано хатній мотлох; це караваном ідуть сім'ї дунганів з верненських степів. Попереду тільки вожаті — в кольорових каптанах, у широких поясах, на манір циганських, у легких химерних шапочках; вони йдуть поряд з верблюдами і вигукують різким голосом якісь незнайомі, незрозумілі нам загрози. За верблюдами на повозках, запряжених кіньми, — дунганки, молоді й старі, смугляві дітлахи з блискучими карими очима. Червоні, сині, блакитні стрічки шарфи, пояси, спідниці... Посміхаються до нас з повозок і щось кричать незнайоме, незрозуміле. Чоловіки проходять мовчки, без звуку, без усмішки.

Пройшов караван. Дорога кружляє по міжгір'ю, мелькає чистими, заново побудованими містками, перекинутими тут і там, шириться, все шириться, і, нарешті, випливають нам назустріч зелені, гладкі круглі горби. Це горби по долині, вони свідчать про те, що кінець горам, що ми в'їжджаємо в Курдайську рівнину. От і горби минули, глянула знайома біла мазанка поштової станції.

Путь була недовга. Чекати тут не стали. Перепрягли коней — і далі. Тепер вже й до Верного лишилося небагато і хочеться скоріш-скоріш туди. І ми поглинаємо станції одну по одній, не чекаємо, не відпочиваємо: на завтра хочемо бути на місці.

Пам'ятаю, що в ці останні дні та й на станціях перед Курдаєм доводилося весь час завзято лаятися з начальниками станцій. Це був надзвичайно дивний і мерзотний народ. Майже поголовно такий. Крім небагатьох. Пригадую, в путі ми випередили поштові тройки. Приїхали на пункт, чекати не чекали — попросили коней. Запрягають. І коли вже все було готово, коли ми перевантажували свої речі, щоб їхати далі, — підлетіли поштовики і владно заявили:

— Їхати не можна: ми ідемо.

— Дозвольте, ми ж перші приїхали, — заявляю їм.

— Нічого не значить. Пошта насамперед.

— Але в мене, подивіться: «поза всякою чергою».

І показую їм мандат, де говориться, що в справах великої терміновості і важливості їхати треба *поза всякою чергою*. І слова ці навіть підкреслені.

— Нічого не значить, це дурниця, — бевкнув поштовик.

— Як дурниця? — наїжився я.

— Та так... Ну, нічого з вами базікати, — сказав він недбало, — викладайте речі: ми ідемо.

Тоді я до справи взявся з іншого кінця:

- Вантажу у вас скільки?
- Близько тридцяти пудів...
- А хто супроводжує?
- Я...

— А це хто такі, — наступаю я на поштаря і вказую на трьох підозрілих суб'єктів, які з ним приїхали і нагадували зовнішнім виглядом дрібних крамарів. — А вони яке право мають їхати? — кричу я роздратовано поштареві.

— Таке право, що зі мною, — відповів він. — Та й що за балачки — вивантажуйтесь!

А я вже чув раніш, що поштовики в ці дні спекулювали безсоромно: з Ташкента до Верного везли дешевий кишмиш, а з Верного назад — біле борошно. Зазирнув я в їхні повозки, помацав, бачу — зовсім не пошта — мішки кишмишу.

— Це що ж таке? Ах ви, сучі сини!.. Зараз же документи! Я вам у Верному покажу, де раки зимують!

Але поштар був хлопець бувалий. Хоч він і зрозумів, що на тридцять пудів три тройки зайняти йому не можна, проте все-таки спробував застрашити мене

— Ні, ви мені свої покажіть... У нас закон... Я вас законом...

Ми записали один одного і поклялись притягти неодмінно до суду. Лайка-лайкою, а ми все-таки сіли й поїхали. Поштар поїхав за нами, — не знаю, чи відразу дістав він коней під мішки кишмишу.

Був і інший випадок. Приїхали.

— Ану, друже, нам коней...

— Нема коней, — відповідає похмуро і мляво худосочний моложавий доглядач.

— Як, жодної?

— Жодної...

— Зовсім порожній двір? — здивувався я.

— Не зовсім, тройка є, та тільки прийшла, у милі, втомилася — її не можна.

— А чи скоро приїдуть нові?

— Не знаю, — відповідає він знехотя.

— Тобто, як же «не знаю», хто ж знати буде за вас?.. Ну, хоч приблизно: ви коли їх послали?

— А яке вам діло?! — обірвав він грубо.

Кров ударила мені в голову.

— Що за хамське поводження! Що ви, не можете, чи що, відповідати як слід?! — крикнув я до нього розлютований.

— Нема чого відповідати, без вас усе знаємо, — відказав він, намагаючись зайти до кімнати.

— Ні, стривайте, — спиняю його, — ви все-таки скажіть як слід... От мандат... Я їду терміново...

— А мені що за діло?

— Та, чорт вас побери, мені-то це неоднаково!.. Чи скоро коней дожидаєте, питаю я вас, і чи довго чекати?

— Не знаю, — відповів він на ходу і зник.

Я посилаю «кума» на розвідку: оглянь усі стайні, перевір щодо тройки, яка залишилась.

Він через п'ять хвилин біжить схвильований:

— Чотирнадцять коней!!!

— Що-о?.. — не зрозумів я.

— В стайнях на дворі чотирнадцять коней!..

Я побіг разом з ним у двір і очам своїм не вірив: по стайнях дійсно стояло чотирнадцять штук. Ми зараз же в юрти до киргизів:

— Коні давно стоять?

— Вчора їздив... — відповідають фурмани.

— А сьогодні не їздив? — питаємо.

— Ні...

— Всі не їздили?

— Ні...

Розлютований мчу прямо до доглядача і кричу на бігу:

— Це що за підлота? Саботажничати?!!

— Коні втомилися, заїжджені, — виправдовується він.

Ні слова не кажучи, хапаю негідника за комір, трушу, як собача, і, не в силі стриматись, ричу:

— Ах ти, сучий сину! Якщо через десять хвилин не буде коней — шаблею по голові!!!

Через десять хвилин коні готові. Але раніш я склав протокол. Виявилось, що доглядач із семінаристів, син попа. У Верному протокол віддав я на пошту, а копію — ЧК; наслідків не знаю.

Де ти, семінаристику? Чи пам'ятаєш свій саботаж і заслужений прочухан?

Ідемо далі. О, жах! На дальшій станції майже буквально те ж саме.

— Нема коней.

— Жодного?

— Шість хворих, більше нема.

Ми відразу в стайні. І що ж: замість шести хворих... сімнадцять здорових! Розпити киргизів-фурманів роз'яснили справу. Я мерзотникові показав дуло нагана.

Через десять хвилин ми виїжджали.

З отакою шпаною ми до смерті намучились за довгу шістсотверстну путь. Потім у Верному з мене сміялися місцеві відповідальні працівники:

— Ви один раз проїхали, та втомились, а ми тут з ними весь час морочимось. Шпана на шпані. І саботажники. А замінити нема ким, — от поки що й миримось.

Станція за станцією, скандал за скандалом, — ми наближаємося до Верного. Надивилися ми тепер всякої всячини, набачилися диковини, наслухалися чуток, оповідань і неясних здогадів.

На місце приїхали зовсім не новаками: за довгу путь чогочого не побачили, не почули, не узнали!

А от і Каскелен — остання станція перед Верним. Хіба ж будемо чекати, коли не лишилось і трьох десятків верст! Швидше, швидше! Досить подорожніх митарств і даремної дурної лайки з поштарями і доглядачами. Ми котимо по шосе. Нервуємося. Дожидаеться, як він вигляне, Верний. І десь раптом у далині майнула церковні бані та хрести, потім стало видно околиці міста, вимальовувались окремі будиночки... Ну, здрастуй, Верний! Здрастуй, поки що чуже, таємниче місто, про яке ми так багато чули і якого зовсім, зовсім не знаємо. Як ти зустрінеш нас? Як ми станемо працювати? Ти — центр величезної області. В тобі б'ється серце життя півтора мільйонного населення. Багато кружляли ми під час громадянської війни: по Уралу, по самарських степах, по уфимських горах... і всі оці центри: Урал, Самара, Уфа — це цілі смуги життя. Кожна має свою особливу печать, своє лице. А ти, новий наш незнайомиць, яке матимеш лице? Як розгорнеться тут наша робота? Чи зуміємо зрозуміти обстановку, увійти в курс питань і в дружню, тісну сім'ю працівників? Невже — інтриги, заздрість, чвари чекають нас замість гарячої праці? Ні, ні, не треба! Ми віримо, що розпростаємо тут крила, розмахнемося в корисній творчій роботі, відкриємо і віддамо все, що нагромадилось, що було приховано, що зросло за ці роки і що треба неодмінно витратити, віддати комусь зовні, з кимсь поділитися набутим досвідом, розрядитися в новій, поки що невідомій роботі.

Так здрастуй, нова праця на новій ниві! Ми любимо тебе в новій обстановці, в усяких умовах. І завжди ладні віддатися тобі всіма знаннями, всім нагромадженим досвідом життя, всім запалом молодості, всією палкою вірою в нашу перемогу, в нашу неодмінну перемогу!

II. У ВЕРНОМУ

Ось ми й у Верному. Я знаю, що тут головою Обласного ревкому мій товариш по Самарі, Юсунов. Дайош Юсунова! В чужому місці, особливо в такій глушині, яка радість — знайти з самого початку старого знайомого. Може, він, цей старий знайомий, і буде чужий тобі вже на ранок; може, скоро скоро знайдеш ти тут нових друзів, чудових товаришів і, замість старого, до них, до нових прихилишся, але це згодом. А тепер — одразу до старих знайомих!

Підкотили ми до ревкому: високий стильний будинок на головній вулиці. Він на розі випирає круто вперед, впадає в очі. Ще й не знаючи, що це за будинок, ми зрозуміли, що це мабуть і є ревком.

Дружия зустріч, охи-ахи, радісні вигуки, поквалпиви обіцянки працювати дружно, в контакті...

— І роботи так багато... Непочатий край... І нікому братись... Працівників нема... Біда!

Він проводив нас до ближніх «Білоусівських» номерів, де жив сам, де і для нас усе готове. Правда, не відразу дістали ми добре житло — на початку валялись наче в сараї, в бруді. Та це між іншим.

— Як ти до речі приїхав, ах, як до речі... — премовляв Юсунов.

— Що таке?

— Та як же: у нас тут повітовий з'їзд рад... І треба доповідь... Про найновіше, про останнє — політичну... Ну, раз із центра — твій обов'язок розповісти нам про все, що було, що є і що буде.

Я й гадки не мав відмовлятись. Та це й справді чудово: відразу поринути в тутешнє життя, в роботу, інтереси, питання, потреби, — який блискучий початок!

Повний-повнісінький міський театр. Видовище надзвичайне. Обстановка невидана. Начебто і все тут, як у нас — де-небудь в Іваново-Вознесенську, Вічузі, Тейкові: за столом, на високому місці, президія хилить голови над аркушами чистого паперу; позаду, біля стіни, притулені прапори, і на цих прапорах такі самі могутні слова:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

«Шлях боротьби і праці — це шлях визволення».

«Хай живуть переможні полки Червоної Армії!»

«Хай живе Червоний Інтернаціонал!»

Багрові бархат, лоскоче золото гігантських літер, масивне дrevко вперлось міцно в запльовану, засмічену, затоптану підлогу. Тютюновий дим густими хмарами ходить над головами. Обличчя сірі, жовті, бліді, матові... Голоси сухі, тріскучі, немов скалки, або глухі, сиплі й хрипкі: сьогодні останній день з'їзду, виговорилися всі до змертвіння. Все-все, як там, у далекій Росії, на фабричних дворах, в заялжених, прокопчених ідальнях, де ми в сімнадцятому році бархат і шовк з панських салонів перекроювали в криваво-багрові прапори і писали: «Геть десять міністрів-капіталістів!»

Та глянь на голови: замість робітничих кепок — то капелюх з чорними крилами, то здоровенна шапка, картуз селянський,

то ціла бараняча шкура або довге біле простирало, замотане так хитро і ловко — національне головне убрання. А замість тужурки, піджака — щільно запнуті теплі кожухи, сіряки, киргизькі ватні барвисті халати... По лавах — гомін дивний, жодним словом не знайомий. Що він, цей гомін: про радість, вдовolenня йде чи злобно глузує, проклинає, каркає на лихо?

Не знаємо, не знаємо, нічого не розуміємо.

А настає визначена вечірня пора, сонце обходить своє коло, і ці делегати, члени радянського з'їзду, що зібрались вирішати й вибирати шляхи до соціалізму, припадають ниць і моляться з захватом, немов загіпнотизовані, своєму невідомому богові, здійсмають руки, гладять себе по обличчю, шепочуть якісь невиразні звуки молитви. І знову слухають доповідь. Потім переклад. Потім суперечки. І самі почнуть суперечку. І будуть доводити, переконувати, здійсмати руки, б'ючи себе в груди, захоплено, палко, сердито.

Не зрозумієш... І сором, і жаль, і боляче, що не можеш зрозуміти оці соковиті, такі потрібні, важливі слова: в них справжнє, в них саме життя, сьогоднішній день. Його треба знати, інакше неможливо працювати. А його не знаєш.

І не дізнаєшся. Бо неможливо *перекласти*, розповісти палку, чужу промову. Перекладач завжди лише *інформує* про те, що йому треба перекласти. І від цієї інформації не лишається майже нічого. Все зникає. Живе, потрібне, серйозне слово — сплигло. І ми від цих перших несподіваних уроків похнюпили голови. Скінчатся промови. Підуть делегати до зали, по коридорах, згуртуються біля дверей — і знову про щось палко говорять, сперечаються. Хвилюються про щось важливе. Кричать. Махають кулаками, погрожують... Кому? Нам чи ворогові нашому? Ах, ми навіть і цього не знаємо. А промови, вигуки такі голосні, такі зворушливо свіжі, такі привабні правдивою щирістю! Ми знаємо одне: тут, на Семиріччі, головна сила — націонали. І не так татари, узбеки, дунгани, китайці, таранчі, як киргизи. По киргизьких кишлаках вся радянська головна сила. Там, в них — майбутнє радянського Семиріччя. І знаємо ми ще, що по кишлаках киргизьких мало при владі бідноти. Здебільшого — манани, баї, дуки-багатії, значне панство киргизьке. Тільки де-не-де, майже випадково, як щось незвичайне, в раді кишлачній засідає трудовик, бідняк киргиз..

Ось вони, делегати киргизькі — в барвистих чалмах, барвистих халатах: дебели, вгодовані, з незнайомо замкнутими обличчями, чудними, незрозумілими жестами, незнайомою мовою... Вони з радянських киргизьких кишлаків. Але про що вони думають? Чого хочуть? З чим згодяться, на яких межах і де, за якими межами вони повстануть як одверті вороги?

Нам боляче трудні ці корінні, найважливіші питання. На них відповіді нема.

А куркульське село, сита козака станиця — вони теж при-слали сюди не нашого комбідівського мученика, не безкінного, безземельного наймита, не виснаженого поміщиком до краю беззахисного, напівголодного половинщика. Нема таких. Тут козаки — споконвічні. Та до того ж станиці козацькі немов у неласці: не милує, не поважає, не любить їх переможник — куркульське село. І козак сердитий на село. А разом з селом — і на радянську владу: бо село створило тут Червону Армію, і село пристукнуло козачих отаманів: Щербаківа, Дутова, Анненкова... Тільки дехто з станичників, все переборовши і все переступивши, знає, куди йти, за що боротись, де правда, де певна перемога. Але таких небагато. А корінна станиця — терпить, але не любить — ой, не любить — радянської влади! Ми і це знаємо.

От вони — делегати з кишлаків, станиць, сіл...

І кожен по-своєму — друг і ворог радянському, більшовицькому, новому...

Ми нашорошилися. Почуваємо двоїстість. Ще не знаємо, що і як почнемо робити в цих нових, своєрідних, тяжких умовах.

Прапори кривавобагрові; сонячним золотом горять неспокійні гасла; так само, як у рідних робітничих центрах, тут підводяться і стоячи співають «Інтернаціонал». І резолюції ухваляють: боротись... працювати... будувати...

Все, все — як і там... І в той же час ми з першого подиху відчуваємо, як глибоко відмінні ці умови, це оточення, цей спів, ці гасла, ці ухвалені резолюції... Треба бути обережним...

Останній день з'їзду. Зараз доручають зробити доповідь... Що ж, гаразд!

Про що інше тоді було говорити, як не про новий курс, нові завдання нашого господарського будівництва... Ще задовго до партійного з'їзду, тобто до 27 березня, ЦК опублікував ці тези. І в центральній Росії кожний маюсінський осередок обговорював їх, щиро запалюючись, шумно радіючи, і скрізь — гостро, глибоко, міцно розуміючи великі завдання, намічені тут на близький і дальший час. Ось Туркроста ці тези розмножив на сірих тонких аркушиках і по Туркестану. Від себе додав:

«Особливо ретельно наші господарські завдання повинні обмірковувати комуністи Туркестану, де боротьба на господарському фронті щойно починається...»

Дивимось ми на цих делегатів і думаємо:

Пункт п'ятий... «Від централізму трестів до соціалістичного централізму...»

Великий, серйозний пункт тез. Але хіба він може практично сьогодні обходити цих семиріків, у яких нема ні заводів, ні

фабрик, а сама тільки рілля, косяки степових кобил та пасовища піднебесних гір. Ні, на цьому пункті застрявати не можна... Дальший, сьомий:

«Вироблення форм соціалістичного централізму»... восьмий, десятый, п'ятнадцятий —

«Про ремонт паровозів і будівлю нових».

Ні, ні, тут тільки пару слів, побіжно, зовсім загальних, а всю доповідь побудувати, може, навіть і не на головному... Нехай, але воно ближче, потрібніше тут, тепер.

Говорити тут про «мобілізацію індустріального пролетаріату» не те, що шкідливо, а просто непотрібно: слова так і будуть словами, а користі від них ніякої. Тези — одно, а як їх пояснити тут — це зовсім інша річ.

І доповідь побудовано було як для Семиріччя.

«Установлюються з задоволенням безперечні ознаки піднесення волі до праці в передових шарах трудящих»... — так починалися тези. Так, на цьому корисно спинитися. Тут можна сказати хороші, потрібні слова про перевагу організованої колективної праці над розпорошеною приватною, випадковою.

Потім — про трудове змагання. Це питання в той час було нове і свіже. Воно схвилювало глибоко, відкриваючи новий шлях, нову форму, нову підмогу.

Коли говорили про обласні господарські органи, про те, що «обласні бюро повинні мати широкі повноваження в галузі безпосереднього керівництва місцевим господарським життям...» — невідомо жвавість зашелестіла по лавах, кожен зрозумів по своєму — як йому до вподоби оці «широкі повноваження»: окраїни завжди особливо охочі говорити і думати, і сперечатись про свої повноваження, — цією любов'ю, певна річ, палало і глухе Семиріччя... Говорили ми далі і про участь мас у керуванні промисловістю, і про спеців, і про ремонт паровозів, але мало: три чверті з'їзду — аж ніяк не менше — за все своє життя не чули фабричного гудка, паровозного свистка, не бачили ні вагона, ні шпал, ні рейок... Зате всі сили зібрали, всі знання, весь досвід і вміння — все пустили в діло, коли пролунали фатальні для Семиріччя слова одинадцятої тези:

«Напруживши всі сили, зібрати продовольчий фонд в кілька сот мільйонів пудів».

Ми вже знали, що тут, на місці, ніякі накази про розкладку не допомагали, що хоч скільки збирали, все кінчалось дрібницями: хлібне, сите Семиріччя мало думало про голодні міста, про зморені села республіки.

Ситий голодного, воістину, не розуміє. Гули сумно на лавах делегати: хлібні жертви були їм не до вподоби.

А далі — питання про трудові армії. Це питання пекуче і злободенне: армія Семиріччя переходить на стан трудової. Начеб-

то слухають і уважно, а згоди, схвалення на обличчях нема. Врахуємо. Через «суботники» (тут — усміщечки) — до кінця: Перше травня!

Треба «перетворити міжнародне пролетарське свято Перше травня, що припадає цього року на суботу, на грандіозний все-російський суботник»... Вислухали. Згодились. Схвалили. І спі-вали потім «Інтернаціонал»... Та все це трошечки не те... Ми вирости в іншому краї, ми звикли, щоб і говорили, і слухали, і розуміли по-іншому... Ми почували себе учнями...

В «Білоусівських» номерах ми почували себе, як давні зав-сідники: роки громадянської війни, метання по фронтах, швид-ка, часто раптова зміна місць, людей, обстановки — все це при-вчило дивитись на себе, як на піщинку величезних, гігантських валунів, що ходять, здійснюються, мчать із краю в край по про-сторах пустині... І скрізь тобі, піщинці, пліч-о-пліч доводиться торкатися тисяч інших, таких самих, як ти, скрізь валуни од-наково важкі, скрізь літають вони однаково завзято і дико, і страшно, скрізь тебе, піщинку, однаково пектиме те саме, до жару розпечене, сонце... І чого тобі шкодувати? До чого при-в'язатися? Що дороге тобі тут, на согій, п'ятисотій, тисячній, десятитисячній версті? Чи не одне тобі близьке, чи не одне до-роге? Тільки б не відбігти. Тільки б разом. Удача — в удачу, літ — у літ, падіння — в падіння, аби разом, укупі, під одним ударом!

І ми, піщинки, звикли так само швидко, легко ріднитися з усякою обстановкою, як легко могли її і лишити, кинути, за-бути заради іншої, куди помчали хвилі розбурханих валунів... Нумери Білоусова. І такі самісінькі були у нас на Дону, на Уралі, в Грузії, на Кубані, в Сибіру, по Україні, — де їх тільки не було! У кожного в своєму місці — і багато разів.

А через те нема для нас ніякої різниці, нема нового, особ-ливого, відмінного: ми тут, як і там — у себе.

Худенька, тиха, хвора жінка, років сорока, з пташиним змо-ренім, блідим обличчям, весь час сновигає по коридору — це Таня, коридорна служниця. І ми одразу всі з нею подружились, обдарували її ташкентським кишмишем, наші дівчата й жінки ткнули їй хто спідницю, хто зайву блузку. Таня ставила нам самовари, з першого вечора стала нашим другом.

В «Білоусівських» номерах пожвавлення надзвичайне. По брудному довгому коридору, де замість доріжки-килима метля-ється під ногами щось, як хлющ, мокре і подерте, сновигають знайомі і незнайомі обличчя. То халат майне барвистий, стро-ката «тюбетейка», прошелестить тихою східною ходою кудись у дальній номер киргиз — чийсь гість або товариш.

То з'явиться Лідочка і спішить-спішить, підстрибує легкою, тендітною ногою, немов і не йде вона, а летить, ледве носками торкаючись землі...

Рубанчик — цей завжди в метушні, все квапиться: і розмовою, і ногою, і жестами, — йому завжди ніколи. Вискочить з номера, як очманілий, і мчить собі без кашкета, без пояса, переганяючи всіх, мало не збиваючи стрічних. Він квапиться усього тільки в номер до Іони, — і той його, наче з цеберка льодовою водою, обливає епічним спокоєм, якоюсь олімпійською повільністю рухів, своїм ясным, тихим, розумним поглядом, повільною, лагідною мовою. У Рубанчика очі плагають, гасають, спалахують іскрами, блискають від неспокою, а у Іони під скельцями наче вогники далекого хутора, рівним, немерхлим світлом променіють спокійні круглі зіниці. Рубанчик — весь метушня й тріпотіння півника, — ні рука його, ні нога й хвилини не пробудуть спокійні, а Іона може годинами нерухомо лишатись на місці і думати, обдумувати або спокійно і тихо говорити, спокійно і з великим успіхом чудово робити що-небудь. Дивишся на нього, і здається: потрапить він у полон у який-небудь білий офіцерський батальйон, почнуть, сучі сини, його четвертувати, почнуть шкуру здирати, а він гляне лагідно і скаже:

— Обережніше... Тихше... Можна і без бійки шкуру зняти...

А проте Рубанчик та Іона — добрі приятелі. Один одного любить за те, що не подібний на нього самого. А ще за те, що один одного випробував і знає на роботі: чудові, роботящі, дуже чесні хлопці. Домчить Рубанчик до Іони, а тут Лідочка слідом — і почалася розмова.

Батьківською ногою підійде, поблажливим баском привітає всіх у кімнаті, двічі посміхнеться, тричі лясне себе по колінах і почне авторитетним, майже резонерським тоном переконувати й доводити Альвін. Він жовтий з лиця, худорлявий і сухий, з усього видно слабосилий і немічний, а живучий, як кішка, і всі походи виносить без ніяких захворювань. З громом, гуркотом і протестами невідомо на кого й за що вдирається до кімнати Мутаров, жваво на бігу зриває запігніле пенсне і люто протирає його не зовсім чистою шматинкою, що зветься жартома носовою хусточкою. Спеціальність Мутарова робити розмову неспокійною і запалювати своїх співбесідників, хвилювати їх і спантеличувати сотнями запитань і сумнівів, які, мов незчисленні хмари дзвінкої комарні, постійно кружляють у нього в голові, не даючи спокою.

Обов'язково постукає двічі в двері й увійде спокійно, з люлькою в зубах, з іронічною усмішкою на товстих, важучих губах, струшуючи кошлатою гривовою чорних кучерів, меланхолійний філософ Полін. Він має здатність «абстрагувати» кож-

ний факт і окреме питання, — він їх завжди підносить до «загального... цілого... основного...» З ним розмовляли і сперечались з великою охотою, але завжди з одним постійним і обов'язковим казусом: від загальних міркувань перекидали його безжально до живих і окремих, дрібніших і зрозумілих фактів повсякденної дійсності.

Рідко коли сперечався, багато мовчав, розуму набирався на наших очах юний, подібний до жінки Гарфункель. Через рік у Фергані піймали Гарфункеля басмачі, довго мордували, потім пристрелили, а труп закинули в хвилі річки.

Вернічев був новою серед нас людиною. Приєднали його до всієї компанії тільки в Ташкенті, не знав він тяжкої самарської роботи, не вистраждав довгої місячної дороги через киргизькі степи, через Аральське море, — він був зовсім новачок і тільки згодом зблизився більше з усією компанією. З нами всіма була і Ная, — вона завідувала згодом театральними справами дивізії — за спеціальністю. Не можна забути і про Альошу Колосова. Був він чи не наймолодшим з усіх. Ми любили його за чутливість, свіжу щирість, за палку вдачу і ясну голову: він, здається, наступного дня після приїзду сів писати щось подібне до «популярної політичної економії». Чи написав, Альоша? Потім він організував чудові партійні курси і керував ними до найтяжчих днів, до заколоту, та й після того не відразу вібрався з Семиріччя.

Ця компанія недаремно прикотила до Верного. Хто зі мною, хто — через два і три тижні, поки скінчили в дорозі доручену серйозну справу. Відмінною рисою нашої компанії була глибока товариська солідарність. Ні начальників, ні підлеглих по суті не було, не відчувалося. Особливо тут, в Семиріччі, де ми були якось особливо близькі один одному, якось особливо міцно спаяні. І питання розв'язувались всі не те що «колегіально», а просто гуртом: вони з'ясовувались уже під час наших бесід, приватних товариських бесід, що відбувалися вечорами, і коли треба було чи то писати наказ, чи то скласти інструкцію, чи то знайти якусь пораду — завжди була готова спільно, колективно обміркована думка, і лишалося тільки її оформити, висловити, написати. Як уповноваженому Реввійскради, мені доводилось очолювати цю робочу групу, а так само і ту установу, де багато з нас почали працювати:

«Управління уповноваженого».

Згідно з положенням, мені доводилось підписувати самому всі накази і розпорядження, вести розмови по проводу, давати телеграми, відсилати доповіді, провадити переговори... Але вже тепер треба запам'ятати, що це тільки на око, зовні були дії одноособові, — по суті вони були наслідками наших офіційних або неофіційних нарад і розмов. Так було і в дні заколоту,

що вибухнув через кілька місяців, — і ті документи, які буду наводити і під якими стоїть моє ім'я, треба брати лише умовно — не буквально: ім'я — ім'ям, не можна ж розписуватись цілою ватагою. Але коли треба розглядати самі факти, дії, не слід спускати з ока, що рішення були спільні, — самому неможливо було б вмістити, встигнути й опанувати всю силу труднощів, що тоді на нас впали...

Але рано, рано про це — вернімось до своєї розповіді...

Ми гуртом обговорюємо, що робити: в нових умовах, серед нових людей, за цілком новими завданнями... І що це за завдання?

«Упов...но...ва...же...ний»?..

На що ми були тут уповноважені? В мандаті загальними словами сказано: на «політичне керівництво», на допомогу військовому будівництву в розташованій тут 3-й дивізії і обласному військовому комісаріаті, на безпосереднє керівництво їхньою повсякденною роботою... Мандат, певна річ, і не може говорити точніше. Треба самим, на місці, розв'язувати важкі питання. І ми думаємо, думаємо, думаємо...

Радимось, говоримо не вечір і не два, освіжаємо і збагачуємо один одному мозок новими відомостями, матеріалами, міркуваннями, що ледве майнули в голові. Вже окреслюється загальний план великої роботи, дедалі чіткіші, рельєфніші живі його контури, відчувається те важливе і основне, ради чого ми тут і на що повинні віддати цілком своє вміння, свій досвід, свої нагромаджені знання.

Зашуміли здоровим шумом «Білоусівські» номери. Тут працювала тепер якась нова машина, якої не було до приїзду всієї групи з Ташкента. І ця нова машина своїми зуб'ями, своїми гачечками, своїми коліщатками скоро торкнула і зачепила всі живі й міцні місця старої машини, що працювала тут здавна, об'єднала з нею свої дії, взяла на себе якусь невидиму, але значну частину загальної ваги, розподілила з нею нелегкий тагар і день у день дедалі рівніше, дружніше, легше й успішніше розгорталася спільна робота.

Треба було відразу, з першого ж дня, зробити потрібні кроки, вжити заходів. Довідатись про все самим, повідомити інших. Намацати ґрунт. Подати свій голос. Про одне почути, про друге догадатись, третє відчутти, щоб, коли треба буде слово сказати та раду радити, не лупати безглуздо очима, даремно запевняючи, що все чудово знаєш, розумієш, тямаш усе до дрібниць.

Насамперед, треба побути на зборах, засіданнях, нарадах, де б відкрилося справжнє лице області: правдиво, відверто, з усіма болячками, з усіма перспективами, хоч би які вони були трудні й важкі.

Другий крок — це дістати якомога скоріш різні документальні матеріали, доповіді, звіти, де промовляли б за себе цифри й факти, — під їхнім перехресним вогнем засяють яскравим світлом всі основні питання, всі головні потреби.

Третій крок буде — фактичне ознайомлення з роботою дивізії і військового комісаріату; треба буде промацати їх од верху до низу, торкнутися і політичних відділів, і казарм, і семиріченських воєнспеців, подивитися — що за люди.

Як тільки верхівка буде обслідувана, треба поспішити на місце, навч дізнатись, що там діється по бригадах і полках, по всіх гарнізонах, по дрібних і великих пунктах. Зрозуміти — чи однаковий пульс, чи те роблять згори, що так потрібне на місці, де межі можливого, де просто труднощі і де підлота, лінощі, недбальство. Ознайомитись особисто. Та і з собою ознайомити тих, хто буде помічниками в нелегкій своєрідній роботі. Тоді легше. Завжди легше працювати, коли знаєш в обличчя, а не голе ім'я зловив у повітрі.

І от, коли на долоні буде робота верхівки і низових осередків, тільки тоді можна буде побудувати серйозний і практичний загальний робочий план. Тоді буде менше помилок, ніж тепер, знасхоку, на «ура».

План треба буде подати до центра. І коли там ухвалять, погодяться, тоді для виконання його добиватись одержання всілякого матеріалу, всілякої підмоги.

Постійні систематичні доповіді ще в більшій мірі полегшать виконання плану. Та, звичайно, вся ця робота здійснюється, і всі ці плани будуються після першого знайомства з роботою органів партійних і радянських; установити з ними негайні й ділові близькі зв'язки — це є найперша, найпотрібніша умова, без якої кроку не можна ступити.

Великим самостійним питанням постало завдання перевести армію на трудовий стан. Це завдання не було, звичайно, тільки військове. Це було таке велике завдання, для розв'язання якого об'єдналася вся область.

Потім на порядок денний стало нове значне питання: намацати ґрунт для скликання обласних з'їздів, нарад і конференцій військових комісарів, може, культосвітників, контрольно-господарських рад... А потім, може, де слід, поставити на порядок денний питання і про з'їзди — козачий, молоді, жіночий, учительський... План все розростався. Захоплював галузі, що, здавалось, були зовсім чужі, далекі, поза колом питань, розв'язувати які ми були безпосередньо покликані. Але невидимі нитки зв'язували нас і з необхідністю з'їзду козачого, і вчительського, і всякого іншого... Ми почували і тут спорідненість, щільну близькість з нашими особливими, здавалося б, спеціальними завданнями.

Стало на весь зріст величезної ваги питання про політичну освіту області. Формально це, звичайно, не наше діло, — відати цією справою належить іншому органу. Але ми порушуємо питання про створення цілого ряду курсів, потім про газету, співробітництво. Про що, про що тільки не думали, до чого тільки не доводилось братися! Діло робилося то в обкомі, то в ревкомі, то у нас в управлінні — ми з усіма цими органами були тісно зв'язані.

Місяців через два буде скликано партійний і радянський з'їзди Туркестану; наше завдання — взяти активну участь в їх готуванні, у скликанні і проведенні з'їздів обласних...

Всю цю купу питань розв'язати і в життя запровадити треба буде через найближчих і далеких помічників, отже: дивись пильно, побач, зрозумій, відчуй, хто тебе оточує, тут перестав, там усунь, тут заміни, але так будуй апарат, щоб він працював без перебоїв. Добрати працівників — завдання першої рядної ваги.

Так і такий ми склали план: брати активну участь у кожній справі, яка близько чи далеко стикається з нашими основними завданнями. Але як і кожному планові, — а особливо в ті роки, — нашому планові довелося пережити глибокі зміни: і в розумінні повноти здійснення кожного пункту, і в розумінні черговості, зміни їх, послідовності, та хіба мало ще в якому розумінні і з якого погляду! Але багато що виконати все-таки пощастило, — і це було виправданням нашої роботи в Семиріччі.

Сталося так, що в той же вечір, коли виголошувалася на з'їзді доповідь, в день приїзду, в обласному військово-революційному комітеті було засідання. І вже на цьому засіданні пощастило збагнути дещо з семиріченських потреб, семиріченської злоби дня...

Перший, кого я там зустрів, був Мамелюк, оскомпродив — особий комісар по продовольчому постачанню дивізії. Він стояв коло телефону і різким, виразним тоном говорив:

— Я — Мамелюк. Ну?

І, заждавши, поки там у чомусь виправдовувались, крив відважно і авторитетно:

— Чорт вас знає, що у вас за голова — соломою, чи що, набита!.. Я вже говорив...

І він повторив якийсь розпорядження, дане якомусь помічником: очевидно, напередодні.

Мені сподобалась його чиста, авторитетна, до дрібниць ясна мова. Почувалось, що це розумна людина і практичний працівник. Перша думка промайнула:

«Ділоє. Пальця йому в рот не клади».

На стільці поруч сиділа й сопіла важка, крихкотіла істота, прізвища не пам'ятаю, здається, Падинко, — це помічник Юсунова, голови ревкому.

Падинко, сірий і невеселий з лиця, лемішкуватий, голос глухий, скупий на живі, на свої думки — цілковита протилежність стрункому, гнучкому, немов джигіт, енергійному Мамелюкові, у якого кожний мускул грає і заявляє, що живе повним напруженням, невідтоптанним, повним життям. Маленькі, примружені, водянисті очі Мамелюка негарні, але в них невгамовне хвилювання, повсякчасна думка і тривога, а в широко розплющених баранячих очах Падинкових — пустиня, безглуздя, свята недоумкувата лагідність і тьмяна нудьга.

Нечутною ходою, немов підкрадаючись по під стіною, просто до Юсунова підійшли два товариші з яскраво виявленими киргизькими рисами обличчя. Це були, здається, Саддиков і Арабелов. Спершись ліктями на стіл, вони про щось покванно повідомляли, і на обличчях грали то сумнів, то болюче гостре невдоволення, коли Юсунов починав заперечувати і доводити інше, мабуть, протилежне... Впадала в очі якась ніяковість, непевність рухів, — згодом цю непевність відчув я у них і в словах: говорили, переконували, а виходило, наче й самі ще не переконалися в тому, що говорять. З серйозних, занепокоєних облич було видно, що вони чимсь стурбовані — як дізналися згодом, їх стурбували недобрі вістки із сплюндрованого Лепсинського повіту, де становище ніби занадто скрутне і можливі великі ускладнення. Кімната захвилювалась. В прочинені двері просунулось чиясь просте, добре обличчя і широко розплилося в усмішку, ставши від цього ще милішим: соковиті, червоні губи випнулися пунцовим кільцем. Голубі очі широко розплющились, засяяли дружнім, ласкавим привітом. Протиснулась крізь двері низька, кругла фігурка в шкіряній куртці, шкіряних штанах, в шкіряному картузі.

Це начальник особого відділу Кушин.

Скинувши картуз і всім жартома вклонившись та покававши гриву золотого хвилястого м'яко-шовкового волосся, що спадало аж на плечі, заговорив з кимсь і відразу роздвоїв, змінив враження, — Кушин густо гаркавив. Здавалося, що язик у нього весь час плутався в зубах, чіпляв і кінчиком раз у раз упирався то в стінки зубів, то в ясна, і даремно він його намагався визволити, язик не слухався, слова виходили гладенькі, обсмоктані, гаркаві. Було видно, що Кушина тут люблять теплою, дружньою любов'ю. І було за що: він і справді виявив себе чудовим товаришем і в роботі і в приватних взаєминах.

Потім, трохи згодом, увійшов ще один: сухорлявий, жилавий, поблискував чорними жаринами очей в чорних віях під чорно-смоляними бровами. І волосся чорне — здавалось, усе

всередині повинно бути у нього, як смола... Не поздоровкався, тільки вклонився. Небалакучий. В задумливих, сумних очах — неквапливість, спокій, що межує з упертістю, звичка дивитись собі всередину, перевіряти, критикувати, стежити — як би не збочити. Давав відповідь не відразу — іноді думав цілу хвилину. Це начальник політвідділу дивізії Кравчук.

Одразу ж за ним, поспішаючи, хвилина в хвилину в призначений час, глянувши в дверях на годинник, швидкою ходою увійшов і сів поруч Кушина високий, сухорлявий, в коричневій шкіряній розстебнутій тужурці — там, під нею, виглядала розхристана, непідперезана коротка сорочина, що вибивалася з-під штанів. Очі, немов у тхора: в глибині блискучі, гострі, з жовтим полиском, одразу не скажеш: жорстокість у них чи добрість. Це голова ревтрибуналу. Зібралися, мабуть, усі. Чекати більше нікого. Юсунов відкривав. Стояло два питання: одне — про земельний переділ, друге — про спустошені повіти.

Важко тепер, через цілі роки, кожному з учасників вкласти в уста ті самі слова, що тоді було сказано; навіть і думки важко згадати, тільки в пам'яті лишилися дві половинки, на які розкололося засідання, — це особливо стосується першого питання, про земельний переділ. Декрет центра давав змогу тепер же селити на землю киргизів, що поверталися з Китаю. Це означало: тепер, у квітні, коли починається оранка, зганяй з загарбаних ділянок землі куркулів і передавай цю землю страдальцям, що повернулися з вимушеного вигнання, що не мають не тільки реманенту, не тільки худоби, але й одягу, але й хліба...

Дві половинки ревкому глянули на справу кожна по-своєму, і по-своєму кожна була права, і по-своєму кожна мала підстави сперечатись до криків, погроз, образ, сперечатись несамовито...

Вони, бідолахи, ці сорок — п'ятдесят тисяч біженців-киргизів, що йдуть сюди, чотири роки терпіли в голодних рівнинах Китаю, відірвані від батьківщини, пограбовані, розорені царськими жандармами і куркульнею, жандармським підсобником. Вони втратили всяку надію будь-коли знову побачити свої гори, свої пасовища, напівспалені, пограбовані згарища рідних кишлаків. Вони поховали свою віру в кращі часи і примирилися з убозтвом, яке бичувало їх у Китаї. З кибитками, повними дівчорі, без баранів, без кобил — вони самотньо кочували з краю в край, бездомні, безпритульні вигнанці.

Помирали від голоду, вимирали від хвороб, і все менше, менше залишалося їх, страдників...

Ще років з десять таких, і, може, нікому було б повертатися з Китаю: на місці кочовищ п'ятдесятитисячного табору ми знайшли б тільки пустинні кладовища та обгризені вовками кістки по всіх стежках китайських степів.

І подумайте: раптом до них, в стан виснажених, що втратили будь-яку надію і вмирали, — раптом до них примчала звістка дивовижна, майже неймовірна:

— Киргизи-страдники, мученики й жертви царської сваволі — повертайте на рідне Семиріччя, до своїх кишлаків, до забутих, улюблених, тисячу разів оплаканих передгір'їв Тяньшанських перевалів! Семиріччя вільне. Там ждуть вас ваші брати. Там все по-новому. І не дадуть тепер насильникам чинити над вами сваволю, жорстоку розправу. Ідіть на старі гнізда, живіть новим, вільним життям, розведіть артілями знову косяки буйних коней і отари баранів, привчайтесь орати землю, щоб обірвати останню залежність від куркуля, щоб самому навчитись, щоб самому годуватись, щоб не йти в найми, в неволю... Ідіть — там ждуть вас, там готова допомога. Скоріше ж, скоріш!..

Як тільки ця чудова, несподівана, майже казкова звістка долетіла до киргизьких кочовищ, вони рвонулися з голодних пустинь на захід, до рідного краю... І потяглись худі, голодні обози з голодними, напівмертвими людьми, рушили туди, звідки чотири роки тому вони з жахом тікали під ударами козацьких нагаїв, падали поранені, падали трупом, мордовані озвірілими катями.

Вони йдуть через чотири роки... Подумайте, що витерпіли вони за цей час! Чого вони тільки не зазнали?! І, йдучи скривавленими шляхами, вони все ще пильно оглядаються навколо: чи не причаївся де лукавий ворог, чи не поквалились вони, повіривши в цю летучу звістку, чи не трапляється нове лихо, випробування, розправи, — чи не обман усе це?..

Ми хочемо дати їм землю. Щоб цю землю почали вони орати. Ми хочемо дати їм реманент, худобу, оселити їх по кишлаках і селищах, де самочинно осіли їхні насильники... Тут потрібна боротьба, — грабіжники не хочуть віддати награбоване, відібране чотири роки тому. Нехай боротьба, нехай сутичка, але ми повинні допомогти цим мученикам якою завгодно ціною! Це наш обов'язок. Так, це наш священний обов'язок. Тільки так — інакше діяти ми не маємо права. Упертою, завзятою боротьбою ми повинні тепер же оселити тих, що повернулись, і дати їм землю... Так говорили одні — половина ревкому. Вони були схвильовані. Вони уболівали за долею решток п'ятдесятитисячної маси, що поверталися сюди. Вони самі страждали глибоко й широко. А друга половина ревкому говорила їм:

— Товариші! Не може бути й мови про те, що оселити киргизів, які йдуть із Китаю, наше першорядне і священне завдання. Ніхто не заперече, що з загарбниками-куркулями треба розпочати сувору боротьбу і відібрати у них те, що на-

грабували вони чотири роки тому. Це правильно. Але саме цього недосить. Питання стоїть так. Націонали, переважно киргизи, яких по області сімдесят процентів усього населення, тобто понад мільйон, орюють вони чи ні? Ні. І ніколи не орали. І не при звичаєні до того, не вміють, і реманенту в них нема, — вони скотарі. Цей факт майте перед собою насамперед: киргиз — не хлібороб, а він все ще тільки скотар. Хліба свого у нього нема — він по хліб іде до хлібороба, до селянина, часто до того самого куркуля, який в шістнадцятому році жорстоко з нього знущався. Це ціле велике завдання — посадити кочівника на землю, і таке завдання, перед яким, може, померхнути десятки інших — таке воно важке, складне, навіть небезпечне в деяких своїх пунктах, коли хоч трохи допустити тут який-небудь елемент небезпечного примусу... А ви хочете таке складне завдання розв'язати одним махом. Та хіба така справа можлива? Легше організувати повстання, іти в бій, захопити, перемогти — це легше. А перебудувати життя, та ще так, з одного маху — це ж річ неймовірна, це хлоп'яча витівка, приречена на невдачу. І якщо це справедливо щодо всього киргизького населення, — в десять, в двадцять раз це справедливіше щодо тих десятків тисяч мучеників, які йдуть тепер з Китаю. Коли вже ті, що лишилися тут і, хоч с'як-так, але забезпечені, — коли навіть вони не в силі тепер, негайно, цієї ж весни взятись до землі, — що ж сказати про біженців?

...Становище таке: або ми, хоч-не-хоч, відмовимося відібрати землю у загарбників і дозволимо цим загарбникам її обробити, засіяти, зібрати хліб — тоді вся область восени буде з хлібом, з хлібом, яким годуватиметься і місцеве населення, і біженці... Або ми — в ім'я букви наказу, поради або чого там хочете — зженемо зараз же з загарбаної землі куркулів, не дозволимо її обробляти, передамо біженцям, які, звичайно, теж обробити її не зможуть, і тоді... Тоді восени ми без хліба... Тобто в достатній кількості його не зберемо. Куркуль, звичайно, зуміє бути ситим, і для себе він заготовити зуміє. А от цей самий біженець-киргиз він ото саме й буде з осені голодувати. Що йому краще, що вигідніше? Чи сісти тепер же на голодну землю, вважати її своєю і мати право обробляти її, але не спромогтися обробити і на осінь лишитися без хліба, чи відмовитися цієї весною — тепер, коли оранка почалася, — відмовитись від переділу, заждати з переділом до осені, а тепер землю лишити загарбникам: хай обробляють, від цього вся область з осені житиме ситніше... Звичайно, треба йти тільки другим шляхом. Перший призведе до загибелі. В цьому питанні тепер треба правді сміливо подивитися в очі. І вирішити. І не боятися того, що нас назве хтось і десь колонізаторами, скажуть, що ми працюємо на користь куркуликам і проти інтересів

киргизької бідноти... Хай! Це потім стане відомо. Зрозуміють. Не дорожить ефектом хвилини — дивиться в корінь справи. З погляду агітаційного, звичайно, треба було б зараз же землю передати біженцям: це до нас багатьох привернуло б... але не будемо захоплюватись ефектом. Інші, більш серйозні міркування, ведуть нас по іншому шляху. Розмістити біженців, допомогти їм матеріально, навіть подекуди і в самій оранці допомогти — чи інвентарем, чи худобою, насінням, досвідом своїм — це наше термінове завдання. Але не будемо до осені перетворювати цю справу в рішучу, поголовну, остаточну. Може, в січні ми це з вами і зробили б спокійно і успішно, а в квітні — не будемо, в інтересах справи не будемо, утримаємося і пошлемо до Ташкента пояснювальну телеграму...

Сперечалися. Доводили один одному переваги свого плану. Нервували. Багато курили. В кімнаті від диму ледве видно обличчя. Тільки чути голоси — високі, тремтячі, схвильовані.

Після тривалих, упертих боїв одноголосно вирішили послати центрові телеграму, подавши свої погляди, з проханням відкласти переділ до осені. Там розібрались, переконалися в серйозності доказів, через день телеграфом повідомили, що вважають постанову ревкому в даних умовах за доцільну: переділ відкласти.

Друге питання того першого і пам'ятного мені засідання — це питання про Копальський і Лепсинський повіти, зруйновані війною, зубожілі до краю, що завмерли від жаху перед страшним і неминучим голодом, поголовним вимиранням. Робили доповідь. Розгорнулася картина.

В цих повітах цілі роки царські генерали й полковники — Щербаков, Анненков, Дутов, Бабич — вели виснажливу, руйнівну, криваву війну, збираючи й мобілізуючи козацтво, підіймаючи його на селянство, на киргизів, на всіх, хто стояв по цей, по другий бік, хто знати не хотів ні Колчака, ні сибірського уряду, хто міцно чи неміцно тримав у руках радянський прапор. Білі генерали й полковники через Семипалатинську область зв'язувалися з Колчаком, і чути було, що одержували від нього чималу допомогу. Так тримали вони в полоні всю північ і північний схід Семиріччя до весни двадцятого року. А навесні з ними було покінчено. Їх розбили, вигнали з рештками до Китаю, в ті самі місця, куди чотири роки тому від озвірілих царських зграй рятувалися в смертній паніці табори киргизів. Червона Армія йшла по звільнених повітах — все далі, все глибше, до самого китайського кордону. І її зустрічали по селах із слізьми тривожної радості, з бурхливою, несамовитою вдячністю, зустрічали матері, жінки, брати, батьки, сини — і так зустрічали ще тому, що вона була тутешня, семиріченська, багато було в ній і копальців, і лепсинців. Дзвінкої радості не

було ніде: по селах блукала голодна смерть. Бійці не пізнавали своїх родин, а родини не долічувалися тих, хто був пошматований генеральськими катами. По селах стогін стояв, коли проходили полки червоноармійців: дізнавались, де і коли загинули брати, чоловіки, сини — тривогою зустрічали, риданням проводжали червоні полки.

І бійці, схвильовані ще глибше цими картинами скорботи і відчаю, напружували, подвоювали сили, поспішаючи нагнати генералів, які скакали десь попереду. Але нагнати було неможливо: чим гостріша погоня, тим швидше втікали генеральські зграї. Лише зачують вони, що по слідах підкрадаються роз'їзди червоних, що от-от наженуть вони, захоплять — і втікачі кидають змучених, у милі, коней, вибирають повних, свіжих, кращих; прикладами, шаблями, кулями припиняють протести і стогони селян; вивозять рештки хліба, фуражу, а чого не можуть вивезти — складають у купи і спалюють, щоб не дісталось переможцям, які переслідують. Якщо де траплялися у хазяїна жнивварки, молотилки, чи плуг паровий, — тут було свого часу чимало й цього добра, — псували, ламали, розбивали в безсилий злобі і відчаю втікачі.

І червоні полки проходили по зруйнованій, голодній місцевості, де хліб був вивезений або спалений, де позабирали худобу, поламали, пограбували господарське добро, а самі селяни або кишлачники — залякані, виснажені, замучені. Жителі здичавіли, — наче голодні звіри блукали вони по спустілих селищах, марно шукаючи їжі. І в цьому голоді, серед постійних злиднів, прийшло нове, неминуче лихо: з села до села, з одного кишлака до другого поповзли хвороби — сипняк, черевний, цинга і ще якісь невідомі досі страшні діти голодної країни. Цілі селища вимирали повністю; нікому було ні лікувати, ні ховати; трупи гнили по хатах, валялися на вулицях, видовище було нестерпне, жахливе. Звідкись з'явилися мародерські зграї; вони налітали на спустошені села, кишлаки, забирали рештки і все вивозили з собою. Боротися з цими зграями було нікому, а вони все плодилися, зростали, все лютіше розправлялися з населенням, яке й без того вимирало, замучене, приречене...

В глибокій мовчанці вислухали ми цю трагічну доповідь. Потроху все це долітало до ушей наших і раніш, та лише тепер вперше побачили зарисовану так повно, з такими подробицями жахливу картину дійсності. Вона вразила всіх. Було цілком очевидно, що необхідні виняткові заходи, інакше все населення або вимре тяжкою смертю, або рине неорганізовано по інших повітах і районах і зімне, загатить, зупинить всяку роботу, зашморгне вузол так міцно, що потім його й не розв'яжеш. Треба було квапитися, в той же час і багато чого треба було з'ясувати перед тим, як вживати будь-яких заходів.

Насамперед, на ранок із тих самих місць мають повернутися начдив Панфілов і комісар дивізії Бочаров: з ними треба було порадитись, довідатись про останній стан справ, узнати їхню думку.

Крім того, треба було з'ясувати в земельному відділі, що можна звідси надіслати з реманенту на поміч зруйнованим господарствам; треба було точно з'ясувати наявність хліба в Кугалінському й Гаврилівському районах, які до розорених ближчі, ніж інші, і які, безперечно, зможуть подати допомогу; треба було визначити місця для зсипних пунктів, куди можна було б і хліб звезити і насіння на засів... Багато що треба було з'ясувати завчасно, таке з'ясувати, без чого не варт і заходжуватися... Так на цих зборах і не ухвалили нічого, а коли через день приїхали Панфілов з Бочаровим — зібралися в ту ж ніч (це була якраз великодня ніч) і вирішили негайно виїхати туди спеціальної комісії на чолі з Кравчуком, давши їй повноваження і від ревкому, і від партійного комітету, влити в цю комісію по три представники від кожного обласного комісаріату; накреслили місця для зсипних пунктів; уповноважили комісію гнати в гододну місцевість із сусідніх районів і хліб, і насіння, а для того мобілізувати не тільки коней, але й верблюдів, навіть переважно верблюдів, бо по глибоких безводних пісках коні не витримають, тим більше, що по дорозі нема ні корму, ні води...

Комісія поїхала.

І ми незабаром почули, що вона широко, вдало розгорнула роботу: зуміла виявити наявність реманенту, що лишився цілим, пустила його в діло, пробудила охоту до колективної оранки, на яку особливо підганяли злидні і нестатки; ми почули, що комісія надіслала туди і хліб на поміч, і насіння на засів, що збрала верблюдів, що поміч подала колосальну, — і населення простягло до неї руки, бачить тільки в ній свою надію, жде від неї допомоги й порятунку. Комісія організувала повсюди революційні комітети, навіть партійні осередки, гуртки молоді... З'ясувалося, що Копальський повіт потерпів менше, і увага зосередилась головним чином на нужди Лепсинського району. Допомога допомогою, а всім і в усьому допомогти, звичайно, було неможливо, і лепсинці поодиноці весь час кочували, розтікалися по інших повітах. Перекочувували вони і до Верненського району — особливо це узнали ми й відчули пізніше, у дні заколоту...

Як тільки скінчили засідання в ревкомі, ми втрюх зайшли в дивізійний штаб і там вирішили послати в Лепсинський повіт дивізійного начальника постачання, давши йому зовсім особливе спеціальне завдання, яке було б не під силу самій комісії Кравчука і яке збило б, заплутало б вкрай його роботу. Ми начпо-

стадивові доручили об'їхати всі військові частини, що розташовані були в голодних районах; з'ясувати на місці, чим ці частини можуть бути тепер же — негайно — корисні населенню: де-не-де буде можливо використати людську силу, в інших місцях — дати коней, дати транспорт, всіляко допомогти і оранці і дозовові всього потрібного. Дали йому інструкцію — гайда. Він вилетів на ранок.

Треба відзначити, до речі, чудову роботу дивізійного медичного відділу, як на той час він досяг наслідків надзвичайних: незважаючи на недостачу лікарського персоналу, на брак найнеобхідніших лікувальних засобів, він зумів з допомогою цивільного відділу охорони здоров'я поставити на всіх перехрестях шляхів ізоляційні пункти, прийомники, цілі госпіталі. Ми й дивувались і раділи з цієї роботи: всі повіти були врятовані від тифозної епідемії, її закупорили на місці, не дали пролізти ні в армію, ні в центральні пункти області.

Так різними заходами область виступила на допомогу тяжко потерпілому, зруйнованому Копало-Лепсинському району.

Лихо було таке велике, що для боротьби з ним потрібні були не тижні, не місяці — цілі роки. Могла спадати лише гострота, але глибокому струсові лишалося ще довго жити, жити й хвилювати не тільки потерпілий район, але і все Семиріччя.

Копало-лепсинська драма поклала свою невитравну печать на всю семиріченську дійсність, і ще довго-довго після вигнання білих генералів стояли в центрі уваги всієї області інтереси цього многотрадального району.

В найближчі дні відбулося засідання обласного комітету партії.

Я був немало здивований, коли там зустрів всіх до єдиного тих самих товаришів, які були присутні на засіданні ревкому. Виявилося, що працівників партійних так мало, що неможливо було допустити існування кадрів, які вели б тільки партійну роботу. Тут були ті ж самі: Кушин, Юсунов, хіба тільки з нових присутні були дуже хворий Горячев та заступник Кушина, в'юнкій і тямущий Масарський.

Стояли питання — про посилення партійної роботи в області, про неспокійний стан комуністів в армії, про ревкоми на місцях, які працювали досі без будь-яких положень і керівництва.

Друге питання — про армійських комуністів — цього разу зняли з порядку денного, розв'язали його згодом, коли добрали матеріал. В питанні про партійну роботу, про посилення цієї роботи раз у раз упирались у глуху стіну.

Куркуликів нам не просвіщати «комунією», козаки поки що теж мало підходять до такої обробки, а основна маса — націонали — ну, як ми підемо до них, коли не знаємо мови? І як тільки доходили до цього пункту, — самі собою відпадали су-перечки про програми, про окремі параграфи і ланки статуту, про інструкції, методи і т. д. і т. д. Ця фатальна ланка мала магічну силу мертвити все, що до неї підступало, що на неї дивилося з надією.

Звичайно, найпевнішим способом було б налагодити цю роботу силами місцевих комуністів. Вони дістануться і до кишлака і промацають усе населення... Але ж їх так мало — їх одиниці.. Та і серед них — подивіться хоч би на Верненську організацію — аховий, малонадійний народ... Справжня трудова маса націоналів ще не розкачалась і не дала ще кращих синів своїх до лав більшовиків.

Є окремі чудові працівники, але що вони вдіють, піщинки, в темному морі неутвта, глибочезних найтемніших забобонів, закоренілих традицій рабства і гніту?

Вони безсилі.

А ми? І ми безсилі.

Нас і мало, ми й німі до того ж у цій зовсім невідомій гущі киргизів.

Багато, довго говорили. Як звичайно, сперечалися завзято. І кінець кінцем побачили, що всі наші ухвали мають будь-яке значення тільки для поодиноких партійців по селянських селах і козацьких станицях. А в найглибші надра області наші ухвали не дійдуть, не дійдуть — ми це самі знаємо, розуміємо, з жалем бачимо з своїх постанов...

І, гнані сумнівами в серйозності свого діла, якое зовсім скоро, через тиждень-другий, ми вирішили створити — і створили — курси місцевих мов для працівників, що приїхали з центра.

О, я до цього часу не забуду цієї картини, як ми навчалися киргизької мови: у класі, за партами, як діти, сиділи ми, обласні начальники й керівники-трибунальщики, особісти, військові й невійськові, старі й молоді, сиділи і старанно, покійрно та смиренно списували з дошки якісь ієрогліфічні знаки, — чужі, незрозумілі, що виходили з наших рук розкаряченими, спотвореними до невпізнання, знівеченими й позбавленими всіх основних своїх ознак. Нам викладав досить благочестивий киргиз-вчитель. Він розумів, що має діло з «начальством», і тому не гримав на нас, не тупав ногами, не карав як звичайно, не бив різками. Ми й без того слухняні і кроткі були, як вівці — до смішного. Ми спочатку справні й дбайливі були до нудоти: прагнули старанно виписувати кожний крочечок, намагались закарбувати в пам'яті кобжну кочетинку, визуджували побожно

кожні п'ять слів і навіть набиралась хоробрості перекладати щось, що хто-небудь писав на грифельній дошці.

Ми ходили із зшиточками під пахвою, олівець стирчав у кишені; у декого було щось подібне на школярський примітивний портфельчик-обгортку. В призначену годину ми збігалися акуратно і соромили того, хто бувало затримається на п'ять хвилин, ніби оцей крючечок далеко важливіший, ніж той наказ, якого він щойно написав і який на завтра полетить по області і дасть потрібні вказівки... Проскочив швидко медовий місяць нашої «освіти». Яюсь важко ставало, не вистачало сил і часу ще й на ці заняття, саме тоді, коли поспішали з четвертого засідання на п'яте.

Були, правда, заняття й ранкові, але ж і ранок був у нас не для моціону. Сьогодні не зможе прийти один, завтра — другий, післязавтра не придуть обидва разом... І коли «ледарів» почнуть допитувати, загрожуючи драконівськими заходами примусу, вони раптом наведуть таке серйозне «виправданнечко», що перед ним бліднуть всі крючечки і словечки. Учні були надто завантажені іншою роботою, і тому з занять мовою нічого не виходило. Дійшло до того, що перед учителем яюсь з'явилися всього-навсього два учні, та й ті заснули після безсонної ночі, проведеної десь в облаві по вилученню зброї. Учитель почав благати, просив «звільнити від виконання обов'язків». Його звільнили. А разом з ним звільнились й ми від тяжкого покайного стану, який завжди опановував нас, коли не мали змоги іти на «урок» і порушували ту саму «сувору дисципліну», яку самі ж проповідували, самі ж розписували в наказах і інструкціях.

Це було згодом, тобто справа з курсами мови. Про це тільки до речі сказано. Продовжуємо про засідання комітету партії. Отже, друге питання зняли. Залишилося третє — «вироблення положень про ревкоми».

З'ясувалася гнітюча обставина.

До цього дня, до половини квітня 1920 року, революційні комітети, всі радянські органи на місцях не знали жодного положення, жодного порадника про свою будову, про свої функції, про межі прав своїх і повноважень, про коло обов'язків — не знали нічого, крім уривчастих, випадкових вказівок в якому-небудь практичному, злободенному питанні. Жили кожний по-своєму. Працювали наосліп. Відповідальності не почували. Керівництва не знали. Це була якась федерація малюсінських держав-селищ і сіл, держав-кишлаків, держав-станцій — кожен по-своєму і на свій лад.

Загального плану, обласного плану — нема.

Зв'язок устанавлюється лише самопливом, неорганізовано, від нагоди до нагоди. Таке становище справ пояснювали по-

різному. По-перше, відсутністю добрих працівників до найостаннішого часу, — публіка тут шурубурила все збірна, випадкова, короткозорість виявляла неймовірну, зарозуміла була до краю, до хворобливості. Але й ця публіка перескакувала, як у калейдоскопі, раз у раз мінялась, оновлялась, кудись раптом зникала, звідкись вривалась знову і знову. Це вважали за причину номер перший. Причиною номер другий називали складність, різноманітність відносин — національних, класових, станових, в яких розібратися було надзвичайно важко, і справді — повсюди і всім дати директиви було не під силу тим кадрам, що взялися тут до роботи з вісімнадцятого року.

За третю причину вважали близькість фронту. Два роки, до недавніх березневих днів, область палахкотіла в полум'ї запеклих громадянських боїв, причому переваги, перемоги не було ні тут, ні там; область тремтіла в безперестанному напруженні, як туго натягнута струна. Питання мирного будівництва, організованого, систематичного керівництва області повітами, повітів — волостями і нижче, отже, випадали самі собою, блідли перед воєнними труднощами, відсувались на задній план, лишались нерозв'язаними.

«Все для фронту!» Цим жили.

І тут, у Семиріччі, цим лозунгом, може, напруженіше жили, ніж де-небудь в іншому місці. Семиріччя за горами, Семиріччя далеко-далеко від центра Туркестану, за багато сотень верст, йому сподіватися на сторонню допомогу нічого, — воно лише само, кинувши «все для фронту», могло справитися з білими генералами.

Ця третя причина радянської невпорядкованості була найбільш серйозною і найбільш істотною.

Отже, на місцях радянські органи лишалися без керівництва. Надалі лишати їх безпорадними, самостійними не можна було.

Фронт ліквідовано. Увагу тепер буде спрямовано не на фронт — на тил, на мирне будівництво, на господарство, на розвиток землеробства, скотарства, хирлявої міської промисловості.

І тільки-тільки фронт було ліквідовано, як обком відчув цю гостру потребу: керувати роботою рад на місцях. Тому й порушили це питання на сьогоднішньому засіданні.

Коли зважили всі можливості і прикинули начорно головні пункти, в яких мало виявитися керівництво, обрали комісію і доручили їй за три-чотири дні опрацювати положення про ревкоми. (Їх написали, опублікували, розіслали, — і з того часу якийсь загальний початок, якийсь єдиний план зв'язав у ціле всю різнобійну радянську роботу на місцях).

Скінчилося засідання. Сьогодні вже третє. Голова йде обер-

том. В маленькій продимленій кімнатці обкому вона й зовсім розболілася. Обличчя сірі, очі у всіх помутніли, глухі голоси; розбита, розхитана хода теж свідчить про втому... Розходимося...

Чути через відчинене вікно, як нетерпляче б'є дзвінком копитом об камінь буланий красень-кінь Мамелюка. Тихо рже, наче акомпанує, наче підбадьорує його, буланого красеня, чиясь гніда кругла добра кобилка. Осторонь, на розі, прив'язані до ринви, чепуряться, крутяться крупами, чекають їздців, поблискують очима на ганок наші баскі жеребчики. Тихо на вулиці. Де-не-де пройде пішоходець, вистукуючи по тротуарові в чистому вечірньому повітрі безлюдної вулиці. І чути, як кроки йдуть углиб, завмирають, зникають.

— Хлопці, в гори! — пропонує хтось. — Відпочинемо, освіжимося, а ранком, на світанку, знову до роботи.

Пропозицію приймають із захопленням.

І ми скачемо повз ревком широкою вулицею, на околицю, до лазарету. Від лазарету — довга алея, тут і бита дорога. Але дорогою їхати кому ж тепер охота: катай навпростець, лукою, стежками! Ех, і любо ж було мчати в гори після виснажливих, втомних засідань! Ось доріжки, стежки спускаються до струмка, а за струмком, на рівній широкій галявині, ми змагаємося на верхогонах; нікому не угнатися за красунем буланим Мамелюка: залишить за цілу версту. Розпалені, схвильовані, домчимо до дачних селищ, а за ними — берегом Алматинки, гірської річки. Праворуч за річкою, по крутих гірських схилах — колючий непрелазний чагарник. Тепер, у ранньому квітні, він все ще заплутаний, заморожений, у снігу. Куди оком не кинеш — на горах усе біле, тільки під ногами в долинах побігли струмки, тільки тут најжилась суха, шорстка торішня трава.

Тільки біля самого підніжжя чорно й вогко, а схили гірські все ще туго піддаються негарячому квітневому сонцю. По берегу Алматинки — з піснями. Гірська луна допоможе там, де нічого не вдіють людські голоси. Дорога все вище, все крутіше, глибше в гори. Коли-не-коли сніговий пагорок вискочить по дорозі, і чим вище ми ідемо, тим частіш вони починають траплятися, білоголові горбки, провісники вічних гірських снігів. Настрій у всіх піднесений. Хтось умудрився в місті заскочити на квартиру, захопити рушницю, ще хтось захопив карабін — буде полювання. Я вперше в горах у квітні, коли не зійшов іще сніг, коли дається взнаки гірський холод.

З незвички холодно. На узвозах коні довго йдуть ходою. На цей раз недалеко наша путь — у цій-от хатинці, у гірського сторожа заночуємо.

Увійшли до хати. Хата як хата — на манір звичайних хат в якій-небудь Володимирській губернії: брудна, чорна, димна,

тісна, жарка полатями, тарганиста щілинами, бідна на посуд, завалена мотлохом-одежею, смердить з усіх кутків глибоким, терпким і гострим, ніколи не знищуваним смородом. В кутку образи — прокопчені, сухі, скучні, без лампадок — нема оливи. Пляшку гасу ми привезли з собою, захопили про всякий випадок і недогарок свічки — думали, лампи в старого не буде. Знайшлася лампа; зарядили, засвітили, засамоварили. Загуторили. І так до світанку. А ледве засіріло — по ранішній ожеледі лазили з карабінами, револьверами, рушницями... Чого шукали, якої дичини — хто ж це міг знати?

Просто лазили — а може, що-небудь і трапиться.

Звичайно, нічого не натрапили. Навіть ніхто й не вистрілив. Незабаром попрощалися з старим. Їхали назад. І хоч безсонна була ніч, хоч не було відпочинку і дорогою хитало сюди-туди, а тимчасом і не було дня більш працьовитого, ніколи так весело і легко не працювали, як після цих гірських подорожей.

Про те, що собою являє ревком, чим він зайнятий, в якому напрямі веде роботу, ми деяку уяву мали. Про комітет партії — теж.

Що ж являла собою семиріченська Червона Армія, як створилася вона, як жила і боролась, які виробила навички й традиції, чим дорожить і на що досі їжить? Хто керівники в неї раніш і тепер? На що годиться вона, що може дати і чого не дасть?

Оглянутися в минуле, обдивитися її з різних боків, обмацати, вистукати в нездорових місцях, щоб знати, як і чим її лікувати, — о, це завдання багато часу потребуватиме, і сил, і вміння. А робота необхідна: простежити в минулому треба кожний крок. Згодом, через довгий час, до рук мені потрапила доповідь: в ній зібрано й повторено те саме, що говорилося й писалося тоді про Червону Армію Семиріччя.

Від вісімнадцятого року. Від тої самої пори, коли почалося гаряче діло, коли тут спалахнула боротьба, виникли фронти. Все переплуталось. Не розібрати, не зрозуміти було, де найлютіший ворог і де товариш.

Місцями навіть таранчинська трудова маса об'єднувалася з козаками, боялась червоних повстанців-селян. А в інших місцях — зовсім навпаки, по-іншому. Киргизи — не баї, не манапи, рядова маса — то з козаками, то з повстанцями. Селянські загони переходять до козаків, козацькі частини йдуть, здаються добровільно на волю червоного командування. Заплуталось все — не розбереш. Палало Семиріччя кострами жорстокої, виснажливої громадянської війни.

В половині вісімнадцятого року примчали раптом недобрі звістки: на півночі, в Семипалатті, від Колчака йде на Семиріччя біле військо. Ідуть два загони. Загони чудово озброєні, вдосталь гармат, патронів, кулеметів, снарядів.

Чимало броньовиків, є чутки про танки. На чолі — офіцери, досвідчені командири, два капітани: Виноградов і Ушаков.

Радянська влада в Семипалатті впала — її скинули повсталі козаки, як тільки почули, що з півночі до них іде колчаківська підмога.

І тепер стало порожньо в Семипалатті: все вибито, спалено, вирізано, розстріляно; бандитська ватага налітає на Семиріччя, спустошує, плюндрує, руйнує все на своєму шкідливому шляху. І нема ніякої сили, щоб спинити цю ватагу, яка швидко посувається. Але спинити конче треба. Слід зупинити тепер і за всяку ціну. Тут гаяння часу загрожує бідами незчисленими: по Копальському, Лепсинському районах з новою силою закипить козацьке повстанство, як тільки прочує про те, що з півночі йде колчаківське військо — переможно, нестримно, швидкою ходою... Треба затримати... Але чим же? Якими силами? Ось воно, червоне військо — один, другий та й усі. Нема звідки взяти, відрядити, кинути. Захвилювались обласні центри. Одно за одним засідання, одні за одними гинуть пропозиції, поради, вказівки; виходу нема, бо нема тієї сили, яку можна було б рушити назустріч ворогові і на неї цілком покластися. І обравши зовсім нікчемного, ледачого командирчика: віком — хлопчика, розумом — отрока, а досвідом військовим — мале дитя, — послали його (кращого в той час не знайшли), наказали суворо-пресуворо: «Патронів і гвинтівок бери згідно з кількістю людей, гармату одну, а народу збереш по дорозі, а поки що ось тобі невеличкий загін, з ним і рушай». Командир цей — хлопець був меткий, особливо в тилу, особливо, коли небезпеки не видно, не чути: хоробро продефілював із своїми «молодцями» при повній зброї перед начальством, націлив путь, розмітив, що треба, на карті — і гайда!

Ідуть день. Ідуть другий, третій. Довго йдуть. Літньою спекою. Гарячими пісками. Холодними росяними ночами, по горах, по долинах, дорогами й бездоріжжям.

Дійшли до Сергіополя. І бійці, що пройшли цю путь, начебто давали право сподіватися, що в хвилину іспиту вони не будуть жалюгідними боягузами. Так, мабуть, воно і було б, якби командир був не хлопчик, не дитя, якби за помічників не брав собі сподвижників на свій розум, на свій штаб. Як тільки зайняли Сергіополь, поповзли баламутні, тривожні чутки, що близько біле військо з бронезагонами, вантажними автомашинами, до зубів озброєне.

І командир здрейфив. Наказав відступити. Відступив з

щойно взятого міста, покинувши гарнізон напризволяще. А сам пішов на Копал і дорогою поширював дитячі, нікчемні чутки-страхи.

А ці чутки-страхи про міць білого війська підбадьорювали козаків, і вони вставали на боротьбу з червоними. Але от уже Сергіополь обложили колчаківські капітани. Він не здається без бою, він дорого хоче віддати себе і до останньої хвилини, до останньої змоги стоїть, бадьориться, обороняється. Та де ж було рівнятися, міряться силами — сили були нерівні: офіцерська ватага густими лавами прорвалася на криві напівтемні вулиці глухого міста і — за звичаєм, за звичкою — ножем і ломачкою, кулаками і нагаями втихомирила всіх, що здалася, не встигли розбігтись, залишилися у руках переможця. Триста чоловік вискочили далекими провулком за місто, відбивалися від переслідувачів, забилися в гірську глушину і утворили тут загін — загін, про який до цього часу живуть ще легенди, героїчний загін, що воював цілі два роки, відірваний від своїх, без допомоги і підтримки, в глибокому ворожому тилу, воював і живився самою здобиччю, яку з бою брав хоробрими наскоками. Це загін «гірських орлів». Все Семиріччя пам'ятало, пам'ятає і довго пам'ятатиме, як у тяжкі роки безвісні «гірські орли» боляче клювали генеральське військо, шарпали його, не давали йому докінчити руйнування напівсплюндрованого, спаленого краю.

Загін «гірських орлів» поповнювався повстанцями з сіл і селищ. Але бійців приймали туди з суворим добором, після спроби. Коли не було вже сумніву в хоробрості, спритності, мужності новака, готовності його на одчайдушну, майже неймовірну справу, тоді тільки приймали в сім'ю «гірських орлів». Ця купка бійців прорвалася з Сергіополя і втекла з-під нагая, з-під розстрілу, від розправи. Через це й самі «орли» були жорстокі, нещадні в розправі з полоненим ворогом. Сергіополь впав. Із Сергіополя капітан Виноградов йшов передгір'ями Тарбагатайського хребта на Бахти, на Чугучак.

Перед Бахтами, в Маканчі, зупинився. В Бахтах стояв червоний загін партизана Мамонтова, що був оточений і втратив надію на вихід; позаду, в Копальському районі, вже бешкетувало, громило повстале козацтво. Виходу нема. Тільки спритність, рішучість можуть врятувати. Мамонтов ловко включається в провід і дає грізний наказ білим повстанцям очистити Копал, в противному разі погрожує карами, жорстокою розправою.

А в Маканчі Виноградову по проводу:
«Завтра чекай мене з загonom».

І тільки сказав, посадив свій загін на коней: марш на Маканчі!

Надвечір був на місці. З ординарцем заскочив до штабу, викликав капітана.

— Ти капітан Виноградов?

— Я...

— А я Мамонтов, командир червоного загону. Н-на! — і кудею з нагана розтросив йому череп!

Та сам не втік. Оточений, бився довго, даремно відбивався — не зміг прорватись, не поборов купу ворогів: пошматовували, потрощили, порубали червоного партизана Мамонтова.

Утік тільки його ординарець, привіз до загону жалібну звістку.

Ніколи тужити.

— Атака на Маканчі!.. Помста нещадна за пошматованого командира!

На вулицях селища відбулася жорстока січа... Козаки вбиті, вони вискочили, бігли в паніці хто куди.

Від Маканчі ходили на Сарканд — козачу станицю; взяли її в облогу, призначили час і вдарили дружно, так міцно і дружно вдарили, що прорвались на середину станиці. Але далі майдану не пішли. Так і стояли: половину станиці держали партизани, другу половину — козаки. І так, і так пробували — не виходить нічого. Тоді вирішили вийти зовсім, взяти в облогу наглухо, взяти на змор. Та на змор треба мати в запасі час, а на час треба мати патрони. Який тут міг вийти змор, коли на бійця лишалось по три патрони? Так і жди, що «зморників» переб'ють, знімуть, і нічим буде оборонятись! Ні, треба краще піти, так не вимориш обложених. І відійшли. На Аббакумовську. Тим часом з Верного в Копальський район ішов загін Петренка — він наскоком захопив самий Копал, перекинувся на Арасан, а з Арасана — на Аббакумовську. Тут і з'єднався з мамонтовцями. З'єднаний загін покружляв навколо Сарканда. Петренко ходив по Лепсинському повіту, потім спустився знову в Копальський район і розташувався тут на зиму.

Мамонтовців відкликали на Верний.

Була глуха осінь 1918 року. Пустинний Лепсинський повіт залишався без підтримки червоного війська. Колчаківські частини підіймали тут козацтво. Готувалося покvapно біле військо. Дев'ятнадцятий рік погрожував лютою війною. По селянських селищах стогін стояв нестихаючий — білі частини поводили себе переможцями, чинили розправи, знущались, мстились, душили крaмолу...

Тридцять тисяч селян, з дітьми, жінками, цілим табором пішли на селище Черкаське. Закріпились. Окопались. Огородились. Сховались, як могли.

І розуміли ясно, що так чи так — кінець один, то краще вже загинути в бою. І бились. Та як бились! Історія черка-

ської оборони — це надзвичайна сторінка героїчного опору приречених на загибель десятків тисяч бійців, наполовину беззбройних, хворих, примушених дорожити кожним ударом, кожною кулею, якої назавтра ніде не дістанеш.

Обложені тримались цілих півтора року і влаштували за цей час майстерні, де готували саморобні кулі, холодну зброю, навіть робили порох. Довго і мужньо тримались черкаські. І коли знеслились, коли вдерся ворог, — люта була його чадна, п'яна розправа, січеним м'ясом і брудною кров'ю і мокрим від крові піском червоніли вузьенькі вулички Черкаська.

Загони Мамонтова, Іванова, Петренка виявляли іноді в боях чудеса героїзму, мужності, відваги: Але це не були загони свідомих, непохитних революціонерів. Це були селянські партизанські загони, побудовані за принципом цілковитої незалежності не тільки одного загону від другого, але й незалежності між окремими частинами одного й того ж загону, якщо тільки він ще дробився на частини. Незалежність ця, вільність партизанська породжувала, звичайно, самоправство, безконтрольність у діях і вчинках, беззавітність, безвідповідальність. А коли нема перед ким відповідати, коли нема сили, що могла б приборкати своїм авторитетом, своєю могутністю — неминуче в таких партизанських загонах повинно зростати, жити й буйно квітнути свавільство, хуліганство аж до бандитизму. В ті роки така доля спіткала і ці три загони. Своєю задиривою, недисциплінованою поведінкою, своїм несвідомим, необережним ставленням до націоналів, переважно до киргизів, вони зробили те, що киргизи масами почали переходити до білого табору.

Звичайно, їх і там грабували, і там вони зазнавали насильства, знущання, і тоді перекидалися знову до партизанських загонів, і так мучились цілі роки, аж поки «вільні» загони партизанські віджили свій строк і замінили їх організовані частини Червоної Армії. Хуліганство мамонтовського загону дійшло, наприклад, до того, що з хатньої церкви п'яна ватага вихопила архієрея і розстріляла за містом — без суду, без належного обвинувачення. Такі дикунські вихватки, звичайно, сіяли серед жителів настрій і боязкий і злобний; хуліганські загони відштовхували населення від радянської влади, кидали його в обійми білогвардійщини. Так було наприкінці вісімнадцятого. Щось подібне було і в дев'ятнадцятому році.

Особливо прославився в хуліганських бандитських командирів Микола Калашников. Семиріченська селянська армія взагалі не мала в собі пролетарських елементів — у ній був переважно селянин-середняк. Але загіг Калашникова своїм складом відрізнявся навіть від цієї середняцької маси: в ньому було дуже ба-

гато куркулів, що люто, на смерть, боролися проти продовольчої розкладки, яку намагались запровадити радянські органи; він боровся і проти мобілізації селянських підвід, люто боровся проти найменшого втручання в мирний селянський побут, хоч би й заради гострих потреб війни.

Калашников був чудовий виразник цієї куркульської стихії, він був дуже підхожий «начальник» для цієї банди, що шеляга свого не дасть на справу загальну, в той же час може обдерти, як барана, який-небудь киргизький кишлак, може пиячити без просипу, безвідповідально, буйно хуліганствувати і прикривати ці мерзотні бешкети виттям про свободу, про нове життя, про боротьбу, перемоги... Калашников банду свою гладив завжди по шерсті і сам не тільки ні перед ким не поступався — навпаки, був перший призвідник всіх п'яних бешкетів. Банда його не те щоб любила — яка тут любов і чи до любові було? — але вони всі прекрасно відчували, що за таким командиром їм «справжня воля», саме за таким командиром вони будуть безкарно, люто розправлятися з продовольчими агентами, за таким командиром завжди вони будуть гультьяйською, п'яною ватагою вирішати:

— Треба чи не треба завтра вранці виступати? Треба чи не треба йти на світанку в бій, щоб на лівому, чи на правому фланзі підтримати який-небудь червоний загін, що сходить кров'ю, знемагає в нерівній борні? Хіба ж це не привілля: в усьому сам собі пан, нікому нема до мене ніякого діла, роблю, що сам хочу, і відповідаю тільки перед собою.

Такий масі потрібний був на чолі тільки зразковий бандит, і ця маса недаремно висунула, терпіла, по-своєму оберігала й боронила командира свого, Миколу Калашникова.

Але як же бути? І зліва і справа — інші загони, не такі, як цей, калашниковський, більш витримані, не махрово-куркульські, спаяні хоч якимись основами дисципліни. І ці загони ходять у бій. Вони чекають допомоги від калашниковського загону, вони чекають і вірять, що завтра разом з ними десь з лівого боку ударить і він, полегшить їхнє становище, зніме гирю на лівому фланзі. Але йдуть вони раз, йдуть два, три: нема підмоги, бандитський загін у бій не пішов, відзвонив мітингами, відбрехався обіцянками, а внаслідок — жертви, жертви, жертви...

І на калашниковський капосний загін почали точити ножі. Але ще дуже темна, несвідома, довірлива була партизанська маса, — відра пролітої крові вона ладна забути і простити за дзвінке мальовниче гасло, за обіцянку, за облудну брехню.

Калашников по всьому фронту дзвонив у всі дзвони, клявся і запевняв, що він справжній борець за селянську волю, і за цей грім-дзвін йому прощалися всі його зради, запроданство і

та шкода, що терпіли інші через його капосний загін. Треба було щось робити. Калашников — болячка на фронті, і цягній-на болячка погрожує згноїти, знищити весь фронт. Треба бити в серце загону, а насамперед в саму голову — в бандита Калашникова. Але з Верного, з центра його не дістати. Не було сили, яку можна було б протипоставити силі калашниковців. Так минули дні, тижні, місяці...

Надійшла і вже минала весна дев'ятнадцятого року. Цієї весни прилетів до Семиріччя льотчик Шавров. Він прилетів із Ташкента. Летів над Курдаєм, поспішав якомога швидше до центра області, він багато чув про грізні небезпеки про тяжке становище; забракло терпцю гнати на поштових — летів, горів нетерплячим палким чеканням поринути з головою у кипучу, бурхливу семиріченську дійсність. І як тільки прилетів, побачив безладдя, одразу ж зміркував (розумний був чоловік), що об'єднати в одне ціле частини можна тільки швидкою, живою дією. Загальна справа — яку можна бачити, почувати, вирішати спільно — може спаяти сталевими узами єдності. Це зрозумів Шавров. Тим-то й вирішив він розворушити розірваний фронт, тут і там намацавши слабкі місця, вдарити на козацькі заслони, підбадьорити, окрилити вірою своїх, примусити їх стрепенутись, відчутти свою силу, а там, — марш на Черкаське, марш визволяти обложених своїх товаришів!

Утворив Шавров реввійськграду фронту.

Перебудував Шавров загопи в полки, надав частинам гармонійної цілості, надав їм єдиного вигляду, поспішав вибити з них самостійний хуліганський дух, замінити його свідомим ставленням до справи, суворою, міцною дисципліною. Почав сміливо, упевнено, виявляючи скрізь свіжу думку, виявляючи круту залізну волю. Та не зважив усього. Перекрутив. Не взяв на увагу того, що не з робітниками, не з біднотою селянською має він діло, а з міцними, ситими мужичками, які все ще держаться за таких падлюк, як Микола Калашников, які в скрутну хвилину скорше його підтримають, а не тебе, залізний льотчик Шавров.

І справді — Калашников збунтувався:

— Що за ревради? Геть їх, к чорту! Що за полки? Не дозволю загін мій перебудувати на полк. Ми самі тут боролись, — самі й далі боротимось, не треба нам ніяких ташкентських, московських учителів і командирів. А хліба свого не дамо, так і знайте: пуда не дамо. Забирайся геть, заволоко. У нас обійдуться без тебе... Якийсь там Шавров знайшовся... Наволоч, мабуть... Сам, кажуть, з генералів і думає передати козакам наші молодецькі загопи... Що ж це таке, братці?.. За що ж ми боролись, кров свою за що проливали? Та хіба ми пустимо, щоб якийсь негідний чужинець плондрував наш край

і продавав нас нашим ворогам? Ніколи! Ні за що. Хай живуть наші вільні загони! Геть ревради! Геть Шаврових, геть, геть!

Такі промови виголошував Калашников перед своїм загonom. Такі промови виголошували-переказували калашниковці по інших загонах, по селах і селищах, де зупинялись, де кочували... і розпалювали ненависть, недовіря до приїжджого льотчика, сіяли недоброзичливий настрій до нього серед старого і малого, в загонах і на селі. Але важко було зламати залізну волю Шаврова, — він і далі невтомно вів намічену справу, крутою змілою рукою робив, що йому здавалось потрібним, корисним. Коли дізнався про мерзотну калашниковську агітацію, живо, раз-два послав варту, заарештував Калашникова, посадив його під замок. Діло зробив, та не довів до кінця: треба було цього молодця негайно відіслати до центра. Помилився льотчик, не відіслав. І нажив неминуче, тяжке лихо. Банда визволила Калашникова, дала йому змогу втекти в Аббакумовське, а тут, на просторі, серед своєї братви, він в роздратовану, схвильовану юрму кидав підбурюючі крики:

— Невже і далі будете терпіти? У нас вихоплюють улюблених, найкращих командирів, садовлять їх до тюрми. А завтра, коли б я не втік, розстріляли б... І це нічого? Значить, мовчати будете, так? Ех, пацлюки! А я б на вашому місці, самого його привів сюди, Шаврова, поставив би його перед народом та примусив би відповідати: хто дозволив тобі, мерзотникові, садовити народних обранців? Чи довго будеш зраджувати нас ворогам нашим? Показати йому силу — от що треба робити! Заарештувати, привести... судити його!

— Судити його... судити! Заарештувати! — ревіла очманіла юрма.

І через кілька хвилин кінна ватага мчала на Копал, де на той час зупинився Шавров. Домчала. Вдерлась несподівано. Захопила льотчика, потягла з собою в Аббакумовку¹.

І коли поставили його перед озвірілим тисячним натовпом, нарядили суд, — знущались, кляли за запроданство, за невідомі йому самому зрадництва. Тут же судили, тут же вирішили, ухвалили:

«Визнати ворогом і зрадником народним, а тому знищити...»

І тут же, на майдані, кинувся звіром Калашников, перший розбив ударом біде суворе лице Шаврова.

Далі було те, що буває завжди: спочатку билосся в корчах об каміння бруку, крутилось у передсмертних конвульсіях скривавлене, побите тіло, а коли стоптали в клубок і вже зникла звіряча охота бити його, шпурляти ногами, товкти прикладом, — відтягли набік, до криниці, зіпхнули туди, наче падло, в смер-

¹ Звичайно Аббакумовську — звали Аббакумовкою.

дючи яму, і довго ще кидали на дно каміння, боячись, мабуть, щоб не ожило це з кров'ю й землею перемішене людське тіло.

Так загинув льотчик Шавров.

Мужній, сміливий будівничий.

Його слідами йшли далі інші і домагались свого — здійснили те, що в свій час хотів здійснити дорогий небіжчик.

Здригнулась область. Насторожилася чуйно. Відчула лихе. Над трупом мученика Шаврова вперше усвідомили, зрозуміли ясно той жах, що гуляє вільно по Семиріччю. Ще довго-довго не вдалося покласти край хуліганському розгулові, але загибель його починається від Шавровської могили.

По всіх повітах після тих моторошних днів провели позачергову двадцятип'ятипроцентну партійну мобілізацію. Відіслали хлопців по частинах.

Це був перший захід, який спрямували в серце партизанщині. Щоправда, самі комуністи семиріченські в той час здебільшого мало на що путне були придатні, однак і вони, хоч на вершок, зуміли осадити рззгул Миколи Калашникова. Липневий наступ на Аксу. До нього готувались. Чекали, вірили в щасливий кінець. І в найскрутнішу хвилину загін Калашникова (в котрий раз!) відмовився йти. Діло було зірвано. Частини відійшли на Аббакумовку. Через місяць повторили удар — і знову та сама знайома стара підлота: загін Калашникова відкрив правий фланг червоних частин, що розпочали наступ, а сам не пішов. Частини відступили з тяжкими втратами. Ранений комвійськ області, т. Ємелев, скоро помер від ран. Треба було проти Калашникова діяти рішуче. Проти нього тепер дуже настроений був цілий Павловський (згодом 25-й) стрілецький полк. З Ташкента прийшов окремий батальйон і відразу вскочив у калашниковську історію — він теж озлобився до краю.

Тоді вирішили троє безвісних сірошинельників: прийшли до хати, де гуляв п'яний бандит, і по-собачому його пристрелили. Був галас. Були погрози, заворушення, дехто побоювався навіть селянського повстання, як помсти за Калашникова. Та обійшлося все простіше: грізна й відважна в тилу, в безпеці, бандитська ватага калашниковська жінко припишкла, як тільки побачила проти себе Павловський полк і Ташкентський батальйон. Ша! — і вже більш не хвилювалась.

Так скінчив свої дні командир бандитської ватаги Микола Калашников, який досхоchu побунтував, вдосталь похуліганив.

Рано восени того ж дев'ятнадцятого року зробили нову спробу приборкати козаків: вирішили ударити на Черкаськ, об'єднатися з обложеними і разом навалитися на ворога.

До Черкаська пробилась. Але їх побили, бо козаче командування задалегідь геть усе дізналося про плани червоних командирів: було зрадянство.

Пробували потім ударити на Сарканд — і знову, з тої самої причини, тяжко не пощастило. Від черкаськийців відірвалися. А ті не витримали, не знесли нового удару — здались: в ті дні Черкаськ припинив свій героїчний опір, втративши останню надію на виручку, витративши останні свої сили в довгій нерівній боротьбі.

В половині січня двадцятого року козаки почали наступ, але ударились об Павловський 25-й полк і відкотились, замкнулися в Копалі. З того часу в білому таборі все пішло негаразд: якось незабаром у бою, під вогнем, цілий батальйон перебіг на сторону червоних, а потім щодня — три-чотири перебіжчики. І всі одностайно говорили, що й молодші командири не від того, щоб перекинутись, та пильно стежить за ними полковницьке око.

Наближалася розв'язка. Треба було лише вибрати момент, треба було міцним ударом довершити той розклад, що сам собою відбувається в білому таборі.

Січень — лютий готувались. Боїв майже зовсім не було — тільки дрібна казенна перестрілка. Надійшов березень. На десяте дано було наказ червоним частинам іти в рішучий наступ на Копал. Взяти його. Відрізати насамперед від Саркандської і Арасанської станиць, позбавити його змоги підкріплятися резервами, знищити кругом перепони й загрози, — тоді здобути. Копал сильний: у нього кілька тисяч гарнізону, сто тридцять кулеметів; скільки гармат — неясно. Саме місто взимку — неприступна фортеця: в снігових непрохідних горах, у бураних хуртовинах, завірюшливих перевалах, засипаних вщерть межигір'ях, у гігантських кучугурах, снігових заметах, що відрізали його від усього живого. Важко йти на Копал. Вся надія, мабуть, на те, що під міцним, під здоровим ударом здригнеться гарнізон, який і без того втратив колишню свою стійкість. Здригнеться, здасться. Але якщо бій — о, який це жах! — з копальських висот, із ста тридцяти кулеметів! Цей бій не обіцяє успіху.

На світанку, у вогких колючих туманах, рушили полки. Йшли в ранковій каламуті — непомітні, невидні для заляклого ворожого дозору. Минули глухе, похмуре межигір'я, прийшли на рівнину, за якою гори і в горах — Копал. Зникав, розпливався вранішній туман і було ясно одне: через годину на рівнині, де червоні полки, буде видно з гір рух, кулемети скосять тих, що йдуть, геть усіх. Отже, негайно на приступ! Але задуму-

білі члени відмовлялись служити. За півверсти від міста застигли полки. Міцнів щохвиляни гірський мороз, налітаючи дико з межигір'ів льодовими вітрами. Вони чимраз гостріше, колючіше, глибше проймають тіло, — чи ба, як розкричались, завили в горах! Налетіла враз гірська буря, чорний, завірюшний, грізний буран погрожував обернути бійців у льодові крижинки. Знесилені, втративши останню змогу триматись, мерзнучи до вечірніх сутінок, почали відступати до Чумбулакського межигір'я, де тихше, де нема пронизуючого льодового подиху. Наступ не вдався. Де-не-де на рівнині підіймалися ті, хто одним ударом поспішав вирішити долю Копала. Але їх було мало. І, бачивши, що навколо тягнуть назад, до Чумбулака, — втрачали запал, відходили й вони.

Готувались до нового наступу. Призначили його на двадцять березня. Тепер були вже обачніші, обережніші: тепліш вдягнулись червоноармійці, захопили на випадок бур-буранив півсотні широких просторих юрт, говорили про лижі, та лиж не дістали. Однак було ясно, що в лоб, фронтовим ударом Копала не візьмеш: сто тридцять кулеметів грізно дивилися з копальських гір на приміські долини. Треба було місто обложити, затиснути в кільце, взяти на змор. До того ж були чутки, що харчів у копальців небагато, на п'ять-шість днів. Треба прокласти собі обхідні шляхи, кинути в тил Копалові кавалерійські полки, що прикували б до себе увагу Анненкова, Дутова, Щербакова, які стояли з своїм військом у Саркандській і в Арасані. І ось, ціною тяжких мук, суворого напруження — три червоні кавполки опинилися за Копалом. І одразу зіткнулися з козачими частинами, які вів Щербаков на підмогу Копалові. Виходу не було: неминуче, вперто, остаточно треба було стати до бою.

Чи пан, чи пропав!

Червоноармійці розуміли, що далі тягнути боротьбу неможливо, що руйнування дійшло краю, що незабаром, може, зовсім не буде хліба, і повіти вимруть від голоду — треба напружити останні сили, виграти діло. І от Щербакова спинили. От його придушили, стиснули, взяли в кільце: тут йому неминучий кінець. Та саме в ту ніч, як мали кінчити з Щербаковим, розгулялась гірська завірюха, і білий генерал зумів непомітно прорватись крізь кільце червоноармійців, з частиною свого війська пробрався на Сарканд, а з Сарканда — гірськими перевалами — до Китаю. Застряло біле військо і в Арасанській. Сюди підступали цепі червоноармійців. Вони готувались штурмом захопити Арасан. І коли були вже зовсім близько — знявся білий прапор, обложені здавались на ласку переможця. Не вірилося. Побоювались. Гадали, що ворог заманює в коварну пастку. Обережно, через парламентарів, почали переговори. Спочатку оглянули станицю: де що заховано, як справа з гарма-

тами, кулеметами, снарядами, патронами... Коли все видивились, все знешкодили, а зброю було складено і поставлено в козли, тоді вступили в Арасанську червоні частини. І згадали командири, червоноармійці те, що говорив їм командуючий:

— Коли білі самі, втомившись у боротьбі, втративши віру в своїх генералів, коли вони почнуть перебігати чи здаватись, — пам'ятайте, що все залежатиме тоді від вас самих: або ви допоможете ліквідувати фронт, або ви його розпалите, загострите відносини, підштовхнете козачі частини на нові жорстокості, на дальшу боротьбу. Коли ви серйозно хочете, щоб фронт тепер же, навесні, був ліквідований, — зустрічайте по-братерському козаче військо, що переходить і здається нам. Не гвалтуйте. Не знущайтесь. Не глуміться з них, — вони тепер занадто чуйні до кожної дрібниці, надто хворобливо сприймають кожную насмішку і найменшу образу. Стережіться даремно озлобляти їх. А коли товариським ставленням ви дасте їм зрозуміти, що до полонених у нас злоби-ненависті нема, що ви приймаєте їх як представників трудящих радянських мас, що ви їх якнайскоріше пустите до праці, до роботи, до станиць, за якими й вони ж тужать, товариші, — ну, тоді, повірте мені, що ці чутки про добрий, дружній прийом промчать по всьому козачому війську, долинуть і до Китаю і там розкладуть рештки білого війська і приведуть їх до нас з повинною. Ставтеся ж по-братерському до полонених, дайте їм зрозуміти, відчутти, повірити, що ви їм більше не вороги, а товариші...

Ці слова пам'ятали. І тут, в Арасанській, коли вступили, не було насильства, грабунків, розправ. Козаки й жителі дивувались. Не вірили очам, ушам своїм. Вони чекали лютої розправи — цим саме весь час лякали їх генерали. Арасанці раділи.

Самі запропонували вирядити з-поміж себе делегацію, відіслати її в Копал, розповісти копальцям, переконати їх, що справді ж червоноармійці не звірі, що вони арасанців, які здалися, і пальцем не зачепили.

Чудово. Делегація виїхала до Копала. І незабаром звідти примчала звістка, що копальці без бою складають зброю.

Копальці вислали зустрічну делегацію для переговорів, для підписання договору, що забезпечував би їх від несподіванок. Теж боялись. Теж не вірили. Навіть, коли підписали договір, були такі, що запевняли, попереджували:

— Що їм папірець, червоним? Чи такі ж вони рвали папірці? Чи такі обіцянки ламали? Пригадайте установчі збори — вони теж обіцяли боронити-охороняти їх, а що зробили? Все порвали, все порушили. Так порушать і тут, у нас. Бійтесь. Не вірте, не вірте...

Але ці боязкі голоси тонули в криках тисяч голосів, що вимагали негайно припинити війну, негайно здатись:

— Буде! Навоювались! Толку однаково нема ніякого! Здаватися тепер же! І годі!

Хоч-не-хоч, козачі офіцери, вся керівна верхівка, були змушені йти на мирову, бачачи, що іншого виходу нема.

І от підписали договір. Були тут різні пункти, в цьому договорі, але головним, звичайно, стояв пункт про життя і смерть, про гарантії, про обіцянку-присягу переможців не чинити розправ...

І ось зійшлися дві сторони: червона і біла. В глухому гірському містечку, в Копалі. Навколо стояли спокійні гігантські котли срібних снігових гір, тих гір, де хижо, по-звірячому, проривали в снігах собі дорогу і білі і червоні. Налітали враз, ураганом. Хитрували, змагались, хто спритніше обдурить, повалить раптовим ударом, знищить, вчинить розправу... Там багато в горах братських могил. Ще більше там безмогильних мерців, кинутих в замети, на здобич звір'ю. Розлючені, до сьогоднішнього дня стояли одна проти одної дві живі стінки: червона і біла. А ось настала ця чудова година, коли вороги обернулися на друзів, коли повірилося, що не буде більше по горах хижацького полювання полка за полком, роти за ротою, пильної зграйки розвідників за іншою такою ж зграйкою. Не треба кожну мить тремтіти і чекати, що звідкілясь, зненацька, з межигір'я чи з гір вилетить несподіваний ворог і відбере життя.

Стояли дві шеренги — червоні і білі, одна проти одної: біла — з порожніми руками, переможена; червона — озброєна, переможниця. Одна на одну дивилася і все ще не вірила, все чекала чогось несподіваного; якогось раптового лиха.

— Командири ідуть... командири...

Верхи на середину виїхали. І почали говорити такі промови, такі слова, які проїмали до серця, від яких плакали бійці, задубілі, озвірілі в дикій гірській війні.

А слова, здавалось, такі були прості, такі звичайні, що іншим разом ніхто на них і не глянув би, не помітив, не відчув їх:

— Скінчили воювати... буде вже... Тепер Семиріччя не знатиме вже війни, фронтів, руїни... Ми повернемося до своїх сіл і селищ, до кишлаків і станиць. Кожен візьметься до свого — до того, по чому він плаче от уже кілька років підряд, за чим знудьгував, до чого рветься в усі ці до болю тяжкі роки... Годі воювати, товариші! Тепер давайте жити мирним життям: хто піде до землі — орати її, далі провадити занедбану, звичну, улюблену справу, хто до отар піде пасти їх на горах. У кожного своє діло. І ми надалі не тільки не будемо один одному

заважати в роботі, — допомагати будемо, разом почнемо працювати; так дружніше, так краще, на те й радянська трудова влада стала... Отже до роботи, товариші! Забудьмо свою ворожнечу, розбрат недавніх днів. Ходімо до сімей, до землі, до праці...

Ці прості слова зворушували до основи, вражали переболілі людські серця. Радість — невимовна. Кричали разом всі захопленим криком, трясли зброєю одні і беззбройними руками другі, клялись, що більше не будуть воювати, що від праці не відірвуться...

Треба було пояснити. Треба було попередити, сказати тепер же, тут, на місці, в Копалі, через що і за що воювали, де причини, як стоїть справа в Радянській республіці, до чого треба бути готовими.

— Ми тут, у Семиріччі, кінчаємо, скінчили боротьбу, — говорили далі після перших захоплених привітань. — Білі генерали й полковники, що потягли козацтво на цю боротьбу, виявилися безсилами, побачили, що козацька маса вже не хоче воювати, іде до землі. Щербаков пішов на Китай... Анненков і Дутов, виноградовські рештки, що їх з півночі тиснуть тепер червоні полки, — і вони тікають до Китаю... Ми з вами не хочемо війни, але її можуть знову розпалити ці білі генерали. Потягли ж вони тепер цілі тисячі з собою в недосяжні для нас китайські простори. І вони кожному мить можуть вдертися звідти до нас, — що тоді?

— Клянемося, що не дамо, не допустимо війни, — кричали червоні й козаки. — Не дамо!.. Не допустимо!!!

— Значить, треба буде знову під рушницю — про це ми й попереджаємо. Ідіть, працюйте, але знайте, що ви можете бути ще і ще раз потривожені ворожим нападом. Це знайте, не забувайте. Потім ще одне: ворог не зламаний скрізь, як тут. Він ще залишився в Туркестані — в Фергані хоч би, де бешкетують басмацькі банди... Ворог в радянській Росії, на польському фронті, на південному, у Врангеля... Коли покличуть нас, вимагатимуть допомогти — невже не підемо?

І тут, зворушені радістю, може, й не розуміючи багато чого, кричали:

— Підемо!.. Допоможемо!.. Відборонимось разом!..

Настрій був надзвичайно піднесений, урочистий, разуючий глибиною, щирістю, силою переживань...

Так зустрілись у Копалі недавні вороги. Так здавались тисячі облежених. Так закінчився фактично Семиріченський фронт, лишилась тільки нависла з Китаю небезпека раптового наскоку козачих полководців, що повтікали туди. Скільки було, скільки втекло з ними війська? Цього точно не знав ніхто. Але, коли згодом почали підраховувати разом з козачими офіцерами,

виходило щось занадто небезпечне й грізне: до десяти тисяч чоловік.

Така сила і далі була для області повсякчасною страшною погрозою. Треба було якомога швидше і її знешкодити, послабити, розפורшити.

Над цим задумались. Це завдання для червоного командування постало тепер як одне з найголовніших завдань.

— Ну, а з полоненими — як годиться: перекликали, переписали, розсортували різні категорії. Потім партіями — на Верний, для остаточного розподілу, призначення, використання.

Цю роботу вже провадили в квітні — травні. Тут були і ми — в ній брали участь. А що було перед тим — про саму ліквідацію фронту — дізналися зі слів товаришів, з доповідей, якими звітували вони перед центром. Командувач мені не раз говорив:

— Хоч його, фронт тутешній, і ліквідовано, закрито, а все-таки на справу дивлюся з тривоگو. Подумай: лишилася озброєна семиріченська армія — з тутешніх мужичків, чималею частиною з куркульні. В Копалі погомоніли, порадили, пообіцяли, навіть клялись де в чому, найкращому... Та хіба ж ми на цьому зможемо побудувати всі свої розрахунки? Пропадемо. Провалимось, як будуватимемо. Треба дивитися в самий корінь справи. І коли я в корінь подивлюсь — бачу: радощі — радощами, обіцянки — обіцянками, а саме життя, дійсність семиріченська свідчать про те, що семиріки звідсіля нікуди доброю волею не підуть. Якби ми тут навіть пропадали з усією Ферганою, якби навіть польські гетьмани по самій Москві скакали — клянусь, справді, нікуди вони не рушать, семиріки. Тепер що? Тепер вони перемогли. Ворога нема — ворога повалено в прах. Це десь, хтось там, у Китаї... Ну, раз його, китайського ворога, не бачать, то в них великої тривоги нема, не буде поки що. А щождо інших місць — до Польщі, до Врангеля, чи що, — нічого тут не вийде. Для такого розмаху, для такої боротьби — в кожную хвилину і на кожній ділянці — тут потрібна свідомість, велика, серйозна, глибока свідомість, упевненість. А в них тут, що ти думаєш, теж була глибока упевненість? Як би не так! Просто з козаками змагались: хто кого, чия буде. Кого вважати головою, паном в області? У кого в руках буде дійсна, справжня сила, хто буде командувати, керувати і хто — слухатись? Ось що — і тільки це: дорогу собі торували до ситого життя, до того, щоб можна було киргизів до рук прибрати, по-своєму ними управляти, видоювати їх, як заманеться... Так що, повір мені, всього можна від братви цієї сподіватись. Тут такі трюки можуть бути — тільки ахнеш...

Фронт зліквідовано. Що робити армії?

Розпустити — це, звичайно, найкраща річ, про це вона тільки і зітхає і шумить, нагадує своїми вимогами, погрозами, посилаючи предовгі послання, категоричні телеграми і живих ходаків.

— Годі! Розбили козака. Тепер, фью-фью, шукай-лови його по Китаю! Дзуськи, брат, не на того наскочив, — ми тобі вихорі намнемо, перекозачимо чуб!

— Та не всіх же побили, — випробовує сили чия-небудь розсудлива голова. — Це теж не жарт, що по Китаю вони бродять, козаки. Що Китай? — Китай ось він, під боком. Скокнеш-стрибнеш — і знову тут. Воно, мабуть, теє, братіку, трешечки й небезпечно...

— Кому небезпечно, кому — ні, — гримить непохитний переможець. — А нам: тьху! Як вчистили — аж копита замигтіли...

— А все-таки небезпечно. А що — як біда?

— І нема ніякої. А як біда — ми до неї завжди напоготові, щоб зустріти її, тому — зброя завжди при собі.

— Як це так?

— А так, по селах.

— І кулемети?

— І кулемети.

— І гармати?

— Вони самі, а що? Поставимо під дзвіницю, нехай собі стоїть. Як він самий цей козак, на село, — тут вона, гармата, готовенька, йому по череву: храп!..

— Та де ж видано, щоб армія зі зброєю по домах розходилась? Що ви, хлопці, ні до чого це.

— То армія, а то й друга... Ми своєю зброєю самі здобули, наша вона, з бою у козака видерли, а тому й віддавати не хочемо... Кий чорт! Тут, можна сказати, кров проливали, а потім, будь ласка, зброю, — ми її собі візьмемо... Егеж, голими руками... Нема, дзуськи, на... Віддамо, аякже!

— Та, братці, хіба ж можна так міркувати? Ви ж тут одну дивізію становите, а хіба їх мало, інших дивізіій?

— А нам яке діло?..

— Та не «нам яке діло», а всі вони, наші дивізії, одне діло роблять, всі за одне ідуть.

— Ми козака скинули.

— Ну, і гаразд, скинули й добре. А по інших місцях ще не побили ворогів радянських, там теж дивізії. І в багатьох, може, зовсім мало зброї. Тут вона буде у вас під дзвіницями стояти, а там...

— Там своє... Нічого тут: одним словом, що ми його тут павоювали, собі його і лишимо, бо солдат без гвинтівки — гусак безхвостий.

— Так, поки він у строю, — стоїть на своєму співбесідник, — в строю йому потрібна гвинтівка, а коли на селі при оранці, тут не гвинтівкою треба воювати.

— Знаємо, чим працюють, — і похмурі погляди договорюють недоговорене:

«Відчепись ти, сатано, однаково не дамо, чого присікався?»

Та як же ж можна відчепитись?

— Треба залишитись у строю, дивізію розпустити не можна — ворог під самим боком, близько ворог...

— Ну, ми самі оборонимо себе. Дуже вже потрібні ви тут, понаїжджали різні...

— Хлопці, що ви?

— А те ми, що відчепись та й годі... Самі воювали, самі й далі воюватимемо, коли треба, а вас сюди ніхто не кликав — самі приїхали.

— Але дивізію, дивізію — не можна ж просто так по домах розпустити?

— Нема чого пускати, і самі підемо...

— Та ворог же тут! Він під носом. Він коло самого кордону. Як тоді, коли сили не буде ніякої, коли розійдуться?

— А так і буде, проженемо — і все...

— Ні. Так, братці, не можна. Це не розв'язання питання. До діла треба підходити, оглянувши його з усіх боків, а тут «ура», та й годі — це не діло. А крім того, армію можна використати тепер на всілякі господарські потреби. Он, наприклад, на Уралі чи в Сибіру — як використано червоноармійців: вони там орють, селянам допомагають, рубають ліс, сплавають його, будують що треба, шляхи лагодять, — оце діло. Це справді діло. І головне, коли потрібна буде армія до бою, — вона тут, уся при зброї: годину працює й буде, а на другу годину стріляє й коле багнетом. От що значить перевести армію на господарський фронт: одною рукою за соху, а другою за гвинтівку. І ми тут маємо завдання — семиріченську Червону Армію зробити трудовою...

Ви чекаєте. Вам потрібна відповідь. А відповіді нема. Відповідають тільки насмішкуваті та злобні погляди, потім хто-небудь прошипить дошкульно:

— Нічого вчити — працювати самі вміємо!

Отак зустріла червоноармійська маса нову звістку про перехід на трудовий стан. Командний склад, крім п'яти-шести чоловік, дивився на справу так само, як маса. Комуністи армійські мляво або зовсім не опиралися проти цих настроїв, а багато хто з них навіть міцно їх підтримував, виправдував, приєднував свій голос.

— Біда, — кажу комдиву, — ніякої у нас тут трудової дивізії не вийде...

— А ти тільки тепер прочувався, — посміхнувся він, покусуючи рудий колючий вус. Зажди, вони ще мітингувати почнуть: орати сьогодні чи не орати, рубати чи не рубати; вони тобі таку *трудоу* покажуть — радий не будеш. На мою думку, — сказав він серйозно і певно, — нічого з цього не вийде, нічогосінько. Хіба що окремі частини малі, де й командир хороший, та й то лише на час — розбіжаться...

— Але ж робити щось треба. І робити тепер, не зволікаючи, інакше й гірш за це може вийти...

— Треба. Я не про те. Тільки треба так зробити, щоб без помилок. Я, знаєш, ще до твого приїзду от що Ташкентові пропонував: всю нашу армію по домах — марш!.. Нехай ідуть відпущені, аніж чекати, поки самі побіжать. Раз тільки почнемо відпускати — так і умову можна ставити, наприклад, щоб зброєю в полку залишали, щоб на випадок зібрати можна було всіх знову... А тимчасом сюди щоб наспіла надійна, добра дивізія. Он, чути, наші з півночі йдуть, з Семипалаття. Ну, як підійдуть — чому тоді і мобілізацію не заявити? Рік у рік, так і пішло, тут не відкричишся, коли у нас дивізія буде вірна під руками.

— Ну, і що тобі центр відповів?

— Відмовили...

Я знаю, що він завжди обмірковує разом кілька планів: не вдасться один—другий вже готовий, другий не вдасться—третій в запасі.

— Треба спробувати, — кажу йому, — здійснити оте саме, що ми говорили в ревкомі, — ліс сплавляти на Алматинку та на Чуйську долину, на зрошення.

Він немов уперше почув про ці плани — в очах у нього чи то недовір'я, чи то здивування: нічого, мовляв, з цього не вийде. А насправді він уже не перший день збирає про все відомості, дізнається про розміри господарських потреб і на Алматинці і на Чу, дізнається, де який є інструмент, скільки його і в якій мірі придатний він одразу на діло, куди і скільки треба людей, — словом, провадить всю ту чорнову роботу, з якої починається організація справи. І тимчасом по полках виясняли: скільки де теслярів, мулярів, слюсарів, прикидали приблизну кількість і людського спеціального складу і інструментів, що були по інженерних ротах, у саперів чи просто в господарських командах, у каптенармусів і навіть у рядових бійців; виявляли, скільки є й перевізних засобів — і у жителів і в дивізії: тут працювали спільно деякі дивізійні хлопці з представниками «влади на місцях» від повітових ревкомів і військкоматів.

Чорнова початкова робота не дрімала — робота по виясненню і підготовці. Було лише остаточно ясно одне: як тільки почнемо перекидати з повіту в повіт, як тільки заворушаться

полки, що лишилися без діла і з усієї сили рвуться до сіл і селищ, як тільки дізнаються вони, що розпускати їх і не думають, а закріплюють їх на господарську роботу, — каюк: розбіжаться. А то й гірше що-небудь. Вже коли й давати яку роботу, то тільки на місці, там, де стоять вони тепер, полки. Заждати хоч деякий час, хоч місяців зо два протримати на праці, і це, може, хоч трохи вгамує стихійне прагнення йти на села, — тоді можна буде почати й перекидання... Втягнуться в роботу, привчаться цей трудовий стан дивізії вважати так само природним, як природним вважали до цього часу її бойовий стан. Словом, в гіршому разі, потрібно місяць-два, щоб ліквідувати демобілізаційний порив. А коли й рушити, то лише ті незначні частини, за які можна бути певними, що цих можна посилати і на Чу і на Алматинку.

У доповіді до Реввійськради писали:

«Червона Армія звільнилась від своїх обов'язків, і з нею треба робити щось тепер же, не зволікаючи справи надовго. Я вже вас повідомляв про її спеціальний склад, про її воєнні якості і про переважні серед неї настрої. Прорвавшись до своїх сіл, вона охоплена єдиним і палким бажанням осісти на місці і нікуди не рушати, розпуститися. Вона при даному становищі ніяк не може піднятися до усвідомлення завдань більш глибоких і більш широкого масштабу, ніж масштаб семиріченського фронту. Ні політичною роботою нікчемних працівників, ні потураючим комскладом — нічим неможливо її переродити, переконати і примусити її діяти всупереч вузько-місцевим, свійським інтересам. Вона до слушного часу нерухома, а коли й рушить, то стихійно, врозтіч, по хатках, та до того ж і з зброєю в руках. Спинити цю можливу розтіч нема ким і нема чим. За таких умов перехід її на трудовий стан майже неможливий. Він можливий тільки частково і в місцях розквартирування війська...»

І трохи далі з іншого приводу повідомляли застережливо:

«... Рекомендую вам вжити позачергових заходів, щоб в противному разі не вийшло великої неприємності. Ми не чуємо під собою фундаменту, не маємо сили, на яку могли б надіятися, а при нагоді — спертися. А пора б обеззброювати куркулів і козаків, що приховали зброю по селах і станицях. Конче треба змінити прикордонників, але замінити їх ніким...»

Так сповіщали Ташкентові в половині квітня. Застереження, побоювання ці виявилися пророчими. Нам ясно було вже в ті дні, що все переміщення дивізійне так не минеться. Становище було до кінця очевидне: дивізія настроєна по-бухтівницькому і самостійно, з Семиріччя йти нікуди не згодна, прагне тепер, після закінчення фронту, розійтися по селах і чуває, знає, що удержати її ніяка інша сила не може: Семиріччя за

горами, далеко, за сотні верст. Та й звідки, мислили семиріки, візьмуть таку силу, яка пішла б на них?.. Та чи й стануть це робити взагалі, чи не махнуть рукою, чи не скажуть:

— Семиріки своє діло зробили — хай розсипаються по селах!

Тим-то самовпевненості — аж надто!

Полки і слухати не хотіли в ці переходові тижні про будь-які далекі перекидання, про будь-яке довге закріплення на господарському фронті. Ми сповістили центрові. Але, сповіщаючи, знали чудово, що центр дати живої сили нам не зуміє, не зможе, бо нема її в нього самого, — вся вона до кінця використана в інших місцях. Створювалось безпорадне становище. І розпускати не можна, і без руху лишати не можна дивізію, не можна й перекидати: як не мостись, а все муляко. Ішли ми найменш небезпечним шляхом — тепер же намагались, не гаючись, залучити полки до трудових процесів на місцях, не виходячи з свого району, зволікаючи з різних приводів остаточні розмови про можливий чи неможливий розпуск по селах; тимчасом розпустити найбільш старі роки — обережно, поступово, розтягаючи, роззброюючи; посилити до краю політичну роботу тими невеликими силами, які можуть бути корисними; підганяти всіляко північну дивізію або взагалі яку-небудь надійну силу, яка своєю появою в Семиріччі зміцнила б наші позиції, дала б нам можливість використати й нашу дивізію не в інтересах тільки семиріченського селянина або козака, а в інтересах усієї республіки, як використані, скажімо, батальйони робітників Пітера, Москви, Іваново-Вознесенська, як використані де-небудь на Білмор'і таські мужички або повольські селяни в льодових сибірських тундрах.. Але це можна буде зробити лише тоді, коли поводитимемо себе твердо, а до того часу, — о, до того часу поводитимемо себе вичікувально і вести підготовчу та оборонну роботу, відбиваючи найбільш небезпечні натиски окремих неспокоїних частин.

А тимчасом будили і кликали всю область на боротьбу з господарською розрухою, — бубонили день у день про це в газетах, поширили по армії і області десятки тисяч відозв, охрипли по мітингах і засіданнях, напружились до краю.

— Товариші, — закликали й роз'ясняли ми, — фронт закрито, але ворог ще живий, не минула небезпека. Не засліплюйтесь від перемог, але й не гайте ні години, використаймо цей короткий перепочинок для боротьби з господарською розрухою. Тил у фронту просить підмоги: і людей, і досвіду, і матеріальних засобів. Чим можемо — гайда на допомогу! Будемо бережно, дбайливо ставитися до народного господарства. Будемо пам'ятати, що наше воно, не панське, що самі повинні ми його тепер і оберігати, і зміцнювати, і ростити.

Пам'ятайте це в повсякденній своїй боротьбі, і хай кожен ваш крок, кожна ваша дія буде пройнята свідомою цією турботою за народне господарство.

Не вік ми будемо воювати. Вже близький час, коли розійдеться по домах Червона Армія, розбивши ворога на останніх дільницях. Залишиться тільки охорона республіки. Ми повернемося з вами до праці, до мирної праці, якою хочемо жити, — до ріллі, до заводу й фабрики, до всякої іншої роботи. Не вічно ж ми будемо воювати, — ми воюємо лише для того, щоб почати швидше працювати. Для праці воюємо, для мирного життя. І коли повернемося, який дорогий буде нам кожен поламаний гвинтик, як пожаліємо ми, що він поламаний: все знадобиться, все буде потрібне, про все станемо побиватися, коли повернемося до праці. Поки війна, де тут охороняти й дбати за ці гвинтики, — тут, звичайно, багато що гине, неминучо і навіть з користю для кінцевої мети. Там над гвинтиками думати ніколи, а тепер — прийміться, товариші, цією дбайливістю, цією ощадливістю, яка допоможе нам перебороти скрутні часи. Допомогайте ревкомам, радам, цивільним працівникам; зрозумійте, що в них і в нас інтереси одні, що працювати треба спільно. Треба нам поєднати фронт і тил, так поєднати, щоб зрозуміли ми один одного і щоб далі не було тих непримиренних розбіжностей, що були до цього часу в бойову гарячу пору, коли часом тягнув кожен до себе, один на одного не зважав, один одного слухатися не хотів, дивився на справу тільки з своєї дзвіниці. Ближче один до одного! Поєднуйте фронт і тил, червоноармійця з селянином, киргизом, козаком, з міським працівником! Об'єднаймося! Використаймо цей, може, дуже короткий перепочинок з вигодою для справи, віддамо свої сили на господарський фронт. Дружними зусиллями — вперед, товариші, до праці!

Такими елементарними роз'ясненнями намагались ми ворушити армію і область. І не без користі. Особливо там, де були надійні хлопці. Ніяких перекидань поки що не розпочинали. Квапились на місцях стоянок знайти роботу і поставити на неї полки й батальйони, що нічого не робили і розклалися від неробства. З ремством, з протестами, знехотя, лаючись і проклинаючи порядки й непорядки, заворушилася семиріченська армія, заворушилася, потроху стала внюхуватися в те, до чого її, лівизу й буркотливу, підводили.

— А чуюш, браток, на ерманський фронт, мабуть, відсилати будуть?

— Кого?

— От тобі й кого — всіх, а нас з тобою в першу чергу.

І червоноармієць усміхнувся, лукаво примружив очі, придивляючись — яке враження на співбесідника справлять його хитрецькі слова.

Товариші, що розляглись навколо і дрімали — підвели голови:

— Брешеш, гад!

— От і не брешеш! Наказ на дивізію одержано, нібито попрацювати трохи, а там і в дорогу збирати, на ерманську...

— Який там ерманський, нема його зовсім...

— То ж воно й є, — запевняв той, що почав розмову, — ми тут живемо — нічого не знаємо, ба і є він, ерманський, та, мабуть, поляки все...

— Поляки?

— Поляки. І всю силу женуть туди. І нас туди. З Ташкента прибіг земляк на Косу гірку — казав, що сили женуть туди видимо-невидимо, бо — поляк...

— Гм... Це щось, тее... Тільки ми своє діло, братці, зробили — годі...

— Звісно... От іще!.. Ну, та вже...

— Значить, он як зробили, га?

Задрались завзято носи, носюри й носики на самовдоволеннях, засмаглих, обвітрених обличчях.

— От він, поляк той, — пишуть із села, що нікуди не годиться, розвалилося все: лагодити нема кому, купувати нема за що, та й жерти скоро нічого буде...

— Та зате — розкладка, — докинув хтось ехидно.

— От вона, ця розкладка, — всі книжки вивернула, останній, можна сказати, хліб начисто забирають... Сучі діти...

— Тобто, грабіж самий — і впину нема ніякого. От прийдемо, ми їм покажемо розкладку, ми їм...

Той, що говорив, заскреготів зубами і очима договорив давно перестиглу думку.

— Альошка, йди-но сюди, — гукнув він до хлопця, що стояв неподалік, — ти от до партії записався, падлюко, ну, а як ти щодо розкладки, — що ж, так грабувати і будуть?

Альошка до партії недавно потрапив разом з іншими, а про розкладку і сам думав, як вони:

— Та от уже скоро по домах — ми там самі порядок дамо...

— Еге, так, самі, а навіщо тепер без нас все у сім'ї відбирають?

— Та це вже розпорядження таке, — заперечує злегенька Альошка...

— Чорт його бери, це розпорядження, а нам треба, щоб зовсім змінити його. Чи так я кажу?

Червоноармійці навколо буйно висловлювали своє сквалення і згоду...

— І нічого нас тут держати.

— Скінчили-бо все, — додав похмуро сусід, — а раз скінчили, нема козака, значить, і по домах. Чого тут мокнути?

— Однаково, братці, вдома будемо, та, може, воно не скоро, а треба б тепер... Тепер треба, бо — весна, он вона, оранка настала, а хто там без нас оратиме?

— Вірно... Звісно... Правильно, хлопці...

— Тому й вимагати нам треба, — продовжує підбадьорений промовець, щоб скінчили негайно всю канитель та відпустили, а не відпустять, ми самі підемо...

— Гайда, хлопці, до командира...

Всі враз заворушилися, схопились на ноги. Купка давно вже обросла слухачами, перетворилася в густу юрбу.

— І нічого там розводити — сказати йому рішуче, що йти, мовляв, нікуди не хочемо, а робити нам нічого, бо, мовляв, на селі робота є...

Обличчя грали недобрими, злими бажаннями. Наливались гнівні очі. В голосах — сліпа, дика погроза, буйне обурення, в поривах — готовність заявити зараз же ділом, зброєю, кулаками про своє велике невдоволення. Юрба вже невгамовно шуміла, не було в ній окремих промовців, яких слухали б інші. — кожний намагався і поспішав перекичати другого, бурхливо доводив своє, повторював трохи іншими словами те, що за хвилину сам почув від сусіда. Яка-небудь летуча чутка, яке-небудь окреме, враз підхоплене повідомлення, фраза, слово, — все це перебріхували, плутали, переінакшували в одну мить... Юрба кипіла чимраз більшим обуренням і протестом, — тепер її особливо підбурювали повідомлення про формування в Верному окремої киргизької бригади. Її, бригаду, справді формували; було вже скликане не одне засідання в цій справі, були суворо розподілені всі обов'язки між різними особами й установами, — бригада зростала у нас на очах. Командир її, Сизухін, раз у раз повідомляв про нові поповнення: область оповістили широко, послали в різні кінці, по кишлаках, агітаторів, вони закликали киргизів вступати добровольцями до першої кавалерійської бригади, і з усіх усюд великого Семиріччя сходилися вони на конях, хто мало, хто добре озброєний. Бригада зростала у нас на очах. Спочатку тільки добровольці. А згодом і мобілізацію оголосили. Це був дуже серйозний, ризикований крок. Дуже свіжий ще був у всіх у пам'яті 1916 рік — тоді царський уряд пробував провести мобілізацію націоналів, і в відповідь спалахнуло поголовне повстання.

Ану, як і тепер мулли, баї, всілякі провокатори роз'ятрять населення, піднімуть його відгукнутись на цю мобілізацію так само, як відгукнулось воно чотири роки тому.

Але цього не трапилось. До мобілізації поставилися так, як

ми й самі хотіли: без протесту, без ускладнень, без ознак повстання

І як тільки чутки ці про мобілізацію та про утворення киргизької бригади дійшли до семиріченської армії, — сполошилась вона, затривожилась, запротестувала, почала кидати погрозами:

— Нам — зброю віддай, а киргизові — візьми, будь ласка... Щоб він нами правив? Щоб він за 1916-й чуба нагрів? Ні, красно дякуємо, а зброї ми не дамо...

— Але ж, товариші, серед нас, в армії, хіба мало киргизів?

— Це інша річ — цей киргиз звик, поруч з нами.

— І ці звикнуть, котрих збираємо.

— Е, ні, не обдуриш, — буде, брат, і так натерпілись ми від вашого обману... А киргиза не озброюй... Бо — не треба йому зброї. Нащо? Кого тут стріляти? Спізнилися, — ми вже самі докінчили, а треба буде, то і знову... без помічників упорамось.

Армія хвилювалась всіма цими чутками — і про близький похід «на ерманський... поляка бити...», і про хлібну монополію, про озброєння киргизів, про створення киргизької бригади. Купками, юрмами, цілими батальйонами і полками заявляли своє обурення, підступали до своїх командирів, ставили їм всілякі вимоги, ультиматуми. Вони, командири і комісари, присиляли до нас жахливі телеграми, по прямому проводу обіцяли всіляке лихо, характеризували свої частини як приречені на повстання...

Становище, справді, набирало загрозливих форм. Але що ж ми могли вдіяти, крім того, що робили, віддавши боротьбі з цією грізно навислою небезпекою свої сили, використавши до останньої можливості кожного хоч трохи придатного працівника?

Мутаров уже скоро поринув з головою в роботу обласного військкомату; Верчев сів у політвідділ, там була і Ная; Рубанчик і Йона працювали зі мною; Гарфункель виїздив до Пржевальська; Альоша Колосов вирував у себе в партійній школі, а Палін з Альвіним затримані були в Пішпекці, де заварилось велике діло навколо Джіназакова. На цьому ділі теж можна було скрутити собі в'язи, — воно, розгорнувшись, могло потопити нас у повстанні, тільки з іншого боку, воно могло стати початком нової національної ризанини.

От які складні, грізні були обставини!

— Хто коло апарата?

— Я, Альвін. Слухаю.

— Стрічку обірви, візьми з собою. Тобі доручається разом

з Поліним відповідальна справа. Залишайся в Пішпеці і звідти керуй. В разі потреби держи зв'язок зі мною, з Верним. Одержано розпорядження з центра — придивитись ближче до роботи комісії Турцвику по допомозі киргизам-біженцям шістнадцятого року до Китаю. На чолі цієї комісії стоїть Джіназаков. Є підстави думати, що він роботу провадить помилково, а може й злочинно. Додержуй якомога більшої обережності, пам'ятай гостроту національних відносин, вияви максимальну тактовність — твоя найменша необачність може мати великі, тяжкі наслідки. Про кожну зміну обстановки повідомляй негайно, інформуй про хід роботи, передавай здобутий матеріал. Докладні інструкції надсилаються додатково...

Приблизно такими словами повідомили ми Альвіна про нову його роботу, на яку повернули його з півдороги назад до Пішпека. Тоді докладно я і сам не знав ще про цю справу. А справа була ось у чому. Діставши надзвичайно широкі повноваження від Турцвику, Джіназаков рушив на Семиріччя зовсім без ніякого організаційного плану допомоги біженцям-киргизам. Він не подумав навіть з'явитись в обласний центр, у Верний, де було б корисно налагодити зв'язки, домовитись з усіма керівними органами, раніш, ніж братись до такої відповідальної, неболілої, важкої справи, як оселення кількох десятків тисяч перемучених, зголоднілих біженців на місця колишніх їхніх кишлаків. Адже ці місця були вже зайняті чи зрівняні з землею, сплюндровані, спалені під час кривавої сутички шістнадцятого року. Треба було їх, ці десятки тисяч, не тільки посадити на землю, на жиле місце — треба було допомогти їм одразу ж завести якесь господарство, чимсь їм усім зайнятись, дати якийсь, хоч би поганенький реманент, не дати вмерти з голоду, — поставити, словом, на працю. Щоб все це зробити, треба було йому, Джіназакову, їхати до Верного. Він цього не зробив. Роботу почав одразу з Пішпецького повіту, — кружляв там по кишлаках, їздив на Токмак, а до центра обласного не заглядав понад місяць. І, цілком зрозуміло, допомоги від області не мав ніякої. Кому ж і чим стали б допомагати, коли не знали до пуття — чого він приїхав і як робить?

А справа йшла у нього так. Приїздить до стану біженців або куди-небудь у кишлак, скликає громаду, виголошує промову:

— Я ось приїхав сюди допомагати вам... Я, Тіракул Джіназаков, можу вам дати і мату, і хліб, і на старі місця вас усіх посадити... Де ваші кишлаки? Де ваша худоба, ваші гірські отари? Нема нічого: все відібрав російський селянин. Він прогнав вас, киргизів, з землі, він знущався з вас у 1916 році і тепер не хоче віддати вам украдене добро. Але я, Тіракул Джіназаков, допоможу вам все це повернути, бо маю я таке

право і таку силу — я примушу їх це зробити. Вам тепер, киргизи, настала воля. Вам, киргизи, треба тепер створювати свій уряд, бо область Семиріченська — це ваша земля. Понаїхало тут всякого люду сила-силенна, але земля ця — тільки киргизька, а тому геть звідси всіх, і нехай самі киргизи управляють своєю землею... Я вже дав такий наказ, щоб за чотири тижні всі селяни звільнили землю, яку відняли вони шістнадцятого року. Однаково — зорали її чи ні. Коли наказ такий дав я, Тіракул Джіназаков, це мусять виконати. Тепер підходьте всі, хто в чому має потребу, ми складемо списки і будемо вам роздавати — я все вам роздам, що маю. Тіракул Джіназаков зробить для вас добре діло!

Коли перекладачі переказували Альвіну про такі провокаційні промови Джіназакова, у нього волосся ворушилось на голові, і спочатку, не довіряючи перекладачам, він навіть не писав мені про ці промови Джіназакова. Лише пересвідчившись кілька разів, що це так, він усе розповів, як воно є. Виходила справді грізна картина.

З одного боку обласні центри всіляко прагнули зберегти в цьому році якнайбільшу площу заораної землі, з другого боку — Джіназаков тепер же, через двадцять-тридцять днів гнав з цих земель хліборобів.

Крім того, горючий національний матеріал готовий був і без того кожну мить спалахнути — так гаряче розпалаялась атмосфера, а тут ще голова цілої комісії провадить безрозсудну, смертельно небезпечну пропаганду.

А хто він сам, Тіракул Джіназаков? Чи вірити, чи ні, але всі говорили про нього одне: батько Тіракула — багатющий манап, що й до цього часу перебував десь у межах Ауліє-Атинського району. У нього були величезні отари овець, найбільші косяки коней, і жив він так, як належить справжньому манапові: оточений багатством, раболіпством, паскудньою зграєю дармоїдів, що ласі пожити чужим коштом.

От у такій атмосфері і виріс Тіракул. Певна річ, серед народу жила ще пам'ять про нього, як про нащадка багатого, знатного, могутнього роду. І коли тепер Тіракул, роздаючи всяке радянське добро, жодним словом не згадував про радянську владу, а підкреслював лише те, що ось він, Тіракул Джіназаков, дарує їм усе, що треба, — серед темної неосвіченої маси зміцнювалась упевненість:

«Ага, от вони, манапи, і допомогу нам надають. От хто — манапи допомагають нам у скрутну годину. А тому: хай живуть манапи, наші заступники й оборонці!»

Це так і було.

І цю фатальну, надзвичайно дику впевненість Тіракул не тільки не розвіював — навпаки, він зміцнював її кожним новим

своїм виступом. Маса киргизька хвилювалась, кипіла обуренням... Проти кого? О, якби тільки проти куркульні, проти своїх гнобителів, проти загарбників і грабіжників!..

Ні, маса киргизька, чимраз більшою розпалалась ненавистю і гнівом проти кожного чужинця. Це було дуже грізно. Це було зловісно. І загрожувало лихом у близькому майбутньому. Ми тоді ще ніякого поняття не мали про кінцеву мету Джіназакова. Ми дещо відчували, дещо припускали, але певно сказати не могли нічого: збивав з пантелику його відповідалний високий пост. Сумнівались, але й вагались у своїх сумнівах. І лише потім, коли розкрив він карти, згодом, коли ми оглянулись назад, — усе стало ясно. І кожний крок його набрав свого змісту.

Але тепер — тільки вуха нашоростили та очі прояснили: пильно почали стежити за кожним його рухом.

Телеграми з Пішпека щодень грізніші.

Шовіністична пропаганда Джіназакова виходить за всякі межі, — вона провокує повстання і нову різанину. Вся робота комісії тільки для годиться: Джіназаков провадить безсоромно підготовчу роботу, — він готує повстання...

Джіназаков домагається того, що цілі кишлаки вступають до комуністичної партії, але це «комуністи», звичайно, тільки про людське око, йому треба скрізь (легально й нелегально) встановити національну більшість, — для того він і добивається запису до партії цілими кишлаками, тільки про людське око, і по-своєму, звичайно, пояснюючи «комунізм»: у вас, мовляв, будуть величезні отари, косяки коней, ви житимете сито, жирно, спокійно, скрізь будуть тільки «свої», — це була нова, Джіназаковська «комуна»...

Де тільки можна, він знімає з постів усіх працівників-націоналістів без достатку для того підстав, а декого арештовує адміністративним порядком.

Довідавшись, що Альвіну з Паліним доручено контрольну роботу, відчувши небезпеку, Джіназаков ужив всіляких запобіжних заходів, — до фактичного контролю намагається не допустити, напускає туману на всі свої дії, організувавши, нарешті, за нашими товаришами постійне стеження...

Ці телеграми створювали нервовий настрій, змушували цілком природно припускати, що в цій справі можливі найнесподіваніші ускладнення: в таких глухих нетрях, як семиріченські, тут всього можна сподіватись.

Кружляючи по Токмацькому й Пішпекському районах, старанно уникаючи обласного центра, Джіназаков, нарешті, прислав сюди якогось представника.

Він, цей присланий, почав був поводити себе задирибо,

посварився з обласним ревкомом і земельним відділом — поставив усім цілу купу ультиматумів.

Довелося скликати спеціальне і екстрене засідання і в ревкомі, і в земельному відділі, гасити незгоди, мирити ворожі сторони, поставити справу так, щоб ця суперечка, скандали й ультиматуми ніяк не відбилися на нещасних сорока тисячах біженців, що чекали допомоги. З великими труднощами, шляхом всіляких взаємних поступок, шляхом скрупульозних коментарів до кожного пункту, до кожного кроку тої і тої сторони добились того, що згадали, — а може, це тільки здавалось, — найгостріші суперечності. Незабаром чекали сюди Джіназакова.

Це один представник, навіть ціла комісія працювала від його імені в Пржевальську. Долітали відомості, що робота її проходила в таких самих формах. Пам'ятаю, провадили роботу і в Джаркенті — словом, щось подібне до роботи начебто й було, але все це йшло хаотично, випадково, зовсім не погоджено ні між собою, ні з діями обласних і навіть повітових органів влади. Навманья. Так здавалося, коли дивитися на справу його як на допомогу біженцям-киргизам.

Але не навманья і не наосліп йшла вся ця робота, коли вірити повідомленням, що день у день прилітали до нас від пішпекських товаришів.

Я ще й досі не бачив в очі обласного військового комісара Шегабутдінова. Він із загном киргизів у 60 чоловік поїхав до Пржевальська. Там тепер працював представник Джіназакова; товариші з Пішпека повідомляють, що у Шегабутдінова з ним встановились найтісніші взаємини.

І раптом, такий збіг — Шегабутдінов присилає телеграму: «Висилайте негайно в моє розпорядження мусульманський батальйон III Інтернаціоналу».

У цьому батальйоні сімсот п'ятдесят — вісімсот стрільців. Коли вміло керувати — це сила.

Радимось: хто такий Шегабутдінов? Навіщо йому цей батальйон?

Ті, хто знає його, кажуть, що хлопець він добрий, але слабоза характерний і політично не дуже розвинений, — коли спритно, вміло натиснути на нього, він може й похитнутися. Навіщо йому може бути потрібний батальйон? Може, і справді для важливої, потрібної справи. А може... Чорт його знає, що там діється. І всі оці тривожні телеграми з Пішпека примушують нас бути особливо сторожкими:

— А що, коли це — мобілізація сил? Може, там, у районі Пржевальська й Токмака (адже туди їздив і сам Джіназаков!), збирається ударний кулак?

— Ні, ні. Краще утриматись.

І ми повідомили:

«Міркування стратегічного характеру не дозволяють в даний час перекинути батальйон мусульманський до Пржевальського району...»

Незабаром прискакав сам Шегабутдінов — засмаглий, весь у пилюзі, просто з дороги прибув він до мене. Хлоп'яга — кремезний, з височенними грудьми, довгими, здоровенними руками, весь тугий і мускулястий, одягнутий у захисне. Кругла голова міцно сидить на багровій жилавій шиї. Чорнявий, чорнобровий, чорновусий, голить густу бороду. Років йому під тридцять. Типові східні очі: густо насичені жагучим блиском, швидко міняють привабу усмішку на гнівний погляд. Він не дивився одверто й просто в очі, — це нашорошувало. Та вже через півгодини можна було сказати, що це, по суті, «хлопець-друга», у якого за міцними й непокірними на погляд словами, руками і думками криється безодня сумнівів, нерішучості, внутрішньої слабосилості, непевності, вагань... Досить було в першому-ліпшому питанні, хоч би просто для спроби, поставити йому два-три зустрічні запитання чи заперечення, і він починав вагатися, сумніватися, відступатися, вишукувати хоч яку-небудь щілинку, через яку можна було б згідністю і непомітно відповзти, відмовитися від висловленої думки, але так, щоб це було непомітно. В його маслянистих очах густим олов'яним шаром раз у раз перебігала розгубленість, туманила їх, затеплювала ніяковістю, стрибали тільки нервово і поквапно перелякані чоловічки, показуючи, що в мозку так само поквапно стрибали тепер у нього суперечні думки.

На Шегабутдінова впливали чужі слова, він піддавався їм, особливо, коли ці слова говорилося авторитетно і поважно. Перше, що його в таких випадках охоплювало, — це недовір'я до своїх власних слів: він поспішно починав сумніватися і відмовлятися. Перша розмова переконала в одному: якщо і може він бути небезпечний, то лише через непорозуміння; його треба взяти під організоване керівництво, не спускати з очей, — тоді він буде один із найкращих. Так згодом і було.

Шегабутдінов розвивав неймовірну енергію в роботі, ставився чесно, серйозно, дбайливо до кожного доручення, до кожного чергового завдання, уболівав за його невдачами, радів, як дитина, з його успіхів. І як товариш, — був один з наймиліших, один з найщиріших серед тих, з ким доводилось зустрічатись будь-коли в житті. Але все це згодом.

А перший час і Шегабутдінов у нас був під підозрінням. Особливо після того, як одразу заявив про своє незадоволення з приводу відмови нашої і повернув розмову на киргизьку бригаду.

— Ви формуєте бригаду?

— Формуємо.

— Вам, значить, потрібні киргизи? Агітацію треба серед них провадити, кликати, так чи ні?

— Ну, звичайно...

— А хто у вас на чолі стоїть? Сизухін? Хто такий Сизухін? І чому Сизухін? Я вам неодмінно рекомендую поставити мого близького знайомого — Бікчурова. Оцей дійсно зробить діло!

Пропозицію поки що ми відхилили.

Чорт його знає, які в нього думки: але, може, і справді гадає справі допомогти. Коли так — чудово. І навіть є великий сенс у всьому тому, що він пропонує, — це і справді зручніше було б і краще, про це треба подумати, де з ким можна порадитися, декого слід запитати, але... Але встають знову і знову ці тривожні телеграми з Пішпека, живо уявляється Пржевальськ, де разом з джіназаковським представником був і Шегабутдінов, куди він викликав мусульманський батальйон... І тепер він наполягає на чолі цілої бригади поставити свого найближчого співробітника і товариша!

Ні, ні, краще з цим заждати, обдивитись уважніше, дбайливіше зважити...

В «Білоусівських» номерах, де всі ми живемо, в окремому номері — квартира начальника охорони міста. Виходжу в якійсь негайній справі, відчиняю несподівано двері: он як! І долі, і на диванах, на ліжку — в різних позах лежать незнайомі люди в чудових барвистих халатах, з відгодованими, породистими обличчями, поважні, з жирними товстими шиями, заплавленими очима, і плямкають губами або вищатать дивно незрозумілі слова. Почувається загальне збудження. Видно, що публіка не з «простих», очевидно, вельможна, багата, киргизька верхівка — баї, манапи.

Серед них — Юсунов. Він лежав на канапі, піднявши догори ноги, попихував цигаркою, слухав поривчасто-верескливу нервову розмову в кутку. Побачивши мене, живо скопився, ніяково задріботів назустріч, взяв під руку і вивів із номера, нашіптуючи поквалпно якісь безглузді слова.

Одне до одного: це знову наводило на сумнів. Навколо щось діється незрозуміле. Раз у раз чуєш і бачиш несподівані картини, які тільки більше й міцніше стверджують основні припущення і підозру: відбувається внутрішня глибока організаційна робота, про яку одні знають чудово, а інші беруть у ній участь, може, і несвідомо, самі того не розуміючи, не знаючи, не догадуючись про основну, кінцеву мету...

Ну, чорт його знає, що діється! Не давали спокою сумніви. Крім того, довідався ще, що в цього начальника охорони міста,

крім наших «Білоусівських» номерів, у місті ціла квартира. Навіщо йому і тут і там?

Сьогодні в комітеті партії серед інших питань повідомили:

— Відзначено жахливе зростання національних загострень. Атмосфера розпалюється надзвичайно швидко. Можна сподіватися раптових ускладнень. В одному селищі Пржевальського району селяни мали велику сутичку з мусульманським населенням і кінець кінцем роззброїли всю мусульманську міліцію. Треба вжити негайних заходів: звістки тривожні. І нічого не могли придумати нового: насторожили тільки всі повітові комітети, наказували не послабляти, — навпаки, підсилювати пропагандистську і агітаційну роботу по кишлаках, станицях і селах, запобігати своїм втручанням можливим ускладненням, впливати всякими способами на особливо неспокійні райони і окремі елементи... Сил у нас нема ніяких. Допомогти районам не можемо. І все-таки на чолі з Гарфункелем відрядили туди, у Пржевальський район, невеличку комісію.

Через кілька днів надійшли повідомлення, що все обійшлося без збройної сутички, хоч селяни і настроєні були надзвичайно войовничо, хоч і очевидно було, що хтось їх настирливо, уперто під'юджує на криваву різанину. Забігаючи вперед, можна сказати: через малий порівняно час після цієї поїздки, відразу ж після верненського заколоту в цьому самому районі Пржевальського повіту, де працювала тепер наша комісія, спалахнуло повстання. На чолі стояв Меньшов. За якісь злочинства трибунал ув'язнив його, але під час верненського заколоту втік, сховався у Пржевальському районі і підняв тут озброєне селянство, нацьковуючи його на киргизів, придумуючи різні приводи і причини: то засилля киргизьке, то удавані розбої, крадіж худоби...

І сам в одному районі з помсти зайняв у киргизів усю худобу. Це було трохи пізніш. Але і тепер почувався великий неспокій. Назрівали події. Душив гарячий подих близької грози.

Обласні центри працювали повним ходом. Щоправда, не було широко розгорнутого, строго продуманого плану, не було чітких перспектив, до пуття не знали, що і як треба будувати, не було потрібної економії ні в силах, ні в засобах. Семиріччя переживало ще якусь початкову стадію — приблизно те, що центр залишив позаду наприкінці вісімнадцятого або на початку дев'ятнадцятого року. Робота йшла самопливом. Потреби вискакували одна за одною — і одна за одну важливіші, складніші, терміновіші.

Невеличка купка відповідальних партійців зовсім надала з ніг в непосильній, запаморочливій роботі. І не було навіть строгого розмежування функцій: в партійному комітеті частогусто вирішали те, що «по правилу» треба було вирішати в ревкомі. І у нас, в управлінні уповноваженого, обмірковувалось і вирішувалось іноді те, що заскочило випадково з партійного комітету. І навпаки. Але працівники всі ті самі — вони в ревкомі, вони в партійному органі, вони скрізь. Де зберуться, там і рішають. Зразу. Поспіхом. Справа не чекає. І за нас ніхто не зробить. Робота перепліталась до такої міри, що важко було розібратись, кому що належить, кому що слід робити.

А діла тьма-тьмуца. Тут ще надійшла нова грандіозна кампанія — на серпень призначено всетуркестанський партійний з'їзд, а на вересень — радянський. Треба було негайно створювати свої обласні з'їздовські комісії, зрушити глухе, сонне болото провінції, розбуркати напівсонних і в той же час — ох, як пильно стежити, щоб вони спроронку не наробили дурниць, а то й непоправного лиха.

Комісія обласна, комісія по повітах, волостях, об'їзди безмежної Семиріченської області; безпосередне, на місці, проведення підготовчої роботи. Полетіли інструкції, розпорядження, поради секретні й несекретні, відкрилась нова і численна серія засідань, нарад, всіляких зборів.

В обласному комітеті партії не лишилося майже нікого. Якось сиділи й думали:

«Кого б посадити, щоб хоч трохи працював постійно?»

Запропонували одного, підраховували — виявилось, що на ньому три справи. Промацали другого — на цьому чотири. Всіх перебрали по пальцях, точно встановили навіть, кому скільки часу лишається на чай, на обід, розщепили день на години і переконались, що кожному по горло роботи. Нема людини! Хоч би одного — і одного не знайшли. Що ж ухвалили? Приперли «непротивленця» Горячева і впрягли його, сердешного, бувати щоденно в обкомі по дві-три години. Промовчав. Погодився. А на ділі вийшло, що і йому не щодня щастило бувати. Постійного працівника не було. Всі справи обкомівські вирішали спільно, гуртом. І поки обмірковували та вирішали — справа йшла. А як тільки треба було запровадити постанову в життя — нікому, ніколи.

Тимчасом посувалася з Китаю голодна, гола, безпритульна армія біженців-киргизів, осідала, де трапиться, хвилювалася, не одержувала й не бачила того сподіваного, заради чого поспішала сюди: притулку, житла, підтримки. Того, що робили для цієї вимираючої армії бідарів, було недосить. Потрібні були ще якісь допоміжні заходи. Надумали і організували тиждень добровільних зборів. І на це відрядили людей, тобто прикинули

роботи тим самим, перевантаженим і без того. Розпочали широкую кампанію в пресі, розхвилювали, розтривожили семиріків. І, треба сказати, результати були непогані: тиждень дав відчутні наслідки. Це було вже близько до червневих днів. І незабаром, під час заколоту, цей самий тиждень зборів дуже закидали нам семиріченські куркулики:

— От, мовляв, про киргизів дбаєте, і так і так допомагаєте, а з нас тільки й знають, що деруть продрозкладку!

Але про це потім. Це тільки до речі.

Коли випливала і вискакувала справа якась дуже гаряча, цілком зрозуміло, що ми свою увагу звертали на свій бойовий орган — семиріченську «Правду». І газета в цих випадках завжди шкутильгала на обидві ноги: розбуркати її було дуже важко, — вона ніколи не встигала за повсякденною нашою гарячою роботою, давала різні загальні, розпливчасті статейки, передруковувала дещо з «Правды» московської, дещо з «Бедноты». Вирішили натиснути і в цьому пункті. Постановили в обкомі: передати її до видання політичного відділу дивізії. І, дивна річ, ожила газета, посвіжішала, той же самий обком зауважив і відзначив це не пізніше, як через тиждень. Тільки не пошастило нам, не встигли, та й сил зовсім не мали для того, щоб освіжити пресу «провінціальну». А от там уже справді становище було «кричущє». Десь, чи то в Джаркенті, чи то в Пржевальську, в місцевій газетці писака писав:

«Вищезазначений декрет особисто написав сам громадянин Ленін...»

Ми так і ахнули, що в радянській газеті, у нас — навіть Леніна не наслідились назвати «товаришем»!

А то ще краший випадок був, солоніший: в Пішпеці «до світлого христового воскресіння» якась організація випустила листівочку, присвячену, очевидно, безпритульним дітям. І там писалось:

«До такого великого свята ми повинні подарувати дітям червоне яечко — подбати за них...» і т. д. і т. д.

Листівочка, так би мовити, надзвичайно виховавча!

Всього не охопиш, — не охопили ми і цю ділянку праці — друковане слово. Все, що могли зробити, — це почати самі більше писати. І хоч писання це йшло похапцем, і між ділом, — якась користь, проте, була від нього.

Гнітило особливо те, що в практичній роботі наші радянські органи з усіма справами неприпустимо спізнялися. Безплановість почувалась, давалася взнаки щодня і на кожному кроці. Перебороти її, перемогти за такий невеличкий строк ми не мали сили. Тільки почали якусь справу — глядь, строк її вже давно минув. Взяти хоч би ту саму справу з переділом землі, ач який вибрали час слухний! Надумали переділяти в

квітні, коли люди добрі (та й недобрі) в поле на роботу вже виїхали!

І ще тут одне велике діло дошкулило нам відчутно. На Семиріччі, особливо в повітах, близьких до Китаю, як відомо, засівають багато опійного маку. Зловживань, спекуляції тут — тьма-тьмуща. Опій звичайно скуповують китайські купці і везуть через кордон до себе. Тепер-ось, пізно навесні, поля опійні давно вже і густо були засіяні. Всі кинулись на прибуткову статтю. Був випадок в Джаркенті: один «комуніст» в своєму власному господарстві ушкварив під опій не мало, не багато — аж... п'ятнадцять десятин! В той же час звідусіль лунали протести: вимагали опійні поля переорати під хліб, бо восени, мовляв, опієм не прогудуєшся. Було чимало і таких випадків, коли поля такі нищилися самочинно, і на місці опію «переможці» самі поралися коло пшениці. Треба було і тут щось робити, робити негайно — опійні поля треба було зберегти, а одночасно і не дати вивозити опій до Китаю.

Відрядили людей і на цю справу, деяких відіслали в повіти. Утворили там повноважні комісії, що брали на облік весь засів і збирали його організовано на користь державі, лише невеликий процент залишаючи спекулянтам-підприємцям. Спійна кампанія теж завдала клопоту. Скільки самого листування і розмов з Ташкентом витримали! З опієм знов-таки мало не проспали всі строки. Пригадую і такий випадок — все на ту саму тему.

Якось одного разу під час засідання ревкому — шум, грім, виск, лайка...

— Що таке, в чому річ?

— Підійшла до ревкому юрма схвильованих жінок — члени «товариства вдів».

— Чого лаються?

— Інваліди землю у них відбирають...

— Як відбирають? Яку землю?

Виявилось, що це саме товариство вдів десь за містом мало свої ділянки землі. Обробили їх, зорали. Все як слід. Тимчасом відповідні органи ці самі ділянки подарували інвалідам; ті напали на вдів з усією властивою семиріччам-інвалідам енергією (до речі сказати, під час заколоту вони з захопленням підтримували бунтівників і проклинали радянську владу). Зчинилося сум'яття. Вдови — до ревкому. Інваліди слідом за ними.

Виявилось, і тут вчасно справи зробити не встигли і не змігли, дотягли до останнього моменту. А коли вже всі строки минули, вдарило розпорядження: від вдів одірвати частину землі на користь інвалідам! Таку збили бучу, що ледве втихомирили.

Це все випадки. Окремі штрихи. Ясно було одне, що негайно, жодного дня не зволікаючи, треба будувати роботу за строгим, наперед продуманим планом. Тут-то ми й розпочали серію так званих «зимових нарад»: скликали не раз і не два всі обласні комісаріати, заслуховували їхні доповіді про поточну роботу, вимагали від них розроблених планів на майбутнє, зважували свої сили й можливості, брали на увагу властивості Семиріччя, в якій мірі може допомогти центр, погоджували всі ці окремі плани, — з весни так будували справу, щоб не сісти на мілке зимою. Тим-то й наради свої звали «зимовими», — більше думали про зиму. Всі ці наради дали наслідки: кінець кінцем виразно постав перед нами і намітився загальний план, почали ліквідувати випадковість, викорінювали систему самопливу, роботу від нагоди до нагоди. І разом з цією роботою йшло по області переміщення військових частин.

Насамперед відривали полки від «рідних» місць, де вони дуже швидко розкладались, — перекидали з повіту в повіт; крім того, було вже відомо, що дивізію (чи всю, чи не всю) доведеться взагалі перекидати з меж Семиріччя. По шляхах її руху будували харчові пункти, пункти медичної допомоги: в деяких полках лютував тиф і погрожував захопити всю дивізію, всю область. Та деякі повіти вже й тепер усі покотом лежали в тифу, — взяти хоч би Лепсинський і Копальський. В цих місцевостях населенню, розореному дворічною громадянською війною, треба було давати негайну допомогу. Там працювала наша спеціальна комісія на чолі з Кравчуком. Але, незважаючи ні на що, селяни часто клали на вози нужденне своє добро і рушали сюди, до Верного, в центр, з далекою надією одержати потрібну допомогу. Ці біженці разом із своїм горем і нуждою везли й тиф. Треба було спинити цю стихійну навалу на центр і, значить, ще напруженіше й швидше підсилити допомогу на місцях: самих лише заборон тут замало, це ясно було всім. І знову, знову відривали працівників від центра, гнали їх до Копало-Лепсинського району. Мобілізували все, що могли. Верненський потік зменшився, вщух. Але, зустрічаючись в дорозі з полками, біженці насичували і їх своїм розпачем, своїми нещастями збуджували, обурювали... Проти кого? Та проти кого ж можна було обурювати, як не проти радянської влади! Атмосфера розпалювалась. Ставала щодня гарячішою. І не було змоги погасити її.

Червоноармійці самі поривались до рідного житла. Весна тягнула їх до землі.

— Де ти, вихід? — кликали і питали ми. І відповідали — він тільки в одному — ще дружніш, ще пильніш працювати; ще суворіше привчити себе дорожити кожною хвилиною і так її використовувати, щоб краще не можна було; пильно стежити

за областю, не спускати її з ока, ані на мить! Так багато підступило небезпек, так тяжко замкнули нас в кільце тривоги й небезпеки, загрози близької грози і діла, і нужди, і дільця, і нуждочки — все, і велике, і мале, — так зімкнулося кільце, що розірвати його можна тільки величезними зусиллями.

Так дружніш за роботу!
І працювали бадьоро.

Шість тисяч чоловік полоненої білої армії збились у Верному. Під боком тримати цей горючий матеріал було небезпечно. Тиснула дуже житлова криза — ніде було розміщати. Дали наказ по області: новим поселенцям заборонити в'їжджати в місто без крайньої потреби. Жителям Верного, що зв'язані з містом випадково, мають господарство по селах та станицях, було наказано, щоб забирались додому і виїздили на місяць постійного мешкання. Але й це не допомогло.

Серед полонених теж лютувала пошесть тифу. Зростала погроза. Пригадали Актюбінський фронт, де біла армія подарувала нам у свій час тисячі тифозних і прискорила тифозну драму повольських губерній. Доклали всіх сил на те, щоб зачинити двері перед близьким уже лихом. Підняли на ноги і військові і цивільні установи, на спільних засіданнях розробляли загальні плани боротьби, підраховували знову й знову свої сили і об'єднали в міцну ударну групу весь медичний персонал. Бракувало народу, бракувало лікувальних, медичних засобів, — билися в злиднях, як риба об лід. Коли неймовірним напруженням сил пощастило послабити небезпеку, спеціальним наказом по дивізії і області відзначили напружену роботу медичного персоналу. І було за що: працювали справді не покладаючи рук.

Серед полонених, по казармах, водночас вели політичну роботу. Пам'ятаю одні дуже багатолюдні збори, де ми виступали з доповіддю про становище, про громадянську війну, її причини, про фальшиве становище трудового козацтва, яке було втягнуте в боротьбу своїм офіцерством і яке виступало проти селян, проти киргизького населення. Білі офіцери стояли осторонь, слухали жадібно все, що говорилося, і на жовтих, нервових обличчях можна було бачити, що боялись вони в ті хвилини козацького самосуду.

Величезна юрба полонених козаків, що стояла навколос, ревла від шаленого захвату, бурхливо виливала свій протест, кляла-проклинала ошуканців — своїх недавніх вождів, — за те проклінала, що ніколи вони не говорили всієї правди, вигукувала привітальні радянські заклики, кидала шапки догори, клялась, що ніколи вже не дасть обдурити себе, що готова

тепер, коли все стало ясно і зрозуміло, готова тепер із зброєю в руках боронити радянську владу. Виступив старий козак:

— Ми нічого цього не знали, брати-козаки, що нам кажуть тепер більшовики. Знали ви чи ні?

І натовп заклекотів, заухав:

— Ні! Нічого не знали! Знали, та не те... Обдурювали!.. Все брехали!.. А...а...аа...га...

Настрій був такий, що стихійно міг вибухнути кожної хвилини.

— І я не знав нічого, старий дурень, — промовив старик, чухаючи потилицю.

Всі, що стояли поруч, розсміялись, і за гучним їхнім сміхом інші нічого не розчули.

Загули. Хотілось їм знати, чого сміються.

— Як сказав? Що сказав? — кричали позаду.

— Дурень, кажу, — крикнув старий.

— Хто дурень? — ще гучніше ухнули звідти.

— Я...

Тут уже розреготалися всі. Настрій швидко змінився. Розрядилась напруженість. У цій атмосфері довір'я до нас, підвищено співчутливого настрою, немовби зникали рештки недавньої гострої ворожнечі.

— Нам що казали? — провадив далі старий, коли вступ і регіт. — Нам говорили, що всі станиці наші спмандровані доценту, що землі наші всі повідбирані, а родини козаків перебиті або розігнані по чорних роботах...

— Всі говорили! Правильно! — відгукнувся йому натовп.

— І знову не діло, — продовжував козак, — знову обман, бо наші сім'ї приїхали тепер до Верного і кажуть, що живуть, як жили. (Дізнавшись, що в Верному багато полонених, козацькі родини, особливо з близьких станиць, справді поспішали тоді до Верного і всіма способами намагалися пройти до казарм, передавали записки тощо. Ми цьому не дуже-то перешкоджали, хоч і встановили суворий контроль всім запискам і розмовам.)

— Наші сім'ї, — говорив старий, — нічого бога гнівити, дуже не скаржаться, а тільки нас до себе дожидають, щоб працювати, значить... От що!..

На звістку про роботу, натовп захвилювався, зарокотав жваво, — прорвалася давня приглушена нудьга за землею, за сім'єю, за працею...

— І тепер нам кажуть, що відпускати будуть по станицях... Так... Відпускати... Щоб робили ми, а не воювали... То де ж той розбій, про який нам говорили? Хіба так розбійники роблять, щоб відпускати нас по станицях?

Знову вибух захоплення, оглушливі крики, буйний потік радісного хвилювання.

Справді, була у нас постанова, щоб полонених, старіших за тридцять років, розпустити по домах. Коли їм про це сказали — можна уявити, як зустріли козаки цю давно ждану звістку!

За старим говорили ми:

— Товариші козаки! Вже будемо тепер звати вас своїми товаришами, бо — які ж ви нам вороги? Будемо товаришами по роботі, по спільній важкій роботі, на яку кличе нас радянська держава. Досить війни, досить ворожнечі! Ви зрозуміли тепер, куди й до кого потрапили. У вас уже нема більше до нас недовір'я, що було до цього часу. Цей старий козак вам розповів свої думки — нам краще за нього не сказати. Тридцятирічних і старших ми відпустимо по станицях...

Далі не дали говорити. Швидко зімкнулась, кинулась до центра, до ящика, де ми стояли, багатотисячна юрба. Ледве не збила, не згребла під себе в якомусь дикому, надзвичайному захваті. Кілька хвилин, як у вихорі, закрутилось людське море голів...

— А...вва!.. Ура, ура!.. О...о...у...у...у!..

— Цих відпустимо, — говорили ми далі, — а інших частину пошлемо на зрошення Чуйської долини, частину візьмемо до себе в Червону Армію: служили ви білим генералам, послужить тепер трудовому народові, послужить радянській владі...

— В армію! В армію! В Червону Армію!

І треба тут же сказати: коли почали згодом записувати їх червоноармійцями, лишилось добровольцями чимало і таких, які мали право зараз же іти по станицях — вони на ділі хотіли довести, що послужать радянській владі...

Виступив з промовою представник офіцераства. Йому спочатку не дозволяли говорити — грізні крики заглушали слабкий його голос.

Коли стало тихо, він сказав:

— Ми воювали — це правда. Але воювало ж усе козацтво — то, ясна річ, що воювали й офіцери. Ми бачимо тепер і самі, що тут прийняли нас добре: не сподівались, правду кажучи, цього. Все думали, що йдемо на розправу. А розправи нема. Ніяких нема випадків, щоб з нас знущалися. І потім — усім офіцерам дали амністію. Ми й на це не сподівались... Ви от кажете, що офіцери обманювали...

— Обманювали! Обманювали! — закричав натовп.

— Може, і правда, — продовжував офіцер, та мало що там було...

— А як розстрілювали?

— А як шмагали?..

— А як випитували та мучили — кажи!!!

Множились погрозові крики-запитання, шалено летіли одне через одне. Знову ось-ось вибухне козацький гнів, хлюпне через край, і жертви неминучі.

Ми знову вискочили на ящик:

— Товариші козаки! Не час зводити нам старі рахунки. Правда все, що говорите ви про обман офіцерський, але вам же це самим наперед і наука. А ми тепер офіцерів теж беремо в роботу: одні в армії ж у нас почнуть працювати під нашим контролем, а інші... Серед них же є люди вчені — техніки, агрономи, — та чи мало хто? Цих ми заберемо на господарську роботу, вони допомагатимуть нам у земельному відділі, в раднаргоспі — всім буде, що робити.

— Правильно! На роботу!!! — відгукнулась дружно і співчутливо юрба.

І частину офіцерів було потім виділено, розбито на групи і відіслано по різних радянських установах. Під час заколоту і це ставили нам за провину.

Другу частину офіцерства мобілізували на технічну військову роботу, а решту, особливо тих, хто працював у контррозвідці, поквалились передати особому відділові на допит, щоб промацати їх.

Після цього пам'ятного багатолюдного мітингу, навівши настрої полонених, ми все-таки ні на хвилину не спустили їх з свого пильного ока. Полонених у казармах навмисно перемішали з різних полків, так що один одного вони не знали. І в цю масу послали певних своїх хлопців, доручивши їм не тільки провадити роботу, але й пильно стежити за зміною настроїв, викликати полонених на одверті розмови і точно вияснити роль та питому вагу кожного білого командира, характер його роботи, а зокрема — виявити випадки звірства, розправ, жорстокостей. Довідувались і про «надійність» у минулому кожної білої частини. Одним словом, за короткий час мали про полонених наших точне і повне уявлення. Чоловік тридцять козаків ми допустили до себе, в партійну школу, і треба було бачити, з яким запалом, з яким жадібним інтересом ухопились вони за науку. Завідувач школи говорив потім, що ці новачки стали чи не найкращими учнями.

Так потроху — то в армію, то по домах, по лазаретах, на чуйські роботи, в школу, по радянських органах — ми розподілили поступово всю цю шеститисячну армію своїх недавніх ворогів.

Центральною постаттю серед полоненого козацького офіцерства був Бойко. Я запросив його до себе. Років йому було, ма-

буть, сорок два — сорок п'ять. Високий на зріст, стрункий, гарно збудований. Поводиться з великою гідністю. В розумних очах застиг глибокий сором за свою безпорадність, свідомість приниженого свого становища, може, жаль про неудачу, — хто його знає, про що він думає, за чим тужить?

На спокійному суворому обличчі відбиток упевненості в своїх силах, напружена стриманість і сум, сум... За чим? Я пробую збагнути, зрозуміти. Бачу, як він насторожився і стежить за кожним словом, начебто потрапив от у безвихідну пастку: і хоч куди поткнися з цієї пастки, скрізь розставлені чіпкі, липкі тенета: найменша необережність — і ти заплутаєшся в них, пропадеш...

У втомленому, важкому погляді його темних очей бачиш, як дорого коштує йому цей полон, скільки позаду лишилося тяжких, безсонних ночей, скільки тривог пережито і побоювань, і туги, туги від своєї невдачі...

— Ви Бойко?

— Так.

Він не сказав «так точно», як говорили в таких випадках інші офіцери. Він цей тон вважав, очевидно, для себе принизливим, вирішив виявити максимум самостійності, незалежності думки, сміливості.

І я насторожився разом з ним. І чим обережніше він добирав слова, чим довше робив паузи, все обдумуючи і зважуючи заздалегідь, тим менше сподівався я викликати його на одвертість, але й тим більше зростала охота домогтися цього хоч би що.

Насамперед, попросив його сісти. Сів обережно, неначе і тут боявся якоїсь каверзи: не провалитися б куди!

І все не зводить очей з мого обличчя, стежить за словом, за тоном, за поглядом, усмішкою, за кожним моїм рухом, намагаючись зрозуміти і зловити — в якій мірі здатний я бачити його нутро, за словами розуміти його потаємні думки; в якій мірі знаю і розумію все те, про що кажу; де межа, грань у моїх словах між простою, звичайною цікавістю і казуїстичним, хитрим допитом і випитуванням, де грань у словах моїх між фальшем і щирістю? Він стежить за мною напружено і знає, що бачу, розумію це, і тому стає ще обережнішим, ще підозрілішим.

Один одного ми розуміли добре: хто кого перехитрить?

Дивлячись Бойкові в розумні чорні очі, я дедалі більше переконувався, що тут, у розмові з ним, зовсім не потрібна ніяка особлива меткість, непотрібна «спритність рук і обман зору», непотрібна зовсім і найменша спроба до фамільярності, будь-яке замилювання очей словами — він, очевидно, чуткий і відразу замкнеться на всі замки, на всі засуви.

З ним треба інакше — одверто!

Нашвидку поставивши кілька запитань, кажу йому:

— Я вас запросив поговорити, а коли хочете, й порадитись про всілякі справи. Не дивуйтеся з того, що я хочу і поради-тись: цілком вашим словам я, звичайно, вірити не можу, та ви й самі добре це розумієте, чому не можу.

Він ледве нахилив голову на знак згоди та так уже й сидів, похиливши голову.

— Ну, так, — підтвердив я його рух головою, — в схованки гратися не будемо. Ви один з вождів білогвардійського війська. Ви зовсім недавно потрапили до нас у полон.

— Здались, — зронив він крізь вуса.

— Ну, так, здались, — повторив і я за ним. — І який же був би я дурень, на ваш власний погляд, коли б сьогодні ж цілком почав вірити вашим словам, чи ж не так, га? Як ви думаєте?

Він помовчав кілька секунд, нічого не відповідаючи, а потім:

— Я вас слухаю...

Він не хотів відповідати на запитання.

— Словом, — продовжував я напролом, — факт взаємного у нас з вами недовір'я і підозри — цілком нормальне, природне, неминуче явище...

Я зачекав, чи не скаже він чого.

Але він не ворухнувся.

— Тим-то і ваша настороженість нітрохи мене не дивує. Навпаки, балакучість і розв'язність — якби у вас вони, понад сподівання, були, примусили б мене самого замислитись: яка їм ціна? У вашому становищі бути надто розв'язним — це або виявити своє розумове убозтво, або короткозорість, може, навіть придуркуватість, або самозневагу, щось подібне на підлецування, жебрання. Кажу грубо — даруйте мені. Але так ближче до справи. І вірте, не вірте — бачив я вас на мітингу в казармах, бачу тепер — на мою думку, нема у вас одних згаданих мною талантів. Тим-то я і розмовляю з вами одверто.

Він підвів голову, подивився мені довго й пильно в очі.

«Бреше чи не бреше?» — гадав, очевидно, Бойко. Не знаю, що він знайшов у моєму погляді і на обличчі, але раптом здалося мені, що становище змінилось якось на краще. Значить, ставку на одверту розмову поставлено правильно.

— Ви у нас в руках, ви — керівник білої армії. Воєнна обстановка, певна річ, з різних приводів дозволила б нам і з вами особисто і з інших багатьох що зробити безкарно. Ми не зробили нічого — ви це бачили. І не з особистої доброти не зробили. Я вас цілком щиро хочу запевнити в тому, що це наша загальна радянська лінія поведінки: якомога безболізно, зовсім безкровно усувати всі небезпеки і суперечності. Одразу

цьому, звичайно, ви повірити ніяк не повірите. Але, їй-право, ви в цьому переконаєтесь, коли поживете і попрацюєте з нами більше. І тоді ви згадаєте мої слова.

Він все мовчав. Погляд уже давно відвів від мого обличчя і знову нахилив голову.

— Ми коли от говорили там, на мітингу в казармах, — продовжував я, — певні були, що слова наші приймуть за чисту монету. Ми більше говорили про працю, про те, як далі працювати. Це головне — працювати! За роботу, за мирну працю ми й воювали. Іншої мети боротьби у нас же нема. Я з вами хочу порадитись тепер, в якій мірі можлива спільна робота наша з офіцерством. Ну, і з вами, зокрема. Чи справді, ви перейшли до нас з чистим серцем? І потім — як козаки? Що вони, розійшовшись по станицях, справді здатні забути все і стати до роботи? Чи можна чекати ускладнень? Чи їх не можуть збити, потягти за собою, знову підняти? Аденков ось з рештками пішов до Китаю, — чи він не зможе знов і знов притягти до себе козаків?

— Гадаю, ні, — відповів він немов знехотя.

Відповідь була наче вимушена.

— А чому ні?

— Не підуть, — сказав Бойко. — Втомились.

— І тільки? — здивувався я. — Ну, а коли спочинуть та сили знову наберуться?

— І тоді не підуть.

— А тоді чому?

— На землю осядуть. Знудьгувались. Вони ж, знаєте, як тужать за землею!

І він знову глянув мені в очі, — тепер у погляді було щось нове, чого не було тоді, коли глянув він уперше. А в голосі звучали такі нотки, неначе от сам він, Бойко, глибоко тужить за землею, за працею.

— Звичайно, тимчасом і ми дрімати не будемо, — кажу йому, — розкачаємо земельний відділ, допоможемо козакам устоятися, зміцнити, це само собою. І політичну поведемо роботу...

— Ну, тим більше, — підтвердив Бойко.

— І все-таки є сумнів... Все-таки сумнів. І він буде нам весь час заважати в роботі. Треба зробити так, щоб зовсім ніяких сумнівів — розумієте?

— Розумію, — відповів він ясно і впевнено.

— А ви можете бути дуже корисні, знаєте це?

— Я? — здивувався Бойко.

— Саме ви. Адже серед офіцерів ви найпопулярніша людина. Та, мабуть, і серед козаків. Вам вони вірять найбільше і до голосу вашого дуже й дуже прислухаються, особливо ті, що тепер у Кульджі, в Китаї...

— Можливо...

Він розгладив вуса, і мені здалось, що злегенька усміхнувся, зрозумівши до чого веде моя мова.

— Ви широко перейшли? — руба поставив я питання.

— Так.

— Без будь-яких застережень?

— Так.

— Значить, можна зробити висновок, що ви нам допоможете в усьому...

— В усьому? — спитав він. І враз спохватився. — Т... так, але перша вимога, щоб честь моя не потерпіла.

— На вашу честь ми не зазіхаємо. Але ми з вами щойно говорили про те, як би з найменшими труднощами і безкровно ліквідувати нам усе лихо на Семиріччі... В Китаї кілька тисяч козаків. Вони кожду мить можуть знову вдертися в область, і що ж тоді: знову війна? Знов на місяці й на роки злидні та руїни? А чи не краще нам вжити звідси таких заходів, щоб вони здалися без боротьби? Почати роботу?

Він пильно стежив за мною і, очевидно, хвилювався.

— Могло б так бути: ви, скажімо, і ще два-три впливові офіцери, яких там добре знають, звертаєтесь до них з відозвою, закликаєте скласти зброю. А одночасно пояснюєте, що всі ті розмови про звірство більшовиків — нісенітниця і наклеп?

— Це можна, — погодився він зовсім несподівано.

Такої поспішної згоди я ніяк не сподівався, і мене це трохи спантеличило, — як зрозуміти цей крок. А втім, що ж тут може бути?

— Ну, і добре, — поспішив я. — Пишіть. Пишіть все, що думаєте. Від серця. Потім ми з вами прочитаємо разом, — може, дещо і згладити треба... Але це потім, потім, разом обміркуємо...

— Згода. Я наавтра ж принесу...

Обличчя його тепер було зовсім спокійне. Він ждав, очевидно, інших запитань, іншої розмови, — тієї розмови, якої так не люблять полонені офіцери: Чому воював проти радянської країни? Чому біле командування було про нього доброї думки і діставав він нагороди та відзнаки? Чому так жорстоко поведився із своїми солдатами? Де і скільки розстріляв більшовиків? і т. ін. і т. ін.

Але цих запитань йому не поставлено. Він заспокоївся. Зникали рештки недовір'я і недоброзичливості. Запитав:

— А з нами ви як?

— Га з центра, — кажу, — ще нема точних вказівок, що робити з офіцерами. Але ми тут вже самі дамо вам роботу. Тут будете, з нами, у Верному...

— Я б у станиці хотів побувати...

— Побувати? На якийсь час?
— Поки на час...
— Ну, що ж, це, мабуть, з певною умовою, можна буде зроби-
ти. Я поговорю, скажу вам... Ну, а про відозву як ви думає-
те: буде толк?
— Буде, — сказав він просто, упевнено.
— Підуть?
— Козаки? Підуть. Їм тільки довідатись, що тут не
чіпають, — підуть...
— От це — діло. Тоді, — кажу, — і до роботи можна взя-
тись як слід, коли зникне остання погроза...
— Тільки, знаєте, — сказав Бойко, — ви все-таки скажіть
своїм, вони іноді — тее...
— Що?
— Декого посадили... А за договором нашим, у Копалі,
цього начебто не повинні робити. І потім траплялись випадки —
роздягають.
— Де це? — здивувався я.
— Там, на місці. Мені переказували. Це дуже обурює проти
вас.

І він розповів кілька випадків, назвавши частини і потер-
пілих. Я обіцяв йому, що все це розслідуємо.

Бойко попрощався і пішов, очевидно, цілком задоволений
розмовою.

На ранок він приніс відозву. Крім нього, підписав тільки
один — вважали, що цього буде досить. В деяких місцях дове-
лось залишити трохи неясну термінологію, бо коли взяти за-
надто напрямки, в козацькому стані це може справити якраз
протилежне враження.

Ось що говорилося у відозві:

*Відкритий лист до братів-козаків колишнього білого командування,
що здалося в місті Копалі*

Брати козаки! Багато хто з нас утік у 1918 році з Семиріччя до
Китаю, в зовсім чужу нам державу як духом, так і життєвими умовами;
тоді багатьом довелось дуже побідувати. Ми кинули господарство, кинули
своїх рідних, але це була не наша воля, не наше бажання. Семиріченський
фронт виник з тих же причин, як і інші фронти, але, безперечно, поси-
лився він через дії перших партизанів-командирів, дії яких нині засуджує
Радянська влада. Дії колишніх партизанів-командирів примусили деякі
станції стати на оборону своїх особистих і майнових прав, через що і за-
гострилась братовбивча громадянська війна, яка тривала на Семиріччі два
роки і забрала чимало кращих молодих сил, яким вже нема повороту;
але ж буря революції пройшла не в самому тільки Семиріччі, а по всій Ро-
сії, тільки хвиля її до нас докотилась пізніше, ніж у центрі, бо ми за-
надто відірвані від центра, отже і цілком зрозуміло, що й війна у нас
закінчилася пізніше, ніж на багатьох інших фронтах. Щоправда, під час
революції було чимало жертв, але ці жертви були неминучі, як і в усякій

революції, не ми перші, не ми й останні переживали й переживаємо цю історичну подію.

В той час, як у центрі Росії і почасти в Туркестані життя налагодилось і почалась робота по ліквідації економічної розрухи, ми в Семиріччі провадили ще братовбивчу війну. Знову повторюємо, що це через нашу відірваність. Але ось, нарешті, і до нас докотилась ця хвиля — прагнення порядку.

Ми, що були в місті Копалі, коли до нас приїхала делегація від Червоної Армії з пропозицією здати зброю, — ми, правду кажучи, поставилися з великим недовір'ям до тих відомостей про становище в Росії, в яких тепер уже пересвідчилися, а ще з меншим довір'ям, що ставлення особисто до нас змінилось і що вони прийшли до нас не як вороги, а як брати. Ось, коли вирішили на другий день питання здати зброю, то багато з нас, коли червоне військо увійшло вже в Копал, затаївши дух, чекали: «Що з нами буде?» Але нічого з нами не було. Нас партіями відсилали до Верного, де ми всі в даний момент і перебуваємо. Козаки старші за 30 років розпущені на роботу по своїх станицях, а до 30 років — мобілізовані.

Багато офіцерів вступило на службу в Гавриловці, в Карабулаці і Верному.

Може, багато з вас поставлять питання: «Чому ж так різко змінилось в Семиріччі ставлення до нас, козаків, коли ще не так давно (яких-небудь півроку) на нашу адресу посилали погрози?» Річ ось у чому: в даний момент центр подбав і про нашу країну і прислав своїх революційних діячів — досвідчених, що бачили, як налагодилось життя в центрі і в Туркестані, і вони вжили всіх заходів і вживають, щоб якомога швидше налагодити нормальне життя, відбудувати господарство, а також і врегулювати відносини між селянами, козаками і мусульманами.

В даний час у Верному почав працювати Козачий відділ з самих лише козаків, і він вживає найнегайніших заходів, щоб вяснити: які потрібні кошти на відбудову зруйнованих козачих господарств, а поки що, як одноразову допомогу на задоволення найважливіших потреб, просить великий аванс. В даний час наші, здавалося б, колишні вороги, а тепер брати-селяни, інакше до нас ставляться, ніж у 1918 році, в чому знов-таки не їхня була провина, а провина тих, хто хотів розбрату між нами і ними.

Настав момент забути все минуле. Помилались як та, так і друга сторона! Час почати нове дружнє життя і спільними зусиллями створити добробут країни. Дальша ж війна загальмує відбудову господарства: це мусить нам'ятати кожний.

До вас, брати козаки, звертаємося ми, що разом з вами пліч-о-пліч боролися проти Червоної Армії: забудьте все, що призвело до війни, і прийдіть на свої старі місця, почніть нове, тихе життя, йдіть сміливо і не бійтеся, що хто-небудь буде мститися і карати. Нема цього, нема і не буде.

Правда, що і тут життя не таке-то й спокійне, звичайно, винятки є, і, може, будуть поодинокі помилки і проступки, але проти них радянська влада бореться найрішучішим способом.

Отже, брати козаки, забудьте все, складіть зброю, як склали її ми. Ідіть до нас, і ви не помилитеся, повіривши нам.

Колишні: Командир Приліїського полку

Військовий старшина *Бойко*

Командир Алатовського полку

Військовий старшина *Захаров*

Надрукували ми його в своїй «Правді» і, крім того, наготували цілу купу листівок. З полонених козаків вибрали спеціальну делегацію — послати в Кульджу до білих козаків. Дали нашим делегатам інструкції писані й неписані, вручили цю купу листівок-відозв, зв'язали їх, делегатів, круговою порукою з тими, хто залишився, особливо з тими, хто їх висував і рекомендував, перевірили в особому відділі їхню благонадійність і відіслали.

Крім того, дали їм на руки силу листів для білих козаків від жінок, батьків, братів, дітей... На ці листи (їх, певна річ, переглянув особий відділ) ми покладали особливо багато надій, — такі вони були зворушливі і переконливі, так наполегливо благали припинити боротьбу і так ясно свідчили, що нема більшовицьких звірств. Делегація поїхала.

А незабаром виявились і наслідки цієї кампанії — козак самоплавом пішли з Китаю до Семиріччя. Даремно Щербаков видавав накази то грізні, то ласкаві: рештки білої армії розклались, козак поодинокі і партіями йшли до Верного.

З полоненими поки що справу скінчили. Козак і офіцери були розподілені. Тепер, через кілька років, — не знаю, чи правда цьому, — почув я, що Бойко все-таки не втримався, постав проти радянської влади, його піймано й розстріляно.

Чи ж дивно, що в ті роки на окраїні, такій глухій і далекій, як Семиріччя, не все гаразд було і в нашій партійній організації? Пролетаріату промислового тут мало, майже зовсім нема. Місцева біднота темна і забита віковим гнітом, смердючою експлуатацією. Куркулики-колонізатори — погані кандидати в більшовики. Приїжджа «культурна» частина населення — то чиновники, то торговці, то згінкля, обивательська інтелігенція. Звідки ж бути, з чого родиться «залізній когорті революції»? Але партія існувала. І були в ній такі хлопці, що ними пишались могла сталена більшовицька армія. Але таких — одиниці. А більшість, партійна маса була значною мірою випадкова, невтримана, малосвідома. Для характеристики візьmemo кілька перших-ліпших фактів.

Перекинути якого-небудь партійця з одної роботи на іншу без його особистого бажання — це ціла подія. Для цього треба багато наполегливості, клопоту, погроз, обіцянок, гарантій. Інакше-бо:

— Піду з партії!

Якось задумали редактора обласної газети перевести на роботу до трибуналу. Обговорювали в комітеті партії, обласному ревкомі, визнали, що, крім нього, в даний момент нікого іншого відповідного нема. Сказали йому. Уперся. Нагадали знову. Від-

мовляється. Наказали. Не йде. Що тут вдієш? Викинути? Але він сам попередив події: подав заяву... про вихід з партії!

Це редактор обласної газети! Так би мовити, керівник у деякій мірі громадської думки всього Семиріччя! Ну, звичайно, мотивував, доводив, клявся у вірності ідеям, партійному комітетові, клявся своєю переконаністю і т. ін. і т. ін. А з партії все-таки пішов:

— Не згоджуюсь!

Потім був якийсь Лавриненко — чи не секретар Верненського повіткому. Наробив таку силу гидоти, що потрапив до трибуналу, його судили і... присудили до розстрілу. Партійна організація з приводу вироку зняла таку бучу, що можна було подумати, ніби вона обстоює якогось-небудь славетного борця революції. Лавриненка розстріляли. Після нього лишилося ціле багатство, на ті часи на кілька мільйонів карбованців.

Присудили в Джаркенті одного комуніста до кількох місяців тюрми або замість цього заплатити два мільйони карбованців. Суму було поставлено просто неймовірно. І проте він вніс її готівкою.

Комуністи-джаркентці засівали десятки десятин опію, торгували з Китаєм, наживали капітали.

Торгівці в партії — взагалі на той час у Семиріччі явище звичайне.

Пам'ятаю, викидали з партії таких, які люто били жінок, були справжніми звірами в родинному житті.

Місництво і семиріченський шовінізм були неймовірні:

— Семиріччя для семиріків! — ось гасло, що його явно висловлювала або потай плекала величезна маса семиріченських комуністів.

Чого ж тут дивуватися, коли така маса в критичні моменти, в ті дні, коли треба було виявити особливу витримку, стійкість, свідомість, виявлялась гнилою, ні на що не придатною.

Ось ліквідовано Семиріченський фронт. Почали армію частково розпускати додому: тридцятирічних і старших — в першу чергу. Комуністи залишаються на місцях! В усякому разі, до спеціального розпорядження. Та ба: партіями почали відхрещуватися від своєї приналежності до більшовиків, аби тільки негайно ж додому. Розробляли різні резолюції, вимоги, постанови. Цю благодать посилали до Верного. Ставили ультиматум. Навіть «цвіт» партії, вищі комісари, і ті почали палітати на Верний із своїми вимогами негайно розпустити.

Ми видаємо накази один за одним:

— Сій! Зупинись! Не розбігайся!!!

А тимчасом в обкомі постановили провести двадцятипроцентну мобілізацію нових сил і послати їх на зміну втікачам або тим, що збирались утекти. Коли про це довідалися в полках —

трохи замовкли. Заждали. І багато хто дждався змін. Але багато партпубліки і розлетілось, відхрестившись на віки вічні від партії.

От на цьому випробуванні ми побачили особливо наочно, що навіть на партійну частину армії твердо покластись не можемо. В дні випробувань вона може опинитися не з нами. Саме тоді і виникла думка — перш за все, якомога скоріш пропустити хоч би через найкоротші курси якнайбільше партійців. Тримісячна партшкола, двотижневі курси російською і такі самі національною мовою — от вона, хоч малесенька підмога! Питання з навчанням стало як бойове й ударне. Альоша Колосов узявся до роботи із запалом — йому доручили. І по полках, по бригадах затарабанили тривогу. Але не було, не вистачало сил — тут наше головне лихо.

Тимчасом з полонених мадьярів, австрійців і німців утворили «роту інтернаціоналістів», готуючи хоч яку-небудь надійну силу про всякий випадок. Комуністів верненських об'єднали в комуністичний батальйон. Партійна школа теж дещо важить і до того ж наполовину озброєна.

Коли підраховували сили, виходило кілька сотень начебто вірних, більш-менш надійних бійців.

Готувались. Бачили і почували, як насуваються грізні події. А центрові, Ташкентові, раз у раз бубоніли про свою безпорадність, про брак надійної, справді своєї збройної сили. Але що ж він міг зробити, чим допомогти?

«Ці три частини (тобто рота, комбатальйон і партшкола), — писали ми центрові в травневій доповіді, — мають бути в нових можливих ускладненнях нашою підпорою».

Події йшли на нас немінуче — їхній гарячий подих ми відчували ще за місяць до біди. Вжити заходів? Захід тут тільки один: силі протиставити силу. Це й поспішали зробити. Але з поганого тіста, мабуть, не спекти доброго хліба!

«Військо Семиріччя, — писали ми в тій самій доповіді, — що складається з місцевих жителів, козаків і середняків, являє собою хуліганську, страшенно полохливу банду, яка зарекомендувала себе в боях надзвичайно мерзенно. Їхня звичка ставити всілякі ультимативні вимоги одразу була б знищена, якби ми могли протипоставити силу цій банді. Для всього Семиріччя було б цілком досить мати шість-сім тисяч центрального війська, щоб відбити будь-яку охоту у куркулів проявляти себе героями дня і бути постійною погрозою мусульманському населенню. З такою військовою силою неймовірно важко проводити всілякі заходи, а особливо мобілізацію транспорту, збирання фуражу тощо, бо по всьому Семиріччю у червоноармійців свати і куми, у яких вони, певна річ, нічого не хочуть брати і мобілізувати... Проти цього явища боротися майже

неможливо. І оскільки в нас не буде надійної підпори — свідомої збройної сили, остільки всі наші плани приречені на невдале виконання. Теперішнє дезертирство червоноармійців із зброєю в руках тільки ще більше зміцнює дух і сміливість цих «скандалів». І до того ж озброєне все куркульське селянство і козацтво, а голими наказами їх не роззброїти...»

Або от, кілька рядків перед цим, як ми атестували свою армію:

«За радянську владу семиріченські частини борються лише остільки, оскільки у них є незгода з козацтвом і мусульманством; але сподіватися, що ці червоноармійці будуть надійною підпорою радянській владі, особливо під час погіршення національних взаємовідносин, ні в якому разі не можна. Червона Армія Семиріччя являє собою не захисницю радянської влади, а погрозу мусульманству і почасти козацтву, і ладна в кожную хвилину, всупереч всяким наказам свого командування, кинутися стихійно і помститись мусульманству за пам'ятний 1916 рік...»

І своя і не своя. В такому драматичному сусідстві нам залишатись було б далі з кожним днем небезпечніше... Національний розбрат стояв неминучою погрозою. Джіназаковська робота тільки поглиблювала його, наближала момент розв'язки.

І раз у раз грізніші та тривожніші з Пішпека телеграми Альвіна. Йому, мабуть, цілком очевидно, куди йде і куди веде джіназаковщина:

- Триває уперте національне цькування...
- Нас джіназаковці мають за ворогів...
- Відносини загострюються...
- Викривальні документи надходять безперестанно...
- Одержано нові докази...
- День у день все що-небудь подібне...

Найважливіші телеграми Альвіна слово в слово передаємо Ташкентові. Іноді додаємо свої міркування, — вони спокійніші, вони тільки припущення. А самі справжні пішпецькі телеграми палкі, тривожні, насичені безпосередньою, близькою, неминучою небезпекою. Так буває завжди: тому, хто стоїть близько коло подій, що розгортаються, вони здаються і більші, і важливіші, і небезпечніші, ніж тому, хто їх не бачить, не відчуває, знає про них тільки із звітів. Нам у Верному вони здавались дрібнішими, Ташкентові ще дрібнішими, а коли дізнавалась про них Москва — о, якою, мабуть, дурницею здавались вони, яким малесеньким епізодом на фоні грандіозних загальних подій... Грімими громи польського фронту, кипіла боротьба на врангелівському... Що значили якісь дождикання в далекому Семиріччі, за горами, на окраїні?

І Ташкент надіслав нам пораду:

— В гарячці все вам здається більшим!

Він був і правий і неправий. Він багато чого не взяв тоді на увагу. Він до пуття не розрізнив пішпецьких телеграм від верненських і однаково думав про ті і про ті. Це обурило нас, але сперечатись часу не було, докір залишили поки що без відповіді.

В Ауліе-Ата жив якийсь Карабай. Родова давня ворожнеча поставила його на ножі з джіназаковським родом. Коли довідався Карабай, що особлива комісія в Пішпеці розслідує діяльність Джіназакова, прийшов до Альвіна і спочатку скромно, а потім все гостріше й гостріше лаяв джіназаковський рід, і особливо самого Тіракула:

— Батько Тіракула — злодій. Він нажив своє багатство з конокрадства. Він грабував усіх навколишніх киргизів, і коли ви заберете у нього косяки коней і отари баранів, — киргизи вам скажуть спасибі... Тіракул такий самий, як і батько... Комісія повинна заарештувати Тіракула... А я дам документи, з яких ви побачите, що за людина Тіракул, які він брав хабарі, який жорстокий до киргизів Тіракул Джіназаков.

Альвін прислав Карабая до нас у Верний. Ми довго говорили. Звичайно, ані словечком не прохопились про політичну частину питання, про те, що готує, мовляв, Тіракул Джіназаков киргизьке повстання... Тільки хотіли відібрати у Карабая обіцяні документи. Але на руках у нього нічого не було. Відіслали його назад до Ауліе-Ата. Згодом частину матеріалів він передав до комісії.

На прикладі з Карабаєм ми ще раз побачили і переконались, як тут на ґрунті споконвічної родової помсти можуть люди піти на все, на наклеп, на вигадки.

— Треба бути сугубо обережними!

Такий висновок зробили ми з розмови з Карабаєм.

Зовсім несподівано приїхав до Верного Джіназаков. Поки він там ганяв по Пішпецькому і Токмацькому районах, його спустили з ока і останніми днями не знали, в якому напрямі він поїхав.

Мене повідомили:

— Щойно приїхав Джіназаков, хоче бачитись і говорити. Чудово. Жду. Він увійшов.

Легеньке чорне сукняне пальто. Ширококрилий чорний капелюх. Нагадував одягом чи то журналіста, чи то адвоката. Чорноволосий, стрижений коротко. В шілінках — чорні ниточки очей. На губах, бороді — чорне поле, весь кругом чорний, як жук. Скинув капелюх, простягає руку через стіл:

— Здрастуйте, товаришу...

— Здрастуйте. Щойно приїхали?

— Так, щойно приїхав... І до вас — поговорити про нашу справу... Наша справа дуже погана, товаришу... Дуже погана наша справа...

— Чим же погана?

— Нам не дають працювати. Кругом заважають... Ми хочемо робити, а нам не дають, ми хочемо інше робити, нам і іншого робити не дають... Радянські органи не слухають, і ваша комісія не слухає... Нам нічого не дають робити.

І він почав довго, докладно говорити, як дбає він про поміч киргизам, як працює «двадцять чотири години на добу», а нічого не виходить, як селяни забрали всі землі в киргизів і не хочуть вертати їх назад...

— Ви нас все вважаєте за шовіністів, нам скрізь говорять, що ми шовіністи... а це тільки не розуміють...

— Та хто ж вам це говорить? — питаю його.

— Всі кажуть...

— Ну, а все-таки?

— Та всі кажуть...

Я від цих загальних розмов все намагаюсь повернути мову на роботу, яку він провадить, хочу вияснити план, який у нього є, визначити перспективи, можливості роботи і бачу, — нема в нього нічого, працює наосліп, від нагоди до нагоди...

— Вам, — кажу, — треба було б справу свою починати з обласного центра, спочатку домовитися з усіма обласними комісаріатами, виробити загальний правильний план, і тоді вони вам в усьому подали б допомогу, а то поїхали по кишляках, а тут нічого про вас і не знають. Це була організаційна помилка...

— А навіщо комісія? — спитав несподівано.

— Яка комісія?

— Ваша... Та, яку ви призначили в Пішпекі. Навіщо вона?

Я йому поспішив пояснити, що до Ташкента дійшли відомості про те, начебто окремі члени його комісії зловживають своїми повноваженнями. Ташкент занепокоївся і просив нас обслідувати справу тільки для того, щоб спростувати ці злісні чутки, довести, що джіназовська комісія працює, мовляв, добре і правильно...

Він дивився на мене хитро і недовіркою під час всієї розмови. Але після цього пояснення заспокоївся і навіть висловив явне задоволення з приводу того, що Ташкент його оберігає.

— А ви де зупинили б? — спитав я несподівано.

— Я... я... на... Черкенській вулиці.

Він зніяквів, і видно було по обличчю, що бреше, до відповіді не підготувався.

— У Павлова... — поспішив він поправитись, називаючи домовласника. — Я скоро переїжджаю на іншу квартиру, — для чогось ще кинув наздогін.

Поговорили кілька хвилин, попрощались. Особий відділ швидко встановив, що ні Черкенської вулиці, ні Павлова, значить, там домовласника нема.

Навіщо він обдурив мене?

В цей час прибіг посланець Джіназакова і повідомив, що той уже переїхав на іншу квартиру...

— Що за швидкість? — здивувався я.

Потім переказали нову звістку:

— Джіназаков тяжко захворів, ліг у постіль і, мабуть, кілька днів не встане з ліжка, так що турбувати його не можна.

Все це було зроблено по-дитячому смішно. Цілком очевидно, що все тут цілковита вигадка, і Джіназакову треба було щось робити — або тут, або вибравшись за місто.

Особий відділ став стежити. Так минуло кілька днів. Слідкували, хто до нього ходить, чи не ходить він сам куди.

Хвороби, звичайно, не було ніякої — того ж дня бачили його на ногах. Але стежили, очевидно, невміло, — Джіназаков про це довідався і незабаром виїхав знову до Пішпека. Затримувати його не було поки що достатніх підстав. Тільки до Пішпека дали знати про виїзд.

Телеграми Альвіна стають чимраз тривожніші і, нарешті, одну одержали вночі:

«Справи нашої комісії майже закінчені. Незабаром можна було б виїхати — таку силу зібрали викривального цілком правдивого матеріалу. Але виїхати не можна. Небезпечно. Джіназаковці за нами пильно стежать. По всіх усюдах стоять їхні агенти. Ми майже безсилі. Частина ревкому, трибуналу, а мабуть, і ЧК — з ними: там багато працює джіназаковців. Нам переказали, що дев'ять чоловік з нас намічено до знищення... Що робити? Відповідайте негайно...»

Так, що тепер робити? Начдив і начособвідділу негайно примчали на нараду. Схопились всі наші хлопці — вони на ногах, ладні працювати, а роботи буде на цілу ніч, до ранку. Всі спішно шифрували предовгу телеграму Ташкентові з викладанням обставин справи. Просили відповідь на запитання:

— Як бути тепер, коли найменший необережний наш крок в цій розпаленій атмосфері може дати найтяжчі наслідки? Тут кожний захід проти Джіназакова може бути оцінений як початок національної боротьби, як прояв насильства над киргизами... Як гляне на це населення, як глянуть на це в Турцвику, як поставляться місцеві партійці-киргизи?

Словом, кроки надзвичайно відповідальні.

Ми добре розуміємо, що питання з Джіназаковим далеко не тільки наше місцеве питання, — воно виходило за межі Се-

миріччя. Як бути? — запитували ми Ташкент. І — не знаємо чому, чи то спохвату, чи то не розібравши діла, — звідти прислали убійчу відповідь:

— Робіть, як знаєте, тільки пам'ятайте, все лежить на вашій персональній відповідальності.

Тут не стримав себе — відповів Ташкентові зло, ущипливо, з докором. Просив не підкреслювати «персональної» відповідальності, бо вона сама собою зрозуміла:

— Не погроз хочемо, а поради!

І в другій телеграмі звідти дійсно було повно «порад» — щоправда, зовсім загальних, — про обережність, про потребу брати на увагу факт родової ворожнечі і т. ін. і т. ін., але все ж це була «лінія».

Не дочекавшись цієї відповіді, що з'явилася тільки на другий день, ми самостійно вжили ряд заходів: по-перше, домовились *принципiально* про потребу арештувати Джіназакова. Момент арешту погодити і взаємно про нього один одного сповістити заздалегідь, якщо ми будемо в різних місцях. По-друге, рано-вранці начособвідділу сам їде до Пішпека і там особисто керує всією справою ліквідації джіназаковщини.

Послати на поміч яку-небудь збройну силу не можна — нема у самих. Вирішили передати в його розпорядження кавдивізіон і батальйон піхоти, що стояли в Пішпеці. Викликали до проводу начальників цих частин і повідомили, що вони переходять в розпорядження Кушина...

Так працювали всю ніч, а рано-вранці Кушин виїхав до Пішпека. Тоді ж послали ми Альвінові шифровану телеграму:

«Будь обережний насамперед — на кожному своєму кроці, в кожному слові.

Військову силу тримай міцно в руках, але до самого крайнього моменту і думати не думай пускати її в діло, не допускай першої сутички: пам'ятай, що сутичка ця — початок великих подій.

Коли доведеться арештувати — вживи всіх заходів (збори, листівки, відозви, засідання, накази...), щоб ці арешти не справляли враження насильств над киргизами — злі язики поспішать пояснити їх саме так; вживи запобіжних заходів.

Весь час пам'ятай родову ворожнечу і в стосунках з тими, хто дає відомості, будь пильний і недовірливий...

Нарешті, про день і годину арештів повідом завчасно, щоб ми тут погодили свої дії...»

А наші дії були такі:

I. Як тільки дізнаємося, що в Пішпеці момент вистиг, арештуємо джіназаковців у Верному і даємо розпорядження про те саме в Токмак. (В Джаркенті доведеться з арештами хоч-нехоч заждати — там нема на кого покластися.)

II. Всі обов'язки, які лежали на джіназаковській комісії, негайно передати обласному ревкомові, про що оголошуємо в

пресі, без тривоги, без спеціальних роз'яснень, скажемо тільки про самий факт передачі, зазначивши, що це диктується необхідністю.

ІІІ. Коротко про те, що станеться, повідомимо Турцвик, висвітлимо справу, як вона є, і попросимо вказівок на дальшу роботу.

ІV. У верненській і пішпецькій пресі оголошуємо про те, що сталося, вказавши на ряд певних, встановлених зловживань джіназаковців — цим покладемо край здогадкам, чуткам, гадкам, наклепам і паніці.

V. Швидко поширимо відозву до населення, закликавши його до спокою і порядку, відзначивши потребу тісної і дружньої спільно з нами роботи.

Так підготувались ми до справи. Джіназаков, дізнавшись, що Кушин у Пішпеці, раптом виїхав звідти до Верного. Ми не знали, як розцінювати його приїзд. Відновили стеження. Були напоготові. Кілька днів, два-три, минуло в тривожному очікуванні. Ми знали, що Кушин облавою їздив у гори, знайшов там якусь зброю.

Наближалось. Розпалялось. Ось-ось ударить!

Потім телеграма:

«Перехоплено посланця до Джіназакова. У нього відібрано папір, в якому написано:

«Згідно з вашим наказом, гвинтівки і патрони приготовлено».

Цей папір хтось послав Джіназакову. Кушин своєму заступникові в Верному дав наказ негайно заарештувати Джіназакова. Заступник навіть забув про це нас повідомити — заарештував, і ми тільки через чотири години довідались, що Джіназаков сидить.

Чи правда, чи ні — поясняли потім, що папір, який потрапив до рук Кушина, був фальшивий, що «посланця» підіслав якийсь особистий ворог Джіназакова, і цей ворог джіназаковський сам дав знати Кушину, що в «посланця» є для Джіназакова секретний папір. Одні цьому вірили, інші ні — говорили, що все це просто ловкий маневр самого Джіназакова, який придумав так повернути всю справу. В усякому разі, всі дальші події ствердили наші побоювання щодо джіназаковщини.

Ми розуміли, яке зробили діло, заарештувавши тепер Джіназакова. Спокійно це проминути не могло. І справді, в Ташкенті знялась ціла буря. Незабаром надіслали звідти розпорядження: Джіназакова звільнити. Але рішучі дії особвідділу розстроїли всі плани джіназаковської компанії — вона відчула себе під ударом і, головне, під невсипним, пильним наглядом. Сам Джіназаков по виході з тюрми став тихше води і нижче

трави. З Верного нікуди не виїздив. З Кушиним вітався дуже шанобливо, лестив йому в очі неймовірно, а тимчасом посилав доповіді Турцвикові і наполягав, щоб Кушина негайно забрали з області. Та не тільки Кушина — ультимативно він вимагав вигнати з області всю нашу групу. Одна з таких доповідей потрапила нам до рук і показала навч, яка капосна і подвійна його поведінка. Та це все ще півлиха. Нас непокоїло головним чином те, що комісія джіназаковська абсолютно нічого не робила і не робила для біженців-киргизів. А обласний ревком формально не міг поки що взятися до цієї справи. Ми влаштували кілька засідань спільно з джіназаковцями в земельному відділі і в ревкомі, намагались розбуркати їх, давали по області за спільним підписом розпорядження на місця — хоч як-небудь намагались зрушити справу з мертвої точки. А центрові поставили, в свою чергу, рішуче запитання: або треба прислати нову комісію замість джіназаковської, або обов'язки її треба передати ревкомові, бо комісія нічогісінько не робить.

Відповіді не було. А Джіназаков поринув з головою в інтриги і каверзи: раз у раз заходив до особого відділу, намагався там все рознюхати і про все дізнатись, до всіх приставав, всіх розпитував, збирав якісь «матеріали». Він, як виявилось згодом, скликав секретну нараду всіх мусульманських працівників-комуністів і таку завзяту, підлу розвів там агітацію, так перекрутив факти, підтасував і прикрасив, що — гоніння, та й тільки!

Він розпалив збори своїми промовами, нагрів до краю атмосферу, і збори вже ладні були ухвалити безумну постанову:

— Відкликати з усіх постів партійних мусульман-працівників.

На щастя, тут трапився Шегабутдінов. Авторитет його був серед членів цих зборів високий, вищий, ніж джіназаковський. І Шегабутдінову пощастило відхилити, застерегти вчасно схвальованих товаришів, вказати на небезпечну їхню помилку.

Пропозицію було знято, забраковано.

В один з найближчих днів у ревкомі відбулося засідання. Був присутній і Джіназаков. Коли договорились про все, що стояло на порядку денному, він раптом заявив, що хоче зробити доповідь.

— Що? Про що? Яку доповідь?

Голосували: вирішили дати висловитись, хоч знали чудово, що нового йому сказати абсолютно нічого, і почне він години дві-три переливати з пустого в порожнє, і кінець кінцем почне доводити помилковість власного арешту, нашу провину, свою правоту і т. ін. і т. ін. Ми були запротестували, але головуючий Пацинко — це теля в образі людини, — несподівано почав підтримувати Джіназакова, пристало ще два-три члени, і доповідь почали слухати.

Полилась пуста, непотрібна балаканина. Джіназаков гостро ставив усі питання і, очевидно, навмисно підливав масла в огонь, — викликав на різкі репліки і сподівався таким способом хоч що-небудь вивідати, дізнатись, — викликати кого-небудь зопалу на одвертість і почути те, чого до цього часу про себе і арешт свій не знав. Але майже всі присутні зрозуміли суть його виступу і спочатку мовчки слухали, а потім різко почали перебивати.

— Я знаю, що тут над моєю справою працює ціла білогвардійська зграя, — гримів Джіназаков.

— Що за зграя? — викрикнув Кушин.

— Не ви, не ви, — заспішив Джіназаков. — Ви тут навіть зовсім не при чому.

Він підлесливо, неприємно всміхнувся. Але очі горіли, як жарини, — в них і ненависть, і образа, і жадоба помсти...

— Але хто ж?

— Тут працює одна особа... Вона стоїть у всіх за спиною... Вона має силу, їй допомагають з Ташкента...

— Але хто ж, хто? — засмикались ми нетерпляче на своїх місцях.

Враз — наче вибух бомби: він назвав моє прізвище... Знялась метушня. Заговорило разом кілька голосів. Закричали. Запротестували.

Збори незабаром довелось обірвати — чи до того було вже? Всі були надзвичайно схвильовані.

І безперечно було, що цю думку він намагається скрізь поширити, особливо ж зміцнює її в серцях довірливих мусульманських працівників. Разом з моїм прізвищем він прилучив і три інші — Альвіна, Паліна і голови Пішпекського ревкому, якого ми не дозволили Джіназакову усунути з посади.

Не могли ми пройти мимо цієї нечуваної образи, склали папірець, надіслали Ташкентові:

«У понеділок 24 травня 1920 р. на засіданні Семиріченського облвійськ-ревкому громадянин Джіназаков заявив, що в Семиріччі провадиться протимусульманська політика, що всю історію ревізії особою комісії Турдвину в справах киргизів-біженців 1916 р. створено і роздуто певною групою білогвардійців і контрреволюціонерів, на чолі якої стоять (перераховано наші прізвища). Секретарював на цих зборах найближчий товариш Джіназакова К. і протоколу засідання навмисне не вів, а склав його пізніше, через що цей протокол і не міг точно передати все, що на засіданні було сказано. Оригінал цього документа зберігається в справах уповноваженого реввійськради фронту».

Далі йдуть підписи.

Чудаку Пауцинкові теж запропонували підписатись, але він вже давно перелякався, відчув, яка складна ця плутанина із стеженням, арештами і т. ін. і т. ін.

— Не пам'ятаю... Я нічого не пам'ятаю,— промимрив він.— Говорили щось про білогвардійців, це правда... Але я не пам'ятаю, нічого не пам'ятаю...

Плаюнули, відійшли. З того моменту він втратив усе в наших очах. Але остаточно свою нікчемність він мав показати ще згодом: під час бунту він так перелякався, що не викликав навіть злости, а тільки кротку огиду, — стогнав, охав, наганяв на всіх паніку, опустив безпорадно руки і здався «на волю божу».

Тут на Джіназакові скінчимо. Незабаром і ці події відійшли в тінь, — їх замінили інші, яскравіші і трагічніші. Наближалось повстання семиріченської армії, і перед цим фактом джіназаковщина поблідла, зникла, на час про неї навіть зовсім забули. Вже тепер, через роки, стало нам відомо, що Джіназаков справді зрадив радянську владу. Він перейшов на бік ферганських басмачів, був одним з найвидатніших організаторів і натхненників цього руху. Чи то в бою, чи десь у полоні його розстріляно.

III. ЗАКОЛОТ

В грізній обстановці вибухнув заколот.

В Семиріччі в ті дні — немов на вулкані: глухо завивав підземний гул, котився лиховісним, моторошним гуркотом — все ближче, ясніше, тривожніше. І кожну мить можна було сподіватися: ось-ось розтулиться на всю ширину кам'яна паща, розкриється ширше розпечена глотка, і рине з неї виючи, із скаженою силою розтоплене море, — помчить з підсвістом, з гиком, з ревом вогняний жах, все спопеляючи, женучи перед собою, затопляючи на мертвому шляху.

Що спинить несамовиту лаву? Де сила, що посміє перегордити їй шлях?

Нема тої сили, все пожере розлючена стихія, сліпим ураганом промчить вона по благодатних квітучих полях, по мурованих містах, по багатих, плодами набухлих селах, де дзвінки ігри і ситі табуни, все залле смертоносними вогняними хвилями, і вмить усюди, де билось життя, стане тихо. Життя поховане на дні, а над ним — далі з ревом ринуть все нові, нові скажені вали і пожирають вогняними навалами наздоганяну здобич.

Ніхто чужий не вгамує її — тільки сама вгамується буря: коли все пожерто, змито, вбито і спалено, коли стомились груди велетня-вулкана, вичерпали всю свою богатырську силу і, знеможені, стислися в безсилий клубок.

У грізній обстановці вибухнув заколот.

Сите селянство проклинала радянську диктатуру, не хотіло голодному центрові давати хліб за продрозкладкою, з проклят-

тям виганяло, а зопалу і вбивало продовольчих агентів, злуцалося з наказів радянської влади. А тим більше тепер, коли з фронту звільнилась ця свійська — семиріченська армія: вона багнетом і кулею підтвердить першу-ліпшу вимогу, яку виставлять мужички!

Киргизи притихли. Завмерли, тривожно чекали: невже наближається час нової національної різанини? Тепер — це розуміли і серцем чули — якраз їй пора, грізний строк. Тепер селянство і переможна його армія не прогавлять моменту і помстяться — ой, помстяться лихом за пам'ятний шістнадцятий рік... Недаремно то тут, то там блискають лиховісно ці перші спалахи-сигнали:

«Селяни роззброїли киргизьку міліцію...»

«Селяни загарбали киргизьку худобу...»

Кігтистий звір пробує свою силу, вишкіряє хижацькі зуби, випускає гостро-тонкі перламутрові кігті. Коли він відчує безсилля противника, — кинеться диким стрибком і справить веселим, задиханим ревом переможну тризну на костях розшматованої здобичі!

У селянства — армія, зброя...

У киргизів — нема нічого, тільки з'явилися ще ці от десятки тисяч голодних і злидених братів, що повернулись тепер на батьківщину з китайських пустинь. А тут іще джіназаковська комісія розпалила повітря, роз'ятрила апетит, поставила киргиза проти кожного селянина, проти кожного козака, наче проти лютого ворога.

Мовчали тривожно і козацькі станиці, — пам'ятали вони незабутній суворий вісімнадцятий рік. Армію козацьку побито — селянство головний тепер силач на всьому Семиріччі. Що він почне робити, цей силач? Куди ударить своєю силою? Чи не захопить козацькі станиці?

Селяни, киргизи, козаки — кожне по-своєму чогось чекало і до чогось готувалось. Станиці, села, кишлаки наїжились лховісно, готові до бою.

Висіли хмарою над Семиріччям і недобитки козацького війська, що втекли з генералами за китайські кордони.

Тягарем і погрозою, незважаючи ні на що — ні на признання, ні на захоплення, — висіла у нас, як петля на шні, полонена шеститисячна біла армія з безліччю офіцерства, на швидку порозсовуваного по радянських установах.

Не обцяла добра і своя — переможниця — Червона Армія Семиріччя. Основним у неї прагненням було — розійтись негайно по домах. І розбіглися би до одного, якби не погроза з Китаю козачого війська, якби не постійна турбота бути напоготові проти якоїсь «киргизької небезпеки» і, нарешті, хоч туманна, але значна упевненість, що за цей свавільний вчинок

покарає рано чи пізно чиясь сувора рука. Тим-то так-сяк — з протестами, з скандалами, з погрозами і буйним хуліганством — вона все-таки, до пори до часу в своєму нутрі тамувала своє обурення.

Багато з чого була вона невдоволена, армія: і з того, що ніяк волі нема полкам похуліганити досхочу, і з того, що потрапляють то до особого, то до трибуналу її недавні «полководці», такі видатні майстри молодецьких наскоків, де кожному була своя воля, свся пожива.

— Що ж це, братці: невже дамо наших вождів розстрілювати?

— Геть особвідділ, трибунал і Чеку! Там понаїкала-засіла шушваль усяка з ценгра, — жени їх, центровиків, самі управимось!

Була збентежена армія і з того, що формувалась у Семиріччі киргизька бригада, і з того, що довго махорки не видавали на руки, що взуття нема, одежі, що полонених козачих офіцерів на місці не порішили, а — подумайте! — на роботу посадили в різних «камесар'ятах»...

Краю не було образам, невдоволенню. Та все це глухло поки що всередині: вистигало, нагромаджувалось, готувалося до дії. Потрібен був задирливий привід, що прорвав би застави, і тоді... о! — тоді «гнів народний» рине хвилею всеочищення і змне разом тяжкі недуги.

Привід знайшовся: армію наказано перевести з Семиріччя до Фергани.

— Ну, ні, — мовила армія. — З Семиріччя — ні кроку. А будеш уїдатися — багнетом.

Ось чому і ми, діставши наказ про переведення, сказали собі:

— Буде лихо. Це даремно не минеться.

На кого ж спиратимемося в скрутну годину, коли треба буде проти сили поставити силу? Жодного надійного полку. Тільки десь там, за сотні верст, стоїть 4-й кавалерійський — в ньому понад десяток різних національностей: німці, мадьяри, киргизи, китайці, текинці... Крім «плі...лягай...вперед» — навряд чи весь він разом розуміє інші слова. На цей полк, кажемо собі, можна розраховувати. Так, можна, але... оглядаючись. Крім того, дуже недавно при штабі дивізії організували ми роту інтернаціоналістів. Але частина ця — свіжа, в ділі не випробувана. Подивимось — побачимо, на що придатна. Комуністи наші військові — це справжнє лихо. Лихо справжнє і військові комісари. Це вони нам ставили ультиматуми:

— Відпускай додому, а то самі підемо!

Як на таких покладаєшся в скрутну годину?

Тільки зовсім небагатьох, тільки окремих хлопців вважали

ми в армії за певно надійних. Від іншої братви — і доброго і лихого можна було сподіватись однаково.

Миська партійна організація — слъози дивитись на неї: ні к чорту. Недаремно сиділа вона потім на лаві підсудних, була розпущена і впень розчищена. Навколо нікого. Нікогісінько. Обстановка жахлива.

Тривога наростала. Наближалася розв'язка.

На руках був наказ центра перевести полки до Фергани. Полки про це вже повідомлено. По всіх дорогах — густий рух: проходять шумно в беручкій пилаюзі військові частини; проходять беззбройні юрби полонених; котяться тифозні хвилі голодних лепсинців-копальців, — ці шукають кращих місць, тікають від погоні смерті. Куди ж тікати? Ну, певна річ, до Верного: і кибитки, і вершники на кошавих, худих конячинах, і юрби убогих біженців-пішохідців загатили дороги, продираючись одчайдушно наперед, встеляючи трупами загиблих свій мученицький шлях. У біженців настрої гнівний і мстивий. Вони в усьому зневірилися, вони всіх винуватили і всіх проклинали, бо втратили вже все дороге, і нічого було їм більше втрачати, крім тричі нещасного, голодного, злиденного життя. Вони, як порох, — спалахували швидко від малої іскри. Вони такі глибоко нещасні, горем доведені до безумства, до відчаю, — вони теж були небезпечні, бо з горя дуже охочі стали до мрії про щастя. І хто їм те щастя обіцяв, той і оволодівав їхньою увагою, той і міг потягти їх за собою на яке завгодно діло.

Так з різних боків нависли над нами хмари. Наближалась гроза. Лиховісно гуркотіли вдалині перші неясні удари грому. В душних випарах близької бурі важко було дихати.

Наприкінці травня по верненському гарнізону чиясь незрима рука сіяла листівки-прокламації.

«Що нам дали комуністи-центровики?» — сказано в одній із них. І одразу ж відповідь: «особий відділ, кару на смерть і в'язницю».

«Товариші червоноармійці!»

За кого ви бились два роки? Невже за тих каторжників, що працюють тепер в особому відділі та розстрілюють ваших батьків і братів?

Погляньте, хто в Семиріччі при владі: Фурмани, Шегабутдінови — різні жиди, киргизи. А трудові селяни знову — в рабстві.

Вже видано наказ про мобілізацію мусульман — що це значить?

Це значить, що у вас, товариші червоноармійці, хочуть відібрати землю, хати, худобу і передати киргизам.

Товариші, час отямитись і дати ворогові останній і рішучий бій. Інакше буде пізно. Час помсти наближається. Будьте напоготові. Пам'ятайте, що всі повинні бути за одного і один за всіх».

В іншій прокламації якісь бандити загрозливо закликали:

«...Центровики заганяють нас у пастку. Кругом — утиски і контрреволюція. В особому відділі для пролетаріату стоять кулемети. По місту нишпорять таємні агенти і ловлять тих, хто боровся з контрами-козаками. Настає час кривавої революції. Гірські орли заготовили зброю і зібрали в горах вісімсот славних бійців.

Тремтіть, кровонивці-комісари і шпики...»

Такі документи вельми переконливо говорили про підготовку повстання. Перехоплювали чимало листів — з армії на село і назад, — в цих листах село і армія дбайливо одне одного підбадьорювали і цілком недвозначно готувались до об'єднаного натиску на «жидів-комісарів». В одному листі так і сказано (очевидно, то був лист з армії на село. — Д. Ф.):

«...А за продрозкладку — не турбуйтеся, Все це витівки жидо-мусульмансько-мадярських комісарів. Незабаром побачите, як будуть вони метлятися на деревах. Справжня революція трудовиків настане через місяць. Гірські орли, доблесні герої, що били Анненкова і Щербакова, зуміють бити і жидо-мусульмансько-мадярських комісарів...»

Тимчасом в Китаї потрапила до рук генерала Щербакова та сама відозва до білих козаків, що писали ми разом з Бойком. І генерал на відозві цій написав сердиту резолюцію:

«...Жидові коритись не будемо, росіяни, змовимось, а жидів будемо бити нещадно».

З таким написом він переслав мені відозву до Верного, і довелось генерала хрестити-костити у місцевій газеті за цю резолюцію. Але факт фактом: «гірські орли» і Щербаков ішли разом проти нас...

Цього не можна було не бачити.

Нитки підготовлюваного повстання безумовно були і за китайським кордоном. Недаремно на джаркентському кордоні ще 4—5 червня, тобто за тиждень до заколоту, говорили про те, що в Верному вже повстання: це готували ґрунт, настроювали, мобілізували сили.

А тут, у Верному, і до трибуналу і до особого відділу підкидали раз у раз анонімні листи, де згадували насамперед силу-силенну злочинів, заподіяних цими органами; співробітників їхніх називали різними ласкавими іменами, як-от — «каторжники... сволота... ідіоти...» і т. ін.; далі звичайно ставили вимогу: негайно покласти край щогодинним і мало не щосекундним розстрілам народних вождів¹, і, нарешті, сам собою складався кінцевий акорд листа:

«... А втім, хоч що ви там робіть, однаково вас, мерзотників, треба перебішати... Дрижіть! Тремтіть! Чекайте!»

¹ До речі, зауважимо, що особий відділ за весь період існування у Верному до заколоту — нікого не розстріляв.

І все подібне цьому. Трибунал показував ці листи особому, особий — трибуналові підносив свої: ставало цілком очевидним, що листівки-прокламації і ці анонімні листи навіть стилем, звичними, заяжженими фразами — були ділом рук одної і тої ж купки осіб.

Та на сліди потрапити не щастило.

В перших же числах червня видано було по окрузі наказ здавати зброю. (Незабаром і Ташкент надіслав нам таке ж розпорядження.) З цього наказу знов посміявся анонімний лист: «розчиняй, мовляв, ворота ширше, — самі на своїх возах привеземо». Тоді ж стали ми розвантажувати від ненадійних жильців будинки, що займали, відносно особого відділу і ревтрибуналу особливо вигідні позиції.

Таємнича рука відзначила загрозою і це: «дурницями, мовляв, бавитесь: однаково візьмемо під вогонь, хоч куди ховайся». Словом, кожний крок, кожний захід наш хтось простежував, брав на замітку.

В особому відділі зібралась купка відповідальних працівників обговорити загальне становище і силу різних значливих дрібниць, всіляких документів, що назбирались і по установах і в окремих осіб.

Кожний розумів, що назрівають події. Але що вдіеш? Що можна зробити в цих надзвичайних умовах?

Адже була б зовсім інша, навіть зовсім проста річ, коли б завдання наше полягало тільки в розподілі і раціональному використуванні своїх сил. Але сили, сили де? Чим опиратися, чим оборонятися й наступати?

Як у прірву, провалилась думка в це порожнє питання:

Нема сил!

І думай тут — не думай, гадай — не гадай: живу силу з пальця не висмокчеш.

Центрові говорили не раз. Скаржились. Просили. Загрожували всілякими небезпеками. Наполягали «категорично» — ну, то що? А сам він, центр, звідки візьме? У нього що за резерви? Коли й було що, то все пішло тепер на боротьбу з ферганськими басмачами.

Отже, сподіватись серйозно на підмогу ми не могли. У всякому разі тепер, в ці дні. Щоправда, з Сибіру йшла на Семиріччя дивізія, та це коли ще буде...

А що як уже тепер що трапиться? Адже наказ про переведення частин от-от треба виконувати... Але хоч би як було, а діло треба робити.

Поки що — слід відіслати два полки кавалерійські та два стрілецькі. Відіслати вирішили батальйонами, щоб нам не зіткнутися віч-на-віч з цілими полками. Панфілову на цій самій нараді (була вона всього днів за два перед повстанням) дору-

чили навіть розробити загальний план оборони Верного — до найдрібніших деталей. Не знаю, не пам'ятаю, чи встиг він розробити до «найдрібніших» деталей, але загальний план, певна річ, мали ми і без того. Та не придався він нам. Адже оборонятись теж треба силою і силою надійною, а ми її якраз не мали зовсім. Нам до близького бою зовсім-зовсім незвичайну доводилось готувати зброю: не кинджали, не револьвери, гвинтівки, гармати чи кулемети. Ні. Надто нерівні були сили у нас і проти нас. Кулями тут нічого не вдієш! А зброю ж вибирати завжди треба відповідно до противника. Зброю завжди треба брати відповідно до сили ворога і до живої обстановки, в якій розгортається боротьба.

І якщо все добре врахувати — іноді і з малими силами можна великі покрити.

Пам'ятаю я, розповідали в 1915 році в Сарикамиші, на турецькому кордоні, як там один російський поручик з одною єдиною ротою потрапив у турецьке оточення і саме на тому місці, де стояв турецький генералітет. Якби поручик кинувся в рукопашну, це, може, був би і молодецький, але невірний бій: чим він закінчиться — наперед можна було сказати, бо сили були зовсім невідповідні. Але поручик вжив іншої зброї. Він з ротою своєю, ніби з командою, підійшов до місця, де зібрались генерали, об'явив, що вони всі заарештовані, що військо турецьке оточене і мусить здатись, що становище їхнє безпорадне і т. ін. і т. ін. Генералітет він взяв у полон і привів до себе, до свого головного війська. Хай навіть все це неправда, але так статись, безперечно, могло. Оце спритність! Це тактика! Це справді майстерно вибрано зброю, — відповідно до сил своїх і до сил противника, до конкретних обставин.

Нам тепер, у Верному, перед грозою, зброї відкритої боротьби теж наче вживати не варт. А втім: партшкола... комуністи, військові і цивільні... рота інтернаціоналістів... сили одного відділу і трибуналу... — ворожили ми на пальцях, вірили й не вірили своїм підсумковим цифрам, не знаючи, на кого можна і на кого не можна покластися в критичний момент.

Тривога — тривога — тривога...

Ой, яка близька, моторошна, відчутна тривога... Вона нагромаджувалась, пучилась, згущалась щодня, щогодини, щохвилини; ми нею дихали, ми в ній задихались, немов кудись чимраз глибше входили ми в смердючий, чорний, глухий тунель, де спирає дух, каламутить голову і тисне серце, де без шляху, напощаки, в зловісній млі так важко йти, де ось-ось ударить в гучній порожнечі остання катастрофа...

Вона буде, вона неодмінно буде — люта біда: нею густо насичене душне повітря. Та коли саме і звідки вона вдарить? Крізь густу навислу млу нічого не побачиш, нічого не визнаєш,

тільки почуваш, як навколо тебе збирається щось зловісне, во-роже, чуже, — воно дико і глухо ричить, реве, завиває, змикає страшне кільце...

Дивізія була в русі. Перший до Верного прийшов з Джаркента батальйон 27-го полку. Із стрілецьких полків треба було переслати 25-й і 26-й, з кавалерійських — 1-й і 2-й. Джаркентський батальйон вливався в 26-й полк, який теж мав завдання іти на Верний. 26-й, як ми сподівались, мав підійти до Верного числа 18 червня, коли Джаркентський батальйон буде вже далеко в дорозі на Ташкент. Але 26-й так швидко ішов, що 11-го був лише за 75 верст від Верного, у селищі Ілійському, — значить, до нас міг прийти 12—13-го. Він квапився над міру. Навіщо? Звідки такий запал? Ми дали наказ: спинитися в Ілійському — і ні кроку далі, до спеціального розпорядження! А тимчасом по цій же дорозі здалеку підводили 4-й кавполк — «про всякий випадок». Джаркентський батальйон був настроєний надзвичайно скандально: не виконував ніяких розпоряджень, не визнавав ніякого начальства, раз у раз мітингував, поводив себе нахабно...

Вчотирьох — Панфілов, Бочаров, Кравчук і я — вирушили ми, щоб на місці в'яснити, в чому тут річ і якого плану дій корисніше нам додержуватись. Приїхали в казарму. В казармі як звичайно: брудно, сушаться кругом смердючі онучі, валяються немиті ложки, каванки з присохлим салом, зашкарублі, обліпані грязю чоботи і «ходики-американки», в головах по нарах — згорнуті трубками шинелі, зім'яті кашкети з лаковими об'їденими козирками, навколо накидано недокурків, цигарок, матовіють по дощатій підлозі густі солдатські плювки, по кутках прихилилися незграбно гвинтівки з багнетами, наче в чорних гострих косинках сумні черниці. Червоноармійці по два, по три, кучками — розкинувшись соплять на нарах. У різних позах. Але видно, що не просто лежать — говорять про щось, про потрібне, про своє. Відразу, як увійшли, зустріли нас сп'янілі, злі очі. Ніхто не ворухнувся, не підвівся, не спитав — чого прийшли. Тільки очима гостро вп'ялись і шарили по нас недоброчинливо, пильно з нар стежили за кожним рухом. Оглянулись ми навколо — зловісна картина. Зустріч не обіцяє нічого доброго. В очах — сердита, глибока упередженість. За хвилини і навіть години — навряд чи встигнем тут зробити щонебудь.

За першими хвилинами мертвого, зосередженого спостереження чуємо смішки-дотепи — це чешуть на нашу адресу...

— Умовляти прийшли... Промови говорити...

— Полков-начальники... комуністи...

— Красні словечка слухати будемо... С... с... с... воллота... Шиплячою, вискливою погрозою — немов снаряд над головами — продзижчала ця лайка з нар...

Ми одразу ж відшукали батальйонне начальство, попросили зібрати червоноармійців тут же, в казармі, сказали, що хочемо говорити з батальйоном у справі. А вся справа в тому лише і була, щоб довідатися: чого тут хочуть і як нам бути.

Ліниво, повільно, довго збирались.

— Чого там... надокучили... без промовців знаємо...

— Краще б хліба гнилого не давали, ніж промовами бавитись...

Але батальйонне начальство щиро взялось, щоб мітинг відбувся. Чути було, як умовляли:

— Все ж таки начальник... дивізії... Військова рада...

— А мені що? С... я на них...

— Ну, все ж таки! — припрошував начальник червоноармійця, що приндився на нарах.

Сяк-так батальйон зібрали, — багато хто лишився лежати, слухав здалеку.

Перше слово виголошував начдив.

Як завжди: чітко, одверто, гостро.

І натяку не було на якесь підладжування, підлецування під загальний настрій:

— Раз дано наказ перевести — виконати його треба, а не паякати над ним: того не хочу, те встигнемо. Наказ тільки вчасно придатний, а мине йому час — на чорта він здався? В чім у вас річ: одягу нема, харч поганий, сірників нема, тютюну неvistачило... А де це є? Де, я питаю? Може, в тих полках, що на Врангеля, на польському фронті, га? Гірше, в тисячу разів голодніше там, а накази, не бійсь, порушувати там не збираються через те, що тютюну забракло...

Начдив, певна річ, чудово розумів, що річ тут не тільки в махорці, але головне замовчував: нехай почнуть самі і самі висловляться.

За ним говорив я, потім виступали Кравчук з Бочаровим. Нам відповідали промовці, стоячи на барилі. Виходили і крили злими та дошкульними вигуками з нар:

— Навіщо нас роззброїли в Джаркенті? Хіба може солдат без гвинтівки?

— Па... адлюки... суч... свол... олл... та... — свистіло злобно з усіх боків.

— Смішно говорити, — відповідали ми, — хто ж із вас, із солдатів Червоної Армії, не знає того, що, зовсім виходячи з 27-го полку, ви, за військовими правилами, зобов'язані залишити йому свою зброю...

— А ми, значить, як барани?

І по кутках, немов калози по грязі, залопотіло: мати...
мати... мати...

— Чого ж, як барани? — вас озброїть 26-й, в який вілють
весь батальйон...

— А, значить, до Ташкента з палицями йти? Значить,
коли хто в дорозі нападати буде, — так тут і пропадай весь ба-
тальйон?!

Кутки відповідно підтакували крутою, соковитою лайкою.

— Та кому ж тут нападати, товариші, чого ви казна-що
верзете: дорога до Ташкента цілком безпечна, тут цілосінський
день раз у раз ідуть в обидві сторони... Чи ба, діти малі:
скривдять їх... Це вже зовсім дурниці. І, крім того, про всякий
випадок, — саме для оборони — у вас же є дев'яносто дві гвин-
тівки... А весь батальйон, весь — озброять на місці...

— Не на місці, а тут давай.

— Тут — права ми не маємо...

— Ви не маєте, то ми маємо, — верескнуло в задніх лавах.

Ці задушевні, мабуть, кожному близькі думки вмить, як
іскри, спалахнули в сп'янілих очах. Юрба пересмикнулась нер-
вово, враз покwapно й безладно загомоніла, безладний крик і
гармидер сповнив відразу ж весь будинок — немов чуткий, рап-
товий струм пролетів по казармі і рвонув, примусив її здригну-
тись:

— Ага... га... га... Хо-хо... Правильно... Ясно... Досить!
Більше ніяких! К чорту!..

— Коли б і хотіли — чим вас озброїти, товариші? У нас же
нема ніякої зброї в запасі...

— Знайдемо... — відгукнулась гордовито, впевнено луна...

— Як знайдемо? Де? — завмерли ми запитуючи.

— А так і знайдемо, самі знаємо — де...

Це звучало загрозливо... Зброя наша зберігалася в фор-
теці, — вона мала зовсім інше призначення, в усякому разі не
для цього батальйону. Крім того, ішов транспорт з Копала —
там була зброя полоненої білої армії. Відділ постачання пові-
домляв, що транспорт цей іде повільно і відійшов поки що зов-
сім недалеко від Копала...

— Нам не можна без зброї, ніяк не можна, — вихопився
гострий голос із натовпу.

— Товаришу, виходь сюди говорити, щоб усі чули, — про-
понуємо ми.

— Нічого, і тут постоїмо, кому треба — почує...

Навкруги дружньо, співчутливо зареготали. Це нам щось
подібне на ляпас: не на таких, мовляв, напали дурнів, щоб про-
мовців вам тут на очі показувати.

Всі говорили, з усіх і питай потім, коли там що...

— Нам не можна без зброї, — гукнув знову той самий го-

лос, — бо киргизів ви почали озброювати... Військо киргизьке рівняти, а нас — геть звідси, з Семиріччя...

Настрій юрби враз підскаочив ще вище, відгуки-протести по-сипались горохом.

— Гнати з Семиріччя? З землі? Одних озброювати, а інших — геть? Ні, завжди... стривай... не вдасться... побачимо ще... Ні, брат...

Ми роз'яснили — чому і для чого утворюємо киргизьку бригаду, але на холодних, суворих обличчях слухачів мигтіло відверте недовір'я: гаразд, мовляв, патякай, що хочеш, а ми знаємо.

Перепадка в казармі тривала години з чотири.

Вже чого-чого тільки вони нам не радили, про що не питали, чого не вимагали:

Всіх киргизів негайно роззброїти або вислати їх з області, а далше формування — припинити.

Армію на відпочинок і на роботи відпустити по домах на цілий місяць.

Всіх полонених офіцерів, які де-небудь тепер у нас працюють, негайно з роботи зняти і розправитися з ними «відповідно».

Припинити «грабіж хліба у селян» (так вони називали хлібну розкладку) і не посилати більше туди «ніяких агентів».

Заборонити «трибуналам» розстрілювати неповинних людей...

Словом, вимог поставили нам силу-силенну. На кожне запитання, хоч би яке безглузде і дике воно було, ми просто і серйозно намагались відповісти, відкинувши полемічний гнів, раз у раз стримуючи себе від готової злетіти з уст образи і злоби.

А коли в шаленому вихорі проклять, образ, хуліганських вигуків, що, мов галч, бились над головами, питання вичерпались і почали вони безладно повторюватись знов і знов, ми поспішили покласти край цьому ганебному, огидному неподобству:

— Отже, скоро вам за наказом виступати на Ташкент! — говорили ми ідучи.

— Нікуди не підемо...

— Як не підемо, — значить, наказу не визнаєте?

— Озброїти всіх, інакше і місяць і два стоятимемо, а з Верного не підемо... Озброїти негайно!

— Ми ж вам пояснили, товариші...

— Та нічого і пояснити було — марно старались, — обривали нас на півслові. — От 26-й прийде, ми самі тоді пояснимо все, навіть і питати вас не будемо...

— 26-й далеко, він за вами піде...

— Ні, не за нами... Ми почекаємо...

Виявилось, що з 26-м полком, який так швидко котився сюди, вони налагодили зв'язок і чекають його з години на годину.

Чого тут далі паякати марно, — ми скопилися на коней, повільно відїхали за казарми і пустили галопом, немов хотілося якомога швидше умчати з цього пропащого, гнилого, смердючого місця.

А коли поїхали ступою — мали розмову-нараду.

Бачимо: настрій у батальйончика капосний.

Здавалося б, для нас найбільш просте й підходяще це — роззброїти скандальників, викликати й вилонити призвіддів, завзяти хуліганів, а решту випхнути швидко на Ташкент, згідно з наказом. Чого тут церемонитися з такою братвою?

Але справа стояла не так просто. Насамперед — строк виступати батальйонові на Ташкент ще не прийшов, а коли ми передчасно роззброїмо його «за непослух»:

— Дозвольте, — скажуть нам, — мало що хто базікав на мітингу, все це були дурні балачки. А батальйон у свій строк піде. За що ж ви ображаєте: обеззброюєте, караєте нас?

І почався б гармидер, не розплутаєш.

Крім того — що значить відібрати дев'яносто дві гвинтівки?

Вони ж однаково ці дев'яносто дві, ніякого значення не мають. Не в них головна загроза.

І, нарешті, обеззброївши, — ой, як ми розпалимо атмосферу! Адже тут, у Верному, частина 25-го полку, що теж настроєний буйно, тут караульний батальйон, цілком солідарний з джаркентцями... Ні, ні, не варт і гусей дражнити. Порадилися ми на ходу і вирішили поки що батальйон не чіпати.

Це було 11 червня, годині о п'ятій вечора.

В обласній семиріченській «Правді» якийсь невиразний репортер писав:

«Закінчуючи першу стадію революційної боротьби, — боротьбу руйніну на кривавому фронті, переходячи на безкровний фронт, на боротьбу з економічною руїною і масовою темрявою, само собою спливає на поверхню питання про залучення до лав борців всіх працездатних шарів суспільства на ці безкровні fronti праці.

Попередній досвід досить міцно переконав, що для успішного і швидкого запровадження в життя будь-якої справи або починання треба спочатку об'єднати наявні в країні трудові сили і збудити в них свідоме, а, значить, і захоплене ставлення до цього почину.

Безумовно, свідоме і захоплене ставлення до справи можливе тільки тоді, коли знаєш принципи, що покладені в основу справи, що характеризують попередній причинний момент і приблизно в такій самій мірі висвітлюють кінцеві наслідки.

Ці принципи добре відомі членам РКП, і вони з величезним піднесенням і дисципліною виконують всяку роботу. Щодо безпартійних мас, які до цього часу стоять осторожнє активного соціального будівництва і навіть в багатьох випадках не виявили свого ставлення до радянської влади, то доводиться інформувати їх про принципи й завдання партійного

будівництва, щоб шляхом обміну думок на ділових зборах викликати їх до активної участі в створенні соціального ладу.

З метою залучити безпартійні маси червоноармійців до свідомої, активної участі, в зв'язку з переведенням армії на трудовий стан в боротьбі з економічною руїною та до будівництва нового життя на соціалістичних основах, було скликано безпартійну конференцію червоноармійців Верненського гарнізону на 10 червня 1920 р.

В призначений час цю конференцію було відкрито, і вона розпочала свою роботу співом «Ітернаціонала».

На порядку денному стоїть сім дуже важливих змістом і складних питань:

1. Поточний момент.
2. Економічна політика Радянської влади.
3. Національне питання і національна політика.
4. Військова політика Радянської влади (зокрема, військової спеціалісти).
5. Завдання Радянської влади та радянське будівництво в Туркестані (зокрема, про середнє селянство).
6. Земельне питання.
7. Поточні справи.

На конференцію прибуло 165 делегатів. Безперечно, постанови такої багатолюдної конференції відбиватимуть настрої широких мас і матимуть величезний, авторитетний вплив на населення Семиріченської області.

Ніякого, товаришу репортер! Абсолютно ніякого впливу на населення і червоноармійців конференція ця не мала.

Навіть навпаки: вони на неї справили маленький «вплив», щось подібне на натиск: силоміць придушили.

Відкрилась конференція 10-го. Щастя головувати в цьому вирі випало мені. Перше і друге питання цікавили аудиторію мало, — було цілком очевидно, що вся вона охоплена іншими питаннями, іншими думками, і нема їй тепер ніякого діла ні до Польщі, ні до Врангеля, ні до індустріалізації — тут є справи та інтереси ближчі, гостріші, рідніші: свої, семиріченські!

В національному питанні галасували багато, а найбільше знов-таки знайоме:

— Для чого киргизів озброювати? Для чого створювати киргизьку бригаду?

З великими труднощами вдалось держати питання на рівні принципіального обговорення, — раз у раз виколупували з нього що-небудь своє, улюблене і починали критицювати.

До четвертого питання, під натиском спільних вимог, довелося до порядку денного додати: «зокрема військової спеціалісти».

А вийшло так, що одну цю «дрібницю» і їли поїдом. Жарко на ній посіклися.

До п'ятого питання додаток внесено знов-таки під натиском. Галасували:

— Які тут у нас куркулі? Все торочать: «куркулі, куркулі». На всю область самий середняк стоїть, — катай, записуй на порядок дня: «про середнє, мовляв, селянство».

Записали. На цьому питанні гарячий скандал вибухнув, коли заговорили про продрозкладку. Що тут було — тільки ахнути!

Після мітингу в Джаркентському батальйоні я поїхав відкривати вечірнє засідання конференції. Відкрили о шостій, скінчили о пів на одинадцятю. На завтра сподівались ми головного бою: будуть обговорювати накази, що їх дістали делегати від своїх виборців. Почасти нам відомі були вже накази — кошмар та й годі: усіх геть і роззброїти, ніяких більше не треба «насилъств радянської влади», залишити в силі озброєного до зубів самого лише тугого, міцного мужичка, — він і буде хазяїном області.

На цих наказах, хто знає, як розпалилися б пристрасті. Та не випала їм доля бути оголошеними, не судилось конференції проскочити до резолюції: вночі вибухло повстання.

Після засідання конференції — у всіх у нас було нудно, погано на душі, ніби об'їлись якоїсь липкої, терпкої гидоти. Справді — ці промови, заклики наші, роз'яснення, переконування, просьби — до кого їх говорено? Кому і в чому вони стали в пригоді, кого навели на розум? Бухнули вони наче в бездонну бочку, а з бочки назустріч їм вихопився триумфуючий, зловтішний регіт. Чи варто було далі вправлятися так по-дурному, чи варто було витратити час на голі балачки, за якими тільки й чуєш крики та погрози:

- Не руш селянського хліба!
- Геть продрозкладку, геть, геть!
- Роззброюй негайно мусульман!
- Не руш військо з області!

В кожному питанні — чуєш тільки ці протести та вимоги, тільки б'є через край жадібна турбота про шкуру, а розуміння обстановки — нема його, зовсім нема, і нікому не хочуть, не будуть вони допомагати, крім самих себе.

Та ні — заспокоюємо ми себе — це тільки здається так, ніби зовсім безплідно мине конференція, ніби даремні будуть всі промови, заклики, переконування... Цього ніколи не може бути: потрібні, великі слова знайдуть собі потрібне місце, і хай пролетять мимо десяти, двадцяти голів — зате в двадцять першій осядуть, зроблять свою неосяжну, невловиму роботу, якось по-іншому перевернуть мозок, і рано чи пізно цей поворот мозку дасть себе взнаки. Заради цих навіть десятих-двадцятих треба робити таку справу: вона окупить себе згодом, хоч би й зовсім неваловимими і зовсім непомітними фактами.

Так, здавалося б, треба було міркувати і про нашу конференцію. Але під живим враженням пережитого в казармі ганебного сорому, наче заплъовані, ми були під владою тяжких, невизначних настроїв.

Сиділи гуртком, обговорювали-перебирали подробиці дня, зважували обстановку. Потім розійшлись по кімнатах.

Вже пізній вечір. На одинадцяту йде. Несподівано покvapними кроками вбігає Мутаров, за звичкою на ходу зриває за-пiтнiле пенсне, блискає посоловілими, без скелець, смiшними й безпорадними очима:

— У нас негаразд...

— Де?

— В місті недобре... Серед червоноармійців заворушення. Відбуваються якісь таємні приготування...

— Звідки все це знаєш?

— Масарський казав, — у них від особого є там хлопці — вони й повідомили... Оце тільки прибігли...

Дзвоню Масарському в особий:

— Приходь, є термінова справа...

Тільки Мутаров пішов, як прибув Панфілов, за ним слідом співробітник шифрувального відділу, тепер його прізвища не пам'ятаю, але пам'ятаю, що хлопець був вірний, в штадиві про нього були доброї думки.

— Ось, послухай-но, що розкаже, — скоромовкою відрубав Панфілов і головою мотнув у бік шифрувальника, а той, не чекаючи запитання, заспішив:

— Прибігли до комендантської команди якісь два невідомі...

— Коли?

— Та от тільки що... недавно... І розповіли, що вночі будуть два сигнальні постріли... На ці постріли всі червоноармійці повинні вставати...

— Вставати?

— Так. Вставати і виступати.

— Куди виступати?

— Не знаю... Нічого ніхто не знає, але на постріли зараз же виступати...

— А чом ви не затримали цих двох?

— Не встиг ніхто... А вони, як тільки сказали — зараз же тікати. Та й ніч, бачите — темна...

За вікном чорніла густа тиха ніч.

Ми ще хвилинку поговорили про саму штабну команду — як поставилась, який настрій в даний момент, чого можна сподіватись від неї. Розповідач мало що міг сказати точно, а на здогад говорити не хотів. Ми його відпустили.

Панфілов тут же повідомив про нову неприємність:

— Говорили мені, що транспорт із зброєю, який ішов із Сарканда, червоноармійці розбили і пограбували...

— Треба зараз же перевірити...

— Звичайно... Я від тебе побіжу до начпостача... потім повернуся..

— А я чекаю Масарського — він зараз все розповість про казарми...

Масарський примчав верхи, швидко вбіг і хапаючись своєю звичайною частою говіркою, заторохтів:

— В казармі справа погана... Я послав зараз же нових агентів... Але ясно і без того — збираються щось робити...

Ная в цей час дзвонила хлопцям, щоб збирались до мене негайно, а вірний друг Медведич осідлав нашого улюбленого «Жучка» і облітав тих, кого телефоном важко було докликатись...

Через кілька хвилин зібрались. Набралосся чоловік з десять-дванадцять. Між іншим, Йона повідомив, що, ідучи сюди, чув від казарм два постріли... В кімнатці за шумом ніхто не чув...

З усіх цих уривкових відомостей не можна ще було зробити якогось певного висновку, ясно було лише одне: казарми неспокійні і до чогось готові...

Але як же, як і чим відвернути грозу, що має ударити? Події розгорталися з швидкістю неймовірною.

— Товариші, становище таке, що гаятись не можна ні хвилини... Ми повинні бути готові до всього. Треба зустріти небезпеку організовано. Зараз же розподілимо свої сили. Насамперед утворимо штаб... чоловік з трьох. Одному в такій обстановці не можна!

Призначили трьох: Мамелюк, Фурманов, Мутаров... Через кілька хвилин повернувся Панфілов. Він у бойовому нашому штабі зайняв місце Мамелюка. Про транспорт зі зброєю — гірка правда: його розбили, і всю зброю тепер пограбовано... От, чорт побери!

— Штабові треба негайно підрахувати і мобілізувати всі наявні сили... Взяти на себе керівництво подіями... Зосередити в руках у себе частину оперативну¹. Налагодити зв'язок з особим відділом, трибуналом, партійною школою, комітетом партії, ротою інтернаціоналістів. Все і всіх поставити на ноги. Накреслити план дій, залежно від того, що принесуть зараз нові агенти особвідділу, які тільки що пішли до казарм...

В двері постукали, увійшов швидкою ходою Донських — командир Джаркентського батальйону. Обличчя бліде, очі горять, дихає уривчасто. Він до нас скоромовкою:

— Батальйон у мене весь на ногах. Построївся... зібрались кудись виступати — мабуть, на фортецю. Ніхто нічого не каже, мене цураються... Хотіли заарештувати — втік... Народу біля

¹ Треба сказати, що військова рада, хоч і існувала, але поки що більш теоретично — в роботі вона себе ще не виявила. Ми, за старим звичаєм, держались за управління уповноваженого, але в даному разі ні уповноважений, ні начдив не змогли б особисто виступати від імені всіх організацій. Потрібний був бойовий штаб.

казарм сила, і всі озброєні — не знаю, звідки дістали зброю... Помітив серед своїх багато чужих, незнайомих облич...

Ми його вислухали з затаєним хвилюванням, уважно, але недовірливо:

— А що, як брехня? Навряд чи комбат не знає, що в нього діється — чи не каверза тут?

І ми йому в подяку за новину:

— Поки побудь, — кажемо, — в сусідній кімнаті, нікуди не виходь, біля дверей буде охорона. А ми всі ці відомості зараз перевіримо...

В усіх напрямках ми вже встановили зв'язок, пустили кілька розвідок з трибунальської і особівської команд, наказали захоплювати й приводити підозрілих...

— Ти, Шегабутдінов, іди живо до караульного батальйону, з'ясуй там становище, скажи хоч телефоном, що діється і що там треба робити...

Раптом прилетіла звістка:

— Пішли... Виступили...

— Хто, звідки?

— З казарм... На фортецю пішли...

— Багато?

— Поки що зустріли чоловік сорок — п'ятдесят...

Треба зараз же перехопити. Кого послати? Відрядили інтернаціоналістів 28 чоловік, — наперейми, ближчою до фортеці дорогою. Дали завдання:

— До фортеці не впускати. Спробувати роззброїти. Стріляти лише в крайньому випадку. Відразу ж почати переговори. Поставити вимогу, щоб склали зброю.

Інтернаціоналісти зробили простіше за всі наші поради і накази: приєднались до повстанців і разом з ними опинилися в фортеці. А фортеця — ні пострілу, охорона фортечна не чинила опору. Там були всі ті самі, семиріченські, «свої»: і ворота розчинили і замки позбивали: бери, що хоч.

Коли ми дізналися, що останній загін перейшов до повстанців, — захолонуло серце.

Адже ця рота була *найнадійнішою* нашою частиною. А тепер на кого покластись? Правда, пішла тільки часточка її, але де певність, що через годину не піде і решта?

Шегабутдінов дзвонить з карбатальйону:

— Батальйон виступив на допомогу повстанцям, пішов до фортеці...

— Весь пішов?

— Ні, лишилося чоловік 50 мусульман — я зараз посилаю їх до вас.

— Так, негайно, тільки не сюди. Ми з своїм штабом переходимо до штадиву... Туди і посилай!

В темряві спускалися з ганку «Білоусівських» номерів, ішли майже непомацки, по чуткій, припишклій, темрявою повитій вулиці.

Квапились. Нічого дорогою не говорили, швидким кроком, спотикаючись і лаючись, спішили мерщій до штадиву.

— Альоша, — дали Колосову завдання, — ти злітай у партійну школу і озброєну приводь сюди.

Альоша — миттю за діло.

Вернічев тимчасом, як член обласного комітету партії, за нашою спільною згодою, дав від імені обкому знати повітовомиському комітетові, що треба негайно зібрати партійців і в строю, озброєних, привести до штадиву.

Через кілька хвилин під командою китаїця¹ Мауліна з караульного батальйону прийшов виряджений Шегабутдіновим загінчик з 54 чоловік — ми ввели його в двір штабу.

На дворі тривога: шмигають тіні туди-сюди, щось перетягають червоноармійці поквалливо в різні боки, комусь хтось суворо, коротко дає біля ганку наказ — чути тільки чіткі окремі слова; притягли до воріт кулетет, біля горожі кінь кусонув сусіда під гриву, і той верескнув, червоноармієць, що стояв поруч, ударив забіяку прикладом; на ганок і з ганку штадиву раз у раз стрибають чорні силуети, — двір у тривозі, в збудженому, неспокійному хвилюванні... Ми всі в штадиві збились у великій, ледве освітленій кімнаті, за дубовим широким столом, підраховуємо сили. Ось вони, наші сили:

Команда трибуналу	60 чол.
„ особвідділу	75 „
Рота інтернаціоналістів	100 „
Партійна школа	40 „
Комрота штадиву	60 „
Рештки карбатальйону	54 „
Міська парторганізація	20 „

Це — всі наші багнети. Разом — близько чотирьохсот. Сила чимала. Так, чимала, якби вірна та надійна...

— Тш... ш... ш... Це що?

Ми прислухались, — долітала здалеку чимраз ясніше й голосніше бойова похідна пісня:

Вышли мы все из народа,
Дети семьи трудовой...

Хто це може бути? Невже ідуть? Але ж ми чекаємо удару зовсім з іншого боку, від скверу! А там скрізь розвідники наші й патрулі. Хто ж це може йти під бойову-похідну?

Дружина Кравчука, Ная, Антоніна — ці весь час з нами, разом прийшли до штадиву, приготувались поділити спільну

¹ Деякі товариші казали, що Маулін — дунганин, а не китаєць.

долю. Вони були тепер особливо до речі: надійніших не знайти розвідниць!

Ану, в розвідку...

Вони зриваються з підвіконь, зникають і незабаром повідомляють радісно:

— Підходить партійна школа...

Вона пройшла кругом і наближалась провулками, далеко лівш від того шляху, яким ми її чекали.

Прийшла і змішалася в дворі, зникла, розпорошилася в метушні його і тривозі.

Озброєні чим попало, ми кожної хвилини чекаємо удару. Вже все готове до зустрічі: колонками построєні в дворі, ланцюжком розтягнуті навколо штадиву, відкрили тонкі хижі глотки чорноглянцевої кулемети, тихо подзвонюють багнетами важкі гвинтівки.

Ми пильно, чуйно стежимо за сквером.

Ударом готові відповісти на удар. Але знаємо заздалегідь, що це не вихід. Це неминуче, але так питання не розв'язати. Швидко радимось, обмірковуємо, винюхуємо обстановку.

От вони розгортаються, події, — їх треба взяти на увагу і разом і всебічно:

Відносини з Китаєм... Загроза Анненкова — Щербакова... Загроза нової національної різанини... Шеститисячна біла полонена армія...

Перед нами виросла живо грізна перспектива заколоту, як що тільки перемога буде на боці заколотників, — дика вакханалія розправ, безглузких звірств і жорстокої помсти, грабунки, пожари кишлаків і кризь цей жах — білий генерал на коні...

Так, це не фантазія, це дуже, дуже реальна перспектива.

Інакше й бути не могло, якщо тільки зрозуміти всю багатобразну напружену, плутану обстановку і складні взаємини, що були тоді в Семиріччі...

А як запобігти? Що робити з такими силами, як у нас? О, звичайно, якби це були справжні, надійні, вірні бійці — може, одним ударом знищили б ми всі плани заколотників. Адже і 400 чоловік — сила. Але ця наша сила — не та, з якою ходять на приступ.

Ми вже знаємо, що в фортеці понад тисячу багнетів, знаємо, що туди червоноармійці безупинно перебігають з усіх наших команд, що біжить туди населення з сусідніх станиць, — воно вмить довідалося про все, а може, і раніш знало.

Там, у фортеці, вже давно розбито склади, і з складів цих наділяють зброєю всіх, хто приходить... Там три гармати — у нас жодної; там до десяти кулеметів — у нас три...

Вся область співчутливо відгукнеться бунтівникам, вона тільки й чекає, як би прогнати цих збирачів продрозкладки. Селянське Семиріччя буде все на боці заколотників... Не заступиться за нас місто, не заступиться і станиця, а киргизька біднота, кишлак — що він зробить, беззбройний, проти озброєних полків? Ташкент — шістсот верст за горами, і всі шістсот — без залізниці. Якби підмогу звідти — довго чекати. Дивізія — коли підійде? Швидко підмоги нема нізвідки. Свої сили... та що ж це за сили!

А заколот гаряче горить-розгоряється. Швидко йде і вглиб і вишир. Чим пізніше візьмемося ми активно його ліквідувати, тим менш надії на успіх, тим важче буде це зробити. Робити треба щось тепер же, в перші години і перші хвилини, треба тепер же, відразу, безпомилково обрати якусь єдину лінію дії і вести її, здійснювати з залізною рішучістю, хоч би там що, до краю.

Швидко стрибали думки; один одному ми розповідали свої літучі плани. Домовились на одному, на загальному:

1. Не нападати, а боронитись й прийняти удар лише як неминучість.

2. Пам'ятати, що перший же постріл — це сигнал до національної різанини, він розв'яже руки, — провокація доробить своє.

3. Спробувати зав'язати переговори.

4. Іти на максимальні поступки, пам'ятаючи, що вони — тимчасові.

5. Попросити тимчасом допомогу з Ташкента.

6. Підтягнути ближче до Верного більш-менш надійний 4-й кавполк, що стоїть майже за двісті верст, але передчасно без потреби в діло його не вводити.

7. Зв'язатись негайно з усіма іншими частинами і сповістити їх, зрозуміло, без паніки, спокійно, про дещо з того, що трапилось, не про все.

8. Випустити листівку.

9. Локалізувати заколот на місці, удержати його в межах тільки Верного, не дати перекинутись на периферію.

10. Нікому і ні в якій формі не давати відчувати до останнього моменту, що перевага сил не на нашому боці, інакше підбадьорене цим населення прискорить і збільшить допомогу повсталим.

11. Держатись нам усім разом, спільно обмірковувати свої дії.

Так зміркували і так нашвидку накреслили ми план своїх дій.

Треба було застосувати політику лавірування, треба було до останньої міри напружити сили, стати меткими, випробувати

себе в усіх ролях одразу: і парламентаром, і дипломатом, оратором, командиром, рядовим бійцем.

Треба було до всього бути готовим.

Але до останньої хвилини держатися на посту, ні на мить не спускаючи з ока того, що загрожує такою жахливою катастрофою. Звичайно, тут два виходи, і один дуже вже простий: пошанувати свою шкуру, особливо ж тепер, коли з'ясувалось, що сили нерівні, а удар наближається, — пошанувати свою шкуру, посідлати коней і горами проскакати, скажемо, на Пішпек.

Це простий і безпечний вихід: рятувались, мовляв, від вірної смерті — і баста: хто засудить, коли тікали від вірної смерті?

А далі? Далі владу беруть заколотники, далі щось неможливе: сама чорна ніч, а в ній спалахує криваве полум'я.

І є другий вихід: не випускати віжок, хоч би як мчали скажено коні, вірити до останнього подиху, що зморять, зіб'ють їх на шляху грудки й вибої, а коли ти до того ж так-сяк уміло будеш смикати віжками, в потрібну хвилину рвати їм, коням, запінені, замилені губи, збиваючи на шлях, який потрібен тобі, — о, будь певен: і скажені коні вгамуються, будеш живий, з честю врятуєш і коней і себе!

Ні на мить ми не вагались: твердо вирішили триматися на місці, а там, — хай буде, що буде!

Близько четвертої ранку прямим проводом зв'язуюся з Ташкентом. До апарата підійшов заступник Фрунзе, що командував тоді Туркестанським фронтом, Федір Федорович Новицький. Пояснюю йому все, що трапилось¹, запитую, з одного боку, думку фронту про наш план дій, з другого боку — ставлю питання про реальну нам допомогу з Ташкента збройною силою. Не пам'ятаю точно, що ми з ним говорили, але тільки, порадившись нашвидку телефоном з Фрунзе, Новицький сказав, що пошлють бронезагін і фронтову роту. Заїкнувся був я про аероплан — про нього звідти промовчали: ні те, ні те. Наприкінці наказано нам проголосити — зважаючи на виключні обставини — свою військову диктатуру.

О, ні, диктатуру проголосити в той момент було надзвичайно небезпечно. Диктатура дійсно проголошується у виняткові моменти, але для здійснення її на ділі треба все-таки мати хоч які-небудь надійні сили, інакше — що ж це буде за диктатура: адже тут не лякати треба, а неодмінно швидко, рішуче робити те, про що сказав. І коли тільки раз-два не виконав обіцяного, не здійснив того, чим погрожував, — провалилась твоя дикта-

¹ Цієї першої розмови у мене не збереглося, і в справах я її не знайшов.

тура, ніхто серйозно зважати на неї не буде, вона перетвориться в карточний домок і розлетиться від найменшого подиху вітру. Сил провести диктатуру ми не мали: ті сили, що мали, — в кожную хвилину могли піти проти нас же самих, в кращому разі вони кинуть нас, зникнуть, розтануть. Методи диктатури завжди жорстокі і здійснювати їх можуть лише вірні, міцні глибоко віддані...

А ці? Наші? Ні, ні, немислимий намір: тільки озлимо фортечників, викличемо їх передчасно на рішучі і, може, вирішальні кроки. Навпаки, нам доведеться, очевидно, діяти заходами діаметрально протилежними, бити на те, щоб вгамувати пристрасті, розрідити сконцентрований нині гнів заколотників, доведеться охолоджувати запал і всіма засобами зменшувати розмах дій... Саме для цього ми вже незабаром і відрядили партійну школу до фортеці для таємної агітації. Хай ми цим відривали від себе останню силу. Але так було конче треба. Фортеця зопалу мало розбиралася в тих, хто приходив до неї, всіх вітала, всім була рада, всіх вважала за своїх прихильників і, якщо була зброя, тут же озброювала. Ми були певні, що не дізнаються, привітають там і наших посланців.

Так воно й було. Вони там розсипались серед фортечників і почали руйнівну роботу. А до нас раз у раз приносили найсвіжіші новини. Але так було недовго: перебіжчики різних верненських команд незабаром почали їх пізнавати, і довелось партшкільцям звідти тікати.

Хоч як це дивно, а телефонне сполучення з фортецею збереглося, і час від часу затівали ми навіть різні безвідповідальні розмови. Ми намащували ґрунт. Говорили про те, наприклад, що для обох сторін було б дуже вигідно зійтись і поговорити про становище, — може, знайдемо, мовляв, спільні точки, може, все поладиться якнайкраще.

І з відповідей фортечників можна було зробити висновок, що там вагаються, роздумують над цією пропозицією, в усякому разі, категорично не відмовляють. Нарешті, погодились: — Пришліть спочатку до нас у фортецю кілька чоловік, тут і поговоримо.

Ну, що ж, справа хоч і небезпечна, але пропозицію треба прийняти: на два-три чоловіка більше чи менше — це становища однаково не врятує. А з спроби, може, що й вийде. Аби тільки почати — там вже само піде. Ми вирідили делегацію: Шегабутдінов, Мутаров і пом. нач. постачдіву Єфімов. Здається, там, у фортеці, приєднався до них і Агідуллін, помічник і близький товариш Шегабутдінова — згодом весь час він служив нам зв'язком з ним, коли обставини примусили Шегабутдінова відігравати тяжку і небезпечну роль.

Делегація виїхала. Ми нервово чекали наслідків: то вірили, то не вірили, що все скінчиться гаразд. Ловили кожний звук, що долітав від фортеці. Хтось запевняв, що зустріли приязно. Хтось казав, що побили в першій же зустрічі. Запевняли, що делегацію, обеззброєну на воротах, повели на розстріл у глиб фортеці. Нарешті, прибігли партшкільці і повідомили напевно: фортечники говорили з делегацією мало, грубо, загрозово, потім заарештували і посадили в фортечну тюрму. В фортеці сильне хвилювання, — мабуть, до чогось готуються, до рішучого...

А втім, що ж тут нового — ми й без того кожної хвилини чекаємо удару.

Звістка про арешт делегації вирвалася на волю, помчала по місту, в ближчі села, в кишлаки.

Всякі звістки і чутки перелітали тоді з дивовижною швидкістю. Всі значні новини широка околиця узнавала буквально через хвилину — тут помагав і телефон, і живий зв'язок, а насамперед кіннота фортеці.

В делегації заарештували Шегабутдінова. Про це швидко довідалось киргизьке населення. І помчала фатальна звістка: кинуте, мовляв, виклик, подано сигнал, наших хватають, кидають до в'язниць. Готуйтесь до бою. Скоріш, скоріш, підіймайтесь скоріш!!

Маулін в штадиві схвилювано доповідав:

— Тільки що прибігла партія киргизів. Вони вимагали від мене зброї, щоб іти на фортецю, визволяти Шегабутдінова. Хотіли мчати в гори, підіймати кишлаки. Запевняли, що швидко поставлять на ноги ціле військо. Але зброї в мене нема, вони повернулись ні з чим... Мусульманство перелякане і схвилюване до краю. Багато хто поховався, бояться різанини... багато повтікало в гори, моляться, рятуються хто куди...

Ми наказали Мауліну вжити відразу ж заходів через близьких хлопців і оповістити місцеве населення, що нічого особливого не трапилось, що чутки про грізну небезпеку перебільшені і здебільшого брехливі, що Шегабутдінов у фортеці зовсім не заарештований, а залишився тільки для переговорів.

В цей час сповістили, що чоловік з дванадцять фортечників підійшли до воріт штадиву і хочуть почити з нами переговори. Їх впустили. Провели сюди, до штадиву, до головної кімнати, де збиралась і засідала безперервно наша військова рада.

— Ми, делегати фортеці і повсталого гарнізону, — заявили вони нам, — прийшли поговорити з вами про різні важливі справи.

Ми, звичайно, відразу ж про наших заарештованих: чому посаджені, де вони тепер, чи випустять їх і коли?

Фортечники заявили, що наші товариші вже на волі, зараз придуть самі, а «заарештовані вони були помилково і невідомо ким».

Явна нісенітниця, але ми не заперечуємо, терпимо мовчки.

Ми стежимо пильно за їхньою поведінкою, примічаємо, як намагаються вони розпорозитись по одному, заглянути туди й сюди, понюхати, побачити, довідатись, в якому стані наші справи, які засоби і сили ми маємо. А ми, немов випадково, зачинаємо щільно одні двері за одними, не випускаємо їх з тісного кільця, в порожній кімнаті ведемо незначущі балачки. Вже відразу видно з непевних відповідей делегатів, що толку від них ніякого не буде, що прийшли вони сюди тільки як шпигуни, і всі їхні слова і запевнення нічого не варті.

— Так чому ж, кажете, затримали наших представників?

— А не знаємо, — ухиляються вони, — ми цього не знаємо. Нас на це не уповноважено...

Говорять і раз у раз переглядаються: мовляв, чи не сказав я чого небезпечного?

— Нас тільки послано повідомити вас, що фортеця настроєна дуже миролюбно... («Миролюбно... миролюбно...» — прогули, підтримуючи, три-чотири голоси) і так само не хоче проливати кров, як і ви. Ваші делегати про це говорили нам у фортеці, ось ми й прийшли запевнити вас, що теж настроєні мирно... («Мирно...мирно...» — прогули знов голоси.)

— Тоді в чому ж річ, товариші? Через що, власне, виступив гарнізон, які питання вас особливо стурбували, — давайте спробуємо домовитись.

— Ні, ми цього не можемо...

— Так, не можемо, зовсім не можемо... ніяк не можемо... — підтримували фортечники того, що говорив.

— Чому ж ні? Ну, хоч так, умовно...

— І умовно не можемо, на це нас не уповноважено, ми лише прийшли заспокоїти вас...

— А чом би вам не вивести війська з фортеці і не розпочати з нами справжні, серйозні переговори?..

— А ось 26-й полк прийде...

— Що 26-й?

— Коли прийде, тоді й поговоримо... Без нього ми говорити не можемо, треба відразу за всіх пояснити...

Так напевно прогаяли добрих півгодини.

Ми хотіли були записати протокол цієї «наради» і підписатись під тим, що заявляють обидві сторони. Але фортечники категорично відмовились і ніяк не хотіли навіть назвати свої прізвища.

Справа не ладилась. Вони поводитись двозначно, ні слова не сказали путнього, товкли одне:

— Ми тільки заспокоїти... Ми прийшли вас тільки заспокоїти...

Ні вже, велика подяка за таке «заспокоєння»: ач, як зиркають, крізь стіни намагаються розглянути — що там заховано.

Сидимо, сповнені взаємного недовіря, ловимо одне одного на кожному слові, обмацуємо, випитуємо, одне одного збиваємо і плутаємо, вистукуємо-випробовуємо слабкі місця.

З фортечною делегацією прийшов і Сараєв, верненський комендант, якого фортечники заарештували, тримали довго десь під замком, а тепер вирішили використати:

— Якщо не повернешся, — заявили йому, — знай, що і Мутарова і Шегабутдінова прикінчимо...

Мені все хотілося поговорити з Сараєвим віч-на-віч, довідатись у нього точно, що там діється в фортеці, але зробити цього ніяк не можна було, ми сидимо в усіх на очах, і за ним, за Сараєвим, фортечники пильно стежать. Ми тільки кинемо один на одного оком, — і бачу я в його серйозному, тривожному погляді, що погана справа. Він на мій запитливий погляд тільки повільно, виразно хитав головою:

— Погано, мовляв, дуже погано...

Але поговорити так і не пощастило.

Поки сиділи ми і розмовляли, фортеця телефоном запросила прислати нову — повноважну делегацію, з якою могли б там негайно обговорити всі «наболілі питання червоноармійців».

Робити нічого, треба відрядити, і відрядити саме тепер, поки делегація з фортеці у нас. Ми її не випустимо доти, поки наші хлопці не повернуться назад...

Зібрали чотирьох, вирядили: начподива Кравчука, Павла Береснева та двох курсантів — Копилова і Седих. Завдання їм дали — не договорюватись остаточно, а тільки промацати ґрунт, оглянути, схопити настрої в фортеці, придивитись до ватажків, приблизно визначити сили фортеці, дізнатися, чого саме вона хоче, як буде цього домагатись, і до якої межі нам треба поступатись...

Зібрали, вирядили. А ми тут, у штадиві, і далі ґнули з цією невинною делегацією цнотливі теревені.

Пару слів треба сказати про делегата нашого, Павла Береснева. Його напередодні повстання за якийсь давні, а може, і нові гріхи збирався заарештувати особвідділ. Пізно ввечері, коли закінчилось засідання конференції, години о десятій, Береснев прийшов шукати порятунку у штаб дивізії і звернувся до начдива, а той відклав справу до ранку. Береснева поки що залишив у себе, в штадиві, а рано-вранці хотів в'язнити все особисто з Масарським. Та ранком — он що трапилось! Тут, певна річ, було не до Береснева. Дехто з наших товаришів запевняв, що Береснев і є головний ватажок бунту, що він

сам це підстроїв і навмисне блукає по штадиву, щоб знати все самому безпосередньо, і в потрібну хвилину, коли все йому стане ясно, дасть наказ про наш кінець!

— Стережіться Береснева, — говорили вони, — це відомий бандит. Він такі тут на Семиріччі штуки утяв, що давно повісити треба... Заарештувати його слід негайно і тримати до кінця...

Слід сказати, що свого часу Береснев командував усім військом Семиріччя, його вважали чудовим партизанським командиром, він відзначався відвагою, безумною особистою хоробрістю і залізною волею. Серед своїх бійців він був дуже популярний, але командування скоса дивилось на нього за потурання своїй братві, що така охоча була до грабінництва і хуліганства. Проти цього Береснев ніколи не виступав, хоч сам, мабуть, і був невинний: просто гладив «братву» по шерсті, своєрідно охороняв свій «авторитет».

До начдива Береснев мав якесь виняткове довір'я і повагою був перейнятий надзвичайною, тим-то і звернувся тепер саме до нього по допомогу.

Ми з начдивом радлись:

— Посадити не штука, та чи буде користь? По-перше, фортеця розлютується, дізнавшись, що Береснева заарештовано, і чорт зна, чим скінчиться цей вибух протесту. Далі, чи не краще взагалі спробувати використати його в своїх справах?

Ми покликали Береснева в окрему кімнату і сказали приблизно ось що:

— Ти, Береснев, людина розумна. Ти, звичайно, бачиш, що ця безглузда витівка, ця каша, яку заварили фортечники, їм дорого обійдеться. Ну, що в них може вийти путнього? Нічого-сінько. З Ташкента рушили вже броньовики і піхота, — незабаром буде гаряча баня. Вони ж по-дурному на ура вийшли, вони й самі не знають, чого хочуть. Вони думають, що Верний далеко, що коли вони за горами — значить дістати їх не можна. От зажди, що буде, якщо тільки не захочуть втихомиритись. Жарко буде, жорстоко буде. Але, знаєш, ми всіх сил докладемо, щоб обійшлося без краплини крові. І ти нам у цьому поможи. А там, може, і ми тобі в пригоді станемо... Фортеця тебе знає, добре знає і навіть любить. Ти там — авторитет. Ось ми посилаємо делегацію для переговорів, — іди з ними. Поговори і ти — у фортеці більше буде довір'я до твоїх слів, ніж до наших.

І Береснев погодився. Що мав на думці він — хто його знає. Але погодився.

Ми навмисне ставили йому так круто і одверто питання: хай, думали, перейде він до фортечників. Зате знатиме, що підмога нам з Ташкента вже йде, а це їх застрашить, це, може, спи-

нить їх від деяких кроків. Далі ми сказали йому, що справу хочемо ліквідувати безкровно. Це сказали щиро, це і є основна лінія наших дій, — хай відповідно до неї і свої буде плани. Потім — і це для нього головне — дали зрозуміти, що, коли стане нам у пригоді, ми візьмемо його під свою опіку і допоможемо, доб'ємось, щоб за цю послугу простили йому старі гріхи.

Так приручили ми Павла Береснева.

Держали на оці, повної віри до нього, певна річ, не мали, але в діло пустили.

Тимчасом до 26-го полку з секретним пакетом послали вірного хлопця Лисова.

— Запам'ятай, Лисов, — наказували йому, — якщо заколотники прочитають листа — всьому край. Далі чекати не будуть... Не давайся в руки... І листа не давай...

Схопившись на коня, запихаючи за пазуху пакет, посміхнувся Лисов:

— Буде справлено. Будьте певні. Як почнуть віднімати пакета — я його на шматки, а сам... ех!

І міцно ударив долонею по рукоятці нагана.

— Ну, гайда-гайда, Лисов, скачи!

Кінь заграв, кинув угору хмару пилу, — зник з очей Лисов.

Потім дізнались, що домчав він благополучно: заулками порожніх околиць вибрався в гори, а там пробирався глухими, неїжджими стежками. Ці місця були йому добре знайомі: гірське бездоріжжя було йому найближчим і найвірнішим шляхом.

В пакеті до командира полку описано те, що сталося, і дано директиву, що треба робити з своїм полком і як допомогти нам в потрібну хвилину. Сам комполку побоювань не викликав, але брата в полку була така розгнуждана, що скинути могла його в одну мить: це ж були майже самі семиріки...

Тимчасом і фортеця послала до 26-го полку своїх представників.

Але Лисов примчав перший, насторожив, до всього приготував командира полку. Делегацію з фортеці, як тільки вона показала, взяли і кинули до буцегарні.

Марно фортечники галасували, протестували, покликаючись на свої повноваження, потрясали мандатами, вимагали розмови з усім полком. Їх до полку, певна річ, не пустили, а їхнє завзяття вгамували тим, що показали дула гвинтівок і не на жарт застрашили. Полк нічого не знав про делегацію бунтівників.

А делегація саме до полку і рвалась, вимагала, щоб пустили її поговорити на відкритих зборах зараз, «з усіма братами-червоноармійцями». Це було для нас найнебезпечніше. Тут би

неодмінно «своя своїх познаша». Ввесь полк згодився б не з нами — з заколотниками: це ж були ті самі семірики!

В нашому пакеті писалось, що треба полк удержати на місці хоч би там що: фортечників ні в якому разі до бійців не пускати; висвітлити певним чином верненські події, як початок білогвардійського повстання, що намагається повалити в області радянську владу. І далі — ухвалити постанову, закріпити в резолюції готовість полку боронити радянську владу із зброєю в руках, засуджуючи повсталих, загрожуючи їм розправою.

Такі самі відомості дали ми і 4-му кавалерійському. Ці відомості потрапили і в Кара-Булак. Незабаром з усіх цих місцевостей справді примчали до Верного резолюцій-постанови:

«Радянську владу скривдити не дамо!»

Це була нам серйозна підтримка. Цими резолюціями потім ми чимало козирили, хоч і знали, що нічого вони не варті, що якби прийшов на завтра в місто 26-й полк — він був би через десять хвилин у фортеці, а через двадцять — зітне нам голови.

Та й фортеця не без підстав заявляла:

— Які це резолюції, яка їм ціна, хто їх ухвалював? Полки, напевно, про них і не знають; самі командири та комуністи ухвалювали... А ти нам самий полк подавай — ми з ним самі відверто поговоримо.

І вже цілком очевидно, що, поговоривши з полками «відверто», фортеця мала б їх у своїх лавах. Ми це знали і тому серед своїх резолюціям значення великого не надавали, хоч і використали їх широко, роздмухали і нащуміли, розголосили, оповістили, де можна, загрожували ними наліво й направо.

А сили наші, мізерні сили, все танули й танули.

Вже давно до фортечників перебігла комендантська команда, перебігли й рештки караульного батальйону, що їх привів Маулін: не те, що співчували вони заколотникам, а просто боялись лишитися маленькою купкою проти такої сили ворогів. З цих самих міркувань і партшкола почала поговорювати про те, щоб піти до фортеці; з особівської і трибунальської команд раз у раз зникали окремі перебіжчики, а один особіст навіть забрав з собою кулеметний замок.

Ішли врозтіч, зникали наші сили, — незабаром вони і зовсім нас покинули. Пішла партійна школа і рота інтернаціоналістів.

Всього тільки залишилося нас чоловік 15—20 партійців. Тепер про збройний опір і думати було б смішно; який з цього вийде кінець — ми це розуміли — буде залежати тільки від нашого вміння лавірувати, від спокою та витримки, від міцних нервів і невтомної, незламної енергії.

Двадцять чоловік проти п'ятитисячної розлюченої юрби! Тепер до фортеці набігло навіть понад п'ять тисяч. Самих

озброєних — було півтори! Населення пригнало коней, — там формуються свої кінні частини.

Словом, росте і міцніє фортеця щогодини, шохвилини, а ми, ми силами висохли до дна, залишились малесенькою купкою, покинені напризволяще.

З особого відділу сюди ж, до штадиву, перевезли всі цінності, всі найважливіші папери та справи. Дбайливий Мамелюк настояв на тому, щоб і з банку цінності перекинути сюди ж. І їх перевезли.

Все зосередилося в штадиві, немов на малесенькому острівці, обложеному речучою, розбурханою, гнівною стихією.

Наші делегати з фортеці повернулися ні з чим, фортечників ми теж відпустили «голодними», тільки розпалили їм апетит натяками на збройну допомогу з Ташкента, на наші приховані сили тут, у Верному, на нашу техніку і т. ін. і т. ін.

Фортеця просила нову делегацію. І на цей раз точно вказувала, кого хоче бачити: начдива, військкомдива, двох комбригів, завподива і т. ін.

Ні, годі, поки що не треба показувати, що ми виконуємо негайно їхнє всяке бажання! Треба заждати, інакше відразу зрозуміють, що ми безсилі і на все, на все негайно пристаємо. І, крім того, чому ж це потрібні їм такі «імениті» делегати — начдив, два комбриги... Ні, ні, справа ясна: це вони хочуть знати у нас самий цвіт, нашу військову головку. Таку жертву принести ми не можемо.

Ми відмовили. Заявили, що в фортеці радитись не хочемо, а пропонуємо в себе, в штадиві. Від штадиву вони відмовились. Тоді запропонували ми їм нейтральне місце, не фортецю і не штадив — штаб киргизької бригади. Фортеця повагалась, поприндилась, але погодилась. Умовились, що зійдемося там о четвертій годині дня і з кожного боку буде по десять представників. Готувались до засідання, збирали матеріал, радились.

Я приблизно в той самий час дав Ташкентові телеграму:

Ташкент, Реввійськрада Туркфронту тов. Новицькому.

Подаю нові відомості. До батальйону приєдналися такі частини: караульний батальйон, батальйон 25-го полку, нештатний артівзвод, міліція, Інтернаціональна рота, за винятком 70 чоловік¹, і крім усього цього, до них безупинно збігається населення. У фортеці утворено керівний орган, так звану Бойову раду. Вона має намір проголосити свою диктатуру, оточити місто, розігнати Особвідділ і Ревтрибунал. Це, безперечно, знайде і вже знаходить широке співчуття у населення, яке на даний момент дало повсталим коней. Є відомості, що повстали цими днями скликають якийсь з'їзд. Вночі повстанці вирядили делегацію в Ілійське до 26-го полку, але наказав цій делегації дізнатись не пощастило. Дванадцятого о десятій го-

¹ Незабаром пішли і ці сімдесят. — Д. Ф.

дині ранку одержано повідомлення від комполку 26-го по проводу про те, що він делегацію заарештував, але цю дію ми вважаємо за прояв дисциплінованості самого командира, аж ніяк не полку, мабуть, солідарного в усьому з поєсталими, бо повсталі вирішили не вживати ніяких рішучих заходів до приходу 26-го полку, якого вони помилково очікують з години на годину. В цих умовах і до приходу підмоги, на нашу думку, передчасно нам проголошувати свою диктатуру, бо наша мізерна реальна сила не дозволяє нам диктувати. Сама назва диктатура не надасть нам сили, а з другого боку, вона розлютює фортечників і примусить їх одверто заявити про свою військову перевагу. Не регламентуючи своєї диктатури і не дратуючи цих фортечників, ми одночасно і далі видаємо свої накази та розпорядження. Вам треба взяти на увагу, що наші сили далеко не рівні, і кожний гострий крок може дати небажані ускладнення. До приходу нової сили ми мимоволі змушені вичікувати і почали з ними переговори. Була їхня делегація у нас і повідомила, що фортечники не вживатимуть проти нас ніяких заходів, але в їхніх словах помітили ми неточність і суперечність. Ми теж послали до них делегацію з чотирьох товаришів, але переговори не дали ніяких наслідків, бо фортечники розв'язали великих питань, як-от питання про зброю, про те, щоб звільнити фортецю, про підлягання нашим наказам та інші — відкладають до приходу 26-го полку. Вони запропонували прислати до фортеці для переговорів начдива, військкомдива, двох комбригів і завполітвідділу.

Це нам здалось підозрілим. Виходило так, що вони у нас могли взяти одразу всю військову головку, і тому ми запропонували їм засідання провести в нейтральному будинку, запросивши туди однакове число представників від обох сторін.

Відповіді поки що нема.

Повідомте, що і коли вислали ви на підмогу.

Уповревівійскради *Дм. Фурманов*

Місто давно вже було на ногах. Стривожене населення ще з ночі, в перші ж хвилини повстання, дізналося про те, що війсьсько з казарм перейшло до фортеці. От і поповзли і помчали різні чутки та вигадки:

— Полонені козаки захопили місто...

— Щербаков наскочив з Китаю, і все місто зайняли білі...

— «Владу» перевишано...

— Червоноармійці здались «козакам»...

Верзали, що кому спадало на думку. Один одному навперербій набріхували й перебріхували, нагортали на чутки свої «факти» і міркування. Чутки хмарами літали над містом, розсипалися бризками серед живого людського потоку, в ньому зникали і з нього виривались знову, мчали далі нечувано-чудні, зовсім інші, на себе не схожі: вже така фатальна доля лігучої чутки.

По установах, певна річ, теж не до роботи було — ніхто нічого не робив, тинялися без діла по коридорах, перешіптувались за столами, по закутках, по нішах вікон, одні брязко насторожувались, інші мужньо розпускали плітки, підхилювали або похитували головами і мовчки відходили, покусуючи вуса, чухаючи потилицю, — все залежно від того, чи раді чи не раді були почутому.

Не проголошуючи своєї диктатури офіційно, ми все ж намагались у кожному своєму виступі додержувати міцного, певного тону, щоб хоч він прикривав до певної міри наше кричущє безсилля. Видрукували і по місту пустили ми листівку:

ВСІМ, ВСІМ, ВСІМ...

По місту пускають провокаційні чутки про те, що місцева фортеця зайнята білогвардійцями.

Військова рада, Обласний військово-революційний комітет, Обласний комітет партії комуністів-більшовиків якнайрішучіше заявляють, що такі чутки мають характер найчорнішої, неприхованої провокації, і разом з тим попереджають, що з поширювачами подібних чуток вони боротимуться найрішучішим чином.

Те сумне непорозуміння, яке випадково має місце тепер серед частини Верненського гарнізону, безперечно, буде улагоджено найближчим часом.

Військова рада, Військово-революційний комітет і Обласний комітет партії пропонують всім установам і службовим особам спокійно продовжувати свою повсякденну роботу.

Ніякій паніці, ніяким ваганням не може бути місця в ці дні серед партійних і радянських працівників і всіх громадян Семиріченської області.

За голову Військової ради *Дм. Фурманов*

За голову Обласного військового революційного комітету *Пацинко*

Член Обласного комітету партії *Вернічев*

12 червня 1920 р. 11 годин ранку.

Писали, але, звичайно, вже знали, що «спокійно продовжувати повсякденну роботу» ніхто не буде, та й не зможе, доки не буде ліквідований самий заколот. Листівку пустили ми більше для того, щоб нагадати про себе, заявити, що живі, що нас іще не вколошкали і що ми ще зберегли чимало бадьорості і навіть зухвальства: лякаємо «найрішучішим чином», а його... і здійснити нічим.

Але цього вимагали обставини: листівка трошечки додала нам бадьорості, збила пиху наших ворогів, — більшого ми від неї і не сподівались.

Деяка технічна сила, звичайно, з нами лишалася: були працівники в штадиві, телеграфісти, друкарка, залишився навіть дехто з команд, але вся ця силонька була така мізерна і ненадійна, що і її кожну мить боялись ми втратити, — що тоді робити, коли і телеграфісти раптом нас покинуть?

Але вони залишались: може, тому, що свідомо були з нами, а може, і тому, що ми їх не спускали з ока. Невідомо. Але залишались і працювали.

От, хіба не дивна річ: телеграф заколотники зіпсували тільки на Пішпек, та й то трохи, а рвати його не рвали — для себе, очевидно, берегли. Зв'язок телефонний залишили по всьо-

му місту, а з нами, з штадивом раз у раз навіть говорили люб'язно про різні справи.

Вони чекали. Вони, безперечно, вичікували й були певні, що от-от підійде до Верного 26-й стрілецький. В цьому вони твердо були певні. А самі, без його підмоги, починати остаточну справу не хотіли. І, крім того, вони мали цілком неправдиве уявлення про наші реальні сили, — в особому і в трибуналі було, на їхню думку, не менше як... 800 добірних бійців і близько десятка кулеметів! Звідки були в них ці відомості — невідомо, але така помилка фортеці була нам дуже на руку, і, ухопившись за неї, ми самі роздували і старанно поширювали чутки про великі сили наші в резерві. Ці чутки мали свій безперечний вплив: вони посіяли в фортеці непевність, повільність, боязкість, стали на перешкоді активному виступові. Незабаром трапилася тут одна невеличка подія; ця подія могла прискорити кінець справи і обернути її проти нас драматичним чином.

До інженерної частини дивізії везли з Талгара чотири бочки спирту. Фортечники це добро перехопили і погнали підводи за собою, а там, у фортеці оточили виночерпів і вимагали по чарці «зеленого вина», пристосувавши для цього... брудну, іржаву консервну банку.

І частина вже встигла добре-таки налігатися.

Але тут встряли ватажки і спинили пияцтво, боялися, що наші «10 кулеметів і 800 багнетів» їх усіх п'яних порішать на місці. Настрасали юрму, пригрозили небезпеками — зламали охоту: страх смерті був вищий за жадобу похлебтати з консервної банки.

А нам і це було на руку, в противному разі можна уявити собі, що діялося б увечері, вночі...

Треба сказати, що Сараєв, Шегабутдінов і Стрельцов, одні з найкращих наших товаришів, потрапивши до фортеці, теж, але по-своєму і для іншої мети, боролися з п'яним розгулом. Вони знали, що в п'яному, буйному морі насамперед потоплять військову раду і штаб дивізії. Так кожний по-своєму і в своїх інтересах оберігав фортецю від загального пияцтва.

Шумно бушувала фортеця. Вона нагадувала собою стривожений табір, коли він перед близькою небезпекою нашвидку готується до бою, в неспокійному дзвоні похапцем точить тонкі кинджали, широкопері шаблі, недосяжною, найвищою напружився нотою і весь тремтить, передчуваючи неминучу близьку баталію. Ця гарячкова біганина, цей ревучий, невгамовний гомін, запальні вигуки, чийсь комусь уривчасті, безнадійні, безладні накази захриплою глоткою, роздратовані запитання, дикі, але безсилі загрози, — звірячим ревом тремтить над фортецею

гул заколоту. Ніякого начальства. Ніякого управління. Геть усе к чорту! — маса в фортеці сама розв'яже всі свої справи. За це свідчили дикі вигуки і шалена метушня.

Але вже проглядали перші ознаки організації. Нюхом чули заколотники, що без організації нічого не вдієш. Довго ще не вгамується розгульна сваволя, ще довго фортеця буде сама, гулом і виттям своїх зборів, обговорювати питання, але до того йде, і прийде час (хай би він уже прийшов!), коли міцна рука приборкає розбурхані юрми, введе дисципліну і поведе, накаже піти.

І підуть — покірні, безвольні, не бачачи, не розуміючи свого несподіваного шляху.

Вночі біля казарм, коли виступали, поділились думки: одні говорили, що треба зараз же йти на штаб дивізії, захопити його і заарештувати або тут же порішити все начальство.

Інші урезонювали і, поки не надійде 26-й полк, не наважувались на цей крок, зате фортецю захопити вважали за дуже корисне:

по-перше — прибрати в ній до рук зброю;

по-друге — укріпитись, підготуватись до зустрічі;

по-третє — підбурити на виступ інші частини;

нарешті — розбуркати села, притягти і залучити відразу до справи масу селянства.

По-своєму мали, звичайно, рацію перші. В інтересах повсталих діяти треба було рішуче вже з першого моменту. Що-небудь одне: або штадив має сили, і тоді від цих сил не сховаєшся в фортеці, чекаючи 26-й полк; або штадив не має достатньої сили — і тоді навіть чекати, поки підійдуть нові сили, коли впораєшся легко і тими, що маєш тепер? Мали рацію перші: швидким ударом треба було навалитися на штадив, нас усіх заарештувати, а може, і розстріляти. Владу захопити негайно й цілком, вчинити масові арешти, заявити про єдину власну владу, — словом, всім і в усьому показати, що за тобою перемога! А заколотники — хіба так вони зробили? Нічого подібного: вони тільки наполовину заявили про свою перемогу, а далі — розпочали з нами цілу серію переговорів і нарад, немов у трясовину, затягли себе в суперечки й обговорення, в цій трясовині самі й загрузли. Ми їх у цю трясовину посилено тягли, бо в даних обставинах тільки в цьому був наш порятунок, порятунок нашої справи. Заколотники виступали з грізними словами, але на грізне щось вони не спромоглися. Їх спантеличувала думка, що в особому, у нас і в трибуналі — багато сили: недаром після того, як озброїлись вони пограбованою з транспорту зброєю і готові були йти з казарм до фор-

теці, вислали спочатку сильні патрулі до особого і трибуналу — чекали звідти удару.

Проте удару не було. Тихо, без крику, без похідних пісень, ледве подзвонюючи зброєю — проходили вони в густій нітмї ночі, рота за ротою, до фортеці. Там розбили склади, розібрали з них зброю. Варта фортеці і думки не мала чинити їм опір — стала осторонь, дала дорогу, а потім і сама приєдналась до повсталих.

Як тільки ввійшли — ой, і забігали, шмигляючи по всіх кутках, загаласували, догори дном перевернули тихе життя фортеці, врізали в глуху німотність ночі брязкіт і свист, і ржання коней, і галасливу, круту лайку. Завила, заіржала, застогнала, задзвеніла червнева ніч. В скаламученій фортеці один по одному дедалі швидше наростали, дедалі грізніше завивали пінні вали заколотників.

В фортеці, в центрі людського потоку — Петров і Караваєв.

Петров — кремезний, крутобокий, парубійко атлетичний. Невеличка голова, стрижена накругло — сидить глибоко і щільно на мускулястих, важких плечах. Долоня — як лопата: широченна. Ноги короткі, але міцні й жилаві, легко кидають корпус на ходу. Вся постать, як вилита, наче присаджена до землі, здорова, витривала. В примружених хитрих зелених очицях — думка, а за думкою тремтить і тріпоче безжальна звіряча жорстокість. Фронтвик. В бою — боець, безстрашний рубака. Серед товариства — скандаліст, забіяка, випити не дурень, охочий до гулянок.

В усьому до пари йому Караваєв — гультай, шибайголова: цей усе за ніщо має. Недарма з пісні у нього найулюбленіше: «Все віддам — не пошкодую».

І це справді так. В бою — і хоробрий, і спритний, і виручить з біди, і життя віддасть зопалу — не пошкодує.

А от тихе, без грому бойового, життя і любить, і не віддасть без сліз, почне просити, як просив згодом на суді:

— Помилуйте. Даруйте. Виправлюсь. Змию пляму. Клянусь...

На зріст низький, туго збитий Караваєв, як борсук. Широкоплечий. Жилавий і гнучкий, в'юнкий, як джигіт. І на коні, як джигіт, — йому кінь з сідлом, що різникові табуретка: певне місце. Чорне волосся сухе, густе і жорстке. Низький лоб не віщує добра. Хижі зуби з-під багрових обвітраних губ — як блиснуть за лукавою посмішкою, аж холодом проймає: глотку прогризе і кров усю висмокче. Упир. Над губами — наче попелу насипано, притулились короткі темні вусики; під ними, як бик у стіну лобом, вперлося в груди непокірне, круте підборіддя. У чорних, хитреньких очах — і безтурботна радість життя, хвадський танець під ридання гармонії, і безумна, безмежна відвага, всеосяжне, жагуче завзяття. Мова караваєвська —

чиста, тріскуча, поквалливо говірка. Лукава, глузлива усмішка, все збиває з пуття, і не знаєш: чи правду каже, чи глузує, своє держить на думці Караваєв. Він з Петровим збурював казарми, це вони шикували вночі червоноармійців, підкидали гвинтівки, роздавали патрони, розсилали патрулі в різні сторони і вели на фортецю, підвели, ввели і там весь гармидер крутили навколо себе.

До них у батальйон приходив Чеусов, з «комуністів», працював у міліції, був начальством. Не боялись його повстанці, знали, що за «комуніст»: з такими комуністами можна...

Чеусов говорив про свої нужди, про злигодні міліції, про капосне начальство, що понаїхало з центра, підтакував щодо «страждущих без вини червоноармійців», яких, мовляв, утискують і силують, і заганяють, охав і ахав разом з казармами, проклинав і крив на всі заставки різні «верхи». Словом, був у них «своя людина». І потрібна людина.

Років йому 35—38. На жовтому сухому обличчі свинцем виблискують карі застигли очі. Темнорусяве негусте волосся над високим, великим лобом. Темнорусяві, пишно-пухові вуса — він їх долонею раз у раз здимає з-під губ. Рухи його повільні і розмірковані, неквапливий і на думку, але може скипіти обуренням — тоді ударить з розмаху. Не дуже письменний, про це і не дбає, живе не з науки, а здебільшого своїми думками і тим, що бачить-чує навколо: це затямлює і розуміє швидко. Чеусов приходив у казарми, знав, куди йдуть червоноармійці, але з ними не пішов — прийшов просто до фортеці. А як прийшов — до діла: промови, промови, промови, розмови різні, поради, вказівки, — в роботу поринув з головою, все гостро обнюхав, обсмакував, взявся за віжки.

В батальйоні 27-го, в Джаркентському, коли він виступав, було багато чужого народу — озброювали всіх, хто туди набіг: тут були одиночки комендантської команди штадиву, були з батальйону 25-го полку, що тут стояв, було багато хлопців з караульного батальйону. З караульного ж були Вуйчич і Букін. Обидва відігравали потім чималу роль.

В Туркестані по місцях, висхлих від спеки, росте коряве, сучкувате, горbate дерево — саксаул.

Вуйчич нагадував саксаул: такий же незграбний, худий і високий і зігнутий-перегнутий в різні боки, наче хтось ламав його і не зламав зовсім, а тільки перекрутив, як залізний прут.

Червоноармійські засмальцьовані, в усі кольори залатані штани, як на жердині мішок, метлялись на худих, довгих ногах, сповзаючи, наче хвостиками, двома підв'язками на босі широкі брудні ступні з чорними і, напевне, вже смердючими, пропотілими пальцями. Сорочка коротка для нього, довготеле-

сого: ледве прикрила пуп і влізла рукавами на самі лікті тонких, сухих, нездорових рук. Ідучи, руками безладно теліпає, як батогами. Голова, наче птича голівка: метка, дрібна, неспокійна. Волос'ятко ріденьке — чи то русяве, чи то руде — видно, що голову нашвидку коло паркана обсмикували-стригли полкові ножиці. Обличчя Вуйчича в густому, запіліснявілому ластовинні, жовто-бурі, впалі, висхлі щоки, ніс — розвареною картоплею, довга, як у гуски, сальна, пітна шия: напевне, сухотний. Очі мертві, тьмяні, невеселі, ніколи не веселі, і ніколи їм не блиснути, як блиснуть вовчі караваєвські, — у Вуйчича наче налив хто під повіки каламутної, густої рідини, і очі в ній безпорадно загрузли, потонули, знесилились і ледве повертаються в глибоких орбітах: повільно, зловісно, налиті злобою і непокірністю, буйволовою впертістю.

Ніколи не розлучається з Вуйчичем Тегнеряднов. Молодий хлопець, щось так під 25. Обличчя як обличчя: звичайнісіньке, на очі відразу не спадає, ніщо не виділяє його з тисяч інших. Швидкі руки, швидка мова, настирлива жестикуляція — все свідчить за молододу, невитрачену силу. Молодість — це перше, що пашіло від Тегнеряднова. Від молодості і його енергія: б'є наверх свіжа міць, життєві випробування не торкнулися його здоров'я. Тегнеряднов рівнявся по Вуйчичу: той надумував і говорив, Тегнеряднов робив, виконував. Вони весь час разом. Один був потрібний другому.

З карбатальйону був і Букін.

Чудисько. Страхіття. Опудало. На зріст — Голяф. Ширина в плечах — відповідна. Руді, неймовірно густі вусища — наче крила млина: розмашисті, величезні, ворущаться, наче живі. Це не пишні чеусовські, іграшки, а справжні голяфські, серйозні вуса, на яких легко півгодини може провисіти трирічна дитина. І десь там, на селі, у Букіна справді був такий синок Альошка, якого так любив він брати в свої незграбні, могутні руки, коли брався той за батьківські вуса, підіймав його над головою і дико ревів п'яною октавою — під безпорадний плач сухорлявої, недокрівної, переляканої жінки:

— Альошка, Альошка, сучий син... Візьму от тебе, шибенику такий, як жвакну об долівку — нічого не залишиться... у...у...у... падаюка...

І він пестив його рудими крилами-вусами, а Альошка ридма ридав од болю і через смертельний переляк від ласкавих батьківських слів.

Коло Букіна завжди було стояти начебто страшноувато: вдарить от зверху кулачищем по голові і — кінець. Тут і наложниці безславно головою. Його величезна кругла голова, всі риси його здорового буро-матового обличчя, кожний порух важкої корчуватої руки, — усе так тобі й говорило:

— Краще не руш. Не руш, кажу тобі, а то ось цокну і — душа з тебе геть, постойди догори.

На пласкому, тупому обличчі — м'ясистий і міцний обрубок — ніс; під самим носом густі вусища, жовті від тютюну; кожну мить нюхає, ненажера. Зуби — крокодилячі: куди тут караваєвським — у того зубенята перед букінськими, наче тхорячі перед вовчими: Букін зжере і Караваєва з усіма тельбухами. І з зубами зжере. Все перетравить отаке опудало. Очі букінські, начебто темнозелені, але колір їх мінявся від настрою: в добромu настрої — вони розсироплюються в біло-сірі, а коли сердитий Букін — темніють очі, грозюють, як хмара, стають похмуро-чорні, наливаються пристрасною, звирячою жадобою. Розмова його коротка й крута. Не голос у Букіна — рикання крипуче, а мова у нього така завжди важка, рішуча:

— Уб...б...б'ю, св...в...в..., вол...л...ота...

— Рр...р...роз...з... шматую, пад...д...длюк...к...ку...

Від Букіна весь час тхнуло могилою.

Був з фортечниками Олександр Щукін. З офіцерів. Але з сіреньких офіцерів, з тих, що несли на собі «імперіалістичну»... Тільки звання — що офіцер, душком гнилим тільки трошечки тхнуло, а насправді лишився неоковирним, зашкарублим, від землі. Він все приндився, хизувався, як півень, — з усього і з усіх був невдоволений, в тому числі і з фортечних соратників, все йому здавалось, що всюди і всілякі справи йдуть і погано, і загайно, і проводять їх невміло:

— От, якби мені всю волю, я б...

Але всієї волі йому не давали, а сам взяти не вмів: мілко плавав. На зріст Щукін малий, обличчя сіро-жовте, очі завжди схвильовано-поквапливі, рухи неспокійні і метушливі, мова безладна, розумом узяв небагато: середняк, одно слово.

У фортеці згодом був комендантом, а брат його Вася — так Вася і є: Хрінюк-сокирка прозвали ми його, коли потрапив потім у руки; користь з нього невелика, хоч і секретарював у повстанців у бойовій раді; боягузик, міщанчик, мріє про тихе життя — до фортеці потрапив за компанію з братом.

Потім з'явився, — не тепер, не в цей час повстання, а згодом, — Чернов: Федька Чернов, як його звали в фортеці. Чернов чорний, як чорнило, весь чорний: обличчям, волоссям, бровами, вусами, голеною густою щетиною бороди. Років небагато, під тридцять: не ходить — бігає, і не бігає, а котиться, як куля: круглий, пружний, рухливий. Служив він раніше сам в дивізійному особвідділі, чекістом себе називав гордовито, але від особого ж і потерпів за капосні різні діляць. Тепер ладен з невгамовної потести — все перебити в особому, а заразом і все, що з ним і коло нього, — як мститися, то мститися: по-черновському! Був Федька «комісаром» фортеці. Спеціаль-

ність обрав собі громити особий відділ і трибунал. Потім, коли за вироком вели на розстріл, — плакав, як слабонервна дівчинка, благав про пощаду, не витримав дороги. Хуліган, скандаліст з натури — Федька і в фортеці з усіма перелявся. Бунтував-баламутив, підбивати на «штучки» був мастак і дуже охочий.

Крім згаданих, були й інші керівники. Але про них не тепер — в свій час згадаємо. Про кого сказано — це перші ватажки. І до того ж найкolorитніші. Це — вожді, але, краще сказати, не вожді — призвідці. Так точніше, правдивіше. У вождя — великі горизонти, у вождя — широкі плани, він знає, що робить, що треба і що буде робити. Він бачить наперед.

А це просто були призвідці. Вони зачинали сьогодні те, що завтра вибухло б однаково і без них. Вони тільки яскравіше й бурхливіше відбивали в собі справжній настрій бунтарів — в цьому розумінні втілювали загальні інтереси. Але їх вистачало тільки на бунт. Встати, рвонутись, приголомшити — це їхня річ, це їм під силу. А далі не вистачало ні думки, ні досвіду, ні знання: шлях був глухий і неясний. Вони знали, заради чого піднялись, та зовсім не знали — як і що усувати, що треба збирати і творити заново. Їх на дорогу — на свою дорогу — вивів би хтось інший, скорше за всіх — Щербаков і Анненков. Але тим і значне було повстання, що вождів воно не мало, що вирвалося з берегів само собою, що воно відбивало в вирі своєму інтереси цілого великого шару: куркульського селянства, яке не хотіло над собою нічної опіки, яке прагнуло розмахнутись з усієї сили.

Призвідці-ватажки тільки стояли попереду, але ж треба комусь і попереду стояти, не всім ззаду. І ті з червоноармійців, що були більш «куркулястими» — ой, як охоче йшли вони за ними. А міцні мужички? Та ці вмиють про все дізнались і все винохали: недарма ж і коней до фортеці нагнали, і фуражу, і хліба навезли, і самі гвинтівки брали з собою — або по селах розвозили, або тут з ними залишались, у фортеці.

Як тільки Петров з Караваєвим привели повстанців до фортеці — ясно стало, що треба якомога швидше розробляти якийсь план якихось дій. Поки вони порались коло зброї, бігали, оглядали фортецю й околиці, обмірковували, як боронитись «на всякий випадок...», вибирали кращі місця, раднались і готувались до рішучих дій, — у фортеці відкрилися збори, і на цих зборах одразу ж постало питання про владу:

Яку владу — тимчасову чи постійну? Як її назвати? Кого обрати? Що їй робити? І що робити з тією владою, яка тепер лишилась у місті?

Шуму було, шуму — як годиться. Чеусов виголошував промови — одну за одною. Виступали Вуйчич, Букін, Щукін, інші. Зійшлися на тому, що постійну владу відразу утворювати не можна, треба тимчасову.

Далі — і негайно — скликати обласний з'їзд і вже тоді — постійну.

Назвати... Як владу назвати? О, тут мільйон проектів і пропозицій:

Революційний штаб... Штаб революції... Штаб гірських орлів... Комітет свободи і рівності... Загальна рада революції... Бойовий комітет революції...

Бузили-бузили і вибрали:

«Бойовий революційний комітет», а скорочено: «Бойревком».

Але здебільш звали:

«Бойова рада», «Бойрада».

Нам невідомо, може, і змінили коли-небудь пізніше це на засіданнях, але за весь час звали і так, і так. А на перших зборах твердо охрестили: «Бойревком».

Чеусова — на голову. Це вже офіційно і прилюдно. А раніше, кажуть, невеличка купка і Вуйчича на голову обрала, та це лиш на мить, тимчасово, непомітно.

До Щукіна теж якогось там Скокова вважали за коменданта фортеці, але справжній комендант, постійний, до останнього дня заколоту — Олександр Щукін.

До бойревкому і Вуйчича обрала, і Букіна, і Петрова з Караваєвим, і ще набрали кілька чоловік. Що робити — не знали. Зібрались члени бойревкому після загальних зборів де маленької кімнати в будинку фортеці і міркували: що ж робити тепер?

Ну, вийшли; ну, прийшли; а далі, далі що?

Насамперед зв'язок до полків — до 26-го і 4-го, що теж іде сюди.

Вирядили літунів, листи їм дали, словами зарядили наглухо — гайда!

Потім — караули в усі сторони і наново розіслати і посилити ті, що були вже.

Підрахувати сили фортеці і приготувати їх до бою.

Дізнатися, які сили має війська.

Налагодити зв'язок з селами й селищами.

Закрити з Верного виходи і входи.

Видати серію наказів...

Посадили секретарем Щукіна Василя, змусили його обточувати кострубаті пропозиції і вклеювати їх у протоколи, а мавши ці протоколи, вимагати виконання їх від тих, кому що наказано.

Почала працювати машина... А втім, частина офіційна

була у них завжди в зневазі, і під різними розпорядженнями підписувались кому як заманеться: де лише голова, де секретар, а де і за секретаря підмахне хто-небудь, що випадково опинився коло стола, потім обидва підпишуться, а то зразу чоловік шість-вісім, це вже для більшої ваги і на паперах неабиякого значення.

Як тільки населення дізналось, що фортецю захопили повстанці, від різних організацій одразу ж помчали туди посланці, представники, делегати: довідатись точно, в чому річ, бити чолом переможцеві, просити ласки і дозволу стати «під високу руку». Прибігли, наприклад, швидше за всякого здорового — представники інвалідів:

— Так і так... тільки й гнибла нас досі радянська влада: ні торгувати не дає, ні сама не годує — насильство саме. А тому — ми назавжди з вами, і коли треба, ми із зброєю в руках...

Члени бойревкому схвалили і підбадьорили нових своїх спільників, і ті потроху перекочували до фортеці, тулячись коло повних селянських возів, що наїхали з сіл.

Потім посланець прилетів з верненського виправного будинку:

— Ми, мовляв, борці за свободу народну, а сидимо в тюрмі, — за віщо, спитати? Комісари там різні — нічого собі: брильянти, золото крадуть, а тут і годинничка якогось взяти не можна — одразу ж у тюрму... С...с...с...волога!!!

Сірі очіці Чеусова заскакали під густими віями. Злоба душила спазмами:

— Ось ми їм покажемо, трах... тах... тах!!

І він хвацьким розчерком, як пишуть полкові фронтові канцеляристи, накидав наказ до виправного будинку, вручив його посланцеві:

До завідувача верненського виправного будинку

Військово-революційна Рада наказує не чинити утисків всім, що перебувають під арештом, і якщо тільки одного з числа заарештованих будь-хто знищить без відома Ради, будеш відповідати своєю шкурою.

Голова Ради Чеусов

Тов. голови (підпис)

12 червня 1920 р. Фортеця.

Потім посиділи-подумали і вирішили, що в військраді однаково шпана сидить і боягузи; зберуть, мовляв, вони манатки — і шукай вітра в полі: хто кінями, хто машиною. Ні, затримати треба падлюк. Нікуди не пустимо. І Чеусов пише вірній людині на село, у Казанськобогородське. А його ніяк не обминеш по дорозі до Ташкента.

Військова термінова Казанськобогородськ до начальника міліції

Тимч. Військово-революційна Рада наказує вам жодного пасажира не пропускати в напрямі до Ташкента без документа, підписаного Радою, яких затримувати і доповідати Раді для одержання вказівок.

Голова Військово-революційної Ради *Чеусов*

Секретар *Горлов*

12 червня 1920 р.

Тут якраз надійшла наша перша делегація, — не знали, що з нею робити, що говорити. А потім вирішили:

— Чого дивитись, садови до тюрми, нехай сидять!

І посадили. Та згодом роздумали. Додумались, що й через наших делегатів про дещо можна довідатись, користь якусь для фортеці мати.

Радились цілком таємно.

І вирішили до військради, до штабу дивізії послати свою делегацію — ту саму, що зображала потім колективне німе дійство і лише вперто, монотонно повторювала:

— Нас не уповноважено... Ми тільки заспокоїти...

Це була не делегація, а розвідка.

Потім обмін візитами набрав хронічної форми, рух до фортеці і з фортеці був безперервний.

В перший же момент тривоги, як тільки дізнались ми, що фортецею оволодівають повсталі, — спішно підрахували свої сили і чіплялись не те що за кожну організацію, а за всяку дрібну купку, за одиночок: треба було поставити на ноги абсолютно всіх, хто ще не виступив проти нас, — не встигнемо ми поставити, встигнуть поставити проти нас. І тут ніколи було особливо старанно розбиратись, хто надійніший: як є хоч маленька надія — веди, мобілізуй!

Міську партійну організацію ми зовсім не вважали за серйозно свідому і цілком надійну, але, звичайно, на певну допомогу від неї сподівалися. І тому на перших же порах від імені обкому дали наказ: парткомітетові бити на сполох і негайно скликати партійців, мобілізуватись усім і з'явитись до військради. Іти й говорити було ніколи, кожна мить була у нас зайнята іншими клопотами, кожної хвилини чекали ми наскоку фортечників і обмірковували поквально — як його відбити, цей удар?

Наказ обкому там одержали, але прийти до нас і не подумали. Навпаки, швидко налагодили зв'язок з повсталими, вирядили туди своїх представників, а потім — дали представників і до самого бойревкому. Рано-вранці 13-го вся партійна організація під прапором «премаршувала»... до фортеці і там виголошувала привітальні промови. Ці молодці згодом всі по-

трапили на лаву підсудних і за своє зрадництво дістали велику кару. Що так піде справа, ми все-таки не сподівались, найбільше, що могли ми припустити, — це пасивність «партийдів», їхнє боягузтво, невтручання в події.

А вийшло все зовсім інакше. Скоро чотири «представники партії» сиділи в бойревкомі заколотників і вирішали долю радянської влади в Семиріччі. Хоч як вони і жились, хоч як вони прикрашались і прикривали себе різними «доводами» — було очевидно лише одне:

вони із заколотниками — і проти нас.

Голова повітміськкому навіть надіслав до центра таку зовсім дитинячу телеграму:

ніякої допомоги, моваляв, присилати сюди не треба... все спокійно... повстання ніякого нема і т. д. і т. д. — щось подібне до цього.

І це після того, як фортецю було захоплено повсталими, зброєю розграбовано, проголошено владу бойревкому «до скликання з'їзду», а тим самим, значить, скинуто тодішні органи радянської влади. Підклав був міну нам, та скоро ми про все це дізнались, сповістили центр, яка ціна цим повідомленням зрадницької «парторганізації». Вже 12-го, через кілька годин після повстання, в фортеці сновигало чимало «партийдів», а коли відкрилась там «нарада про вимоги до військради», — на цій нараді головував якийсь Печонкін, реж член партії і навіть мало не член повітміськкому. Фортеця розробила дванадцять пунктів. Ці пункти розглядали ми потім на засіданні в штабі Киргизької бригади. І тут, на засіданні, крім нас і фортечників, — за посередників чи що, чорт їх знає, — присутні були «представники партії», та ще яку хвацьку брали участь: вимагали негайного роззброєння особого відділу і люто чіплялись до кожного нашого слова, кожної пропозиції.

Нарада в Киргизькій бригаді відкрилась точно о четвертій годині. Обидві сторони прийшли вчасно — дорога були кожна хвилина. Пам'ятаю — цей маленький старенький будиночок з поганенькими, напівзгнилими ворітьми, скучний ганок, низьку, душну кімнату з заляпаними шибками, голі стіни, де мотлялись брудні обідрані шпалери, стіл — довгий, порожній, немов для мертвого. А навколо стола — кривоногі лави скриплять на немитій роками старезній підлозі. Ми збилися в кімнату всі разом, і враз стало там душно і тісно. Вікна були напіввідчинені, але зовсім відчиняти не можна було: нарада ж наша «секретна», а на вулиці весь час шмигляє парод. Поставили варту коло дверей, біля будиночка. Але пристрасті можуть розпалитись — і ніяка варта не приховає тоді наші спори-крики. Словом, сиділи в душній кімнатці при зачинених вікнах, в тютю-

новому диму, наче в курній хаті. Спідлоба оглядаємо один одного, хочемо заглянути туди — в думки, в серця, дізнатися: з чим хто прийшов?

Будуть слова, будуть обіцянки, а от насправді — чого вони чекають від цієї наради? І хто тут у них головний? Може, оцей самий Печонкін? Або цей, як його — он, що крутиться і в'ється викрутасами, як глист... яке ж, одначе, у нього нехороше обличчя: підслесливо-рабське, користолоубне, жоретоке. Нервово стрибають зелені хижі очі, наче щось видивляються. Губи стулені в ехидну, недобру посмішку: такі м'ясисті, одвислі, сластолюбні губи свідчать за поганій характер. Це хто? Вілецький. Він галасує більше за всіх. Мабуть, з ватажків.

А ось — цей, невеличкий на зріст, з соромливим обличчям — цей наче іншої вдачі... У нього й манери такі безпосередні, і в словах ні задиривого нахабства, ні зарозумілої самовпевненості. Це — Хоменко.

А той, що сидить на вікні, схрестивши руки, озирає байдуже всіх неблимаючим, спокійним поглядом? І руки склав він так міцно одна на одну, наче й не думає він їх зовсім розняти. Обличчя — байдуже пасивне. Небезпека не тут. Це — Проценко.

Той, що поруч стоїть коло вікна і пильно нас розглядає, — серйозний, певний у собі, не дурний: він щось почав говорити, як увійшов сюди, і мова була проста, вірно збудована і свідчила про те, що знає людина, що їй треба робити. Такий може бути й небезпечний. Навіть — далеко небезпечніший, ніж поганенький Вілецький. Це — Невротов. За цим треба наглядати і слова його зважувати певніше.

А інші? Загалом, правду кажучи, схожі один на одного.

Ми потроху розміщаємось, проштовхуємось куди кому сісти хочеться; трошечки розмовляємо сторона із стороною, а більше — вони між собою, а ми теж. Шелестіння, гомін кругом, рух, підготовка до дії, яка вся попереду. Треба відкривати — чого ще гаятися.

Від нас обрано було народу теж чимало: крім мене — Бочаров, Береснев, Павлов і Сусанін (командири), Аборін, Пацінко, Мутаров. А втім, залишилося нас потім кілька чоловік. Хто й зовсім не прийшов, обтяжений спішними справами, а хто пішов із засідання, побачивши, як воно йде, і зміркувавши, що в іншому місці йому бути корисніше. Відкриваючи засідання, довелося агітувати в тому розумінні, що:

«...Інтереси і цілі у нас, що зібралися тут, певна річ, однакові. Треба лише про дещо договоритись у деталях... Ми ж борці... революціонери... Хіба ж мало які можуть бути і у нас розбіжності між собою. Але ми завжди договоримось, бо гасло у нас одне: «вся влада трудящим» і т. д. і т. д.

В такому напрямі була побудована коротка промова. Мета її одна: послабити їхню підозрілість; найбільш слабких — психологічно, хоч у малій мірі, перетягти на свій бік; заявити одразу і певно, що не дивимось на них як на ворогів, і намагаємось домоворитись...

Потім почали обирати президію.

А втім, обрали тільки двох: мене — головою, Нікітича — секретарем. Це вже була деяка перемога.

— Ну, що ставити на порядок денний?

— А ось ці дванадцять пунктів і обміркувати, — заявив Вілецький, — розробили ми їх на всякі потреби... Що ж іще розбирати?

Пункти оголосили. Голоснули: всі були згодні обміркувати. Ми свого нічого не пропонували, чи ж не однаково: і під цими питаннями провести можна що завгодно.

Відкрилось засідання, почалось казна-що: з дошкульними питаннями, із запальними протестами, із злобними вигуками, погрозами, тремтячим обуренням, з буйним громом по столу кулаками...

Буря тривала чотири години. Ми намагалися вгамувати пристрасті, згладити колючі кути питань: в таких обставинах загострити їх було нам зовсім не вигідно. І йшли на поступки, раз у раз ішли на поступки, коли побачили, що лізти на рожен однаково не можна. Але багато чого взяли з бою. Власне кажучи, жодної постанови не ухвалено було так, як пропонували її заколотники, — всі постанови перебудовано під нашим натиском. Як тільки пропонували вони яке-небудь запаморочливе формулювання, так ми по черзі, один за одним, брали його під перехресний вогонь, безвихідно притискали фортечників до стінки і якимось так повертали справу, що їм доводилось відповідати на запитання:

— Революціонери ви чи ні?

— Звичайно, так.

— За владу ви трудову, чи ні?

— О, звичайно, так...

— Ну, то значить...

І ми облутували питання тонкою сіткою своїх доказів. Із цієї сітки заколотникам важко було вилізти, і мимохіть вони погоджувались пропозицію свою замінити в дусі наших вимог, бо ж вони... «революціонери... борються за право народу... за трудову владу... за владу радянську...»

Ім треба було нас давним-давно посадити в тюрму, — це було б з їхнього погляду — діло. А тут почали розмови-промови. Та ще на «легальній, радянській платформі». Це вже була наполовину їхня загибель: бо додержати тут рівноваги було ніяк неможливо: або — або. Або не визнаєш радянської

влади — і тоді садови її оборонців, розстрілюй, скидай; або, коли визнав її, хоч і на словах, — ніяк не відкритишся від убійчої логіки, яку нам у нашому становищі «радянців» так просто розвивати.

Ми весь час і в кожному питанні ставили фортечників у безвихідь і виявляли їм же самим суперечності в їхніх словах. Тоді вони швидко рачкували назад, дечого не повторювали, дечим поступались, від дечого зовсім відмовлялись і говорили, що цього не було, що це непорозуміння, обмовка тощо.

Узявся за гуж — не кажи, що не дуж.

Фортечники обурювались. Лаялись, казались. Але що ж із того: не в тому сила, кінець кінцем.

Тільки от що нас бентежило: набалакаємося, постановимо, запишемо... Ну, гаразд. А чи буде сама фортеця всьому тому коритися, що ми тут скажемо? Ой, ні, — ох, мало надії. Адже ж і самий бойреком, кажуть, у них тільки заради честі обрано, а всі справи вирішають на загальних зборах фортеці... То де вже тут сподіватись, що наші рішення там будуть ухвалені «одноголосно»? Дурниці, мабуть, усе це... А робити все-таки треба. І ми робили: широко, наполегливо, пильно.

Першим питанням стояло:

Про біле офіцєрство з перебіжчиків і тих, що перебувають у Семиріччі.

Не дуже доладне формулювання, — ну, та гаразд. В різних питаннях різні були у них і «доповідачі», особливо потім, коли рознаїлились пристрасті, — кожний квапився висловитися першим. Всі гуртом вили враз.

— ...Чому всі офіцєри на волі? — галасували вони. — Радянська влада повинна бути не така, щоб офіцєрів на службі тримати: будь ласка, мовляв, пане офіцєре козацький, до продвідділу працювати, а там ми пайок вам дамо, будете забезпечені. Хіба така радянська влада? Всіх посадовити відразу — так вимагає фортеця, а коли не посадите, ми самі посадимо, а разом з ними і вас усіх туди ж... Десить терпіти, ми самі все можемо робити і без вас: чи ба, учителі які понаїхали, офіцєрів розпускати, — мабуть, любі дуже, припали до серця!..

— Товариші, та що ви кажете, — відбивали ми хвацький наскок, — і про що тут сперечатись: ні вам, ні нам офіцєри не товариші.

— Ні, товариші вам, коли так...

— Та ні ж... І зовсім не в тому річ.

— Пускай туману! — хихикав Вілецький. — Знаємо вашого брата, куди вертїти треба... А тут і сперечатись нема чого: раз вони вам не товариші — кинути в тюрму і кінець, розстріляти сухих дітей...

Все це про око було дуже революційне. Слухаючи їх, не знаючи їх, можна було подумати: яка тут яскрава класова ненависть до офіцерства, оборонця наших ворогів. Та не в тому річ — за це питання треба було лише сховатись фортечникам-ватажкам, як за бойове. Таких ще було два-три питання. А головне зовсім-зовсім не в цьому, головне — в хлібній монополії, в диктатурі радянській, в особому, трибуналі і т. д., — от де притичина, от що їм треба було поставити шкереберть. А це все ширма сама. А втім, ненависть до офіцерства, особливо в широкій масі червоноармійській, де не сама ж тільки була куркульня, — ця ненависть і справді була, проте ж не заради неї, звичайно, вибухнула ця величезна справа бунту.

— Таку сволоту держати на волі, — гриміли фортечники, — та що ж це таке, братці, га?!

— Та ви не забувайте, товариші, цих офіцерів ми ж узяли в Копалі з усією білою армією. А як здавались — умови певні підписали, поклялись ми радянським словом, що розправи не буде... Та що ж, по-вашому, тепер — обдурити? Але кому, нащо це треба? Адже ж ми частину з них однаково відрядили в Ташкент, а решту посилати будемо поступово... Він, офіцер, скажімо, як агроном працює в земвідділі, вашому ж господарству селянському допомагає... Зніми його сьогодні, а ким його завтра заміниш? Нам обіцяли незабаром із центра працівників партію: одразу ж, як тільки змінимо, одразу ж усі рештки офіцерів і поженемо в Ташкент...

— Це добре про партії кажете... Яке нам діло до ваших працівників... Фортеця вимагає, щоб негайно зняти!

— Але, товариші, не можна ж усіх разом, ми цим ділом роботу свою попусуємо. Давайте хоч трохи будемо обережніші. Ну... ну, хоч так давайте зробимо: ви, напевне, знаєте прізвиська дуже поганих офіцерів, — тих, хто поводив себе жорстоко в білій армії... Давайте від фортеці такий список, і ми цих за списком вишлемо негайно, а решту — по черзі, поступово, не руйнуючи справи... Гарзд?

Крутили-вертіли — домоворились:

Військова рада дивізії вже видала відповідний наказ і зобов'язується негайно відрядити в Ташкент усіх офіцерів, список яких подадуть делегати гарнізону, і поступово, в міру надходження заступників, зняти всіх інших з командних і адміністративних посад.

Сяк-так кінчили перше питання. Друге було таке:

В питанні про використання і розподіл трофейної зброї, по можливості роздати її населенню.

Чи ба, куди повернули голоблі: населення озброїти! А ми ж тільки недавно по області видали наказ, щоб під загрозою тяжкої кари всю зброю населення здавало нам.

Зовсім навпаки виходить.

— Бо населення назавжди має бути озброєне, — впевнено, спокійно заявив Невротов. — Селянинові гвинтівка потрібна, раз він серед ворогів.

— Яких ворогів?

— А всяких ворогів: і козаки можуть знову, а потім же киргизи ці...

— Таж у киргизів теж нема ніякої зброї, — нам усі її повинні здати...

— Киргизи? Що таке киргиз? — заверещав раптом Вілецький. — Ти мене до киргиза, чи що, будеш рівняти? Що я тобі — хто? Я шість років в армії служив, кров, можна сказати, проливав, а ти мене з киргизом ставиш заодно? Ні, це вже вам не вдасться... Запродались ви там усі офіцерам, а тепер киргизові запродались: озброювати його, а нам не треба зброї? Коли не треба, то не треба, ми й не просимо, у нас вистачить без вас...

— Вілецький, ти не тее, — перепинив його Хоменко, — тут не про киргизів, тут щоб усіх, значить, роззброювати...

Невротов злобно блиснув очима на Хоменка, перепинив покwapливо:

— Чи те, чи не те, про це ніхто не питає. А фортеця вимагає, бо в штабі дивізії багато зброї, фортеця вимагає передати її всю населенню... Ми її відвоювали — нам і треба передати...

— А не киргизові, — вставив ехидно Вілецький.

— У мене ніякої зброї нема, — чітко вимовив начдив. — Ні-яких величезних запасів нема. Це брехня. А та зброя, що є, потрібна для діла, і поки я начальник дивізії — я взяти її не дозволю...

Одверта, але гостра промова начдива могла мати подвійний вплив: розпалити пристрасті, зняти заколотників на дибки, або ж, навпаки, урезонити, обірвати можливість дальших суперечок. Вона вплинула добре.

— Зброї нема? А якщо перевіримо? А якщо ми самі знайдемо? — хихикнув Невротов.

— Знайдете, значить, ви взяли гору, — добродушно, не посміхаючись, ствердив Панфілов. — Тільки ось що треба пам'ятати: я за цей час частини переозброював, — що було, туди все пішло... А перевірити можна, чом не перевірити, — додав він по короткій мовчанці.

Знаючи, що однаково нічого ніде вони не знайдуть, а тимчасом поринуть в роботу і відвернуть свою увагу, ми запропонували обрати комісію. Вони примушені були погодитись. Постановили:

Зважаючи на те, що зброї невелике число і начдив вжив заходів, щоб використати цю зброю на переозброєння частин, вирішили обрати комісію з товаришів Невротова, Халітова і Проценка, якій і доручається вияснити це питання з начдивом 3-ої Туркдивізії.

Постанови ми ухвалювали з тими подекуди незграбними поправками і формулюваннями, що їх уперто пропонували вони; але це їх заспокоювало, складалося навіть враження, ніби це вони самі свою ж пропозицію ухвалюють.

Нехай, що ми втрачали від цього?

Третє питання:

Про задоволення червоноармійців обмундируванням.

Питання начебто цілком ділове і справедливе. А насправді крили вони в цьому пункті нас за те, що всі ми тут самі тільки злодії й зібрались, обмундирування розтягли собі, а червоноармійцеві нема нічого, що коштом червоноармійця ми пузо собі ростимо, а він ось роззутий і роздягнений, значить, за діло, мовляв, і саме повстання зчинилось.

Ось ми ще вам покажемо, як поводитися з нами!

Ми відбивались від дорікань та обвинувачень, ми твердили, що злодійства не було, а де й було — ми ж самі суворо за це карали винних. Ми особливо звертали увагу на накази центра і примусили фортечників визнати, що «накази центра треба виконувати...», а то, мовляв, які ж ви й оборонці радянської влади, коли центра не визнаєте.

Ухвалили:

Доручити Військовій раді вжити найрішучіших заходів, щоб якнайскоріше забезпечити червоноармійців обмундируванням, стежачи за постачальницькими органами, щоб вони розподіляли його рівномірно, а щодо задоволення командного складу та співробітників — суворо додержувати існуючих наказів центра, а винних у порушенні видавати під суд...

Близьке до цього було і далше питання, четверте:

Про поліпшення харчування червоноармійців.

Тут, звичайно, знову про злодійство, про те, що «ви там жерете, напевно, ковбасу, а нам і хліба нема... Знаємо, рука руку миє, всі разом крадуть червоноармійське наше добро...»

І тут посперечались чимало. Ухвалили непогано:

Всім постачальницьким органам, а також і продовольчим організаціям вжити всіх заходів у найкоротший термін, вжити найрішучіших (?) революційних кроків до поліпшення харчування червоноармійців, а зокрема, госпіталів, а Військовій раді 3-ої дивізії стежити за запровадженням у життя. Комісарам же і Політвідділові всіляко допомагати контрольно-господарським радам частин в їхній роботі, а де таких нема, то організувати.

На порядку денному всього дванадцять пунктів. Вони їх так розмістили, що серед невинних і «законних» питань втикали немовби зовсім непомітно яке-небудь особливо злободенне, основне, — із тих, заради яких і зчинили повстання. А інші тут питання, як-от оті два попередніх — декорація сама, спроба гуману в очі напустити.

П'яте питання вже солоне:

Розглянути всі справи червоноармійців, що перебувають під слідством і судом, а також і ув'язнених, згідно з поданим списком.

Це питання, як бачите, зовсім іншого характеру.

Всі вони — хто за що: за бандитизм, за звірство, за хуліганство...

Так що питання це до певної міри було і «особисте», — розглядати треба було з особливою делікатністю.

— Нам, — заявив Вілецький, — ніяких ваших ділов і розглядання не треба, ми всіх заарештованих приведемо на збори до фортеці, і хай самі червоноармійці розберуть винуватий він чи ні... А потім одразу ж всіх випустять... І відразу ж до фортеці всіх...

— Товариші, так не можна, — заперечили ми, — так не можна, це ж не суд виходить, а чорт зна що. Ну, де ж це ви бачили, щоб п'ятитисячна юрба розглядала вся разом справу? Це ж гармидер самий — і більше нічого...

— Не ваше діло, — перебиває хтось із фортечників, — ми самі знаємо, як треба судити, учитись не будемо...

— Та це ж неможливо: гарнізон судитиме злочинців... А хто ж його уповноважив, хто йому право дав на це? Хіба самі ви не розумієте, товариші, що судовий орган неодмінно має бути десь і кимсь призначений, обраний... Сьогодні судить гарнізон, завтра випадкові збори громадян, потім найдуть, може, з сіл, — і вони судити захочуть... Та хіба це суд? Курам на сміх. І хто з вас хотів би опинитись перед таким випадковим судом?

— Не випадковий, а свій... народний буде, — вдерся настирливий протест. — Це свій, а ваш трибунал, — що він нам дав? Розстріл, саме тільки розстріл наших братів...

— Так, розстріл, обов'язково розстріл, — покривали ми протестуючих, — але це розстріл був не «братам», як ви кажете, а ворогам нашим — буржуям, білогвардійцям, бандитам... Для них ці трибунали... Тільки для них... А ви про «братів» — соромтесь говорити! Які вони вам брати?! Ну, так, не заперечуємо — зрадник чи бандит може бути і з нашого брата, трудящих, нехай з робітників, селян, киргизів, козаків, — чи ж не

однаково? Та хіба такого самі ви помилуєте, хіба не порішите його?

Фортешники сиділи збентежені. Принишкли.

Ми далі:

— І серед заарештованих, товариші, всякі є. Цілком можливо, і ми анітрохи не сумніваємось, що є там хлопці, які потрапили зовсім випадково.

— І невинні...

— Так, і невинні, — погоджуємось ми. — Але решта — винні. І от, комусь треба одсіять одних від других: винних від невинних, — фортеця всім гуртом цього не зробить. Треба вибрати якісь органи, та навіщо вибирати, коли вже є: особий і трибунал...

— Геть, к чорту ваші трибунали... — вибухнув знову протест. — Перевішати там всю сволоту, тільки й знають, що розстрілі...

— Товариші, товариші, — про що ми сперечаємось? Ці органи лишаються... Не можете ж ви їх знищити, коли їх затвердив центр, а ми ж тільки недавно ухвалили з вами, що постановам центра будемо коритись... Їх не знищити, а тільки освіжити... Людей туди, може, додати нових... І нехай вони разом...

— Своїх, одним словом, — свій і трибунал у фортеці оберемо...

— Ні, ні, — поправляємо ми завзятих сперечальників, — не свій трибунал, а освіжити треба той, що є...

— Тримайте по року, с... с... вол... л... та.

— Ну, не по року, це вже занадто... А от що не встигають швидко — це можливо... Але ми підгонимо, ми їм накажемо, щоб скоріш...

Нарешті ухвалили:

Особий відділ і Ревтрибунал зобов'язуються за найкоротший час переглянути всі справи червоноармійців і розібрати, а надалі прагнути при розгляді справ додержувати встановлених законами строків.

Питання шосте:

Про знищення тяганини й формалістики.

Ну, що за серйозне, справді радянське питання! Та хіба більшовики не проти «тяганини й формалістики»? Словом, сказано приємно.

А почали обговорювати, — еге, куди садонули:

— До установи не прийди... Слова не кажи... Сама формалістика кругом. А ти ж прийшов з своєю справою. Весна. Тобі орати треба йти, а в армії тримають — не пускають... Що це —

порядок? А земля — неорана... Якого ти чорта мене тримаєш, коли побив я козака?..

І вся «формалістика» зводилась до одного:

— Розпуская армію додому!

Ухвалили «взагалі»:

Як та, так і друга сторони визнають тяганину і непотрібну формалістику злом Республіки. Пропонується компартії, профспілкам і всім відповідальним працівникам боротися з цим злом, віддаючи винних під суд.

Сьоме:

З приводу пропусків на вхід до деяких відділів.

Тут на перший погляд начебто і питання-то скандального зовсім нема ніякого. Та й питання саме по собі другорядне. Але його піднесли з величезною охотою, вгризлися в нього жваво, бо тут, у гармидері суперечок, дуже вже легко було перескочити на лайку, зчинити демагогічний лемент:

— Нікуди тобі пройти не можна, червоноармійцеві: до штабу йдеш — пропуск давай, до трибуналу — пропуск... На якого чорта вони потрібні, і хто ж вас зачепить, тут, в тилу... Нам щоб скрізь ходити...

— Не можна скрізь ходити без пропуску, товариші... Це цілковита дурниця... Та в себе на фронті — хіба ви дозволите кожному входити, приміром, до штабу, де начальник готує бойовий наказ?.. Від цього наказу і життя ваше залежить... Все тут... І раз без пропуску — заходь, значить, хто хоч. А чому ж тоді й білогвардійцеві не зайти якому? Чому не стягти завчасу й цей наказ, га? Ну, як по-вашому, можливо це, чи ні?

— Нічого не «можливо»? — огризнувся Вілецький, білогвардійця самі пізнаємо.

— Не пізнаєте... Він зробить так, що не можна пізнати... І вся справа загинула... Це ж зовсім легковажно, це річ жахлива і неприпустима: всім і всюди розчинити наші двері... Не можна цього, товариші, не можна, — нам же самим і небезпечно. Звичайно, є установи, де не повинно бути на вхід ніяких пропусків, ну, до господарської якоїсь частини, скажімо, до відділу здоров'я, соцзабезу...

— Соцзабези ваші, теж...

— Не про те, не про те, заждіть...

— У вас завжди не про те, — перебивають фортечники. — Як тільки за справу — у вас завжди «не про те», а коли ж «про те» буде?

Молотили-молотили — ухвалили невинне:

Визнати, що пропуски потрібні для деяких відділів, як Штаб, Трибунал і т. ін. Викоріняти пропуски з установ, де вони не потрібні.

Питання восьме і десяте згодились об'єднати:

Чи можна припускати ту форму застрашування, яка вживається в Ревтрибуналі щодо підсудних?

Обурлива поведінка та вироки таких установ, як Особий відділ і Революційний трибунал, що ні в якому разі не можуть існувати в такому вигляді, в якому існують у Верному.

Знищити розшук у тому вигляді, в якому він існує в Особому відділі.

На цих найскандальніших питаннях несподівано заговорив і «представник партії» Печонкін: проти «диявольського» нашого розшуку, проти трибунальської розгнузданості, а наприкінці ляпнув:

— Правильно каже фортеця, що роззброїти слід і особий і трибунал... Роззброїти — і к чорту розігнати...

Ну, коли вже «партейні» так говорили — то що ж було робити всім іншим?

На цих питаннях розпалилися пристрасті. Більше за всіх лютував, звичайно, Вілецький:

— Суд? Це — народний суд? Це радянська влада називається, щоб у підвал загнати, щоб у підвалі до виска револьвер наставити: кажи, мовляв, сучий син, а то уб'ю!

— Та де ж це було? — кричали йому, перебиваючи.

— Скрізь! — горлає Вілецький. — Скрізь нашого брата лякали та мучили... Значить, це допит, по-вашому, коли пістолет до виска наставили, га? Це допит? Самих розстріляти, допитувачів, падлюк, а вони червоноармійців, іроди, мучать... До всіх доберемося, всім буде сказано, кому що робили...

Фортечники схвально гули, викукували заохотливо окремі слова йому в підмогу і в розпал, а Вілецький вже й без того так бурхливо розлютувався, що випльовував гнівні, злі слова зовсім безладно, все частіше, все несподіваніше загрожуючи якомусь невидимому ворогові:

— Ми ці допити всі змінимо...

— Та хто ж допитував, де, коли?

— От тобі й де, — ухилився він од відповіді, — ми знаємо, де... все знаємо...

— Але тут нам і сперечатись нема чого, — заспокоюємо крикуна, — за такі випадки допитів ми ж перші й віддамо мерзотників під революційний суд, ну? Ну, називайте ж прізвиська... кажіть...

Так прізвиськ нікто й не назвав, а замість того шумно загомоніли про інше, про розшук:

— Червоноармійцеві стріляти нічим, а тут зброї по трибуналах видимо-невидимо, тут шпана окопалась різна та нашого ж

брата і розстрілює... Ніде тобі пройти не можна, щоб спокійно, штики нишпорять на кожному кроці... Як мухи на мед, сучі сини, всі налетіли на чуже добро... На кожного жителя по три мерзотники, і всі з зброєю... Всі з зброєю, а нам стріляти на фронті нічим. Прогнати шпиків, прогнати шпигунів, всю зграю розігнати зараз же, негайно, а зброю в Червону Армію здати, до фортеці...

В цьому саме місці й виступив «партейний» Печонкін, вимагаючи роззброїти особий і трибунал. Становище ставало загрозливим.

Відчувши «підтримку», фортечники і зовсім знахабніли, заявляючи ще гостріше свої вимоги, ще грубіш погрожуючи і пророкуючи нам всяке лихо й кари. Напружили ми свої агітаційні таланти, заволали до «совісті та розуму революціонерів» і, шкереберть перекидаючи одну за одною пропозиції фортечників, домоглись прийнятного висновку.

А пропонували нам різне й сумбурне:

— Арештувати зараз же особистів та трибунальців.

— Начальників особого і трибуналу — на суд до фортеці.

— Припинити наше засідання, іти звідси всім і обшукати обидві установи, а знайдену зброю передати до фортеці...

І все такого ж характеру: щоразу не легше.

Ухвалили на цей пункт так:

Доручити обраній комісії по з'ясуванню зброї, додавши до цієї комісії товаришів Вілецького і Беледкова, — все з'ясувати шляхом ознайомлення з справами Ревтрибуналу і сповістити прізвиська всіх осіб, що ганьблять Радянську владу.

На таке моторошне питання ця ухвала — справжній скарб. Ми вже бадьоріше, певніше проскакували до дальшого, до дев'ятого:

Негайно розпочати організацію на місцях у Семиріччі виборної радянської влади на основах конституції...

Та в чому ж тут сіль питання? Звичайно ж, не в тому, щоб — «за конституцією»... Слівце це пристебнуто для шикунів радянського, а, з другого боку, як ширма: спробуй-но, мовляв, причепитись до нас, коли тут все робиться за справжнісінькою найкращою «конституцією»?

А суть справи така.

Бойова пора примушувала весь час держати Семиріччя в стані військового табору. Всюди були призначені ревкоми, а не виборні ради, як і всюди це було у нас в прифронтових місцях або в місцях, що під загрозою. Після ліквідації фронту — при-

родна річ — організація радянської виборної влади була для нас першорядною справою. І вже недалекий був час, коли все це здійснилося б природно і справді за конституцією: але перед виборами треба ж було провести підготовчу роботу. Нам треба було відсіяти куркульську, спекулянтську частину селянства, козацтва, киргизького населення.

Це ж величезна справа, особливо для глухого Семиріччя. А тут хотіли нашвидку, з плеча, зопалу, не давши нам часу здійснити відокремлення, побудувати цю виборну владу «за конституцією». Можна собі уявити, яка б то вийшла влада, кого б туди насадили, кого б зовсім відтерли від управління!

Куркульство рвалося до легального панування. Ось чому ми й почали жорстокий бій у цьому питанні.

— За години не можна зробити того, на що потрібні найнаймі тижні... І до того ж — згода центра. Ви ж не хочете відірвати від усього світу своє Семиріччя.

А волосні, повітові, обласний з'їзди накреслені і без того, ваша гарячка спізнилась...

— Народ задушили, — верещали нам у відповідь фортечки. — Нема управи на вас ніякої. Мужик сам собою хоче управляти, а ви насадили йому різну сволоту — нащо вона йому? Раз свобода, то всім свобода, і мужикові свобода, а йому дихнути не дають, тиснуть його, обдирають, кому не ліньки, а влади справжньої все нема... Ми більше не хочемо чекати — і самі скличемо...

— Товариші! Цього ж зовсім не треба, — пояснюємо ми їм. — Вже давно і утворена і працює Обласна комісія по виборах... Чого ще? Строки близькі — і нема чого парка парити... Переконали. Вирішили не дуже доладно:

Переконали. Вирішили не дуже доладно:

Зважаючи на те, що волосні з'їзди збираються через два-три тижні, а повітові й обласний за ними, внести питання (там) на обговорення про встановлення виборної влади, для чого з'їздам порушити клопотання перед Турцвиком.

Одинадцятьте:

Скасувати розстріли.

Коротко і ясно: взагалі не розстрілювати, — нікого й ні за що!

Лемент протестів і лайки, слинявих погроз і шиплячих докорів, бурхливих, гнівних прокльонів ударив по нас:

— Падлюки різні... Заховались по трибуналах... розстрілювати... наживатись... Ми кров проливали... Рознести трибунали доценту.

А ми питання по-своєму:

— Вірно, що провинного робітника й селянина треба легше судити... Але коли білогвардієць потрапив, коли лишити його небезпечно, коли з його вини сотні, тисячі, може, наших найкращих загинуло товаришів, а там, де були села, селища, кишлаки, лишились мертві згарища, — невже і його помилувати?

Приперли до стіни. Крити їм було нічим.

Ухвалили:

Запропонувати Ревтрибуналові, Особому відділові і ЧК, ухвалюючи вирок, з особливою увагою ставитись до робітників і селян, а з контрреволюціонерами нещадно розправлятись.

I, нарешті, останнє, дванадцятье:

Вжити найрішучіших заходів щодо подання допомоги Лепсинському повітові і біженцям, а також відклати агентів Особого відділу з повітів, де вони поводяться непристойно.

Тут уже вийшла зовсім нісенітниця: вони про допомогу лепсинцям якось нічого і не говорили, а всю увагу свою і нашу зосередили на тому, що ось, мовляв, по голодних повітах агенти особвідділу хуліганять, гвалтують, грабують, знущаються.

— Дайте хоч один факт, — просили ми, — і за вирок, на ваших же очах, щоб бачили всі, ми розстріляємо самі падлюку...

Але фактів не знайшлося жодного, а стояв лише безладний галас на інші теми:

— Козаки били — страждали ми! Козаків побили — знову страждай!.. Та де ж правда після цього? Що наші родини — гади погані? Жерти вони, по-вашому, не хочуть, чи що? Самі тут пайки та се, та те, а голодним родинам — на, маєш в рот...

— Ні, це не так, це не так, товариші, — доводили ми, — по голодних повітах уже давно працює наша спеціальна комісія...

— Чорт з нею, з комісією вашою...

— Ні, ви заждіть...

— Та що ж ждати? Яка з неї користь?

— Користь? Є користь: ми вже туди чимало переправили хліба, це ви тільки не знаєте або не хочете знати... А потім дорога — хіба ви не знаєте, що це за диявольська дорога, пісок гарячий, безводдя... а годуватись чим?.. Та самих тільки коней скільки на цьому ділі загнали: не витримує коняка — падає... Мобілізували верблюдів — ними тепер і возять, та хіба й цього ви не знаєте? Ні, товариші, треба ж здавати собі справу, за що ганите... Одразу тут однаково не зробиш...

— А нам одразу треба! — налітали вони.

— Зараз же, негайно подати туди хліба, от що, а то рознесемо всі ваші відділи постачання, самі візьмемо...

Проти цього нічим було козиряти, докази не помагали, довелось погодитись на пусту, нікчемну ухвалу:

Запропонувати Облвійськкредкомові і Відділові соціального забезпечення негайно доставити хліб спустошеним Копальському та Лепсинському повітам, забезпечивши також і біженців, що прибули з тих повітів...
Забезпечити негайно!

Легко сказати, а ми вже давно, тижнями, всі сили напружуємо на цю роботу, та й то не змогли забезпечити...

А тут: негайно!

Ну, хай. Це діло роботи справжньої й серйозної нітрохи не змінить.

Кінчились усі дванадцять питань.

— Тепер, товариші, перекажіть фортеці, що в усіх справах з вами ми домовились, що протестувати, власне кажучи, далі, — проти кого ж і в чому? Треба кінчати, кінчати треба всю цю завірюху. Негайно звільнити фортецю, розійтись по казармах, почати дружну, спільну роботу на основі того, що ми ухвалили тепер... Розпишіться під протоколом.

— А ви ще дайте обіцянку, що все буде зроблено, — вставив Невротов. — А то наговорите, а там — шукай. Підпишіться тут же, під протоколом.

Його шумно підтримали приятелі.

Через хвилину він диктував, ми писали:

«Військова рада 3-ої дивізії зобов'язується революційним словом честі запровадити все в життя».

І нижче підписи: наші і фортечників. Ми широким охоче підписались. І без лукавства: що було корисного в цих постановках для трудового Семиріччя — ми все ладні були здійснити, у всьому ладні були взяти участь.

Що для нас це «слово честі»? Звичайно ж, не сліпо слухати йому. Тільки доцільність — і більше нічого. Коли стане ясно, що від нього сама тільки шкода, розруха, загибель, — не вже ж будемо держатись за нього, немов за фетиш?

Засідання скінчено. Розходились. Але ж, звичайно, ми не вірили, що на цьому всьому кінець. Ці делегати і ці постанови-розмови — одне, а фортеця вся в цілому — зовсім інше. І навряд чи буде слухати вона серйозно цих своїх делегатів. Та й делегати які: другорядні. Тут же не було жодного із справжніх важків.

Розійшлися так само, як і сходилися сюди: в глибокій тривозі.

Поки сиділи ми в штабі Киргизької бригади і радилися з заколотниками, Мамелюк бився на «широких зборах» в Будин-

ку свободи, марно переконуючи і доводячи присутнім, що конче треба йти з нами рука в руку: семиріченські «партійці» та інша публіка віддавали перевагу зовсім іншому.

Шегабутдінов цілий день сидів у фортеці під арештом. В бойревкомі комусь спало на думку використати його і «взяти в роботу». Привели.

— Хочеш з нами працювати?

— Працювати можна, якщо ви не проти радянської влади...

— Та де там проти, — ми самі і є радянська влада.

Шегабутдінов лишився в бойревкомі. Вибравши слухну хвилину, пошепки сказав він Агідуліну, щоб той збігав до нас й нам розповів, як і для чого вступив Шегабутдінов у бойревком:

— Об'єднати навколо себе мусульман-червоноармійців. Боротися з можливими ексцесами. Своєчасно повідомляти нас про все і попереджувати про небезпеку.

Ми йому через Агідуліна ж дали свою згоду на таку роботу. В бойревкомі незабаром обрали Шегабутдінова товаришем голови. На цьому посту він міг би зробити для нас дуже багато, але він був поганим політиком і не знав межі, за яку ступати небезпечно. Він, безумовно, з щирим серцем і на нашу користь вступив до бойревкому, але вже відразу бахнув непростиму дурницю: дав свій підпис під наказом фортеці № 1. Його ім'я під таким наказом багатьох спантеличило.

Ось він, наказ фортеці № 1.

НАКАЗ № 1

Тимч. військово-революційної Ради Семиріченської області

12 червня 1920 р. м. Верній

1

Щоб поліпшити побут захисників Радянської влади, влади робітників, селянської та дехканської бідноти, червоноармійців, всіляко поліпшити становище трудящих мас області, не розрізняючи національностей, щоб розв'язати становище, яке утворилося в області в зв'язку з призначенням на відповідальні пости по радянських установах офіцерів, які перейшли до нас і взяті у полон на північному фронті, і щоб запобігти можливих конфліктів серед трудящих мас і в червоноармійських частинах, цього 12 червня о 6 годині вечора організовано з представників червоноармійських частин Верненського гарнізону Тимчасову обласну військово-революційну раду в такому складі: голови Тимч. обл. військради тов. Чеусова, тов. його — облвійськкома тов. Шегабутдінова, членів тт. Кривенка, Шкутіна, Прасолова, Вуйчича, і до ради цієї з моменту оголошення цього наказу, аж поки буде скликано Обласний надзвичайний з'їзд рад, переходить вся повнота влади.

Всім радянським установам, як цивільним, так і військовим, з дня оголошення цього наказу пропонується продовжувати роботу і неухильно виконувати всі розпорядження Тимчасової обласної військкраси; за невиконання цього завідувачі установ будуть притягнуті до найсуворішої відповідальності.

Всім радянським установам пропонується 13-го цього числа до 12 години звільнити з усіх відповідальних посад усіх призначених на ці посади офіцерів, які служили в *Анненкова*, про виконання негайно доповісти.

Оригінал підписали:

Голова Реввійськкраси *Чеусов*

Його товариш *Шегабутдінов*

Члени: *Кривенко, Шкутін, Вуйчич і Прасолов*

Складено його ввечері 12-го, а оголошено тільки вранці другого дня.

Кінчався перший день заколоту. Фортеця гула невгамовно, тривожно. Ніхто не спав. Ніч підступала така ж неспокійна, як неспокійний був день від ранньої зорі. Червоноармійці навчилися добувати із закритих барил спирт, обманювати пильність розставленої *Шегабутдіновим* і *Сараєвим* охорони з надійних хлопців, смотали й тягли тут же, в фортеці, а потім, п'яні, рвалися на вулиці, на бульвари, з піснями, гвалтом, розгульним буйством... Літали і п'яні роз'їзди, — ці гигикали і горлали дико, грізно, зловісно, немов мчали в атаку. Жителі давно поховались. Вікна щільно зачинені. Все місто завмерло, напружилося, чекаючи п'яних бешкетів і розправ. Де-не-де на розі стояли рештки нашої охорони: це хлопці з партійної школи. Ватаги бунтівників їх заціпати боялись: всі були ще певні, що ми маємо величезні сили, сховані нами в особому і в трибуналі... Кінчався перший день заколоту. А що буде вночі, що буде завтра?

У фортеці, наче в тюремній камері, — за ґратами, в глухій, напівтемній кімнатці вночі засідав бойовий ревком: *Чеусов*, *Шегабутдінов*, брати *Щукіни*, *Вуйчич*, *Букін*, дехто ще. Обговорювали різне: про сили фортеці, про сили штабу, чи надійна фортеця як бойовий пункт, чи вистачить зброї...

Тільки за північ — шумно вдерлись п'яні *Петров* з *Караєвим*, а позаду їх ціла юрба:

— Тут що, все обговорюєте? А діла не робите! А вороги всі на волі... Ех, ви!..

В напіврозчинені двері один за одним протискались супутники — скоро маленька кімнатка була набита вщерть. Під вікно підступила з гулом густа юрба, крізь ґрати слухала-слухала вона цю лайку, співчутливо хвилювалась, підбадьорювала вигуками п'яних ватажків.

Виголошує промову Караваєв. Вищить нервовим, зривистим голосом, вимахує кулаками в такт своїй буйній промові.

— Базіки... падлюки, хвальки! Ми три місяці готували з Петровим повстання, а ви що? Тільки патякаєте, діла від вас нема ніякого. А тут — три місяці! По стайнях та за казармами, як злодії, ховались... Особий стежив за нами... Допомоги нема ніякої... А тут шпійони кругом... Добре, що ось Букін та Вуйчич підтримали, в караульному допомогли... А то б нічичирк, сунуться нікуди. Та тепер вже що, тепер розтрясли і 2-й і 25-й — обидва з нами, а до 26-го вислали делегацію. Настав момент, і треба діло робити, а не базікати тут — тільки й роботи вам, що теревені точити! Братва в Узун-Агачі, Каскелені, Талгарі та й скрізь — з нами, готова... Скрізь своїх поставлено хлопців, і ніяка наволоч тепер не втече. Тільки не випустити треба, не дрімати, а одразу захопити особвідділ і послати, куди вони нас всіх послали — червоноармійців, що проливали два роки свою кров... Голова трибуналу¹ на небо втік, то треба скоріш захопити всіх інших, щоб і вони не втекли. Треба робити все швидко, а то буде пізно...

Схвильовано Караваєву у відповідь зарокотала співчутливо червоноармійська юрба:

— Та що там... Правильно... Робити треба, не чекати...

Ці вигуки відразу розпалили атмосферу, загострили становище.

— Та що дивитись, — хтось гукнув враз із юрби, — серед вас шпійон! Чого його тут держати, давайте сюди, в небо ми пустимо...

Ніхто не називав прізвища, але зрозуміли разом всі, про кого йде мова. Здригнулась юрба, наче рвонув її електричний струм. Одна мить — і всьому буде кінець.

Петров стрибнув, як звір, Шегабутдінова в широченну спину з розмаху бахнув прикладом. Той тільки крякнув, вмить обернувся:

— Що ти?

Ще б одна мить, одна тільки мить мовчанки, і новий один удар — озвіріло кинулася б тремтяча юрба і порішила б жертву.

Але крикнув Чеусов:

— Ти що, Петров, кинь-кинь... Шегабутдінов — свій, він працює разом з нами.

Петров збентежено опустив очі, тихо відійшов, і в ту саму мить юрба обм'якла, наче пружина, що тільки-но втратила силу...

— Ти, брат, тее — не ображайся, я так...

Шегабутдінов ні слова йому, тільки від болю пересмикував спиною та кривив багрові сухі губи.

¹ Голова трибуналу, що тоді об'їздив область у службових справах.

Петров розірвав ніякову мовчанку, шалено, голосно заговорив:

— Що Караваєв, те і я: все правда... Давно ми почали все готувати. І скільки намучились — тільки знаємо про це самі... Еге... Воно теє... А головне — поспішати треба... Треба швидше до діла!

І знову вдерся-заговорив Караваєв:

— Нам доручили з Петровим обрізати проводи... А як поїхали, на штабний роз'їзд наскочили... Вони затримують, а ми їм пропуск... Відпустили... Нічого... Ми в Кучугур до старика одного, там і самогону хапнули...

Караваєв лукаво посміхнувся, посміхнулись, облизнулись і ті, що стояли навколо.

— Правда, — говорив він далі, — перерізали, тепер «їм» нема з ким говорити телефоном. Треба швидше тільки, не випустити щоб з них жодного...

І Караваєв шмигнув у всі боки хитрими очима, очікуючи співчутливих слів.

— Караваєв правду каже, — глухо прогук Букін, — треба поспішати, бо червоноармійці бунтують...

— Їти вимагають, — докинув за ним і кострубатий Вуйчич. — Далі, кажуть, терпіти не можемо, вимагаємо, щоб на штаб вели негайно...

Чеусов поважно провів рукою під пишними вусами, вицідив самовдоволено:

— Що ж, можна. Бойова рада готова...

Шегабутдінов весь час мовчав. Після удару прикладом він зрозумів, що кожне зайве слово може тут зіпсувати всю його «кар'єру» і що вірити йому так, як вірять Караваєву чи Петрову, — ніхто не повірить. Але момент був винятковий, — все ставилось на карту: фортечники згодні і ладні виступати... Вони вирішили... А далі як — коли розгромлений буде штаб? Швидше, швидше їм упоперек!..

— Товариші! — звернувся Шегабутдінов... — Ви постановили виступати на штаб, а я вам ось що раджу...

— Чого ще там? — забурчали з натовпу.

— Я раджу, — далі говорив він, — краще спочатку домовитись, — не відразу йти, а домовитись, бо вони там — все-таки законна влада...

— Ми самі влада, — продзвенів злий вигук, — яка ще там законна знайшлася...

— Це значить, війна, знову війна пішла, — наполягав Шегабутдінов. — Бо ви на штаб, а вони з особого і трибуналу всю силу випустять на вас: у них же кулемети, ви самі знаєте...

Погроза вплинула. Чеусов перший завагався:

— Я теж думаю... я теж думаю, товариші, щоб... поговорити спершу.

— Звичайно, спробувати, — підтримав його Василь Щукін.

Підтримало ще кілька голосів. Почали обговорювати, як і коли вирушити до штадиву делегацію. Але перед тим — дзвонили телефоном. Петров і Караваєв зловісно мовчали, не брали участі в обговоренні. Переглянулися — перемигнулися з Вуйчи-чем і Букіним, вийшли надвір. Справа з делегацією без них зовсім режклеїлась, і незабаром присутні один за одним теж пішли; лишилися тільки Чеусов, Щукін Василь та Шегабутдінов... Була третя година ночі... Втомлено впали на долівку і тільки почали дрімати, як знову розчинилися двері, шумно вдерлась ватага.

— Тепер нова бойова рада, — ні до кого не звертаючись, голосно повідомив Петров. А потім, повернувшись до Чеусова: — Ось червоноармійці обрали нас наново: я — голова, потім Чернов, Букін...

— А ми ж як? — здивувався Чеусов. — Нас же на загальних зборах вибирали...

— Ні... І командувачем мене призначили, — не слухаючи його, продовжував Петров, — а Букін ось — помічник. Чернов — комісар. Ніколи гаятись, зараз же треба діло робити...

— Товариші, — звернувся до них Шегабутдінов, — можете мені вірити, можете не вірити, але я так само думаю, що всю фортецю треба знову зібрати, щоб бойраду нову... А тепер, Петров, справді, тобі до війська треба йти, а в раді ми й самі вмираємось...

Петров не протестував. У нього на думці, очевидно, було щось нове:

— Ну, гаразд. Тільки перше діло — наказ, що я командувач, — враз заявив він притихлій бойраді.

— Ясна річ, — ствердив Шегабутдінов.

— Друге, — штаб мені зараз же...

— Це вже разом будемо робити, — відповів Шегабутдінов.

— Штаб підожду, а наказ зараз же...

Наказ швидко змайстрували. Ось він:

НАКАЗ № 3¹

*Тимч. військово-революційної Бойової ради Семиріченської області
1920 року, 13 червня, 5 год. ранку*

1

Тов. Петров призначається командувачем війська Семиріченської області. Його помічником тов. Букін. Першому приступити до своїх прямих обов'язків, про виконання донести.

¹ Наказ № 2 не зберігся, і невідомо — коли і з якого приводу його видано.

Тов. *Чернов* призначається політичним військовим комісаром при командуванні війська Семиріченської області, якому пропонується приступити до своїх прямих обов'язків, про виконання донести.

Голова Тим. В.-Р. Б. ради Семиріченської області *Чеусов*

Тов. голови *Б. Шегабутдінов*

Члени: *Шкутін, Караваєв, Прасолов, Вуйчич*

Комендант фортеці *Шукін*

Петров і Караваєв, а за ними й інші зібрались іти.

— Треба б їх усіх сюди, — сказав Вуйчич.

— Кого?

— А з штабу дивізії. Хай накажуть-скажуть, що вони зібрались робити. — І Вуйчич криво посміхнувся — видно було, що думав він зовсім не те, що говорив. Та думка його всім припала до серця. Задзвонили телефоном до штадиву. Вимагали, щоб я та інші негайно прибули до фортеці.

— Не прийдуть, наволоч, бояться, — крикнув Караваєв.

— Прийдуть, проси краще, — відповів йому насмішковано Чеусов.

Ми всю ніч на ногах у штадиві. По проводу говорили з Ташкентом, сповіщали свіжі новини. За ніч два рази прибігав з фортеці Агідуллин і схвильовано розповідав спочатку, як Шегабутдінова мало не порішили, а далі — як збиралась фортеця виступати. Наші дозорці щопівгодини приходили з різних кінців до штабу і розповідали, де нишпорять п'яні роз'їзди фортечників, де кого вони прибили, де вчинили бешкет, самочинний трус... Ми були в курсі подій.

Потім дзвінок із фортеці:

— Начдиву негайно прийти до фортеці.

Це було о третій. Ми подумали-подумали — заборонили йому йти:

— Заждемо ранку, поки що не ходи.

Вранці знову дзвонять:

— Явитись! Фортеця вимагає!

— Я іду, — заявив Панфілов, — беру Павлушку Береснева і іду, а то ще подумують, падлюки, що боюсь їх...

Це був уже інший час, інше становище: шоста ранку.

Вночі, о третій, до п'яних іти було куди небезпечніше.

Тепер, під ранок, п'яний чад трохи розвіявся.

З начдивом поїхали Бочаров, Кравчук, Пацінко. Ми їм перед від'їздом надавали напучення.

— Павле, — наказував дорогою Бересневу начдив, — ти з фортеці, тее, не патякай. Певди про наші сили не кажи, а коли питають — бреши разів у тридцять більше...

— Гаразд. Знаю сам.

Іхали далі мовчки.

Під'їхали до фортеці.

Біля воріт, оточений шумною братвою, зустрічає Караваєв.

— Злізай з коней, давай зброю, — звернувся він до них.

— Караваєв, ти ці шутки кинь, — сказав йому спокійно начдив. — Річ не в наших чотирьох револьверах, а нас же все-таки ви запросили... як делегатів, — так з делегатами не можна.

— Та це я для вас же, товаришу начдив, — з усмішкою пояснив Караваєв. — Вас же оберігаю. Меси, знаєте, настроєні дуже погано, можуть, знаєте, крикнути: бий! Тобто, вас, мовляв, бити... А ви... зопалу і прицілітись, чого доброго, можете...

Юрба заколотників оточила прибулих тісним кільцем. Нікуди дітись. Та й марно було б відкривати вогонь — навіщо? Хлопці мовчки зняли револьвери, віддали.

Юрба облипала, ширилась колом, зростала. Караваєв роблено гучним голосом, — так, щоб чули всі, — спитав ущипливо:

— А що, товаришу начдив, хіба це біла банда, як ви називали її, га? Ану, гляньте-но...

І Караваєв рукою повів непевно навколо, наче хотів сказати:

— Чи ба, які я сили маю!

Начдив мовчав. Тоді Караваєв гостріш, голосніш:

— Та хіба це схоже на білу банду, га?

Тихо і суворо той йому відказав:

— Не знаю, брат, не знаю — відразу нічого не скажеш. — А потім додав ще суворіше: — Ну, веди нас до бойради, там, напевне, чекають — чого кликали?

Караваєв від цього спокійного і суворого тону відразу розгубився, не знав, що далі сказати, а коли побачив, що начдив упевнено, твердо пішов серед притихлої юрби, що розступалася перед ним, тільки кинув йому вслід щось невдале і швидкою ходою сам заквапився, наздогнав, повів до бойради.

В кімнаті бойради народу збилось по саме нікуди. Тут зібрались всі члени ради. Вони знали, що з хвилини на хвилину мають приїхати делегати, і нетерпляче їх чекали. Посередині, за столом, урочисто сидів сам Чеусов. Як тільки начдив став на дверях разом з товаришами — Чеусов до нього:

— Ну, от, ми вас і чекали. Це ви — хазяїн дивізії?

— Я не хазяїн, а начальник дивізії.

— Це однаково, — трошки здрејфив Чеусов.

— Ну, — сказав Панфілов, — навіщо ви нас покликали?

Навколо, витягнувши шиї, стояли червоноармійці. Вони серйозно, зосереджено вслухалися в те, що говорили навколо. Дехто пересміхався:

— Оце так... Огі самі вони і є... Самі ватажки попались...

— Ми хочемо вчинити вам допит, — заявив Чеусов. — Наприклад, ми до вас посилали делегатів у штаб, від вас теж були... І цілком домоворидись ми про мир... Ми вас запевняли, що не хочемо проливати кров. Гаразд. Так от, чому ж після цього всього ви від штабу в різні сторони виставляли пости, а на фортецю направили свої кулемети?

— Це брехня, — твердо обрізав начдив. — Ніяких кулеметів на фортецю ми не виставляли. Брехня. А пости в різні сторони — то пости були і від вас: таке становище тепер, нам треба було охороняти свій штаб...

— Угу... Так... Гаразд, — розправив Чеусов м'які, пишні вуса.

Він сидів, поважно розкинувшись на стільці і, очевидно, з великою насолодою смакував свою нову, несподівану роль. Він у ці хвилини, певно, вважав себе не за простого допитувача, а за найвищого суддю: так багато самовпевненої поважності було в усій його постаті, в позі, в очах, в недбалих його словах.

— Гаразд... так... А чому це, — продовжував він, — чому це ви вантажили кілька днів тому на брички зброю і чому ж це ви направляли їх не куди-небудь, а саме до озера Балхаш?

— Киргизів озброювати! — гукнув хтось від стінки.

— Що таке, що за нісенітниця, що за брехня, — спокійно спитав Панфілов, — звідки ви це взяли?

— Сам бачив.

— Що сам бачив?

— Як вантажили... так... так...

— Ну, це вже, брат... — і Панфілов розвів руками. — Я заявляю, — раптом підвищив він свій голос, — заявляю, що ніякої зброї останнім часом я не вантажив і не відсилав на Балхаш... Це... це вигадка.

Враз Караваєв стукнув по столу:

— Та що там слухати. Вони нам брешуть, а ви тут і вуха вже розпустили... Іти зараз же і всіх із штабу привести сюди...

— Стривай, стривай, Караваєв, — спинив його Чеусов, — стривай, не гарячись.

На Караваєва вплинув окрик, він замовк.

— Караваєв, зажди, а ви, — звернувся він до Панфілова, — ви мені ще на одне запитаннячко дайте відповідь: скільки ж це у вас кулеметів в особому і в трибуналі?

— Та звідки ж я знаю, вони мені не підлягають. У них питайте, причому тут штаб...

— Та що їх слухати, — знову хтось викрикнув з натовпу, — сама брехня. В роботу їх взяти...

— Я пропоную, — рявкнув октавою Букін, — пропоную всі балачки кінчити, і цих всіх посадити в окрему камеру...

Він важко підвівся з-за стола, підійшов до Панфілова, взяв його за плече і сказав:

— Ану, ходім до кабінету, посидиш, а ми тут самі доробимо.

Панфілов рвучко відкинув руку Букіна, запально крикнув:

— Це що таке? Не смій чіпати! Знайте, що коли ви нас і заарештуєте, коли розстріляєте навіть — революція від цього не пропаде, не загине... Але вам тоді не минути лиха... І без крові не обійдеться: команди особвідділу, трибуналу і штадиву — вони даром вам в руки не дадуться... Так і знайте: буде бій, буде кров! А ви самі прислали делегацію, заявляли, що проти кровопролиття.

Всі притихли і слухали уважно його палку, гнівну промову.

— Я інше пропоную. Я пропоную іти нам разом до проводу і поговорити з Ташкентом, викликати командувача, і коли він дозволить роззброїти команди — так і буде... Тоді без крові. А так — ідіть, спробуйте... Як «вони» цукнуть!

Промова справила враження. За Панфіловим одразу ж Береснев:

— Хлопці, кажу це я — Павло Береснев. Я Панфілова знаю давно. Він людина хороша. Він не бреше. І що він каже, то діло. Його треба слухати... д...да...

Підвівся, відразу все сказав, замовк, сів, голову поклав на широчезні долоні.

А тут якраз опинився і Мерлін, голова повітревкому.

— Товариші, ось бачите мої погані чоботи? — і він підняв чобіт з одірваною підошвою. — Клянусь вам, що не треба ніякого насильства. Прошу вірити мені, — я давно працюю в Семиріччі... Миром, миром, товариші...

Мерлін лопотів щось непотрібне, безладне, але вже настроїв загальний давно змінився, — колишнього зав'язтти не було й сліду.

Зійшлися на тому, що разом з Панфіловим поїдуть до штадиву представники бойради і особисто візьмуть участь у розмовах військради з центром.

Обрали Чеусова, Караваєва.

А щоб з ними нічого не трапилось, у фортеці лишили заложників — Бочарова і Кравчука. Пацінко поїхав з Панфіловим, з ними Чеусов, а Караваєв, взявши чоловік тридцять кінноти, догнав їх у дорозі.

Підступили до провода. Підійшли до них і ми, що були в штадиві.

Викликали ревраду фронту.

Рано-вранці того самого дня, тобто 13-го, міська партійна

організація збиралась коло комітету. На руках у комітетчиків було розпорядження обкому прибути до військової ради. Та вони й думати про це не думали — розгорнули прапори і простісінько пішли собі до фортеці. Там їх зустріли як бажаних друзів, урочисто, з музикою. Партійні представники, за запрошенням бойради, вже працювали в ній спільно з бунтівниками. Фортеця почувала себе в деякому розумінні «революційною». І справді, як це виходило революційно! Тут тобі й комуністи начебто заодно, тут тобі можна і «геть комуністів» кричати, і знищувати агентів продрозкладки, і вимагати роззброєння особвідділу і трибуналу всі владі, військовій й цивільній, проголошувати свою, фортечну владу заколотників — оце так комуністи, з такими й діло любо мати!

Тому так урочисто фортеця й зустріла міську організацію. — Свої, — вирішили там безпомилково.

Були навіть під час зустрічі урочисті промови, — говорили один одному приємності. «Велика честь» привітати від партії випала Кирпі.

Навіть ввічливо обмінялись офіціальними документами. Фортеця писала:

До повітміському партії

Тимчасова військово-революційна рада пропонує партії влти до складу Тимч. В.-Р. Р. чотирьох членів партії.

За голову Тимч. В.-Р. Р., член *Ф. Шкутін*

Члени: *Кривенко, Прасолов, Караваєв*

На це така відповідь:

Міський комітет партії дає до Тимчасової військово-революційної ради товаришів: *Менькова, Демченка, Кирпа, Дубліцького.*

(Далі дев'ять підписів)

Словом, додержано всіх потрібних «формальностей». Один з виряджених партією, Дубліцький, так старанно, так щиро взявся до роботи, що вже незабаром сидів у бойраді за столом, над картою, разом із заколотниками і розробляв план наскоку на особвідділ. Щоправда, це був тільки юнак років дев'ятнадцяти. Потім, на суді, він визнав свої помилки, свої гріхи, проте нашкочив чимало, — і не тільки в цій справі, він брав участь і в інших таких же ганебних і капосних. Одним словом, фортеця почувала себе в «контакті» з міськими «комуністами» і починала навіть на них погейкувати. Так, наприклад, тим самим шановним зборам, що засідали в Будинку свободи, фортеця надіслала досить виразне... повідомлення.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Тимч. військово-революційна рада Семиріченської області вважає за свій обов'язок оповістити об'єднане засідання всіх організацій, яке відбулося в Будинку свободи, що йому в повному його складі пропонується прибути до фортеці не пізніш, як о восьмій годині ранку, щоб розв'язати наболілі питання серед тт. червоноармійців. В разі нез'явлення рада вживатиме заходів, як до непокірних Радянській владі, на чолі якої стоїть Тимч. революційна бойова рада Семиріченської області.

6 година ранку 13 червня 1920 р. Фортеця.

Голова Тимч. військово-революційної бойової ради
Семиріченської області (підпис)

Тов. голови (підпис)

Секретар (підпис)

«Партійці» верненські все зносили мовчки, вуздечка фортеці їм якраз пасувала. Недарма голова повітиськкому телеграфував до Ташкента крайовому комітетові партії, що все спокійно, допомоги не треба.

І, справді, яка і навіщо потрібна була їм ще допомога? В усьому цьому гармидері вони почували себе, як риба в воді.

Тепер у фортеці під час паскудного допиту наших представників Чеусовим вони, представники партії, і не подумали піднести свій голос проти самої неприпустимості такого допиту, вони сиділи і співчутливо усміхалися разом із заколотниками з кожної нашої відповіді.

Тільки Мерлін недоречно встряв із своїми «дір'явими чобітьми», та й то якось слізно, благально, по-християнському.

Заложників — Кравчука й Бочарова — скоро посадили в тюрму. Розгнуздана шпана вела до в'язниці партійних товаришів, а «представники партії» стояли осторонь і усміхались, ні слова не сказавши на захист ув'язнених. Нічого собі, — непогані «партійці»!

До прямого провода разом з Чеусовим і Караваєвим підишло троє: Демченко, Меньков, Дублицький. Ташкент відповідав.

Ще далеко раніш, зараз же після вчорашньої наради в штабі Киргизької бригади, ми повідомили центр про всі наші постанови з дванадцяти пунктів. І попередили: ухвалити ми ухвалили, але самі цим постановам не віримо ні на копійку, бо делегація від фортеці і сама фортеця в цілому зовсім не одної думки, і плюнути на першу-ліпшу свою делегацію для фортеці — цілковита дурниця.

Тепер, прибувши до штадиву, перед тим як говорити по проводу, ми провели із заколотниками засідання і гадали на ньому виробити «спільну думку», яку й подамо вже до центра. Від багатьох інших подібних засідань воно нічим не відрізнялось, і верзли заколотники на ньому, як і завжди, казна-що.

Де в чому «договорились». Підійшли до провода. Не всі розмови по проводу збереглися цілком. Деякі — тільки в уривках¹. І, очевидно, перед тим, як усім нам підійти для переговорів, хтось із наших товаришів мав з Ташкентом таку розмову:

— Покличте до апарата Новицького, негайно потрібний!

— Тут коло апарата Новицький.

— Коло апарата секретар уповноваженого... Становище надзвичайно критичне. Самозвана бойрада ставить ультимативну вимогу здати військову владу командувачеві, виставленому ними... Мають намір заарештувати відповідальних працівників... Бунтарі виставили пости в усіх напрямках виїзду з Верного... Становище дуже тяжке. Дістали багато спирту, і можна сподіватися на прикрі наслідки... Скажіть: чекати нам тут арешту чи заздалегідь вибратися в гори?

Ми нікого не уповноважували на таку розмову, тим більше ставити це безглузде питання: «чекати арешту чи тікати в гори?».

Звідки Ташкент міг це знати? Нам самим краще було видно, до якого моменту слід сидіти на місці і коли треба тікати. Але така була гарячка, що до провода тоді підходили майже всі і провадили найнеймовірніші безвідповідальні розмови. Ми цього спочатку зовсім не знали. Довідались тільки тоді, коли поскаржились телеграфісти:

— Заїздили, товариші: всі говорять...

— Як всі? — дивуємось ми.

— А так: іде, іде, повернеться — і давай.

А втім, бувало й так, що який-небудь цікавий ставив різні запитання з Ташкента:

— Що нового, як справи?

І тут йому відповідав той, хто був тоді коло апарата. Всього разом не передбачив.

Розмова ця про «втечу в гори» на цьому не скінчилась. Збереглись і ще уривки:

— Тут, коло апарата член Реввійськради — Куйбишев, голова Турцвику, голова Ради комісарів, а товариш Фрунзе зараз підійде...

— Відповідайте на останнє запитання (тобто про втечу в гори).

— По апарату зараз дістанете відповідь. Новицький.

— Добре. Чекаємо.

— Товариші, що підійшли до апарата, читають ваші повідомлення. Новицький.

¹ І, крім того, слова здебільшого переплутані, або перекручені в них цілі фрази.

— Добре, давайте відповідь...

— Поки не прочитають — відповіді не можемо... Ви запросили багато осіб, і всі вони повинні ознайомитися з розмовою.

В цей час, очевидно, засідання наше скінчилось. Той, хто говорив по проводу, довідався про це і заспішив:

— Засідання скінчилось... Коли не можете сказати, то ми йдемо...

З Ташкента теж поквапливо:

— Зараз до апарата підійшов Фрунзе, зараз почнемо давати відповідь...

Але вже було, очевидно, пізно; той, що говорив з Верного, вже на ходу диктує:

— Затримайте... Підходять до апарата Фурманов і Панфілов. За їхньою спиною стоять повстанці. Візьміть це на увагу в розмові, і тому відповіді поки що не треба.

— Зрозуміли і все врахуємо, — підтвердив Ташкент.

Потім ми підійшли до апарата і запитали Ташкент:

— Скажіть, хто коло апарата, і всіх перелічіть.

Звідти відповіли:

— Спочатку ви перелічіть — хто цього вимагає.

— Коло апарата Фурманов, начосоввідділу Масарський, голова ревкому Пацінко, і члени так званої реввійськради, організованої в фортеці: Чеусов, Шегабутдінов, крім того, оскомпоставдіву Мамелюк та деякі відповідальні працівники. Говорю я, Фурманов. На кількох засіданнях... з'ясовано от що: найпекучіше питання для повсталोї маси — це питання про роззброєння особвідділу і ревтрибуналу з переданням усієї зброї фортеці. На об'єднаному засіданні військради і реввійськради, яке щойно закінчилося, ухвалено умовно дві пропозиції:

(Перша). Залишити в тій і тій організації по 15 чоловік, а з решти команд укомплектувати комендантську команду штадиву з усією зброєю, крім кулеметів, які обов'язково передаються до фортеці, тим більше, що кулемет особвідділу вже не має замка, бо кулеметник, утікши до фортеці, украв його.

(Друга). Якщо маса не пристане на цю пропозицію і поставить вимогу цілком роззброїти команди та передати всю зброю до фортеці — то це примусить нас на все погодитись і посилати на роботу до цих органів караули з караульного батальйону. Військрада і реввійськрада вперто боронитимуть першу вимогу, але в крайньому разі змушені будуть пристати й на другу.

Другим великим питанням стоїть організація влади — як військової, так і цивільної. Тепер у нас двовладдя, що його і та, і та сторона бажають ліквідувати, але методи рекоменду-

ють різні. Одна річ — порозуміння організацій військрази і ревійськрази, і інша річ — наше спільне порозуміння з масою.

Ми, організації, домовились ось на чому: ревійськразу влити в облревком і військразу. Караульний і батальйон 27-го полку розвести по їхніх місцях, залишивши в фортеці (лише) потрібну охорону. Про все широко сповістити населення. Якщо на цю пропозицію маса не пристане, то на чолі всієї військової і цивільної влади і далі стоятиме ревійськраз самочинна. Різницю між самочинною і державною організаціями роз'яснено як делегатам, так буде роз'яснено і масам. Делегатів попереджено про те, що коли знищено буде державну владу, центр діятиме броньовиками з Ташкента і сибірськими арміями, що стоять під Лепсинськом і складаються з робітників і селян, які не звикли скидати (свої ж) державні організації. Чекаємо від вас відповіді на два питання: перше — про роззброєння особвідділу і ревтрибуналу, друге — про організацію влади. Фурманов та інші. Скажіть, хто коло апарата?

— Коло апарата командувач фронту Фрунзе, члени Реввійськрази — Куйбишев, голова Турцику та голова Особвідділу фронту. Говорить командувач. З поданого Реввійськразі матеріалу (ясно), що місцеві органи влади, як військової, так і цивільної, допустили деякі помилки. Зокрема, як видно з заяви гарнізону, це стосується до перебування у Верному перебіжчиків-офіцерів, а також діяльності особвідділу. Згадані помилки фронт уже взяв на увагу і дав розпорядження переслати офіцерів-перебіжчиків до Ташкента, а звідти далі в Росію; щождо особвідділу, то з Ташкента вже більше як тиждень тому відряджено нового начальника. Оскільки заяви гарнізону стосуються різних заходів — треба визначити зазначені недоліки і взяти їх на увагу. Оскільки ж питання ставиться про утворення нових органів влади на власну волю окремих частин, то Реввійськраз (фронту) вважає це абсолютно неприпустимим. Щоб поліпшити роботу місцевих органів і поліпшити становище частин, треба вжити практичних заходів, зокрема: — Перше. Ще раз підтверджуємо: переслати перебіжчиків-офіцерів у Ташкент. Друге. Про озброєння населення підтверджуємо наказ фронту, за яким повинні бути організовані частини всеобучу, що будуть нести місцеву охорону, становлячи одночасно резерв польових частин, а неорганізованого озброєння населення, кому попало і як попало, бути не повинно. Третє. Організація радянської влади на місцях є чергове завдання туркестанської радянської влади, і цій справі присвячено всі найближчі з'їзди як на місцях, так і в центрі, внаслідок яких ми сподіваємось утворити правильний апарат робітничо-селянської влади в Туркестані. Четверте. Всі заяви про поліпшення роботи місцевих органів влади треба провести в життя

негайно. П'яте. Допомога лепсинському населенню, розореному війною, вважається першим завданням радянської влади, і цій справі слід приділити особливу увагу, згідно з нашими попередніми наказами. Щодо особвідділу і ревтрибуналу, то Реввійськрада фронту згодна з військradoю тільки в тому випадку, коли частини, які залишилися, зберігши зброю, будуть вліті в комендантську команду штадиву. Питання про органи влади може бути розв'язане тільки на підставі наших вказівок і санкціоноване центральною владою. Новий орган має складатися з осіб, відомих фронтіві, і в цьому разі дозволяється військradі намітити кандидатів з осіб, що мають довір'я серед гарнізону, та подати їх також на затвердження Реввійськradi фронту. Те ж саме і щодо облревкому. І в тому, і в тому випадку залишається старий порядок видання наказів і відповідальності перед всією робітничо-селянською масою республіки. Вся оперативна робота і всі накази залишаються за начдивом так само, як і накази облревкому — за теперішнім головою. Реввійськрада вважає, що деякі особи, зрадивши з можливості завдати удар Радянській Росії і утруднити її становище в боротьбі з польською шляхтою, провадять певну роботу, і вимагає роз'яснити (це) червоноармійцям. Я певний, що чуття робітника і селянина підкаже кожному з них потребу на основі даних роз'яснень ліквідувати все, що сталося. Зокрема, підтверджую мій бойовий наказ про пересилку деяких частин до Фергани, де в боротьбі з розбійницьким басмацтвом страждають робітники й селяни, чекаючи братерської допомоги з Семиріччя. Ще раз підтверджую неодмінну потребу встановити порядок, причому — коли наказ буде виконано і всі стануть до роботи — не буде ніякого переслідування, коли ж наказ не буде виконано і серед частин знайдуться люди, що здатні завдати удар в спину Радянській Росії, то ніяких розмов з ними, як катами Росії, не буде. Робітники Росії та військо фронту, як їхні представники, примусять зважати на неї. Найближчим часом я, командувач фронту і сам син Семиріччя, віду до Верного. Реввійськрада фронту чекає негайної відповіді на поставлені нею вимоги. Комфронту Фрунзе, член Реввійськradi Куйбишев.

— Говорить Фурманов в присутності представників військradi та ревradi фортеці. Все передане вами негайно почнемо виконувати. Зараз питання розглянемо на об'єднаному засіданні військових і цивільних працівників, потім оповістимо всіх червоноармійців, що перебувають у фортеці; про наслідки повідомимо вас. На нашу думку, один із членів Реввійськradi (фронту) повинен бути недалеко від апарата, щоб найтерміновіші відповіді не затримувалися.

— Чергування буде, причому можна говорити з товаришем

Новицьким, як нашим заступником. Передаю до відома щойно одержане радіо з Москви про взяття нашим військом Києва і про рішучий поворот боротьби в нашу сторону, причому озвіріла польська шляхта зруйнувала більшу частину міста, заводи, електричні станції і навіть собор Києво-Печерської лаври. Далі, чи знаєте ви, що в Персії вибухла комуністична революція, сформувався в Решті революційний уряд, англійці та купецтво залишають (місто)? Це особливо повинно звернути нашу увагу на афгано-перський кордон. Здоровий розум і почуття (честі) 3-ої дивізії підкажуть їй місце в лавах славної робітничо-селянської армії...

Була, мабуть, і ще якась розмова, але тут стрічка обірвана. Ми після цих переговорів тут же, в штадиві, влаштували з фортечниками літучу нараду, обговорили все, що сказав нам Ташкент, і постановили йти до фортеці, скликати там загальні збори і з нас одному виступити з великою доповіддю — як з приводу вчорашнього засідання в штабі Кирбригади, так і для роз'яснення цього щойно одержаного з центра розпорядження.

Вибір припав на мене. Дружно виряджали з порадами, заряджали хлопці бадьорістю, енергією, — так проводжали, наче почували, як повернеться вся справа. Пішов ще до фортеці Мамелюк, пішов Пацинко. Чеусов та інші з ним поїхали раніш; ми — зачекавши, порадившись, виробили лінію поведінки.

Шегабутдінов лишився в штадиві, з Чеусовим до фортеці не повернувся і взагалі до кінця заколоту туди більше не ходив, ні на хвилину не залишаючи Військової ради.

За ці півтори-дві години, що лишилися нам до поїздки на збори в фортеці, ми зв'язались і говорили з Пішпеком. Ні з яким іншим центром по області зв'язку налагодити ми не могли, — не знали, на кого можна покластися.

Єдиний був — Пішпек. Завідувачеві тамошнім пунктом особвідділу Окорову, вірному, надійному хлопцеві, дали телеграму:

Військова. Поза всякою чергою. Східній

Батальйон двадцять сьомого полку, що повстав, з'єднавшись з іншими гарнізонними частинами, захопив фортецю і пробує проголосити себе вищою владою. До нас на поміч з Ташкента іде тридцять восьмий броньовий загін і фронтова рота на вантажних автомобілях. Як тільки вони прибудуть до Пішпека, дайте мені знати негайно шифром, а їх поки що, до спеціального розпорядження, спиніть у Пішпеді. Мандатом на дії вам буде ця телеграма. Вживіть заходів, щоб запобігти у вас чогось подібного. Повідомте ряд найближчих працівників. № 900. Уповноважений РВР Туркфронту Фурманов.

Окоров відразу ж зняв тривогу, скликав відповідальних працівників і насамперед, зважаючи на надзвичайну секретність засідання, дав усім підписати смертний папір. Ось він:

ЯВОЧНИЙ ЛИСТ:

Ми, що нижче підписалися і присутні на абсолютно секретному засіданні 13 червня 1920 року о 8 год. вечора, скликаному зав. пункту Особого відділу, цим зобов'язуємося берегти в найсуворішій таємниці все, про що тут йтиме мова, та всі дані нам доручення. За порушення таємниці засуджуємо себе на розстріл.

Далі шістнадцять підписів.

І тут же обрали орган діяння — секретний штаб.

Ми зв'язалися з Пішпеком, — вже не пам'ятаю, про що довідалися, про що попереджали, — за спиною бойової ради провадили свою роботу. А втім, те саме робила й сама бойрада.

Одна річ — її офіційальні переговори з нами і всякі засідання, а інша річ — та робота, яку вони, бойрадники, теж там, у себе, не припиняли ані на мить. Особливо неспокійно поведився сам «главком» фортеці Петров, — для нього нічого не значили хоч би які там засідання й наради, він їх не визнавав, плював на всі постанови, сам на засіданнях не бував: разом з Караваєвим, Букіним і Вуйчичем не виходив з гущі бунтівників і вершив безупинно якусь свою справу.

Насамперед він визначив, яким частинам бути в фортеці, як переформуватись, розгортатись, поповнятись.

Вияснив усі можливості — свої і наші, вишукував командирів, ставив їх на посади — словом, був справді душою фортеці, що тоді організовувалась. Народу сюди понабігало всякого і звідусіль: біженці лепсинські та копальські; випущені або втікачі з-під замків особвідділу та трибуналу; міцні хазяйчики близьких і далеких сіл, селищ, ще понаїхали то з скаргами на «бешкети властей радянських», то по зброю, то просто нагріти руки під час метушні або ж відвідати своїх рідних-знайомих. Були тут і перебіжчики з різних команд — комендантської, штадиву, особівської, трибунальської, були випущені з арештного дому, потерпілі взагалі від радянських карних органів, шмигляли інваліди, — словом, такий підібрався матеріальчик, який від першої іскри вибухне, як бочка з порохом. З таким матеріалом потрібна тонка обережність: трошечки схибнув — і вмить може бути кінець.

Вся ця гнівна маса зловісно хвилювалась, вихоплювала з пам'яті різні спогади про «розбої радянців» (і тут продрозкладка!), розпалювала атмосферу незадоволення, загрожувала кожну мить прорвати загату терпіння, вирватись бурхливим, буйним потоком на волю.

Петров, Караваєв, Букін, Вуйчич, Чернов утворили групу так званих «активістів» — вони й на думці не мали провадити з будь-ким переговори та об'єднуватись, вони все хотіли робити тільки самі.

Хотіли, але... не зважувались. Їм бракувало якогось одного тільки гвинтика, пустивши який в оборот, вони зовсім, зовсім по-новому примусили б працювати машину фортеці. Вони висловлювали явне незадоволення з того, що бойрада водиться з штадивом і чогось ще церемониться, але цим незадоволенням та прокльонами тільки й обмежувались, більшість бойради не завжди була з ними: Невротови, Хоменки, Прасолови та інші. Ці, мабуть, всі надії свої покладали і всі дії свої відкладали до приходу 26-го полку. Ось де був корінь діла.

Поки що — промишляли наказами.

Наказ № 3 був про призначення командувача. Цей наказ видала військарада. А тепер «командувач» видав за № 4 свій наказ, не вважаючи, очевидно, за потрібне заводити окрему нумерацію.

Ось зміст документа.

НАКАЗ № 4

По війську Семиріченської області

13 червня 1920 р.

1

Пропоную всім командирам полків, командирам рот і начальникам команд самочинних виступів не провадити, про що й повідомити свої частини. В разі невиконання цього будуть віддані під суд.

2

На начальника штабу військ призначається тов. П. Бороздін.

3

На секретаря штабу військ призначається тов. Круглов.

4

Пропоную командирам полків негайно привести свої частини в бойовий порядок.

Оригінал підписали:

Комвійськ Петров

Військком Чернов

З оригіналом згідно: Нач. штабу Бороздін.

Бачите — тут уже наказується полки привести в бойовий порядок. Це значить тільки одне: «активісти» готувалися до дії. Зберігся ще за цей день один дуже характерний документ, що його видав Петров одному молодцеві вже зовсім не щодо «бойового порядку», а в справах... продовольчих. Зміст його:

МАНДАТ

Дано цей червоноармійцеві Савелію Ісаєнкові, відряджуваному з командою в 50 чоловік для переслідування і арештування комісії, відрадженої по селищах Верненського повіту до с. Зайцевського для проведення всілякої реквізиції, що підписом і печаткою стверджується.

Комвійск Семиріченської області *Петров*
Військком *Чернов*

Вірно: Начальник штабу *П. Бороздін*

13 червня 1920 р. м. Верний.

Таке широке було поле діяльності «командувача»: і організація сил для наступу, і боротьба... з продрозкладкою!

Тимчасом Чеусов, голова бойради, спішно встановлював і налагоджував наново та зміцнював вже налагоджені зв'язки з селами. Збереглось, наприклад, дуже характерне листування бойради з Алексеевським ревкомом. Фортеця ще 12-го писала:

Секретно. Незайно, неофіц.

Алексеевському сіл. ревкомові

Тимчас. обласна військово-революційна Бойова рада подає вам до відома, що в місті тиша й спокій. Як там справи у вас, повідомте швидше кур'єром і не забувайте, товариші, що вам треба бути напоготові, на перший наш заклик стати, як один, всім до зброї.

Підпис.

На це давала відповідь Алексеевська волосна військова комісія. Відповідь написано незграбною рукою таку:

Алексеевський Волосний Військовий Комітет Верненського повіту

13 червня 1920 р. № 131. Село Алексеево

Голові Військово-революційної Ради Семиріченської області

На ваш лист від 12 червня 1920 року з проською не видавати зброї без відома вашого і відібрати зброю від таранців, яку воїни відібрали у селян, повідомляю вас, що зброю відібрав я шляхом мирних переговорів: гвинтівок 5 і централок 9, патронів 375 і дві ручні гранати. Сам голова Карасуцького волосного ревкому Юсупов і з ним 2 чоловіка його прихвостнів вночі втекли — є чутка, до міста Верний, і забрали з собою 5 револьверів, 2 трилінійки і гвинтівки. Настрій як таранців, так і росіяни дуже добрий, скрізь тиша і порядок; просимо повідомити, які у вас там новини. Ми поки що не боїмось: організація наша добра. Якщо вам треба, то просить допомоги. Ми дамо резервів, про інше все вам розкаже товариш Лехтін.

Алексеевської військової волосної комісії (підпис)

Фортеця набиралась сил. Налагоджувала зв'язки. Організовувалась. Готувалась до «бойового порядку». Сили її зростали

не годинами, а хвилинами. А наші танули до краю. Залишилась жменька — по суті, безпорадна. Єдиною перевагою цієї жменьки було те, що вона не розгубилась, не занепала духом, працювала дружно і, не знаючи втоми, розуміла вірно психологію розбурханої юрби і відповідно до всього цього — лавірувала. І тільки. Цього «тільки» і виявилось досить.

Настав час — треба було виряджатись до фортеці. Потисли нам міцно руки на прощання, побажали успіху друзі, — ми пішли. Всю дорогу обмірковували з Мамелюком, як поводитись, що говорити. І ще умовились, що слідом за моєю загальною доповіддю він виступить у господарських питаннях дивізії, в продовольчому, а крім того побіжно скаже і про вчорашню нараду в Будинку свободи.

Дарма умовлялись ми з Філіппом Івановичем, — обставини передчасно звели нанівець всю нашу домовленість.

Біля входу до фортеці стріли нас члени бойради. Пильно оглянули. Зброї при нас не було, — навмисне не взяли з собою, знали, що однаково відберуть. Увійшли. І тут же настояли, щоб посередині фортеці негайно скликати мітинг. Фортеця швидко заворушилась. Незабаром знали всі, що ухвалено скликати збори; прозогом кинулись до фортеці, поспішаючи стати ближче до воза, звідки будуть промови.

Ось вона, багатотисячна озброєна юрба — збилась, гуде, ревом реве, наче стадо голодних звірів. Тут «невдоволених»... сто процентів! Кожен має свій зуб проти радянської влади:

хто за те, що від дому проти волі на фронт відлучають, хто за розкладку, хто ожочий помститись трибуналові чи особвідділсьві, кого не взули вчасно, кому не дали хапнути, кому самий лад новий не до вподоби, — словом, всяк доває своє.

Ану, сунься в отаке пекло!

Зібрались ватажки, обступили воза. Виліз на воза Букін, гучно сповістив:

— Збори відкриваються. Сьогодні будемо обмірковувати тут питання, про які каже Ташкент... командувач там і члени ревади... Слово даємо голові військової ради дивізії...

Він назвав моє прізвище. Піднявся я, став на весь зріст, окинув оком схвильоване море голів, перебіг очима по ближчих обличчях, — чужі вони, залі, лиховісні!..

Як її прибрати до рук, цю бунтарську юрбу? Як із цієї офіційної доповіді побудувати агітаційну промову, що стала б нам на користь?

Насамперед — перед лицем зборів заколотників треба вийти, як сильному: і думати, мовляв, не думайте, що до вас сюди прийшли нещасні та самотні, покинуті, кругом побиті, безпорадні представники жалюгідної військради, — прийшли з покірною головою, сторопілі!.. Може, і не від того вони, щоб про-

сити у вас милості, прощення? О, ні! До вас прийшли делегати від вищої влади обласної, від військради, у якої за спиною — сила, яка і на мить не завагалася і прийшла сюди до вас не як слуга чи прохач, а як учитель, як така, що має владу. Вона вам одверто заявить свою волю, непохитну волю військради.

Словом — виступати треба твердо, впевнено, як сильному, і без найменших поступок, вагань. Це перше: твердо і не здаючись в основному.

А друге — не спускати ні на мить з пильного ока всю юрбу, разом її спостерігати з усіх боків і в усіх її проявах: говорити — говори, але й слухай чуйно різні вигуки, викрики, похвали чи невдоволення, зваж в одну мить, чи відбивають вони думки більшості, чи тільки безпорадні спроби одиночок. Якщо більшість — тугіш натягуй віжки; якщо одиночки — паралізуй їх на початку, сприсни отруйною жовтю, виключ їм очі, вирви язик, знещодь, засліпи, одрубай їм голови, розберися в цьому миттю і, зрозумівши новий настрій юрби, живо рівняйся по цьому її стану — чи то грозіві він, чи спадає, м'якшає, втрачає — дедалі більше — первісну свою гостроту. А як тільки зважиш, зрозумієш — будь в дії гнучкий, як пантера, чуйний, як миша.

Коли наростає, ось вона, наближається гроза, чуєш ти її палючий близький подих, — стисни міцно серце, жалою думки прокладай путь — не на широкому шляху бою, а ледве помітними манівцями дрібних сутічок, спритних поворотів, несподіваних стрибків, глибоких, гострих ушкоджень, іди — як над буревійними хвилями ходять по хисткому, тремтячому містку, бережись, оглядайсь, намагайся бачити все враз: хай бачить голова, хай бачить серце, весь організм хай бачить і розуміє, бо короткі ці перехідні моменти і в цій недовгочасності їх — смертельна небезпека. Хто їх не розуміє, хто в них не владика — той гине неминуче. Коли ж проминеш страшну смугу, коли на мить задумуються люті хвилі бурхливого гніву юрби, задумуються, спиняться і з глухим гулом тяжким валом посунуть назад, — сміло йди з потаємних захисних стежок, виходь на широку, на велику дорогу. Але — нічирк. Щоб ніхто не примітив, — ні в голосі твоєму, ні в слові, ні в обличчі твоєму схвилюваному — як потаємними стежками хвилину тому ховався ти від грізного реву близької катастрофи. Окрім тебе самого, цього ніхто не повинен бачити й знати. Розірвались хмари, минуло чорне лихо, нема більше небезпеки раптового вибуху, юрба поволі холоде, нехотя і повільно відступає сама під натиском твоїх міцних, переконливих слів. Не прогав цього кризового, чуткого моменту, не спусти з ока. Раз у раз тугіш, тугіш накручуй на міцну долоню цю тонку невидимку-уздечку, на яку взяв упевнено зневолену, намагнічену масу. Візьми її,

полонену тобою, візьми і веди, куди треба. Веди і будь лицем до юрби, і дивись, дивись, як раніш, пильно і невідривно їй просто в каламутні очі. Ні на мить не відривай своїх очей від сп'янілих, свинцевих очей юрби, читай у них, розумій з них, як повертається нутро у неї, у юрби, що там уже сталося, відійшло безповоротно, що тепер відбувається в глибині і що повинно статися через хвилини. Прогавиш — буде лихо. Твій вірний, твердий крок повинен командою віддаватися в серці намагненої юрби, твоє потрібне гостре слово повинне просвердлити товсту кору мозку і зробити там свою роботу. Так треба разом: будь у цих грізних випробуваннях і непохитно-міцний, як граніт, і гнучкий, і м'який, і тихий, і кошеня.

Це запам'ятай — по-друге.

По-третє, ось що: знай, чим живе юрба, найпекучіші знай її інтереси. І про них говори. Завжди треба розуміти того, з ким маєш діло. І горе буде тобі, коли, ставши перед лицем бунтарської, в пристрастях схвильованої юрби, — ти на палкі протести почнеш говорити про чуже, для них непотрібне, не про головне, не про те, що схвильовало. Говори про що хочеш, про все, що вважаєш за потрібне, але так побудуй свої думки, щоб зв'язані вони були з інтересами юрби, щоб заглиблювались вони в те насущне, чим клекоче вона, бушує. Ти не на святі, ти на полі бою, — і будь, як воїн, озброєний до зубів. Знай добре противника. Знай не лише застарілі нужди юрби, — ні, дізнайся й про те, чим жила вона, юрба, за хвилини до завязаного вибуху, і зрозумій її невгамовний гуркіт, вилови чіткі основні звуки, в них вслухайся, вдумайся, на них зосередь увагу. Мало того, щоб пильним оком дивитись юрбі в п'яні очі і бачити, як грають вони, відбивають в ігрі своїй внутрішню бурю. Треба ще розуміти, з чого постала вона, які сили викликали її на волю, які сили примусять ущухнути. І хоч який ти майстер — ніколи не візьмеш на вуздечку юрбу чужими їй ділами, інтересами, нуждами. Можна взяти й чужими, але доведи їй спочатку, переконай, що не чужі вони, а власні її інтереси. Тоді зрозуміє.

Далі, по-четверте.

Глянь на обличчя, всім в очі, влови потрібні слова, відчуй з рухів, зрозумій неодмінно й те, як переказати, як сказати цій юрбі слова свої і думки — так сказати, щоб дійшли вони до неї, пройшли в саму середину її, як у мозок кинджал.

Якщо у тон не попав — пішла справа на марне: слова в простір помчать, як птахи. В кожну юрбу тільки ті кидай слова, яких вона чекає, які зрозуміє, які єдині, яких замінити не можна. Інших не треба. Інші — для іншого часу і місця, для іншої юрби.

А ось тобі п'ята порада, зовсім несподівана:

— Полести: тут це треба!

Не забувай того, що хвилюється перед тобою не робітничя юрба, якій можна й треба просто в очі сказати серйозну, сувору правду, — там її зрозуміють. І хай від того в сто разів важче, але їм враз не можна не сказати цієї гіркої правди. Фортечна юрба — не така. Цю відразу правдою суворою не візьмеш.

Ти скажеш цю правду, скажеш всю, але не відразу — потім. Скажеш тоді, коли їхні думки й серця просякне мед лестоців, коли гладко зможе ввійти до них правда — жорстка, суха, колюча. Вони її зможуть прийняти тільки непомітно для себе, як хворий — ліки в пілюлі. Для такого кінця, для своєї мети — вживи й цей засіб: певну дозу лестоців. І він піде на користь й виправдає, окупить себе. Сам по собі ніякий засіб ні добрий, ні поганий, його розцінюють лише з досягнутих наслідків. Не будь слиньком, іди до мети. Ти скажи заколотникам таке, що вони люблять слухати, від чого розтануть їхні серця, від чого спаде їхній гнів, росте-ширшає довірливість, зникає підозрілість, настороженість, недовіря до тебе і до твоєї справи. А тоді — бери голими руками. Знаєш — як слідчий: він спочатку запитаннями п'ятого порядку відверне й приспить твою пильність і недовірливість, а згодом, коли розпережешся і пом'якшаєш, — сам скажеш одверто, якщо сам ти не з кременю. А яка ж юрба — кременна? Буйство — це не сила, буйство тільки розгул пристрастей.

Ось тобі всі поради.

На закінчення, так би мовити, на розлуку, тільки два слова: коли не допомагають ніякі заходи й засоби, все випробувано, все зроблено і все — марно, — зійди з трибуни, з бочки, з ящика, однаково з чого, зійди так само сміливо, як увійшов сюди. Якщо кінець неминучий — значить, треба прийняти його якнайкраще. Гинучи під кулаками та прикладами, помирай агітаційно! Так помирай, щоб і від смерті твоєї була користь.

Померти по-собачому, з скавучанням, трепетом і благанням — шкідливо.

Вмирай гарно. Наберись сил, усе виверни з нутра свого, все мобілізує у собі — і в мозкові, і в серці, не шкодує, що багато витратиш енергії, — адже це твоя остання мобілізація! Умри гарно...

Більше нічого сказати. Все.

Ми з Мамелюком у вирі заколотників. Тісно оточила нас юрба, — гучно реве, гуде. Ось вони, поруч... І з якою люттю, злобою поглядає на нас спідлоба похмурий Букін, як лукаво, ненадійно усміхається Чеуєзов під пишними вусами, як хитро виблискують перламутрові Караваєвські очищі... Куди не глянеш — погроза.

Ми в пучині розгніваної стихії... Ось підхопить зараз і почмить нас, мов легкі тріски на хребтах розбурханих хвиль.

— Товариші! Нам командувач фронту наказав іти сюди і говорити з вами. Ваші і наші представники вчора на засіданні домовилися в усіх питаннях, що хвилювали фортецю. Ці вирішення ми переказали центрові і маємо звідти відповідь. Про наслідки вчорашньої наради та про відповідь центра і буде тепер наша мова. Не будемо вихоплювати окремі дрібнички та сперечатись за них. Я прошу зробити так: один за одним, послідовно, я переберу всі питання вчорашнього засідання, розповім, як і що ми в кожному з них ухвалили, яку на кожне питання дає відповідь Ташкент і що тепер наказує вам і нам робити... Перше питання таке...

І я розповів їм, у чому річ. За першим питанням — друге, за другим — третє...

Спочатку, в перші хвилини, особливо важко: галасували, не слухали, перебігали з місця на місце, задирливо брязкотили зброєю, сміялись голосно проміж себе, харкали, крякали, погукували гостро, висвистували, ухали дико, зневажливо, не слухаючи промови...

Але мчав, вривався в юрбу потік таких хвилюючих привабливо-принадних слів:

— Продрозкладка... Особвідділ... Розстріли... Перекидання війська...

Недочути за свистом ці слова нікому не було охоти — навпаки, захотілося всім чути і знати, в усе встряти.

— Треба послухати, що воно там бреше, — кожний, очевидно, вирішив сам про себе.

І всього хвилин через п'ять-шість така встановилася тиша, начебто тут і не тисячі стояли, а купка чоловік в десять, і начебто це зовсім не бунтарська, гнівна юрба, а уважні, близькі приятелі... І вже легко було говорити: здорово бадьорила ця чуйна увага притихлої юрби...

— Хто сказав, що ви проти радянської влади? Як можете проти радянської влади йти ви, червоні бійці, чийми трупами всіяні і чиею кров'ю політі Копальсько-Лепсинські гори й долини?! Це ганебна брехня, що ви вороги радянської влади. Ви її справжні друзі, бо утворена вона на кістках ваших братів, червоних героїв, що життя віддали за неї!

Це, певна річ, було так. Два роки виснажливої боротьби були тому запорукою. Але це ж тепер, у дні бунту, наполовину було й не так. Треба було відкинути, забути пекі що другу половину питання і говорити тільки про першу, говорити тільки про заслуги бійців-семиріків, треба було схвилювати одних, завдати сорому другим, примусити замислитись третіх над тим, що вони тепер вільно чи невільно роблять.

Тихо, непорушно, в глибокій мовчанці застигла юрба, жадібно ловила слова, що проймали її до серця...

Я говорив уже другу годину...

Раптом на воза вискочив Вуйчич:

— Товариші... Негайно припиніть мітинг... Риють окопи... Показались киргизькі роти, озброєні кулеметами... І ще йдуть на фортецю броньовики!!!

Ахнула юрба. Вмигть, як сон, розлетілась мовчанка і задзвеніла вона, загула, заухала тисячами криків, наказів, команд...

Секунду перед тим так спокійно стоявши, вона враз оскаженіла, як безумна, метнулася в різні сторони...

— Ходімте до бойради, — сказав Чеусов.

Ми переглянулись з Мамелюком і, нічого не зрозумівши, пішли крізь панічну й метушливу масу червоноармійців...

Тільки вступили до приміщення, як за нами увійшов і Вуйчич.

— Помилка, — заявив він, не дивлячись на нас. — Тривога фальшива вийшла... Нікого нема... Тільки даремно налякали...

І криво, недобре усміхнувся.

Тут ми одразу зрозуміли все.

Ватажки-заколотники самі викликали цю фальшиву тривогу. Їм треба було зірвати мітинг. Вони гадали, що з самого початку зірве його сама юрба, яку вони перед тим добре нашпигували. Але юрба не зірвала — навпаки, вона слухала зосереджено, уважно, серйозно.

І була небезпека, що ми, представники військової ради, замовимо, «зачаруємо» цю юрбу, опануємо спочатку її увагу, а далі, може, і прихильність її, співчуття...

Може, в такому стані ми зуміємо накинути їй, уважній, вразливій юрбі, свої думки, свою волю...

Е, та тут грізна небезпека, не прогав!

І ватажки вирішили впень розбити враження від нашого виступу, вони влучно обірвали мітинг. Сполохана фортеця взялась до зброї, кинулась до кулеметів, приготувалась зустріти невідомого ворога.

А коли дізнались, що тривога фальшива, чи до того було, щоб знову скликати мітинг і знову розмовляти? Кому була охота... Так і зірвали. А ми сидимо в бойраді і скучно, нудно обмірковуємо якісь зовсім другорядні справи. Ми здивовані, навіщо тепер і кому ми самі тут потрібні?

Незабаром і це все з'ясувалось. За столом і навколо стола народу сиділо, стояло — безліч. Засідання бойради було летуче, наспіх збите, простіше сказати — підстроєне. Особливо метушився і нервувався Вуйчич: він раз у раз вискакував і кудись зникав. Потім, хвилин через п'ятнадцять, прийшов разом з Тегнерядновим, і обидва швидко протиснулись просто до нас:

— А чи знаєте ви, — почав Вуйчич, — чи знаєте ви про те, що червоноармійці вимагають доценту знищити всі радянські установи? Вони... вони наказали нам вас заарештувати... Від імені всіх червоноармійців... так... заарештувати...

Було цілком очевидно, що «всі червоноармійці» тут зовсім не при чому — нас арештувала купка мерзотників. Та що ж вдієш?

Я звернувся до Чеусова:

— Це що ж, товаришу Чеусов, значить і бойрада згодна на наш арешт? Це з вашого дозволу?

— Ні...

Він зніяковів, явно розгубився:

— Ми нічого не знали... Це... це нічого невідомо...

— То ви запитайте їх, — показали ми Чеусову на Вуйчича та інших.

Але Тегнеряднов крикнув:

— Гаразд, годі патякати, іди без розмов!

І, зайшовши ззаду, кулаками і прикладами почали нас виштовхувати в двері. Чеусов та інші ні слова. Всю цю комедію було розіграно з відома бойради, і приховати це вона ніяк не зуміла.

Вийшли... Йшли подвір'ям. Здивовано дивились на нас зустрічні червоноармійці — видно було, що про арешт наш більшість нічого не знає. Та не будеш же тепер просити їхньої помочі. Прийшли до казематки, проштовхнули нас усіх у вузьку напівтемну комірчину. Там сиділо вже чоловік з п'ятнадцять, раніш заарештованих, здебільшого політичні працівники дивізії та партшкільці. В кутку, найдальшому кутку комірчини зустрілись п'ять друзів: Бочаров, Кравчук, Пащинко, Мамелюк та я.

— Кепська справа, хлопці...

— Ні к чорту не годиться...

— Тепер візьмуть ще чоловік п'ять — десять: в штадиві ніхто не залишиться.

— І що тільки буде тоді...

— Та вже так, ніхто їх не спинить...

— А втекти тут нікуди?

Так проміж себе ми розмовляли.

Підводились, мацали стіни, лазили по брудній підлозі, обшарювали комірчину...

— Можна всього сподіватись...

— Ще б пак... від такої шпани...

— Т-ш-ш... тут у них, може, шпани сидять...

— Егеж, тихше, хлопці, — он ба, хтось заглядає у вікно...

До ґратчастого вікна підійшли кілька червоноармійців і зазирали, але навряд чи що бачили в казематній темряві. І з

того часу, як заглянули два, вже весь час підходили нові і теж заглядали — один одному, чути було, говорили:

— Попались ватажки-от... сидять...

І, брязкаючи зброєю знадвору, припадали до ґрат, намагались розглянути нас, перекидалися жартами, словечками, інші нас проклинали, лиховісно погрожували.

Сидимо ми, тишком розмовляємо. Про що тут говорити, в такі хвилини? Становище наше ясне, як день: в лапах у заколотників, у казематці, рушити нікуди, говорити ні з ким, просити нічого і ні в кого — ми тут цілком безпорадні. І найбільше, що можемо зробити, — це вмерти як слід, коли вже до того йдеться.

Правду кажучи, всі ми сподівалися на поганий кінець. І як його не сподіватись? Коли вже так легко зірвали мітинг і не почали його знов, коли вже так легко взяли нас і посадовили, — то чому ж і не покінчити з нами так само легко? Ми цілком в їхніх руках. Ми — та ще десяток в штадиві — єдина їм перешкода на шляху до встановлення своєї влади... В чому ж річ? Чому не припустити, що нас виведуть і розстріляють? Хіба самі ми, знявши повстання де-небудь у білогвардійському таборі і захопивши білу головку не можемо «послати її в штаб Духоніна»? Звичайно, можемо. А тут ще така свавільна, дика юрба. І ніяких принципів. Ніякого, по суті, керівництва. Чому ж не припустити? І ми чекали. Сама собою згасла, припинилася розмова. Наші сусіди теж притихли — напевне думали про те саме, що й ми, чекали того самого... В комірчині мертва тиша. Чорніла, густішала темрява. Я присунувся до віконця, зняв чоботи, простягнувся, приладнався і, своїм звичаєм, витяг клаптик паперу, почав записувати як попало свої думки в такому надзвичайному стані. Я не бачив рядків, писав наосліп. Але хотілося записати саме *тепер*, в цей винятковий момент життя...

Так минуло години дві... Раптом за дверима, в коридорі якась метушня. Чути, як швидко підійшли до нашої комірчини кілька чоловік і про щось заговорили з вартою, — нас оберегали двоє з гвинтівками, стояли вони за дверима. Чи питали, чи умовляли, чи лаялись, — не розбереш. І тут же зарипіли, розчинились важкі двері. Чужий голос гучно ревноу у темриву комірчини:

— Тут Фурманов?

Ми завмерли. Нашорошили вуха. Одразу ж у мене наче відірвалося серце і впало. В роті наче полили холодними м'ятними краплями, затремтіла і засмикалась нижня губа судорогою, як електричним током, засмикало руки й ноги, погляд застиг і вп'явся в двері, звідки ревноу голос, — все тіло напружилось, застигло, скам'яніло.

Ми промовчали. А гучний голос знов:

— Фурманов тут?

— Тут, — відповідаю йому з темного кутка, намагаючись, щоб голос звучав міцно й бадьоро.

— Виходь...

— Куди?

— Виходь...

— Я босий...

— Однаково — виходь і босий...

І раптом нам всім стало ясно:

«Ведуть на розстріл!»

Я на прощання друзям:

— Ведуть кінчати... Прощайте, хлопці.

— Ну, що ти... це, напевне, на допит... — заспокоїв був мене Мамелюк. І Бочаров, і Кравчук теж прошепотіли щось втішне, а слабонервний Пацінко тремтів од смертельного жаху і слова не міг промовити, тільки притулився до стінки і якимось чудно, страшно дивився звідти просто мені в обличчя, ніби говорив:

— Кінець... А за тобою і мене поведуть...

Та що ж робити, що рсбити?

Я потиснув руку першому Мамелюкові:

— Прощай...

А в голові, як блискавка, думка:

«Померти треба добре... Треба померти не боягузом... Але як не хочеться, ой, як не хочеться вмирати...»

— Я не піду, — раптом заявив я їм несподівано для самого себе. — Приведіть кого-небудь із членів бойревкому — з ним піду, а з вами без нього не піду...

Але в цю мить сталося щось дивне. Ми бачимо, як ці, що прийшли і стовпились у просвіті дверей, занервувались, не стоять на місці... І раптом вони прожогом кинулися з каземату... Ми нічого не розуміли... А до дверей вже хтось поспішав, ми чуємо чийсь нові кроки...

— Чи ба, Мутаров...

Він в одну мить зірвав з носа пенсне, швидко сказав:

— Товариші, ми вас зараз визволимо.

— Як?.. Мутаров... Як визволимо?..

— От так, зараз випустимо...

Ми слухаємо й неймемо віри тому, що чуємо.

— Як саме, Мутаров? Скажи!

— Потім, потім...

І він заквапився, пішов за двері, а через хвилину повернувся знов. Під вартою нас вивели з комірчини і повели в приміщення бойради. Бойрада засідала в повному складі.

— Будь ласка, з нами на засідання, — нахабно посміхаючись, заявив Чеусов.

Ми все ще до ладу нічого не розуміли. Проте вирішили поводитися з гідністю.

— Яке засідання? Про що нам радитись?

— Та, бачте, це просто непорозуміння... Ви пробачте, що так з вами сталося... Бойрада нічого цього не знала і не могла відразу припинити, та ось бачте... як тільки вона обговорила — вона враз вас і випустила... Ви пробачте, це просто непорозуміння...

Ми на це ні слова. Ми ще в ті хвилини нічого толком не знали, як і чому нас звільнили, про це дізналися тільки пізніш, у себе, в штадиві.

— Порадितись треба про те, яку в області лишити тепер владу...

— Чудово...

І ми сіли всі за широкий стіл. Вони всі — ліворуч, ми всі — праворуч, а посередині — «представники комітету партії».

Почалося засідання.

До речі, слід сказати й про те, чому нас так скоро звільнили. Не всі члени бойради були настроєні так буйно, як Вуйчич, Букін, Караваєв, Петров, не всі бажали й добивались нашого розстрілу. Між ними, ватажками, не було повного ладу, не було єдиної думки. І от, щоб вирішити нашу долю, вони ухвалили скликати представників од всіх тридцяти з лишком фортечних рот, опитати їх, і що скажуть ці представники, те й робити. І, як згодом ми довідались, маса червоноармійців під впливом нашого виступу на мітингу дуже завагалась і схвилювалась, на деякий час була загітована і перестала бачити в нас «найлютіших ворогів», а побачила людей, з якими може говорити і навіть... домовитись! Словом, коли зібрались ці 30—35 представників від рот, вони всі голосували за негайне наше звільнення («проти» або «утрималось» щось два чи три), за звільнення та відновлення переговорів... «Активісти» бойради, — так називали себе ті, що були настроєні проти нас непримиренно і домагались розстрілу, — активісти були спантеличені, розлютовані та роздушені цією постановою зборів. Так ми і вирішили, що саме вони, активісти, в ту критичну хвилину вдерлись до каземату і хотіли нас зопалу розстріляти, поки не встигли звільнити — а там шукай кінців, коли діло буде зроблене. І хоч як ми намагались довідатись, хто ж саме вдерся до комірчини, — дізнатись не могли. Поспішність, з якою підбігли до дверей, поквалівість, з якою вимагали від мене виходити і йти кудись за ними, навіть... босого, далі їхня несподівана, раптова втеча, коли почули кроки Мутарова та інших з ним, хто йшов звільняти нас, — все це свідчить за правильність загальної думки про намір розправитись з в'язнями.

Але так чи інакше — лихо поки що минуло.

Ми опинились на засіданні бойради.

Знову й знову стоїть це фатальне питання — про владу.

Фортечники кажуть:

— Ми вам пропонуємо влитись... Тепер тільки ми справжня влада... І навіть ми наказ про це видали... Ми вам пропонуємо... влити до нашої бойової ради вашу військраду...

— Ви пропонуєте нісенітницю, — заявляємо ми їм. — Подумайте лише, що з цього вийде: за вищу владу вважають владу фортеці. Далі...

— Ні, не фортеці самої, — відбивають вони удар, — тут і ви будете... Військрада...

— Від цього справа не міняється; ви ж пропонуєте нам «влитись», а це значить ось що: є *головна* влада — це влада фортечна, і є влада *другорядна* — це та сама, що досі була... І ця друга потонула в першій... Таж ця друга, «стара» влада, — чи розумієте і чи пам'ятаєте ви це, товариші, — вона ж і затверджена центром...

— А що нам до того? — огризаяться фортечники.

— Як що? Та ви ж республіку Семиріченську утворювати не будете? Так утворювати, щоб вона зовсім ніяких зв'язків не мала з Ташкентом, тобто з центром взагалі?

— Звичайно, ні...

— То невже ви гадаєте, що центр так-таки цілком спокійно і поставиться до того, що тут скинуто стару, ним затверджену владу, а утворено нову, йому незнайому?..

— Та ми ж будемо разом...

— Е... ні, не зовсім разом, коли ви пропонуєте влитись... І він, Ташкент, знаєте, може нам усім руки вкоротити — пошле к чорту та і все... не визнає... а коритись не будемо — пристукне, от...

Така логіка, очевидно, збила їх з пантелику. Вони не могли підшукати, що нам проти цього сказати. А ми ловили момент — ловили, але пам'ятали, що зариватися зразу не треба, і, поки що, були ладні обмежитись малим.

— Давайте ось як, — запропонували ми їм. — Військрада — влада державна, чи ж не так? З військradoю і Ташкент буде говорити як із своєю організацією, — то давайте не її увіллємо, а в неї увіллємо вашу бойраду: тоді з нами і рахуватися в центрі будуть, і одночасно ваш орган фактично буде при владі...

— Навіщо ж нам вливатись, коли сила за нами... Хай навпаки.

Але ми скоро їх уговтали, збили азарт. І було вже все налагоджено, домовлено, кінчались суперечки, хотіли вирішити так, як ми їм запропонували.

І в цю відповідальну хвилину з-за стола підвелась, наче грецька піфія, сухорлява Штекер, «партійна» представниця:

— Не влитись, а *злитись* треба на рівних правах, по 'однаковому числу членів, — раптом бовкнула вона несподівано.

Заколотники ухопились за цю рятівну пропозицію. Справді: і при владі вони, і центр, напевне, їх визнає, і не втратить престижу їхня бойрада...

Знову загорілись завзяті дебати. Тепер вже ніяк умовити не можна було. Треба було миритись на тому, що будемо не «вливати», а «зливати».

З гіркою досадою довелось нам іти на поступку. Домовились. Визначили число. Не пам'ятаю, чи там же, чи згодом намітили виборних осіб. Питання було вичерпано. Ухвалили тепер же, вночі, — а була вже пізня ніч, радились кілька годин, — їхати нам до штадиву до прямого провода і повідомити про все центральну владу, вимагати в неї, щоб затвердила цю нашу постанову.

Залишили душну кімнату бойради. Вийшли на свіже холоднувате повітря ночі. Скочили на посідланих тут же коней. Помчали до штадиву. З нами було три-чотири члени бойради.

А штадив за цей час, — поки нас не було, — пережив драму. Коли ми поїхали до фортеці, там, у штадиві, лишилося тільки з десяток працівників. Ми домовились, що вони налагодять з фортецею зв'язок і весь час стежитимуть, як ітиме робота і які дасть вона наслідки. Вони намітили кілька чоловік з певних хлопців, налагодили зв'язок з Агідулліним, що в справах цих виявив себе великим майстром, і вирішили не спускати нас з ока.

Перший розвідник повідомив непевно:

— Прийшли до фортеці і чогось там чекають...

Другий — точніш. І щось уже втішне.

— Почався мітинг... Наші промовляють, а фортеця вся мовчить і слухає...

Було близько шостої вечора. Зв'язок раптом обірвався, ніхто не приходив з фортеці, нічого не повідомляв... В чому річ?

— Алло, алло, — дзвонять телефоном.

— Це що, фортеця?

— Так, чого вам?

— Скажіть, як іде мітинг?

— Як слід...

— Ну, а де Фурманов, Мамелюк та інші, — чи не можна когось з них до телефону?

Мовчанка.

— Алло, алло... Ви слухаєте?

Мовчанка. Трубку кинуто, фортеця не хоче відповідати.

І раз, і два, і три, і п'ять дзвонили до фортеці. Там хтось

бере трубку, починає розмову, але тільки попросять кого до телефону — у відповідь мертва мовчанка.

Нарешті, примчав з фортеці посланець:

— Наших заарештували, посадовили до тюрми...

— Як, за що?

— Нічого не знаю, тільки збори спішно обірвали... Сказали, що киргизи на фортецю йдуть... а їх усіх посадовили зразу...

В штадиві все пішло шкереберть. Зараз же всі — за зброю. А всіх — нікчемна жменька. Поставили кулемет, приготувались зустріти. В перші ж хвилини чекали, що наскочать.

— Коли вже заарештували наших, — вирішили вони, — коли кинули їх до тюрми, — значить зараз ударять на штаб.

Тут були: Панфілов, Ная, дружина Кравчука, Масарський, Альвін, Колосов Альоша, Лідочка, Аксман, Горячев, Рубанчик, Йона, — ще хтось, кілька чоловік. Вони вирішили померти, але живими в руки не датись.

— Товаришу Панфілов, — гукнув на бігу Масарський, — однаково не вдержимось... У мене тут секретні папери особвідділу... Спалю?

— Пали! — погодився машинально Панфілов.

Через хвилину на дворі запалахотіли язики полум'я — Масарський запалив ящики та кошики, до краю набиті «секретами».

В ранніх сутінках непогожого дня тільки іскри заметались по двору, і над дахами будинків тільки дим пішов, густий і чорний, а заграви не було. У відблисках жаркого вогнища шмигляли тут і там постаті людей, хтось заривав у землю непотрібний «кольт» — щоб не дістався ворогові, хтось під повіткою ховав пачки казенних грошей. Миготіли хакові гімнастюрки, під гучний шепіт та тріск паперового вогнища в дикому танці метушилися люди — повз вікна штадиву, по двору, по даху, з даху вниз і мимо паркана — до штабу. Лякливо, здивовано оглядаються коні, форкають на вогнище, крутять нервово ситими крупами, смикають вуздечками хитку горожу. Бомби наготові, револьвер за поясом, другий у кишені про запас, гвинтівка поруч в кутку заряджена, а там висунулась гладка, зла шийка кулемета: чекає...

Штаб переживав агонію...

Ная коло провода. Вона повідомляє Ташкент, що представники військради заарештовані в фортеці, що кожної хвилини можна сподіватись наскоку заколотників. Ташкент просить до провода Панфілова. Він підбіг. Звідті говорили:

— Я — Новицький. Комфронту наказав спитати вас, як справи... Коло апарата Куйбишев і Фрунзе (вони, очевидно, підійшли несподівано — Д. Ф.).

— Добридень. Я — Панфілов. Становище ось яке: з вашим наказом до фортечного гарнізону пішла в повному складі війська рада дивізії. Відомостей від них офіційно ніяких не мали. Дістали перше повідомлення, що конфлікт улагоджується, далі — що всі наші делегати заарештовані, і третє — що фортеця, тобто гарнізон фортеці, іде, — зараз чути на вулицях співі військових частин. Вислана розвідка оце зараз донесла, що в місті якийсь рух. Якомога обережніше намагаємось в'ясувати: вирядили спеціальну людину. Але загалом всі в паніці і намагаються не виконувати офіційних наказів. Якщо через годину ми не зуміємо підійти до апарата, то, напевно, всі будемо в пастці. Особий відділ спалив усі папери. Про всякий випадок вживайте заходів, яких завгодно. Коли конфлікт не влагодиться, то надалі... виконання свого наказу... (тут щось пропущено — *Д. Ф.*). Поки що більше нічого повідомити не можемо. Нам лишилися вірні чоловік з двадцять відповідальних працівників... Зрадники розсипались по місту. Місто оточено, з нього вибратись важко. Я спробую пробратись назустріч полкові.

— Говорить Фрунзе. Як тільки виявиться, що гарнізон остаточно не захоче скоритись, ви повинні вибратись з міста і вирушити в напрямі Джаркентсько-Копальського тракту, маючи завдання удержати в наших руках всі розташовані там частини. Туди ж ви повинні дати наказ вирушити і вашим відповідальним співробітникам. Візьміть із собою телеграфний апарат і зв'яжіться з Семипалатинськом з першого можливого пункту. Північній дивізії я дав наказ спішно йти на Верний. Гадаю, що вибратись з нього цілком можливо і що це зробити конче треба. Пам'ятайте, що коли зумієте вибратись, то цим, може, пощастить стримати від виступу інші частини. Пішпецький район беру на себе. Дайте наказ по всіх частинах області не підкорятись розпорядженням самозваної фортечної ради. Накажіть усім частинам півночі від Верного перейти в розпорядження комгруппи Семипалатинської, від якого вони одержуватимуть накази. Частиною Пржевальського та Пішпецького повітів перейти безпосередньо в моє розпорядження. Ці накази, особливо на північ, треба дати за всяку ціну. Як тільки з'ясується становище... (очевидно, пропуск — *Д. Ф.*). Майте на увазі, що детальних директив ми давати вам не можемо. Обов'язковим лишається наказ вибратись із Верного і утворити військово-цивільний центр в іншому пункті області, на ваш вибір. Фрунзе... Чи там Панфілов?

— Так, тут. Зробимо все, що зуміємо. Постараюсь за всяку ціну вибратись з Верного. З вашого дозволу, чи не можна зробити ось що: поки в'ясуємо — оточать, і вибратись буде безумовно нелегко. В цей момент більше є шансів на те, що я вийду з міста. Чи не вважаєте, що можна передати командуван-

ня дивізією, скажімо, облівійськкомові Шегабутдінову, а самому виїхати з Верного на Копальський тракт?

— Я гадаю, що ваш виїзд безпосередньо до частин дивізії взагалі дуже бажаний. Передавати командування Шегабутдінову тепер же, поки становище неясне, на мою думку, неприпустимо. Можете, в крайньому разі, передати командування наштадивові, а самі виїдуть, згідно з моїми попередніми наказами. Наштадив повинен виконувати всі ваші розпорядження, взагалі ж розв'язувати питання можете самі, залежно від обставин. Хто у вас наштадив? Фрунзе.

— Наштадив у мене Янушев. Передавати командування йому небажано з тої причини, що — хоч який буде кінець — знову провокуватимуть, що командувати буде невідома для них людина, та (до того ж — Д. Ф.) офіцер. В крайньому разі, маю на думці зробити так: військо Джаркентського та Пішпецького районів передам вам, безпосередньо в ваше розпорядження...

— Військо яких районів? Військо Джаркентського — не може бути?

— Пробачте, запаморочена голова: Пржевальського і Пішпецького районів. Інші частини передамо в підлеглість комбригові дев'ять. Це буде найкращий вихід.

— Добре, але комбриг повинен підлягати комгрупі Семипалатинської. До речі, як прізвище комбрига і де його штаб? Фрунзе.

— Прізвище комбрига дев'ять — Скачков, штабриг у селі Гавриловці. Однак, постараюсь якось в'яснити становище, щоб своїм від'їздом не зіпсувати справи. Про всі зміни, якщо нас не захоплять, будемо повідомляти регулярно і через короткий час. Строк між інформаціями гадаю визначити в одну годину. Більше в мене нічого.

— Коли навіть становище покращає, однаково виїжджайте на північ, здавши командування особі на ваш власний вибір. Ще запитання: яка роль Шегабутдінова? Фрунзе.

— Про це повідомимо додатково; думаю, що він потрапив туди по нещастю, і він, на нашу думку, мав там великий вплив, стримуючи червоноармійців, як слід, від пияцтва і т. ін. Більше в мене нічого, дозвольте піти від апарата і з'ясувати становище. Панфілов.

— Добре, секретне слово вставляйте непомітно, в перших двох фразах один раз, ми будемо робити так само...

Далі, очевидно, вони обмінялись думками з сфери секретними фразами. Говорив з Ташкента Куйбишев. І та, і друга сторони зрозуміли умовність розмови, взаємно розшифрувались. Умовилися ще раз, що точно через годину Панфілов повідомить про становище, якщо взагалі це можна буде зробити, якщо їх не заарештують тут же, на місці...

Далі зберігся уривок одної зовсім панічної розмови по про воду, але хто розмовляв і коли саме — встановити не можна, нема ніяких слідів. Хтось із Верного:

— Покличте до апарата Новицького, Куйбишева, Фрунзе, загальну владу Ташкента...

— Коло апарата інших нема. Я — Новицький. Починайте.

Очевидно, штадив повторив свою вимогу про «загальну владу Ташкента». Новицький відповів:

— Чудово. Я розумію, що потрібно до апарата всю вищу владу. Поки нікого нема, викликали до штабу, а тому дайте відповідь: чи не бажаєте ви розпочати попередню розмову зі мною і, крім того, чи потрібна присутність голови Турцвику... Крайкому...

— Так, взагалі, я прошу: покличте до апарата всю вищу владу...

Тут якийсь пропуск. А далі:

— Яку вищу владу, — питає Новицький, — військову чи цивільну?

— Ну, так, звичайно, військову, — навіщо нам цивільна. От, приміром, Куйбишева, Новицького (? — Д. Ф.), голову Турцвику, всіх сюди треба покликати скоріш — зрозуміли чи ні тепер?

— Голова Турцвику — цивільна влада, а не військова, — урезонував Новицький, — ви самі собі заперечуєте...

З Верного огризнулись, і, мабуть, ще міцніше повторено було вимогу «покликати всіх».

— Та ви розумієте, — марно, хоч і розумно, переконував панікера Новицький, — що так швидко всі прибути не можуть, а тому пропоную вам почати розмову...

Невідомо, чи була та розмова. На цьому стрічку обірвано. Хто себе поводив так панічно — чорт його знає! І навіть точно невідомо, в який момент заколоту йшла ця розмова. Очевидно — в той самий, найбільш критичний для штадиву, момент, коли з хвилини на хвилину сподівались наскоку, коли палили папери особвідділу.

А втім — невідомо.

Панфілов обдумував становище в зв'язку з тим, що йому ось-ось доведеться зникнути з Верного. Радився з Янушевим, начальником штадиву. Радився з Нікітіним. А в відчинені вікна штабу долітав тривожний гул загонів, що мчали по вулиці. І раптом прибіг із фортеці Медведич — він там весь час був коло тюрми, поки сиділи ми заарештовані:

— Звільнили всіх, повели кудись на засідання... Мабуть, в їхню раду...

У штадиві радісно всі стрепенулись. Майнула надія, що все мине благополучно. Кинулися знову до телефонної трубки:

— Це фортеця?

— Так. Що треба?

— Покличте звільненого з тюрми Фурманова...

Я на той час був уже в приміщенні бойревкому. Гукнули мене, передали трубку.

— Це ти?

— Я.

— Звільнений?

— Так.

— Сюди пустять, до штадиву?

— Не знаю. Мабуть, пустять. Подробиці потім. Зараз починається засідання.

Обставини в штадиві змінилися. Не зменшуючи пильності, не випускаючи зброї, всі, однак, стали спокійніші. Чекали нас. А ми засідали. І тільки пізньої ночі примчали, до штадиву — вимучені, стомлені, з обличчями сірими від пилу, від нервовості, від безсонних ночей...

Втішені друзі зустрічали коло входу, до болю тиснули руки:

— Живі... живі... А ми вже думали...

Так гуртом пройшли до кімнати, там розпочали екстрене засідання.

Всього два питання:

Перше — заспокоїти дивізію та область.

Друге — переговори з Ташкентом.

Тут розмов було небагато: написали нашвидку наказ, подбали, щоб скрізь він міг негайно потрапити.

НАКАЗ

Військової Ради 3-ої Туркестанської дивізії

Гарнізон міста Верного запропонував утворити орган влади, якому підкорялися б усі військові й цивільні обласні організації. Після того, як гарнізон зайняв фортецю, там організувалась Бойова революційна рада. Внаслідок переговорів Військради дивізії, Бойового ревкому фортеці та інших організацій, виявилось, що причиною цієї події був цілий ряд непорозумінь, остаточно нині виявлених і зліквідованих. Військова рада дивізії, Бойревком фортеці і Обдревком прийшли до цілковитої і дружньої згоди на таких основах: на чолі дивізії, як і раніш, стоїть Військрада дивізії, що об'єдналася з Бойревкомом фортеці, а до Обдревкому додано від гарнізону 5 представників.

Всі провокаційні чутки про бешкети, грабіжництва, кровопролиття тощо є підла вигадка наших ворогів, і всім чесним громадянам пропонується всіляко з ними боротись, а винні будуть негайно віддаватися до суду за законами воєнного часу.

Голова Військради *Фурманов*

Тов. голови *Чевсов*

За секретаря *Щукін*

Треба було якомога скоріше кинути цей наказ у масу, яка нічого не знаючи, тільки більше хвилювалася, треба було повідомити, що «домовились», що «все гаразд» і т. д. і т. д., здалеку-бо вже прилетіли чутки, ніби в Верному розгром, різанина, безупинні бої... Ці чутки підігрівали, підбадьорювали нерішучих, розпалювали атмосферу — і без того гарячу, розпалену.

Далі — переговори з Ташкентом. Фортечники заявили, що «нову владу» зараз же, негайно, тут же — по проводу повинен затвердити центр, інакше... Інакше-бо вона не може і не буде працювати.

— Нам треба, — заявив Чеусов, — щоб не папірці самі підписувати, а справді... влада — так влада... щоб усі слухали. Що скажемо робити, те й робити... І поки затвердження не буде, працювати не можна...

Нам доводилось дорожити щойно налагодженим замиренням. Воно збільшувало перепочинок, давало змогу підтягати горами 4-й полк, чекати допомоги з Ташкента, розкладати тимчасом повсталих... Найменша похибка, непоступливість, зарозумілість наша могли все перевернути шкереберть — і тоді... Що тоді?

Тоді можна всього запалу чекати.

Тим-то й фортечникам тепер ми не заперечували, тільки попередили, що «тут же — коло провода» — можуть, мовляв, владу нашу і не затвердити, що Ташкентові треба ж подумати, порадитись проміж себе — словом, з відповіддю вони там, очевидно, заждуть...

— Трохи можна, чого ж, — поблажливо погодились фортечники.

Ми говорили по проводу:

— Коло апарата Фурманов та інші. Говорю я, Фурманов. Діставши від вас наказ, ми влаштували нараду, розглянули поставлені вами питання. Після того пішли до фортеці на загальні збори, і мені надали слово пояснити все. Та цього не пощастило зробити: було пущено фальшиву тривогу, мітинг зірвано... Після того відбулася нарада, де нас було заарештовано і ув'язнено. Через дві години нас звільнили — і на новій нараді (з бойреврокомом — Д. Ф.) погодились ухвалити ось що:

«Об'єднати обидві ради: бойраду і військграду дивізії в повному складі всіх членів. До облреврокому (обрати від гарнізону — Д. Ф.) п'ять товаришів. Негайно взятись до роботи і оповістити наказом по війську і населенню про склад і лівідомити центр». Цю постанову вважати остаточною і вєсє інцидент зліквідованим. Я порушую клопотання про затвердження цієї угоди, бо це заспокоїть остаточно. По дивізії дано наказ про організацію влади, де коротко пояснюємо всі події. Фурманов.

— Де було заарештовано вас і ваших товаришів? І з чийого наказу?

— Важко сказати — з *чийого*, але в присутності членів бойового ревкому.

— Повідомте, який новий склад військради.

Перераховую ім прізвища дванадцяти чоловік: сім до військради, п'ять до облревкому, зазначаю партійність деяких фортечників, посаду їхню. А наприкінці:

— Члени бойревкому гарантують нам цілковиту недоторканність особи. Завтра зранку беремось до роботи.

Ташкент чогось не зрозумів. Запитує:

— Звідки взяли дванадцять, коли перерахували п'ять?

Наша йому відповідь:

— Це слід вам розібратись. У всякому разі не затримуйте через це затвердження, бо всіх їх висунув гарнізон. Зміст наказу передруковується і про нього повідомимо вас...

— Зараз доповім. Чекайте...

Представник Реввійськради фронту, що з нами розмовляв по проводу, відійшов. Ми чекали. Стояли і не розмовляли. Мовчки стояли. Так намучились, що язиком в роті не могли повернути. Це вже третя безсонна ніч. Ач — рідшає вона, біліють сутінки світанку. А ми все ще на ногах — і так вчорашня, так позавчорашня ніч, так вже три доби нервової щосекундної гарячки, на ногах, без хвилини сну. Хтось сів на вікно і вмить захропив, хтось прихилився до стінки і дрімає-хитається, наче п'яний. Тихо в штабі. Ташкент відповідав:

— Реввійськрада повідомляє, що відповідь на всі ваші запитання буде завтра...

Делегати від фортеці кривлять губи, незадоволено мугикають: вони сподівались іншого.

А нам треба, щоб слово Ташкента мало й далі авторитет. Фортечники намагаються знову почати розмову і «зробити зауваження» Ташкентові, що «так довго» чекати вони не мають наміру, що не ручаються за масу, і т. д. і т. д. Ми ледве їх умовляємо і відговорюємо. Прощаємося з Ташкентом. Ідемо всі від проводу.

Фортечники йдуть до себе. А ми в штадиві купкою обговорюємо обстановку. І бачимо, що вся ця «договореність» з фортецею — фальш сама, зволікання. І більше нічого.

Справа на цьому, в усякому разі, не скінчиться. Розв'язка має бути інша. «Затвердженням» влади, певна річ, фортеця буде трохи заспокоєна, якийсь час ексцесів не буде, але остаточний вихід все-таки в іншому, не в цьому...

Не витримали втоми, на світанку піддалися, до столів і вікон притулились, простяглися, спали міцно на них — холодних і брудних...

Тихо в місті. Тихо в фортеці. В штадиві — безладно валялись тіла людей, наче на полі бою: полягли всі мертвим сном.

Панфілов розповів нам про свою розмову з Фрунзе. Міцно задумались, зважували:

втікати йому зараз чи не втікати? Що вигідніше за цих обставин?

І вирішили, що Панфілову слід лишитись на місці.

По-перше, утворивши військово-цивільний центр десь за межами Верного, він тим самим зовсім скасує верненську владу, хоч і химерну, хоч і безсилу, але ж вона й така для фортеці якусь вагу має, — в усякому разі стримує ось уже четверту добу фортечників. А тоді, як втече, будуть фортеці розв'язані руки, буде, наче сигнал, до ще більш рішучого виступу. Верний буде оголошено ніби поза законом — словом, тоді самі собою почнуться воєнні операції. А наше завдання — їх не допустити, на них зважитись лише тоді, коли жодної, ані найменшої можливості не буде обійтись без фронту. Це само собою зрозуміло, що Ташкент так сказав, а не інакше — для нього той момент і був останнім, за яким мав неминуче розгорнутися фронт. Дехто з нас тоді сидів у тюрмі. Штадив чекав розгрому. Все висіло на волосинці. А тепер знову повернулась якась надія і змога не допустити сутички. Це, по-перше.

По-друге, наближається ташкентська підмога, наближається до Верного 4-й кавполк. Коли нависнуть над заколотниками ці сили — навряд чи приймуть вони бій, ми тоді візьмемо їх голими руками.

І, нарешті, поповзе провокація, що начдив утік з грішми або з переляку, чи щось подібне до цього: як матеріал — фортечникам і це на руку. Навіщо давати? Тих, хто залишиться, безперечно, поспішать переловити, щоб і вони не втекли, а там — розправа за розправою. І коли нас не стане — фортеця почне здійснювати свою «програму». А ця програма: розгром радянської влади.

Панфілов погодився з нашими доводами.

Він повідомив Ташкент, що залишається з нами. Протесту звідти не було.

В ту ніч втекли в гори Масарський і Горячев. Їм не можна було далі лишатись на очах: чимраз частіше загрожували розтерзати. Конеі їм налагодив Медведич. Десь заховав у міжгір'ї. І вночі сам їх туди випроводив. Поскакали. А їхніх дружин з фальшивими документами — гайда на Ташкент!

Чимало пережили вони, поки дістались до своїх. Їх за Верним зустрів ворожий роз'їзд, зажадав, щоб показали докумен-

ти, а документи в них були фальшиві. Не примітили. Поглянули, повертіли, повірили чи не повірили, але їй підозри великої не виявляли: двоє взялись супроводжувати жінок. І ось спинились на ніч десь по дорозі, біля харчевні. Випрягли наші друзі коней, поставили, повкладались. А в самих усе думка — як би це вночі втекти від своїх конвоїрів? Антоніна, як тільки захропли навколо, умовила свого візника запрягати — готуватись до втечі. Той спочатку опирався, однак тихо запріг, вибрався непомітно на шлях. Посідали втікачки, поїхали далі, на Курдай. У харчевні, мабуть, пізно за ними огляділись — міцно, довго спали конвоїри, прогавили своїх супутниць. Перелякані, щосекунди чекаючи погоні, їхали швидко дві-три години. Ось проїхали якийсь полустанок, не зачепили, ніхто не спинив. Підїжджали до другого — аж глядь, там ціла юрба народу. Вони хотіли проїхати мимо, добре, що дорога тут від будівлі сажнів за 200, та в юрбі загалакали, замахали руками, наказували підїздити. Що тут вдієш — треба їхати. Не втікати ж селянською таратайкою, коли там сідають на посідланих коней. Повернули голоблі, підїхали.

— Хто такі?

— До Пішпека ідемо.

— З Верного?

— З Верного.

В цю мить Ія — донька — пошепки Антоніні:

— Мамо, глянь: це ж Козлов.

Антоніна глянула — і справді, Козлов стоїть — комендант трибуналу.

«Ех, падлюка, падлюка, і ти з ними», — подумалося з болем.

Але їй навзнаки не дала, що пізнала його.

А Козлов сам до неї:

— Ви це як же? От добре — зараз йому телеграму дамо.

— Кому телеграму?

— Та ж чоловікові — він же в Пішпекці, він якраз і не знає, все турбується — чи живі, чи ні.

— То ви ось тут?.. — схвильовано глянула вона на Козлова.

— А ми сама застава і є, — пояснив Козлов, — ми з Пішпека...

Радощам краю не було: свої своїх пізнали. Втікачок нагодували, дали свіжих поштових коней, вирядили на Пішпек.

Рано-вранці прибіг з фортеці киргиз-червоноармієць з караульного батальйону:

— Де Шігабудін, Шігабудін нада скаріш.

— В чім річ?

— Шігабудін нада — очін скоро, очін нада.

Виявилось — тривожне:

з наказу Петрова всіх мусульман-червоноармійців у фортеці роззброєно.

Коли вони питали — навіщо це робиться, їм одна була відповідь:

— Петров наказав.

А Петрова ніде не можуть знайти.

Обставини надзвичайно підозрілі — даремно роззброювати не будуть. Ми насторожились, хотіли поїхати, дізнатись про все на місці, а тут якраз з фортеці примчали: Караваєв, Дубліцький та кінних чоловік з десять.

— Чи дістали відповідь з Ташкента?

— Ні, ще нема...

— Значить, що ж це за влада така — то її обирали, а то й затверджувати не хотять. Хто ж так погодиться, га? Ви що думаете — ми терпіти, чекати, чи що, будемо?.. Та там, у фортеці, хоч зараз... Коли відповіді нема, ми... ми і знати тоді нічого не хочемо... Ми чекати більше не будемо... Годі вже! Да-да!

Поки ми переконували Караваєва, що треба заждати, що до центра ми вже надіслали телеграму, щоб там поквапились дати відповідь, що чекаємо цієї відповіді з хвилини на хвилину, поки ми про все це говорили — Дубліцький сновигав у дворі коло ящиків і кошиків з паперами особого відділу, що тліли ще. І, очевидно, дещо звідти вихопив — таке, що не встигло зовсім згоріти.

Крім того, як виявилось через деякий час, він десь добув шифровані телеграми штадиву — ці папірці в його руках мало не відіграли згодом для нас фатальну роль.

Делегати поїхали. Ні від них, ні від когось взагалі так і не пощастило нам дізнатись що-небудь про роззброєння червоноармійців-мусульман. За першою делегацією — друга, за другою — третя: щопівгодини запитують про відповідь з центра, заявляють, що фортеця хвилюється, терпіти більше не хоче, ладна виступити, бо на неї, мовляв, не зважають, їй не дають працювати і т. д. і т. д.

Стало відомо, що Олександр Щукін особливо завзято баламутить фортецю:

— Моє слово — зараз же виступати! Моє слово — не чекати ніяких відповідей: ну, к чорту ці відповіді. Влада наша, і наступати треба не гаючись, а то ж — яка ми сила?!

Фортеця гучно відкликається йому активним співчуттям. Охота виступати наростає щохвилини. Скоро вона дійде до краю — і тоді...

Ми квапимо центр дати нам відповідь. Ми повідомляємо про те, до якої міри схвильована бунтарська маса, як її провокують на цій відповіді, що її центр так довго не надсилає, ми наполегливо просимо поквапитись...

Тут виявилася різниця масштабів, якими Ташкент і ми виміряли події: якщо там виміряли їх годинами, то ми рахували кожну хвилину, — нам зовсім не байдуже було, коли одержимо відповідь — в 11 чи в 12. Важила буквально кожна хвилинка. Через цю «відповідь» у нас з Ташкентом сталася навіть невелика сварка. Коли терпець увірвався, а фортеця частіше почала довідуватись про «відповідь», давши нам лише одну годину строку, коли цілком очевидно стало, що загаяння погрожує крахом, — я дав центрові ультимативну телеграму:

Реввійськрада Туркфронту. Поза чергою

Повідомте, чи дістанемо від вас через годину наказ, що затверджує владу Семиріччя. Якщо не буде позитивної відповіді — ми змушені будемо до вашого затвердження утворити тимчасову владу, бо вплив гарнізону та загальна нервовість можуть скінчитися небажаним способом.

Голова Військради *Фурманов*

На цю телеграму дістав я по потилиці:

Верний. Голові Військради дивізії — Фурманову

Ваше запитання, де ви визначаєте строк для відповідей, Реввійськрада вважає за річ обурливу. Відповідь Реввійськради буде, коли треба, і протягом сьогоднішнього дня.

Секретар Реввійськради *Савін*

Загострювати відносини в такий момент — біда. Треба вести все на чисту воду, все зробити зрозумілим. Я дав відповідь, щоправда, сувору, з перцем, зате одверту до кінця¹.

Ось вона, відповідь Ташкентові:

*Реввійськраді Туркфронту. Ташкент.
Поза всякою чергою. Військова*

Реввійськрада фронту зовсім неправильно зрозуміла пропозицію про строк, коли треба дати відповідь про конструювання влади в Семиріччі. Я, Фурманов, цього питання не ставив і не міг ставити через свою дисциплінованість. Питання поставила більшість членів об'єднаного засідання — членів військради і бойревкому фортеці. Слід усвідомити конкретні обставини, в яких ухвалюємо всякі постанови: все військо готове до бою; по місту роз'їжджають озброєні групи; обстановка до краю наелектризована і може розрядитись дуже трагічно через будь-чию загайність. Висновок центра і його обурення вважаю помилковим, поспішним і оснований на непорозумінні. Все висвітливо згодом, пояснимо докладно, якщо це взагалі

¹ Відповідь цю дано трохи пізніш, коли ми з представниками фортеці почали «засідання». Про це засідання — мова далі.

коли-небудь доведеться зробити. Раджу не спускати з уваги того, що тепер п'ятнадцять центральних працівників одчайдушно борються за те, щоб запобігти пролиття крові, яке висить у повітрі, за те, щоб залишити, хоч би в недосконалому вигляді, державний апарат, і ця боротьба йде проти озброєної багатотисячної червоноармійської маси в ім'я революції. Відповідайте надалі обережніш і не дискредитуйте нас своїми відповідями, бо ви можете остаточно підірвати своєю необережністю угоду, яка оце тепер налагоджується, і потопити Верний, а може, і все Семиріччя, в огні безумної кривавої сутички. Про обережність і фактичне розуміння наших повідомлень вас попереджувано не раз, і я гадаю, що ваша помилка з поспішним висновком ясна тепер і вам самим. Становище почало значно в'яснюватись після того, як (нас — Д. Ф.) випущено з фортеці, з-під арешту. Потрібна максимальна вдумливість і обережність навіть у найдрібніших питаннях, що засвоїти слід як нам, так і вам.

Фурманов

На цього листа дипломатичний Ташкент відповів коротко:

Голові Військради Фурманову

З доручення Реввійськради повідомляю, що зауваження його про неприпустимість призначати строк відповіді не стосується особисто до вас.

Секретар Савін

Цю відповідь було одержано другого дня. Ми дружно посміялися з того, як ловко її було складено.

Тепер до діла: давши телеграму до Ташкента з просьбою швидше дати відповідь, ми, звичайно, не могли сидіти склавши руки і чекати. Так, мабуть, дочекались би чогось істотного.

Треба було щось робити — але що ж?

Іти до фортеці та умовляти її? Даремно, не вийде нічого, не будуть слухати, тільки більше розлютуються.

І у нас майнула вірна думка: повідомити ватажків фортеці, що треба негайно відкрити термінове, важливе, невідкладне — яке хочете — засідання, щоб розв'язати величезної ваги питання: скликати і на ньому плести теревені, скільки сил буде. Так, іншого виходу нема. Треба взяти їх «на пушку»: водити на цьому засіданні кілька годин, затримати коло себе, не відпускати, доки не дістанемо ташкентську відповідь. Порядок денний нас анітрохи не бентежив. Ми були певні заздалегідь, що тільки розпочни розмову про владу, про особий відділ чи трибунал, про зброю — вони, як вовки на падло, кинуться на цей поживок, обценьками не відірвеш. Чи підуть тільки, от сумнів?

Написали папірець. Відіслали до фортеці. Частина представників фортеці була тут же, в штадиві. І разом з ними, не чекаючи інших, що прийшли пізніше, ми відкрили своє нікчемне засідання.

Накреслили нашвидку порядок денний — все ті самі питання про владу, про розкладку, трибунал і т. ін. і т. ін.

Посідали пристойно навколо стола. Мені доручили головувати; за секретаря сидів Мутаров.

Що ми втрачаємо? Нічоґісінько.

З руки на руку будемо, як м'ячики, перекидати різні міркування, які вже сотню разів повторювали раніш; посперечаємось і погарячимось, внесемо купу пропозицій, наплодимо силу паперових, дріб'язкових постанов — чи не один чорт? Певна річ, головна справа не в цих дурних засіданнях та обіцянках, — наша справа була в ташкентських броньовиках і в 4-му кавполку, що йшли нам на поміч. Та нічого не вдієш — почали радитись. Ну й водили ж ми їх, водили, все плутали, плутали. Година минула, дві минуло — з Ташкента відповіді нема й нема. До фортеці вирядили одного з присутніх тут фортечних делегатів повідомити, що відбувається «секретне і важливе» засідання в штадиві, щоб попросив не хвилюватись і чекати наслідків його.

Фортеця відповіла несподівано й одноставно:

— Якщо так, зачекаємо й до ранку, квапитись нікуди... свої просять...

Ми засідали — аж чотири години засідали! Не варто знову повторювати завзяті суперечки про трибунал, особвідділ, розстріли, «грабіжників-продагентів» і т. д. і т. д. Під час засідання вдерлася до кімнати п'яна ватага — попереду Караваєв і Дубліцький. Караваєв щось кричить, ніби командує поквалливо, боїться з чимсь спізнитися... Але він на другому плані.

Вся увага на Дубліцькому.

— Ось вони... шифровані... — кричить він з дитинячим, задирливим завзяттям і розмахує в повітрі невеличкою пачкою паперів. — Всі ваші шифровочки тут... — він прицмокнув, ляснув рукою по пачці і глянув на нас триумфуючим, переможним поглядом:

«Ага, мовляв, попались, голуб'ята. Тепер ви всі в мене в руках: захочу — помилую, захочу — прикінчу!»

— Які шифровки, які? — дивуємось ми.

— А такі — всі вони ось тут у мене, которі в дорозі взято, которі тут...

— Ну, та про що?

— Про що? — гаркнув Караваєв. — А ми тому і приїхали...

Щоб ви тут нам зараз же сказали, про що вони...

— Одразу ж розшифрувати! — вигукнув і Дубліцький.

— А то, мабуть, брехня тут різна?

— У... у... тоді ми... — рьякнув в тон Караваєв і несамовито свиснув нагаєм по халаві.

Кепська наша справа. Та й що ж могло бути в шифрованих телеграмах наших до Ташкента? Одне:

«Давайте підмогу... Бандитів-бунтівників треба прикінчити... План наш такий...» І т. д. і т. д.

Словом, розкрити шифровки — однаково, що підписати собі смертний вирок. Там відкривуться всі наші плани, всі витівки, всі таємні наші сподіванки. І там — жодного «приємного» слова про заколотників, а за «бандитів» нам, мабуть, не з медом буде. Як вийти з такого становища?

Головне і найперше, звичайно, — і оком не моргнути. І найменшим натяком не дати зрозуміти, що ти остовпів, розгубився, що тебе притиснули до стінки, що нічим тобі виправдатись, спростувати, довести. Треба діяти так, ніби нічого й не сталось особливого, ніби всі їхні підозри і припущення — цілковита помилка, маленьке непорозуміння, яке ми зараз же, мимохідь, легко розкриємо й доведемо.

Спокій — от гасло, яке перше спало на думку, під яким треба битися.

— Еге, та покажіть, — тягнемося ми по пачку паперів до Дубліцького, — так і є: самі оперативні... самі оперативні.

— Ні, ви нам... ви нам, — придушеним голосом заявляє Дубліцький, — шифр... і зараз же все відкрито... Де шифр?

— Так! Щоб зараз розкрити! — бухнув Караваяв. — А то ми до фортеці... А звіди вже потягнемо як слід... Жартувати не будемо...

— Ми не потерпимо, щоб далі нас дурили, — підтримав Караваяв Дубліцький. — Це що ж таке: вчора вночі і не знати навіщо з Ілійська викликали по проводу Панфілова... Ну, та я, правда, не дозволив. Я наказав, щоб не звали... Знаємо ми, навіщо кличуть...

— Пропоную вийти, — басисто, поважно раптом заявив Караваяв, — вийти всім представникам фортеці... Потрібна нарада... Своя... Тут щось не так...

І, відкидаючи стільці, тягнучи лави, вони посхоплювалися з-за стола, вибігли до другої кімнати. Говорили коротко, повернулися — і відразу запитання:

— Будете відповідати, чи ні?

— Що відповідати, товариші?

— Шифровки, питаємо, розкриєте, чи ні?

— Ось що, — заспокоюємо ми буянів, — сідайте. Насамперед, — сідайте на п'ять хвилин і давайте обміркуємо спокійно... Справа дуже серйозна, — її треба розв'язувати не абияк, вдумливо. А справа ось у чому...

В цю хвилину потайки вибрався Мамелюк із зали засідання до провода і повідомив Ташкент:

— Оце тепер у штабі, відбувається об'єднане засідання з бойовою радою... Нарada йде дуже погано... Є підстави напевне думати, що нас за нарадою ж і арештують...

А ми говорили делегатам фортеці:

— Товариші, встановимо спочатку головне: чи дорога і вам і нам радянська влада?

— Нічого про це... Діло треба... про шифровки.

— Це й буде про шифровки... Але спочатку скажіть: всі чи не всі ми за радянську владу?

— Звичайно, всі! — сердито крикнув Караваєв.

— А владу радянську обороняє Червона Армія...

— Та буде вже теревені гнути — діло говори...

— Червона Армія... — повторюємо ми останні свої слова. — Тут, у Семиріччі, ми кінчаємо останні рештки білих...

Фортечники бурхливо, незадоволено засмикались на своїх місцях.

І ми поспішаємо — відразу ж до діла:

— Ці шифровки — про це вони і єсть: як добити рештки білих... Товариші, пояснити вам нічого, ви самі люди військові, самі з боєм ішли по всьому Семиріччю цілих два роки... Ну, скажіть одверто... Припустимо, ось ти, Караваєв, сам, — ну, був би ти командиром бригади... Міг же бути, чи не так? (Караваєв непевно, самовдоволено скривив губи). І перед тобою ворог. Ти даєш бойовий наказ: що ти його — на вулиці, відкрито почнеш давати? Ні, не відкрито. Потайки. Ось такими ж шифровками, чи не так? Ну, то чого ж тут і дивуватись, товариші, коли начальник дивізії дає секретно свої бойові накази? Хіба це не правильно? І хіба...

Раптом розчинились двері, швидко увійшло кілька чоловік.

— Представники партії, — відрекомендувались вони збо-
рам.— Нас контролерами прислали на телеграф...

І враз все пішло шкереберть. Треба було не прогавити моменту:

— Ось, бачите, товариші, — підхоплюємо ми, — надалі навіть жодне слово не пройде без вашого загального контролю. Чого ще?

І ми так повернули розмову, що присутні згодились на необхідності в таємниці тримати оперативні накази, на тому, що знати їх треба тільки начальникові та комісарові дивізії. Цих телеграм не повинен буде торкатись навіть і сам новоз'явлений контроль.

Оперативні!

Шифровки Дублицького, як «оперативні», теж були забраковані, і на них більше не спинялись.

Увагу зосередили на розробленні інструкції для контролерів і на перевірці того складу, що прислала партія. Вигадав цю перевірку Караваєв і відразу ж двом заявив «відвід».

— Чому, — питаємо, — вони ж від партії?

— Хоч і від партії — заявив він, — а мусульмани, киргизи обидва, краще вже дати «своїх»...

Отут і розпочали ми дебати по національному питанню...

Люто сперечалися. Палко протестували. Похитнули. Настояли на своєму. Обох погодилися лишити в контролі.

В цей момент з телеграфу прибїгли з бажаною звісткою:
— Реврада телеграму дає!

Ех, куди тут ділися всі наші суперечки-розмови!

Кар'єром помчали всі до провода. Ташкент повідомляв:

Секретно. Місто Верний. Військовій раді 3-ої Туркдивізії 14. VI.

Реввійськрада фронту постановила:

Перше. В інтересах якнайкоршого здійснення всіх законних практичних побажань, висловлених на конференції частин і на загальних зборах Верненського гарнізону, допустити включення до складу Військової ради дивізії двох представників від гарнізону, прізвище яких подати Реввійськраді на затвердження.

Друге. Для того ж допустити в Облревком трьох представників, прізвища яких подати на затвердження.

Третє. Реорганізованим Військраді і Облревкому приступити до виконання обов'язків, закликавши до того самого всі частини й установи.

Четверте. Всі накази фронту, в тому числі й ті, що стосуються перекидання війська, належить неухильно виконувати.

П'яте. Відповідальність за виконання цієї постанови покладається персонально на Військову раду дивізії і також на гарнізонну раду фортеці.

Шосте. Ті частини і особи, які ухиляються від виконання наказів, є запродавці і зрадники справи революції та трудового народу, і з ними треба чинити за революційним законом.

Сьоме. Реввійськрада фронту певна, що Військрада дивізії і рада фортеці мають достатній авторитет для проведення цього наказу.

Восьме. Ні про які зміни цієї постанови і мови бути не може.

Дев'яте. Про час одержання цього наказу і заходи, вжиті для виконання його, повідомити.

Командувач *М. Фрунзе-Михайлов*
Реввійськрада фронту *Куйбішев*

Кінець. Це нам остання грамота з Ташкента:

«Ні про які зміни цієї постанови і мови бути не може».

І вона має рацію, Реврада: чого тут без кінця і краю тягти?

Її відповідь і мусить бути така лаконічна й категорична:

«Поступаюся, мовляв, але... твердо наказую!»

І ми розуміємо, що разом з цим папірцем настав «наш останній, рішучий бій».

Цією телеграмою закінчилися словесні розмови Ташкента. Далі він візьметься до зброї... І ми її чекаємо, зброї... Чекаємо, та — де ж вона?!

А поки чекаємо, — нас, напевно, порішать: чи довго ж і фортеця буде панькатись?

— Товариші, — лагідно говоримо фортечникам. — Це остання депеша — самі бачите. Коли ви справді не хочете кровопролиття — допомагайте нам. Без вашої допомоги — що ми зробимо? Давайте разом. Сядьмо зараз знову до стола і обміркуймо як-

найпильніше все, що говорить Ташкент. А потім — доповідь зробимо в фортеці. І як там вирішать — так і буде. Іншого виходу нема, однаково...

І знову ми сиділи в тій самій кімнаті і за тим самим столом, розбирали, промацували кожне слово відповіді. А в розмові, ледве помітно, ми їм нагадували:

Броньовики ташкентські недалеко...

4-й кавполк підходить...

Резолюція 26-го полку та Кара-Булацького гарнізону — проти фортеці...

Ці наші повідомлення, хоч були вони й зовсім не нові, однак помітно приборкували зарозумілий тон повсталих.

Потім дали ще знати, що в Пішпеці працює наш штаб, і він встиг уже підпорядкувати собі військо пішпекське, токмадське, наринське, пржевальське — словом, ви, мовляв, фортечники, лишилися чи не самі-самісінькі. Хто ще з вами?

Розмови скінчились. На завтра о 10 ранку мені доручено було зробити в фортеці ґрунтовну доповідь.

Ватажки фортечні обіцяли підмогу, запевняли, що все буде тихо... Обіцяли. А яка ціна цим обіцянкам? Крім того, — не було тут ні Петрова, ні Букіна, Вуйчича, Тегнеряднова, Чернова, Шукіна Олександра. А ці — головні й є бунтарі. Вони не йдуть, вони цураються, вони щось думають і готують про себе. З нами сиділи: Чеусов, Караваєв, Дубліцький, Віленький, Неврозов, Хоменко, Петренко, хтось ще...

Ну, поки що по місяцях! Що буде, те завтра побачимо, а ми вже подбаємо наостанку, щоб було воно по-нашому!

Ми тут, у штадиві, засідали, а Петров, фортечний головком, давав одне розпорядження за одним, почував себе господарем становища: призначав на різні посади, наказав «командирові 1-го полку» — захопити білі казарми, відрядив до виправного дому свого молодця, Мамонтова, давши йому повноваження «звільняти товаришів червоноармійців, крім білогвардійців». У виправному домі на той час карних злочинців було чоловік півтораєста. Мамонтов під своїм головуванням організував спеціальну комісію і «дослідив ув'язнених». В результаті — лишили на місці чоловік з п'ять, а всіх інших звільнили — з них більша частина негайно озброїлась. Карні вийшли на волю! Того ж таки дня Лепицький (комісар, чи що, збірного госпіталю) подав Петрову до фортеці список чоловік 80 — службовців і червоноармійців цього госпіталю. Під списком красувалося звернення, викарбоване власною рукою Лепицького:

«Прошу, коли вважатимете за можливе, задовольнити бажання службовців Верненського госпіталю, що виявили палке ба-

жання стати з гвинтівкою в руках на оборону мирної праці і справедливості»...

Всі піднялися на нас:

і будинки інвалідів, і госпіталі, і карні.

Опівдні Чернов з невеликим загonom налетів на особий відділ. І вчинив майстерний розгром. Двох-трьох вартових, що досі стерегли приміщення, вигнали на двір. Метались очманіло з кімнати в кімнату, багнетами й шаблями пробивали на пробу дивани, м'які кріселка, розсікали шпалери, — шукали там секретного. Вмить розбили столи, з шухляд повикидали все геть, ящики з вереском били об міцну підлогу. Літали з гиканням по кімнатах, відшукуючи секретні папери і «коштовності». Але знайти нічого не могли, — все важливе Масарський перевіз до штадиву. В порожніх кімнатах особого горлав Чернов:

— С... с... волл...та. Все покрали. Все забрали... Наше буде. Все буде наше. Гайда, хлопці, ламай підлогу, де тут розстріляні?!

Частина кинулась у двір — громила там житлові приміщення, сараї. Друга частина добула десь сокири й ламала підлогу у відділі. Але й під підлогою, звичайно, не знайшли нічого — тільки розшукали десь п'ять пар погонів, відібраних у полонених офіцерів, відкопали компас та кілька царських срібних монет: це добро заховав Чернов про слушний момент. Через дві години не пізнати було особого відділу: переламала, перебила, цілком спустошила його черновська зграя. Хазяйнувала пізніш вона і в військовому трибуналі. Спецом по розгрому і тут був Федька Чернов.

Коли Чернов громив особий — ми якраз обмірковували відповідь, одержану від Фрунзе.

Про розгром довідались пізніш, коли до нас у штадив прибіг заарештований — вартовий особвідділу.

Так діяла фортеця: з нами говорила лагідними словами і водночас вивертала підлогу в особому відділі. Не можна було вірити ні в єдине слово, на жодну постанову не можна було покладатися: в таких умовах все летіло шкереберть.

Коли, договорившись з нами в штадиві, представники повернулись до фортеці, «активісти» зустріли їх глумом та лайкою:

— Кого бороните, сучі діти? Мерзота! Аблакати! Стерви!!

Пізно ввечері екстрено переобрали бойраду: на чолі її став Букін.

Коли на цьому бойовому «перевиборчому» засіданні розпалились пристрасті, коли зчепились між собою в буйному гармидері

«активісти» і «пасивісти»,— Вуйчич питання розв'язав простим, вірним способом: увів на засідання дюжину архаровців, заарештував «пасивістів», посадив їх до буцегарні. А решта засідала далі. Ухвалено:

— Заарештувати й розстріляти всіх, хто сидить у штадиві!

Було вже близько опівночі. «Пасивістів», проте, постановили незабаром звільнити. Одумались. Боялись внутрішнього вибуху. Хоменко, член бойради, що був десь у місті, дізнався від певної людини про постанову заарештувати вночі штадив. Він помчав на засідання бойревкому, зняв бучу, загрожував тяжкими карами, напіраючи з особливою силою на ташкентські броневики. Він зумів захитати бойревкомщиків: вони в цю ніч свого наміру не виконали.

Присутні на засіданні в штадиві «партійці» верненські особливо пильно прислухались до наших слів про близьку підмогу. Читали вони і категоричну відповідь Ташкента. І зміркували, що справа погана, що час повертати голоблі в інший бік. Ввечері скликали екстрене засідання міської організації. І було навіть соромно слухати, як вони там завзято клялись на вірність радянській владі, з яким захопленням говорили про «принцип централізації», як кликали всіх іти за собою і беззаперечно підкоряються наказам центра — хоч би що там говорилось. Це був жалюгідний і ганебний відступ.

Вони задалегідь били відбій — перелякались, відчули близьку небезпеку, зрозуміли фальшивість свого становища. Пробував був Чеусов зіграти на шифровках, розпалити пригаслий вогонь, але і це не вдалось. Збори ухвалили одноголосно недоладну, зате гучну резолюцію:

Заслухавши доповідь про поточний момент і події в Верному, а також про деякі вимоги гарнізону, що порушують чинні положення структури робітничо-селянського уряду, ухвалили: запропонувати новозатвердженій обласній владі суворо додержувати законоположені Радянської влади і не відступати від цілковитої централізації. Всі нові накази і розпорядження центра негайно виконувати. Червоноармійцям пояснити про неприпустимість змінити структуру влади, бо це згубно відбивається на загальній справі революції і є на руку контрреволюції, відзначивши, що такий виступ рівнозначний тому, що революційному робітничому й селянському, декханові й козакові, які героїчно боролися інтереси бідноти, — вистрелити ніж у спину. Щоб провести таке пояснення, доручається партійним товаришам негайно взятись до справи серед червоноармійців. При цьому Верненська організація попереджає всі органи Радянської влади, а також окремих товаришів, що кожне найменше невиконання (розпоряджень — Д. Ф.) центра... розглядатиметься як опір Радянському урядові, і цих осіб вважатимуть за ворогів трудового народу. Відповідальність за будь-які виступи, що можуть (статись — Д. Ф.), покладатиметься на партійних товаришів. Товаришам пропонується мати найщільніший зв'язок з партією, щоб не було тієї відірваності, яка спостерігалась до цього часу...

Ач коли за розум взялись! Три доби бунтували з фортецею разом, допомагали їй проти нас, а тут — на, маеш!

До того розійшлись, що після зборів, — очевидно, спокутуючи гріхи свої, — постановили навіть іти агітувати до фортеці. Але цей рицарський жест пропав даремно: недогледіли того, що скоро вже північ, надворі чорна темрява, і фортеця спить наполовину, — яка там вночі агітація! Та, до того ж почувши про партійну постанову, фортечники вислали назустріч партійцям своїх ходаків, які заявили, що партію до фортеці не пустять:

— Ранком приходьте!

Нічого не вдієш — відклали до ранку. Це був момент, коли в фортеці готувались переобрати бойраду. В той час Петров дав наказ своєму молодцеві Скокову роззброїти штадив. Скоков примчав, подав мандат»:

Штабові 3-ої дивізії

Негайно здати всю зброю, що є як у штабі, так і в Особому відділі і Ревтрибуналі, одержати яку відряджуються від фортеці помічник коменданта Скоков та член Тимч. В.Б. Р. Ради Шкутін.

Комвійська Петров

Комендант фортеці Щукін

Вірно: Начальник штабу Бороздін

А яка вже там у нас зброя? Взяли кілька гвинтівок, взяли поламаний кулемет. Що мали ціннішого — ми сховали заздалегідь. Цього не знайшли. Револьверів з рук у нас не відібрали. Справа погана — зовсім ні к чорту. Наближається розв'язка. Ну, що покаже завтрашній мітинг?

Пізно ввечері Шегабутдінов повідомив:

— Багато чого може завтра трапитись... У мене шістдесят киргизів напготові: озброєні, як треба... І бомби на руках. Бомбами, коли піде на те, відразу закидають натовп, а в метушні, не бійсь, вихоплять усіх вас, і до воріт... Біля воріт теж свої, — ці вчасно «знімуть» вартових, а там — на коней: коні будуть напготові...

План непоганий, тільки трішки романтичний.

В цю ніч ніхто з нас дома не ночував, — хто по глухих чужих квартирах, хто в полі, хто в городі. Ми з Наєю близько опівночі повернулися з штабу в «Білоусівські» номери. Темрява на вулиці — за три кроки нічого не видно. Живо прибрали все, що під час наскоку-трусу могло б скомпрометувати, ткнув я за пояс другий револьвер, і напмацьки, тихо пробрались у двір, сподіваючись непомітно шмигонути через хвіртку. Номерами завідував Куркін — зрадник і шпигун. Ми пробрались до хвіртки. Хвіртка зачинена. Зачинена, а ключ у Куркіна, — що ж вдієш? Пішли головним ходом, через ганок. Тільки зійшли — на когось наткнулись в темряві. Незнайомий голосно вимовив моє пріз-

вище. Показались ще два на розі, маячили силуетами. А тьма — тьма темна навколо. Іти парком: там в умовленому місці чекатиме Мамелюк, він і відведе на таємну квартиру. Чому ці люди стоять: шпигують? А в чорному парку так моторошно: з-за кожного куща, так і жди, ось-ось вискочить хтось, що підстерігає. Револьвер міцно затиснутий у руці, курок відведений. Раз у раз оглядаємось назад — чи не йде хто слідом. І йдемо не стежкою, — відхиляємось то в один бік, то в другий, замітаємо сліди: кіба вже так важко й заплутать у такій п'їтмі! На перехресті зустріли Мамелюка; він провів із парку на вулицю, вулицю — до незнайомого будинку, зупинив нас коло воріт, постукав тихо в двері на ганку. Звідти глухо хтось відгукнувся; Мамелюк назвав себе, і двері неприємно і ржаво заскрипіли серед тиші. Мамелюк увійшов сам, а ми, причаївшись, стежили, як проскакав вершник і зупинився десь недалеко: стукіт копит обірвався враз. Чого йому? І хто цей вершник? На нервах, збуджених безсонними ночами і бурхливими тривогами цих днів, відбивалась чутко кожна дрібниця. Вершник спантеличив всерйоз. Тепер ми були певні, що він нас помітив і для того тільки тут спинився, щоб стежити. Притулившись до паркана, стояли нерухомо. В двері шепнули, щоб припинили розмову. Так минуло дві-три хвилини. Враз зацокали знову копита — ходю вершник від'їжджав за ріг і раз у раз тихіші, спокійніші сталеві поцілунки кованих кінських копит. Мамелюк дихнув у напіврозчинені двері:

— Заходьте, тільки тихше — рипить, окаянна...

Ми протиснулись у вузьку щілину дверей, невеликими коридорчиками пішли до кімнати. Вікна знадвору міцно зачинені були віконницями, однак вогню відразу не запалювали — тільки хвилини через десять приліпили на підлозі, в кутку, маленький недогарок воскової свічки. Чоловік, до якого нас привели, мені не був знайомий: тип провінціального конторника. Ми оглянулись: простора чиста квартира — тиша, запах ладану і цілющих трав, мирний, обивательський затишок. Всі були певні, що вершник стежив за нами, що місце перебування нашого викрито. Поміркували, як бути, і вирішили, що хазяїнові краще не спати цілу ніч (на себе не надіялись: задрімаємо, поснемо, вимучені!), цілу ніч йому ходити по кімнатах і прислухатись коло вікон, коло дверей. Коли що — він дасть нам знати. У дворі, біля воріт буде вартувати певна людина: хазяїн піде, зараз її там поставить. В разі тривоги — бігти чорним ходом у двір, а там — до паркана. Ми в темряві пройшли двором, біля паркана представили лавочку, щоб враз з неї й перескочити. Потихеньку, крадькома, пробрались назад у кімнати. Спати б тепер, тільки й спати б у такому запашному теплі та в тиші. А сну нема: нервовими ковтками, немов повітря п'є, смикається тіло, а

думки стрибають — і не зрозумієш, не пам'ятаєш, про що думав хвилину тому. В тривожній, тремтячій дрімоті провели всю ніч. Нічого не трапилось: все «стеження» було, певно, витвором хворобливої нервовості, набутої в ці надзвичайні дні. А може, хто й стежив, та спантеличений був?

Встали — тільки розвиднілось. Напились чаю. Виходити не квапились: куди ж тут іти — спозаранку, а до мітингу — еге, ще як далеко!

Було близько дев'ятої ранку, коли прийшли ми до спустілих, охололих кімнат штабу дивізії. Завжди такі суворі й діловиті, ці кімнати були тепер запльовані, запаскуджені брудними чоботами, закидані папірцями, недокурками, різним сміттям — нікому, ніколи прибирати.

Прийшов Нікітич.

— Разом ідемо, Нікітич? — питаю його.

— Разом. А скоро?

— Та чого тут довго марудитись; заждемо хвилин з десять — і гайда: що скоріше все виявимо, то краще, — сьогодні ж ставимо останню карту!

Нікітич похмуро, серйозно промовчав. Через кілька хвилин підійшла решта військрадчиків. Умовились, що до фортеці йдемо ми вдвох з Нікітичем, а решта товаришів налагоджують з нами зв'язок, стежать за розвитком переговорів і, якщо наслідки будуть сумні, вживають потрібних заходів: дають знати Ташкентові, ховають і палять, що треба, вчасно тікають самі...

Знову друзі тиснули руки на прощання, знову серйозно й виразно дивились нам в очі, наче запитували:

«Невже востаннє?»

Ми з Нікітичем ішли до фортеці. Дорогою обмірковували характер виступів, дещо пробували передбачити, угадати наперед, накреслювали план — як краще діяти в одному, другому, третьому скрутному становищі... Усе свідчить про те, що нас зустрінуто вороже. Вчорашня відповідь центра — нам це відомо — переходила з рук в руки по ротах, там її читали, ганили, глумили з неї; скрізь викликала вона люту злобу: бойревкомшники, навіть ті, що нам у штадиві обіцяли свою допомогу, і думати не подумали з'ясувати фортечникам суть цього наказу, і пальцем не ворухнули, щоб стати на його оборону. Навпаки — розпалювали своїм дошкульним хихиканням ворожість до нього, недовір'я, презирство. За ніч тільки зросла, поглибилась, стала гостріша й отруйніша ненависть у фортечників до центра, а з цією ненавистю й друга — до нас. Тепер потрапляли ми на гаряче тім'я вулкана, що от-от вибухне. І думали ми з Нікітичем: якщо ані крихітки симпатії, — ну, хоч не симпатії, а

уваги — ми не завоюємо, тоді нічого в такій атмосфері і говорити про трибунал, розстріли, підкорення наказам центра: невдача забезпечена. І до того невдача, можливо, з драматичним кінцем. Значить, треба справу так повернути, щоб насамперед висвітлювати питання другорядні, менш пекучі, такі, на яких легко можна виступити з успіхом, безгнівно, вдало і розвинути навіть круту критику.... З таких, наприклад, підійдуть: про ліквідацію тяганини, бюрократизму, про перепустки, надмірності і т. ін. Якщо нема іншого виходу — спустити з ланцюга найлютішу демагогію. Та ми на демагогію згодились заздалегідь — навряд чи без неї обійдемося в такому надзвичайному стані! Тут усі засоби добрі, аби тільки вели нас до нашої мети — до безкровної ліквідації заколоту.

Ішли й думали, думали й говорили з Нікітичем про різні можливі деталі майбутньої сутички. Прийшли на місце. Ось вона — знову фортеця. Два дні тому ми тут сиділи, як в'язні. Тоді обійшлося усе добре. Ну, а як сьогодні — чи ж обійдеться?

Ач, як гудуть навколо юрби озброєних заколотників. І шинелі, і гімнастюрки, і піджаки, і сорочки подерті, і сіряки, і свитки селянські — шмигляють кругом. У кожного гвинтівка. Кожний готовий до діла. В безкрайому морі голів не видно облич, не пізнати, перемішались люди в метушливому вири. Звідусіль гомін глухий гуде, наче в тривогу десятки гучних фабричних гудків. Там переключка лунає над головами; тут густа, похмура, зловісна лайка; тупими ножами ріже по серцю скрипучий виск пересохлого грузовика; дзвенить і брязкає, сталлю посвистує з грізним бряжчанням зброя... Фортеця буйно схвилювана, фортеця охоплена метушнею, тривоگوю. В кожному обличчі, в кожному вигуку — погроза, набухла жадова розправи і бешкетів, завзята охота дати простір розбурканим, що прорвались на волю, пристрастям... Наелектризовані юрби озброєних людей, які задалегідь не вірять усьому, що їм будуть говорити, які ненавидять тих, хто буде це говорити, які жадають розправи і готові до неї, — от обстановка, в якій треба було розв'язувати питання про державну владу Семиріччя.

Обстановка, чемно висловлюючись, невідповідна. Обстановка не віщувала нічого доброго. Але діло треба робити. Непомітні, всім чужі — ми пробралися до бойревкому. Там зібрались майже всі його члени. Спало на думку: а чи не краще питання розглянути тут, на засіданні? Втихомирити 30—40—50 чоловік куди легше, ніж п'ятитисячну захмелілу масу. Скликати сюди представників рот, будемо ми, буде бойревком. Все з'ясуємо, про все домовимось, а там — кожний представник на зборах своєї роти розкаже все як слід; так певніше, ближче до мети. Так усій фортеці буде догоджено. А до тих рот, де не все зрозуміло, підуть члени бойревкому разом з нами, і спільно ми

допоможемо з'ясувати незрозуміле. Словом, нам хотілось мати справу з ротами, а не з усією фортецею разом. І так уперто переконували ми присутніх, що вони вже почали були з нами погоджуватись... Але «активісти» не дрімали, — вони один за одним під час цих розмов зникали з-за стола, виходили в двір, робили там свою залаштункову справу... Коли ми вже про все домовились, у двері вдерлись три червоноармійці і гучно, грізно проголосили:

— Що за збори тут за стіною? Ми не дозволимо, щоб тепер за стіною, — все в фортеці треба робити відкрито, перед усім народом... Ніяких секретів... Так вимагає фортеця...

Заявили, повернулись спиною, зникли в юрбі, а за ними ще два, потім і по одному, і по два, по три — вдирались безупинно, наче хтось по черзі, як з-за лаштунків на сцену, проштовхував їх сюди з-за дверей. Бойревком замовк — проти «голосу народного» виступати він не зважився. Підвівся у повному складі й, ідучи до дверей, покликав нас:

— Гайда на віз!

Через бурно схвильовану масу, що щільно прилипла тепер до приміщення бойревкому, ми протиснулись на середину фортеці, до знаменитого, пам'ятного нам воза, звідки виголошували промови. В юрбі мелькали то тут, то там вузькоокі бронзові обличчя киргизів. І як побачили — легше. А в пам'яті промайнуло:

«Чи не з тієї і ти таємничої нашої охорони, про яку вчора говорив Шегабутдінов?»

Альоша Колосов привів партійну школу і кільцем построїв її навколо воза. Отже, ближні ряди були з своїх. Мелькали й окремі знайомі обличчя міських «партійців»: міська організація сьогодні ранком прийшла сюди вся; вона теж протискалась вперед, до воза, з одвертого ворога обернувшись на нашого попутника... Юрба з усіх боків притиснулась щільно до воза, а ми на ньому стоїмо, як піймані, як засуджені, і оглядаємось навколо і бачимо звідусіль тільки злобні, повні ненависті очі...

— Треба обрати голову.

— Єрскін... Єрскін... Єрскін... — загаласували одноставно кругом. Було ясно, що кандидатуру задумано раніш.

Когось обрали на секретаря — здається, Дубліцького. Обрали Єрскіна, а того й не знали, що на диво він прив'язаний до Панфілова, що слово панфіловське для нього — закон: так любив, поважав Панфілова Єрскін ще за давню роботу на червоних фронтах.

Тижнів зо два тому Єрскіна за якусь провинув ув'язнив трибунал, і лише за кілька днів перед повстанням втік він з ув'язнення і переховувався десь у горах під Талгаром. Авантю-

рист по натурі, хитрий, спритний хлопець, хоробрий боець — він, певна річ, зовсім не був свідомим нашим прихильником. Ним керувала надія, що роботою своєю на користь нам тепер, в дні бунту, він спокутує свою колишню провину і дістане добре прощення від радянської влади.

Отже — Єрискіну головувати! Чорноволосий, чорноокий, з лукавою усмішкою на смуглявому вродливому обличчі — він в'юнким, гнучким чортом скочив на воза. Поруч нього опинився Павло Береснев. Цей похмуро мовчить: що він думає, Павло Береснев, цей завзятий партизанський командир вісімнадцятого року? В ньому ще багато сили, до нього ще багато любові у бійців, і коли захоче — багато що може зробити людина. Але нічого не добереш з його похмурого, насупленого обличчя: похилив голову додола, сидить і мовчить, наче зовсім не тут сидить, на бурхливому мітингу, а десь на селі, на призьбі, мирно розмовляючи з сусідами, лузаючи в свято насіння.

— Яка повістка? — крикнув Єрискін. — Та тихше, товариші! Що за чорт — чого галасуєте? Тихше треба — у мене горлянка не вилуджена... Яка повістка?

Єрискін поводився як командир: він не просив юрбу — наказував їй. Це свідчило про силу, про вплив: кожному стрічному так говорити не дозволять.

— Які там повістки? — загаласували звідусіль. — Нема ніяких повісток... Давай накази читай. Наші накази, гайда. І що там з Ташкента є...

Тисячі глоток повторяли:

— Накази... Накази...

Нарешті, домовились: насамперед зачитати фортечний наказ за №1... Там мова йшла про «нову владу», про те, що іншої влади віднині нема і всю владу захопив бойревком... Цей наказ лоскотав приємно нерви бунтарям, і — поки читали — кричали вони:

— Правильно!.. Вся влада наша!.. Чого там!..

Обговорювати тут, певна річ, було зовсім нічого, і, пошумівши-погаласувавши доскочу, умовились, на пропозицію Єрискіна, взяти наказ цей «до відома». Що це значило, — мабуть, не розумів ніхто, в тому числі й сам Єрискін.

— І далі... далі слово надається представникові військової ради (він назвав своє прізвище) для висвітлення дванадцяти пунктів наших вимог і для роз'яснення відповіді з центра...

Пересмикнулась юрба. Може, і дуже нас вона ненавиділа, однак, послухати була охота. Тим-то з перших же слів ушухла, завмерла, наче припала до землі і прислухалась чуїно, побоюючись недочути яку-небудь потрібну, важливу звістку. Від десяти до чотирьох, цілих шість годин, крутили ми її, цю буйну юрбу, наче водили-морили під водою величезну рибу, що

потрапила на гачок, перед тим, як вихопити звідти раптовим спритним рухом. Всю силу кмітливості, все вміння, весь свій досвід — все, що було в мозку і в серці і в усьому організмі — і голос, і рухи, — все пристосували і все напружили ми до останньої міри, до краю.

Буває: після такого напруження захворюють на білу гачку.

Наче гострий ніж, коли він входить у живе, чутке тіло і підкрадається до серця, щоб пробити його, — впиналися в серце юрби (ми це відчували) наші слова — то спокійні і удавановеселі, раз у раз завмираючі, то погрожуючі — слова, що попереджують про кару, неминучу розправу за повстання.

Так брали в полон юрбу. Нам окремими схвальними вигуками з усіх боків озивались непомітно розкидані в масі «попутники» або партшкільці: вся юрба збивалась з пантелику. Ці вигуки схвалення сприймала вона за свої, дивувалась, не розуміла, як це могло трапитись, що так швидко розрядився загальний гнівний настрій. Ми від дрібних питань підступили до великих, до найбільш бойових, небезпечних, вирішальних питань. З дрібницями виступали бузотери-оратори: з шкіри пнулись, крипіли від вигуків, але на цих питаннях все-таки не вдалося їм викликати гнів юрби.

Одночасно з дванадцятьма питаннями торкались ми й ташкентської відповіді, поєднували відразу і гуртом те, що можна було поєднати. Про кожний пункт говорилося, роз'яснювалося, на кожний вносились наша пропозиція. Потім гарячилися в дебатах, кричали, приндились-бундючилися, шалено погрожували, а кінець кінцем, хіба тільки з малими змінами, приймали те, що говорили ми.

Вже відмахали добру половину питань. Ось вони, знов підступають ближче й ближче до нас, ці фатальні шаблі, на які моторошно ступити, на яких буйно б'ється бунтарська юрба:

Трибунал, особий, розкладка, розстріли, вивід із Семиріччя... Та яке ж тут найважче питання, і в чому тут головна небезпека?

Наближаємось чутко, нервово, обережно до найголовніших питань, наче в бурю у відкритому морі на легкому човні, — мчимо на рифи, на підводні скелі і не знаємо, як обійти їх, лишитись живими, не розбитися вщент об страшну перепону.

— Товариші, будьмо відверті, перед собою прямо й сміливо поставимо це питання: треба чи не треба боротися з ворогами Радянської влади? Чи треба боротися з тим, хто вас ось тут, по голодному і сплюндрованому Копало-Лепсинському району мордував і мучив ці роки? Коли ворог потайки підкрався, коли ворог наточив свій ніж і ось-ось кинеться, встромить тобі по саму ручку, — невже будеш стояти й чекати,

коли прикінчать тебе, як безпомічного барана? Ой, ні! Ти вживеш якихось заходів, ти постарайся оберігти себе. І не тільки схватись, втекти — цього мало, ти постарайся обеззброїти, знесилити ворога, щоб він більше ніколи не погрожував... А коли й цього мало, коли він не піддався тобі, — скрутиш його, знесиши; а коли він шкідливий смертельно — прикінчиш, бо з двох вибери: або ти, або він — комусь жити одному. То вже краще ти сам захочеш жити, а ворога прикінчиш. На те нам потрібні, товариші, і ці карні революційні органи — особий відділ і трибунал...

Легким вітерцем прошелестів у юрбі глухий далекий гул.

— Їхне призначення, — кажемо ми далі трохи голосніше, — боротися з ворогами революції. Хто ж буде боротись, як не вони? Хто ж буде вишукувати шпигунів тут, де-небудь в тилу або в бригаді, в полку — на фронті? Хто буде стежити і викривати всілякі змови? А ці змови вороги наші організовувати мастаки, і тільки відвернись — одразу ж змайструють. Особвідділ і трибунал, немов вуха наші і очі: вони все повинні чути і бачити, своєчасно повинні про все дізнатися, попередити, вдарити на сполох, врятувати нас від близької, грізної небезпеки. Товариші, якщо вашій бригаді, приміром, загрожує зрада, запродавство... Якщо особвідділ накриває запродавців, рятує бригаду, рятує сотні й тисячі людей... Якщо він, скажімо, розстріляв цих запродавців, — хто ж із вас буде плакати за мерзотниками? Ніхто...

— А нашого брата... — долинуло погрозливо відкілясь здалеку.

Це був перший сигнальний вигук. Ми розуміємо: відповісти — значить, зав'язати суперечку, перебити промову, а це нам пошкодить.

І тому, наче нічого не сталося, продовжуємо:

— Треба розуміти, товариші, для чого існують ці органи і з ким вони борються, кого карають... Це ж...

— Знаємо кого! — гукнув сердито голос у передніх лавах.

— Нашого брата стріляють, — озвався другий.

— А офіцерів тут не займають... Їх — на працю, будь ласка... На утримання...

— Дозвольте, дозвольте слово! — кричав на ходу червоноармієць спритно працюючи ліктями, швидко підступаючи до воза. Перед ним розступались, охоче пропускали вперед.

— Не даю слова, — сказав голосно Єрїскін, — треба спочатку кінчати доповідь ораторові...

— А мені треба, — заявив той ще голосніше.

— Дати, дати слово... — загаласували навколо.

— Що таке — одному можна, іншому не можна?

— Всім можна. Катай, говори...

І скочивши на воза, червоноармієць, задихаючись, уриваним криком розтинав пронизливо повітря:

— Я, може, всього й не скажу... я тільки знаю одне: нашого брата скрізь стріляють... А хто їм дав право, хто вони такі, що наїхали з різних кінців? Ми без трибуналу вашого проживемо... Наїхала с...сволота різна... р... р... роз... стр... рілювать...

Юрба тремтіла в лихоманці — висвистами, вигуками, улюлюканням, шумним хвилюванням виявляла свою різку нервовість... Червоноармієць, що виступав, більше нічого не сказав; випалив гнівно, розналив пристрасті, скочив з воза — і зник у юрбі!

Виступали і щось кричали: Чернов, Тегнеряднов, Караваєв. Та їх не слухали, голосно галакали. Тоді на весь свій могутній зріст з дна воза підвівся Букін.

— А я ось що, — проричав він поважно і швидко затряс у повітрі якимись речами. — Це все вчора знайшли; гроші царські та хрести попівські... Та ось яку... — І він помахав на ланцюжку компасом, не знаючи, як його назвати...

Юрба заревла ще дужче. Навряд чи хто розглянув папірці й хрестики — вили просто на букіпське виття. Просто знали: раз Букін виступив, значить, що-небудь громить. Тут бісеням з-поза Букіна виринув Вуйчич:

— А це що?.. Ага... га... га...

І він одчайдушно затряс над головою двома парами офіцерських погонів, взятих під час розгрома особого відділу...

— З офіцерами разом — ось вони які. Продались за наші гроші. Погони ховають, самі їх надягнуть...

І хтось гукнув йому на підмогу:

— Всіх офіцерів на суд подавай... Самі розберемо — кого куди. Чи прикінчити, чи в Сибір кого. В Сибір пошлемо, в Семипалатинськ — нам вони тут не потрібні... Хай здиhaють там... свол... лота...

Юрба прорвалася:

— Чого дивитись — заарештувати...

— Заарештувати їх усіх, із центра... Ага-га-га... Ге-ге...

— Розстріляти тут же... Го-го-го...

— Нічого чекати, шпар...

І враз стрепенулись, метнулись близькі лави, різонув пронизливий дзвін зброї, клацнули чітко, лиховісно курки... Глянув я швидко Нікітичу в обличчя — воно було бліде.

«Та невже всьому кінець?» — майнула думка...

А тіло нервово раптом напружилось, наче готовий я був плгнути з воза — через голови, через стіни, за фортецю.

— Товарищі! — крикнув чужим, гучним голосом. — Реврада наказала...

Враз зімкнулась кільцем навколо воза партійна школа і

твердо вперлась, стримуючи буйний натиск юрби. Все сталося миттю, все відбувалося майже одночасно.

Бачимо, як кинувся до воза Єріскін, і в ту саму мить вразили гострі слова:

— Та це що? Ах ви, сучі діти!..

Несподіваний окрик застудив на мить юрбу, вона наче скам'яніла в своєму буйному пориві. Момент надзвичайної сили!..

— На що обирали мене?! — крикнув Єріскін. — Раз голова — я нікому не дозволю... нікому не дам... Що за розбій... Ач, розкричались... Коли тільки хто-небудь їх зачепить, — показав він у наш бік, — тоді вибирайте іншого, а я не буду... І чорт з вами, з фортеці піду!

Слова справили велике враження. А тут ще Павло Береснев:

— Товариші, — каже, — так не можна: до вас люди прийшли поговорити по-хорошому, а ви що? Хіба так поведуться? Я теж піду з фортеці, якщо...

— Слово, слово мені! — крикнув Букін.

— Позбавляю слова, — твердо сказав йому Єріскін і повторив ще раз голосно: — Букіну слова не даю — позбавляю!

Ніхто не протестував. Це була очевидна, безперечна перемога...

— Для продовження промови слово даю попередньому ораторові.

І він рукою дав мені знати, щоб говорив далі.

Треба було витримати характер, треба було не показати своєї радості, що так щасливо все скінчилось. Хоч про людське око, але зберегти спокій, — наче нічого не трапилось, рівним тоном пояснити наказ центра: наказ, а не просьбу!

— Ми спинились, товариші, на тому...

А юрби не пізнати. Вона вдухла, наче винувата. Тільки вилітали окремі жалюгідні вигуки одиночок. Та це ж дурниці: буйний гнів увійшов у береги. Швидко, походним маршем проходили останні питання. Юрба наче зуби втратила, — нічим було гризти, чавкала, як стара баба, порожнім, беззубим ротом. Покартали нас були за те, що:

— Киргизам ось, біженцям, тиждень допомоги влаштували, а нам що — дулю?

Та й це питання проминули: домоворились, що широко організуємо громадську допомогу копало-лепсинцям у додаток до всього, що для них і без того робиться прискореним темпом. Останнє питання про владу:

— Фортеця обирає двох до військради дивізії і трьох до облревкому...

Затялись були знову на тому, що і в що вливати: бойревроком у військграду чи навпаки. Втихомирили, переконали, до-

вели, що сама фортеця центром визнана не буде і пустять проти неї броньовики... А от разом з нами — справа інша...

— Мало двох... Мало трьох, — галасували навколо. — Всіх давай, єдної усіх...

Поки вони перегукувались, ми з Нікітичем на одну мить організували на возі нараду:

— А чи не один чорт, що два, що десять? Давай ще дозволим у всі дванадцять відділів ревкому по одному — накинемо дюжину на свій ризик!

І сповістили:

— Добре. Крім тих п'яти, хай буде ще дванадцять представників до відділів облревкому.

Заспокоїли числом.

Проголосували і ухвалили беззаперечно підкорятись наказам центра. Хотіли були тут же і обрати, щоб збутись одразу. Та юрба вирішила інакше:

— Сьогодні ж увечері кожна рота надішле до міського театру по п'ять чоловік, — там з них виберуть представників.

Що ж, і це непогано.

— Тепер ось що, товариші, — заявили ми. — Все ясно: і вам ясно і нам. Тепер домовились в усіх питаннях, і влада у нас буде одна. Завтра зранку — працювати. Кінець усім непорозумінням. Так і скажемо сьогодні ж Ташкентові: з гарнізоном домовились, працюємо віднині мирно і дружно... Ви сьогодні ж, після цих зборів, розходьтесь з фортеці по казармах, — далі нема чого тут лишатись, раз домовились в усіх питаннях...

Це ми сказали ніби між іншим; ніби воно розумілося само собою, що з фортеці треба сьогодні ж іти, а ми, мовляв, їм тільки про це нагадуємо: не забудьте, мовляв, товариші!

Мітинг закінчився. Юрба повільно розповзається в різні боки. Ми безперешкодно виходимо з Нікітичем за ворота фортеці, легко й весело згадуємо окремі моменти бурхливих зборів. А в штадиві — на телеграф і коротко повідомляємо Ташкент:

... Одержаний наказ із центра про конструкцію влади було ухвалено поєднати на загальних зборах гарнізону, бо червоноармійці їй чути не хотіли, що його розглянуть якісь там виборні делегати... Можете собі уявити, що значить примусити п'ятитисячну масу фортеці (не тільки гарнізон, а й польові частини), — масу, яка страшенно схвилювана, яка вимагає, щоб її фортечну владу було збережено, — переконати, що треба підкорятися наказові центра! Сьогодні 15. VI, о 10 г. ранку ми розпочали в фортеці загальні збори, що тривала цілих шість годин. Було дванадцять питань, що хвилюють фортечну масу: про розстріли, про Особий відділ, про Трибунал, про суд над білими офіцерами на місці, про відрядження їх із Верного до Семипалатинська, в Сибір, про негайний арешт всіх призначених (з Ташкента — Д. Ф.) працівників і про невідкорення центрів.

Доповідати в усіх питаннях довелося мені. Якийсь час лунали на полегливі вимоги заарештувати нас і розправитись з нами. Кінець кінцем,

проголосували, ухвалили підкорятись центрові і погодилися від кожної роти обрати по п'ять чоловік представників, які сьогодні о шостій годині збираються в радянському театрі, — з них буде обрано додаткових членів до Військради і Облревкому. Як пройнуть вибори і чи відбудуться вони (важко сказати — Д. Ф.), бо настрої фортеці мінливі. Пропозиція обрати делегатів безпосередньо на зборах гарнізону ухвалена не була. Місто оточене патрулями. Тов. Фрунзе, це слід мати на увазі, ідучи до Верного...¹

Делегати зібралися вчасно. Радянський театр до краю набитий був усякою публікою. У делегатів на руках були спеціальні мандати. Ми, військрадчики, тісно збилися навколо стола голови. Головою було обрано представника фортеці Прасолова, — того самого, що 11-го, напередодні заколоту, на мітингу в казармах кричав голосніше за всіх. Потім він в дні заколоту наче згинув, рідко де показувався, зовсім не виступав. Ми про нього й забули. А тепер — чомусь в ролі голови. Він сидів за столом, а ми йому підшпигували і підказували свої поради та пропозиції. Засідання було виключно спокійне. Обрали представників: до військради — Петрова і Чеусова, а до облревкому — півтора десятка.

Вночі я повідомив центр:

— Зараз скінчилися збори делегатів частин, які були уповноважені загальними зборами гарнізону обрати представників до військради дивізії і до облревкому. Завтра розпочнемо роботу. У мене нема точних відомостей про обраних, — про це я повідомлю завтра. Очевидно, все скінчиться без кровопролиття. Принципи державної влади і централізації взяли гору над самочинством і розгнужданістю. Твердо за становище не ручуся (курсив мій — Д. Ф.), але (деяких — Д. Ф.) наслідків начебто дійшли, — в усякому разі домоглися певного перелому в настроях гарнізону. Тепер доведеться докінчувати ті погані рештки, які неминуче бувають під час кожного (подібного — Д. Ф.) неорганізованого руху... Скажіть, чи виїхав хто-небудь з вас легковим автомобілем до Верного?

— Я цього не знаю, — говорив Ташкент, — а тому й відповіді дати не можу:

— Гаразд, до побачення.

— На все добре...

Ми зібрались в штадиві, обговорювали теперішню обстановку. Вона, безперечно, була куди сприятливіша, ніж учора, ніж два дні тому. Але треба бути на сторожі! Ось воно: серед вечірньої тиші чути в розчинені вікна тупотіння тисяч ніг — це частини ідуть з фортеці до казарм. Чудово! Ми цього чекали. Ми на цьому наполягали. Ми цього домоглись... Але... бути на сторожі!

¹ Фрунзе дав знати, що сам незабаром віде до Семиріччя.

За тривогами минулого дня ми не встигли поговорити з Пішпеком, не знали, що там діється.

А в Пішпеку сталося децю нове.

Завідувач пункту особого відділу, Окоров, трохи нервово повідомив центр:

Військова. Поза чергою. Терміново

У Верному повстання. Я дістав розпорядження тов. Фурманова вжити заходів. Все можливе зробив, утворено оперативний штаб. Пішпеківі підпорядковані Пржевальськ, Токмак, Нарин. Всі на бойовому стані. В усіх районах спокійно. До Верного вислано розвідників, — чекаю наслідків...

Масарський (і) Горячев втекли в гори, там їх оточили ворожі банди, виставлені в міжгірських проходах...

Матеріал, як видно, трохи застарілий, на той час центр уже мав і пізніші відомості.

Того ж дня Пішпек дістав з Ташкента розпорядження, а за цим розпорядженням там дано новий наказ. Ось він:

НАКАЗ № 2

15 червня 1920 р., м. Пішпек

Згідно з телеграфним розпорядженням Реввійськради Туркфронту від 15 червня за № 2458, мене призначено на тимчасового командувача всіх сил Пішпецького, Пржевальського, Токмацького і Наринського районів.

З цього моменту Оперативний штаб Пішпека вважається скасованим. Підтверджуючи наказ № 1 штабу міста Пішпека, пропоную всім частинам повітових районів залишатися на своїх місцях.

Всі військові розпорядження по області виходитимуть тільки від мене.

Закликаючи громадян до цілковитого спокою, попереджаю, що будь-яка спроба до непослуху чи невиконання мого наказу, а також будь-яка провокація каратимуться негайним розстрілом.

Всі установи повітових районів припиняють, до розпорядження, відносини з Верним.

Командувач сил області (*підпис*)

Начальник штабу (*підпис*)

Але про цей наказ довідались ми далеко пізніше, як і взагалі з великим запізненням дізнались про те, що діється по області: Верний поглинув нашу увагу, поглинув мало не на 80—90%: і робота, і час, і техніка зв'язку не давали нам змоги цілий тиждень бути справді обласним центром...

Отже, звільнялась фортеця, звідти виходила більшість частин. Життя начебто входило в нормальне річище. Закривалася ціла смуга, події переходили за четверту добу.

Хоч як воно там було, а заколот закінченим ми не вважали. Ми не могли повірити, що рух, який мав під собою таке глибоке соціально-економічне коріння, зможе закінчитися на таких,

по суті... дурницях. І, справді, хіба це не дурниця для повсталих? Дали їм змогу надіслати своїх представників до військ-ради і облревкому. А далі що? А далі — залишається біля керма та сама центральна влада, та сама пролетарська диктатура. Словом, «все по-старому». Найбільш тямущі з них, певна річ, розуміли, що у військраді, приміром, не Чеусов з Петровим керуватимуть справою, а ми ж таки, що керували нею і раніш. Так буде й у військраді, так буде і в облревкомі. Так буде завжди і скрізь, де ми стоїмо при владі. Отже, і вимоги всі залишаться ті самі!

З Семиріччя війську йти на Фергану, допомагати там проти басмачів.

Продрозкладку виконувати так, як це вказує центр.

Киргизів більше не експлуатувати.

Бригаду киргизьку і далі формувати.

Трибунал і особвідділ відновити...

І так далі і так далі...

То для чого ж було і заходитись, нащо було повстання розпочинати? Весь бунтівний гармидер саме через те і вчинився, що ці корінні, глибокі вимоги семирікам видались здійсненними: усе геть і все по-своєму! А тепер — чи ба, чим підміняли: замість скасування продрозкладки і іншого і іншого — вибирайте своїх представників. Ні, брат, дзуськи, горобця на полові не вловиш!

Так думали ті, хто стояв на чолі справи. Вони тепер, після вчорашнього бою на фортечному мітингу, почували себе переможеними і ніби в тумані якомусь, на похміллі: як це, справді, могло так статися, що бунтівна фортеця вислизнула з їхніх рук? І як це так раптом червоноармійці, що кричали: «заарештувати... знищити... розстріляти...» — як вони раптом стали покірні, наче вівці, погодились звільнити фортецю, розійшлись по казармах? Ватажки фортеці були здивовані. Сходилися знову до фортеці, там секретно радились, шукалились по коридорах військради і облревкому, поводитись як здичавілі, переховувались, влаштували таємні засідання, обмірковували:

— Як тепер бути?

І вирішили, що хоч центровики і «замілили очі фортеці», але ще не пізно, ще не все програно, треба поспішити все повернути, надолжити втрачене, знову розпалити пристрасті гарнізону. А потім ось-ось має прийти 26-й полк... О, тоді ми їм покажемо!

І ми і вони добре розуміли, що справа не скінчилась, що доброю волею червоноармійці-семиріки з Семиріччя не підуть, що попереду — хто ще знає, на чийому боці буде перевага? Дехто з них, простіші, щиро вірили, що «справу скінчено», і палко взялися зранку за практичну роботу в облревкомі.

Військрада засідала зранку в новому складі. Було незвично — і нам і їм — вже не змагатися і не сперечатися один з одним, як це було досі, а так-от мирно і спокійно взятись до повсякденної роботи. Дивно! Навіть соромились чогось, ніяковість почували обидві сторони. Сидіти ми з ними сиділи, говорити — говорили, а найважливіші питання все-таки вважали за краще розв'язувати самим, чи потайки десь у штадиві, чи зібравшись на приватну квартиру, — багато чого ми їм, певна річ, відкривати не хотіли і не могли.

На першому ж засіданні військради розв'язали всі потрібні питання, щоправда, «розв'язавши» їх раніш на своїй таємній нараді. Фортечники в деяких місцях пручались, чинили опір, але ми їм радили тепер рівнятись не так на гарнізон, як на Ташкент, бо вони, мовляв, «законна влада». І вони примовкали. Навіть жаль було дивитись, в яке становище вони себе поставили: ні туди ні сюди. А нам якраз це на руку. На засіданні військради вирішили насамперед скликати весь командний склад і пояснити йому, як поводитись і що робити в новій обстановці. Комсклад потім скликали і так його пробрали, що дехто вже ні разу більше не показувався в фортеці.

Потім на засіданні постановили розформувати фортечні об'єднання і залишити ті назви частин, що були раніш.

Тут став на дибки Петров:

— Як розформувати? А для чого ми чотири дні формували їх?

Не вдаючись у довгі дебати, ми дали йому зрозуміти, що й самі не знаємо, для чого їх «чотири дні формували», що так «зручніше», що їхня фортечна система мала на увазі самий тільки верненський гарнізон, а наша розрахована на всю Семиріченську армію. Чи переконали його ці докази — невідомо, але більше він не протестував.

Третє питання — про перекидання з Семиріччя військових частин у призначений раніш строк. Питання велике, питання скандальне, а «розв'язали» його враз, але, звичайно, розуміли, що фактичне «розв'язання» ще попереду, а це так собі, саме тільки накреслення на папері.

Далі ухвалено було скликати екстрені загальногарнізонні партійні збори. Хоч Петров був і не партійний, зате Чеусов — справжній «партієць»: їм обом надзвичайно підлегло, що в їхній присутності розв'язуються і такі справи. На цих зборах потім нещадно громили ми своїх «партійних товаришів» і багатьом з них відбили остаточно охоту швендяти до фортеці. На цих же зборах намічали кандидатури тимчасових працівників до особого відділу і трибуналу, бо старий склад весь розігнали — і він зник.

Далі, п'ятим питанням, стояло обрання комісії для обліку

зниклої зброї та для збирання її. Комісію утворили під головуванням Нікітича...

Шосте питання — про тих, що зникли, втекли з-під арешту особвідділу, трибуналу або «робітного будинку». Цю справу постановили передати на розв'язання новоформованим особвідділові та ревтрибуналові.

Сьоме питання: Щукіна Олександра залишили і затвердили комендантом фортеці. Так, на нашу думку, було більш тактично. От і вийшло «тактично»: того ж дня, 16-го, він, Олександр Щукін, почав листування з Авдеевим, головою обласної ЧК (чи його заступником). Щукін писав йому розпорядження: негайно розшукати і привести до фортеці працівників особвідділу — Масарського і Аксмана, що втекли. Авдеев йому відповів:

Комендантові фортеці тов. Щукіну

Обласна ЧК просить дати розпорядження про надіслання в розпорядження ЧК п'яти чоловік кінного конвою для арешту громадян Аксмана і Масарського, бо денний обшук ніяких наслідків не дав. Конзою вислати близько 10 годин вечора, і коли можна, то пропуск на право ходити по місту.

Т. в. о. голови Облчека *Авдеев*.

16 червня 1920 р.

Ось яка шпана сиділа у Верному навіть на такому посту, як... голова облчека!

Цього молодця, звичайно, потім розстріляли. А тепер він дуже старанно допомагав фортеці.

Це тільки до речі. Сьомим і останнім питанням на засіданні було затвердження проекту наказу — першого наказу нової військради. Проект затвердили повністю. Ось його зміст:

НАКАЗ № 1

*Військової ради 3-ої Туркестанської стрілецької дивізії
16 червня 1920 р. м. Верний*

На загальних зборах гарнізону м. Верного, що відбулися 15 червня в фортеці, було ухвалено, виконуючи наказ Реввійськради Туркфронту, обрати двох представників до Військової ради дивізії і трьох представників до Облревкому. Кожна рота обрала по 5 делегатів на загальні збори, і там обрано таких представників:

1) До Військради дивізії *Петров* і *Чеусов*.

2) До Облревкому *Білецький* Олексій, *Петренко* Олександр і Щукін Олександр.

Крім того, в усі відділи Облревкому було обрано для роботи ще двадцять чоловік.

В даний момент досягнуто цілковите об'єднання. Військрада дивізії і Облревком приступили до виконання своїх функцій. В області проголошується військова диктатура Військової ради дивізії.

Всім органам, військовим і цивільним, наказується негайно взятись до роботи.

Оголошується найнещадніша і найсуворіша боротьба з провокацією.
Оригінал підписали:

Голова Військрази дивізії *Фурманов*
Тов. голови *Петров*
Секретар *Чеусов*

З оригіналом згідно:

В. об. начальника штабу дивізії *Бровкін*

З того ж дня ми добрали з-поміж гарнізонних «партійців» хоч трохи надійніших і налагодили їх вести серед частин на-полегливу агітацію на нашу користь. На чолі цієї справи стала група наших товаришів: Альвін, Вернічев, Альоша Колосов, Кравчук, Шегабутдінов. Справа йшла — і непогано йшла. Декого вони умовляли, переконували, декого залякували тим, що від-повідатимуть перед Ташкентом; гарнізон потроху «розкладав-ся»; частина публіки перетягувалась до нас. Непокірні були, як і раніш, частини 25-го і 27-го полків. Ці держались міцно і ні на які «миролюбні» розмови з нами не йшли

Опівдні була по проводу розмова з центром:

— Коло апарата замченреввійскрази. Чи там Фурманов?

— Так, тут. Членами військрази від гарнізону обрано: Петрова Олексія, командира 1-го Семирічинського полку, безпартійного; Чеусова Георгія, начальника міліції міста Верного, го-лову міського партійного осередку. Членами облревкому: Ві-лецького, комуніста 1906 року; Петренка Олександра і Щукіна Олександра, безпартійного; крім того, обрано до відділів обл-ревкому дванадцять чоловік на практичну роботу. Від вас че-каємо затвердження п'яти членів. Сьогодні відбулося засідання військової ради в складі — голови Фурманова, як призначеного центром, товариша — Петрова, секретаря — Чеусова. В області проголошено військову диктатуру, органом якої є військова рада дивізії. Вживаємо негайних заходів, щоб провести в життя на-каз центра про перекидання частин. За останні чотири дні ча-стини, що зібралися у фортеці, (об'єднались — *Д. Ф.*) у нові полки і команди. Ми оповістили, щоб ці частини розформувати і залишити їх у колишньому вигляді. Зважаючи на те, що від-повідальні працівники особого відділу і ревтрибуналу втекли в гори, тим, хто залишився, далі провадити свою роботу при теперішньому ставленні гарнізону (неможливо — *Д. Ф.*). Ухва-лено сьогодні на екстреному засіданні гарнізонної партійної ор-ганізації виділити працівників до обох (цих — *Д. Ф.*) органів, поки центр пришле нових. Беручи на увагу, що під час подій грабували й утаювали зброю та майно, доручено через спецкомісію все виявити і зібрати. Начальником гарнізону при-значається облвійськком, а комендантом Сараєв. Комендантом фортеці призначається Щукін Олександр; питання про заареш-

тованих, випущених і тих, що порозбігалися, доручено розібрати терміново новоорганізованим особому відділові і ревтрибуналові, крім того, вчора на зборах ухвалено всіх офіцерів затримати в Семиріччі, щоб зібрати проти них матеріал, але гадаю, що військрада тепер зможе наказ центра виконати. Ухвалено порушити клопотання перед центром про скасування смертної кари на Семиріччі. Там же ухвалено (постанову) про організацію добровільних пожертвувань на користь сплюндрованим Копальському і Лепсинському повітам. Поки що повідомити (більше) нічого не маю. Фурманов.

— Раніш, ніж поставити на обговорення Реввійськради ваші питання і повідомлення, додайте, що все передається від імені Військової ради дивізії, в присутності президії.

— Гаразд.

— Скажіть, які відомості має Військрада щодо виконання наказу про перекидання частин інших міст області, і ще, як мусульманство ставиться до всіх подій?

— Всі частини, крім першого полку, від якого відомостей не одержано, згодні виконати наказ центра. Ставлення мусульманства вичікувальне й напружене. Перший провокаційний постріл викличе великі (ускладнення). Нам вдалося запобігти цьому спільно з кращим елементом фортеці. Фурманов.

— Гаразд. Всю нашу розмову одразу ж перекажу Реввійськраді.

— Між іншим, повідомляю про благородний вчинок Береснева і Єрскіна: тоді, як гарнізон готовий був підняти нас на багнети, (вони) спинили обурену масу, заявили, що солідарні з нами і своїм авторитетом стримали масу від неминучого кровопролиття. За якісь справи в минулому вони притягаються Ревтрибуналом до суду — за які справи, я не знаю, але якщо (вони) не дуже важливі, то я порадив би всякі справи припинити за їхній благородний вчинок. Так само товариш Стрельцов виявив велику свідомість, стримуючи червоноармійців і не даючи їм розпити 10(?)¹ бочок спирту, що якось потрапили до фортеці. Фурманов.

— До побачення!

Як тільки Ташкент дістав від нас остаточне повідомлення про нову конструкцію обласної і дивізійної влади — він дав знати про це Пішпеківі такою телеграмою:

*Текона. Секретно. № 0650-196.
16-го, 15 год. 15 хв.*

Спішно, тільки Пішпек, для передачі на всі адреси: Пішпек, Пржевальськ, Токмак, Нарин, начальникові гарнізону, копія комітетові комуністичної партії, копія Турдвик, Крайком. Як видно з останніх даних,

¹ Про число бочок спирту в фортеці відомості були дуже різноманітні.

верненський гарнізон з шляху заколоту знову став на шлях революційного порядку. До фактичного ознайомлення з справжніми причинами і характером верненських подій Реввійськрада Туркфронту, щоб припинити можливі ексцеси і кровопролиття, вважає за можливе тимчасово дозволити реорганізацію місцевої влади шляхом введення двох осіб до складу Військової ради дивізії і трьох осіб — до Облревкому. Беручи це на увагу, ви повинні формально зважати на організовану тимчасову нову владу в області і відновити діловий зв'язок з Верним. А фактичне виконання всіх розпоряджень області (повинно) погоджувати з нашими вказівками. Про те, як далі ставитиметься Реввійськрада фронту до верненської влади і верненських подій, вас вчасно повідомлятимуть. Ваше принципіальне ставлення до верненських подій Реввійськрада фронту вважає за цілком правильне.

Командтуркфронту Фрунзе

Отже і Реврада фронту вважала нову владу за маргаринову — за таку ж її вважали й ми. В усіх телеграмах до центра, в усіх з ним переговорах ми незмінно підкреслювали думку про те, що влада — владою, а все ж ми не віримо в її «тривалість» і можемо щогодини сподіватися нових ускладнень. Щоправда, найгостріший момент був уже позаду, і наше безпосереднє збройне втручання поки що було непотрібне. Про рух ташкентських сил ми нічогосінько не знали і навіть не були певні, що вони в дорозі, а тому, розмовляючи з центром у той же день, ми говорили не про випадкову збройну допомогу Ташкента, а вважали, що конче треба прислати сюди постійну силу, яка забезпечила б область і на майбутнє від таких повстань.

Ми писали:

З Текона 216. Військова. Поза всякою чергою. Ташкент.

Командтуркфронту Фрунзе

На Ваш № 1—1396 можна було б утриматися прислати з Ташкента сили, бо справа розв'язується на нашу користь. Але ця пропозиція стосується до ліквідації гострого моменту повстання, який, очевидно, минув. Надійних сил, бази, у нас нема, і це примушує нас просити про надіслання стійкої частини постійного (курсив мій — Д. Ф.) призначення, яка могла б подати допомогу в майбутньому повторному повстанні, можливість якого зовсім не виключена¹. Пробуємо розпочати перекидання частин, згідно з вашим наказом. Якщо перша спроба буде невдала — дозволяйте нам розпустити деякі частини в тимчасову відпустку, мотивуючи це їхніми виключними бойовими заслугами, а тимчасом дати змогу підняти 105-у бригаду і перекинути їх примусово. Візьміть до відома, що на телеграфі встановлено контроль міської компартії, яка відіграла в усій цій історії досить мерзотну роль і працювала солідарно з фортецею. Передавайте шифром.

Фурманов,

16 червня 1920 р.

¹ І справді, через короткий час вибухло повстання в Наринському районі Семиріччя.

І того ж таки дня ще телеграму:

*Поза всякою чергою. Ташкент.
Реввійськраді Туркфронту*

Становище вважати спокійним не слід. Ми домоглись головного: вивести частини з фортеці і розрядити атмосферу, але заворушення не втихло, і воно прогресивно наростатиме в міру того, як наближатиметься (час) перекидання війська до центра. Семиріччя певно не хочуть іти з Семиріччя і підшуковують різні приводи, щоб залишитись або затриматись тут. Вони зволікають час, сподіваючись, що підійдуть інші частини, щоб спільно з ними зняти ще страшнішу бурю. На чолі руху стоять кримінальні й політичні злочинці, що потерпіли від карних органів. Цим у великій мірі й пояснюється та ненависть до ОВ і Трибуналу, якою пройнята вся ця маса, що (й) вилилося в фактичний розгром цих двох організацій. Я ще вважаю, що для Семиріччя неправильна й загальна лінія, яку засвоїли в своїй тактиці ці організації: для Семиріччя, де нас оточує соціально чуже, політично вороже населення, де ми не маємо достатньої реальної сили, — не можна застосовувати політику крутої розправи, як у центрі, бо ця політика приведе до обурення і повстання, що й підтверджується на факті даного бунту. Вважаю, що це питання слід принципово розв'язати якнайшвидше. Тепер становище таке: нам удалося притягти на свій бік комсклад, що сьогодні на своєму засіданні висловив цілковиту солідарність з усіма нашими поглядами. Завтра вранці, тобто 17 червня, йдемо разом з комскладом до батальйону 27-го полку, що має виступити першим і до цього часу упирається. Ставимо питання руба, хто підкоряється наказові — на право, хто ні — наліво, і такий вважатиметься за дезертира. Я тактично порушив перед вами клопотання про амністію Бересневу і Єрсікіну, подавши це до вселюдної відомості, — результат величезний. Крім того доручили командирам виконати безумовно наказ про перекидання частин. Якщо тих, що погодяться, набереться більшість, тоді вони переконують меншість. Я веду лінію розколу частин, щоб вони впливали одна на одну. Таку саму лінію пробую вести в справі арешту підлах елементів. У нас нема реальної сили для таких арештів, і я добиваюся, щоб свідомі самі заарештували підбурювачів. Загальний напрям наш сходиться до того, щоб не було крові, бо це може призвести тут, з одного боку, до відкриття фронту і — з другого — до мусульманської різанини.

Фурманов

Обидві сторони вщухли, наче втомившись, перемучившись від завзятої боротьби: борці відпочивали.

Але тільки відпочивали — не більше. А як спочинуть, знову в боротьбу, і тоді вже — хто кого? Вдруге відпочивати не доведеться. Один одного в боротьбі точно знали, випробували і в слабих, і в міцних пунктах. Двічі обдурити нікого нікому не пощастить — це треба собі запам'ятати, затамити.

Гей, не дримай, борцю: несподіваного, раптового, дужою хваткою вхопить тебе затаєний ворог і в одну мить спиртно кине тебе під себе. Кине і міцно сяде на груди. Тоді вже виходу нема, край.

В такому оточенні, в таких обставинах вирішали ми справи.

Дві сторони. Ледве замирені вороги.

Чи може це тривати довго?

Сімнадцятого мало що змінилось. Тільки стало відомо, що «активісти» повели серед червоноармійців агітацію за повернення до фортеці:

— В фортеці ми — сила, а тут що? З фортеці ми який завгодно можемо до штабу наказ послати, а звідси? Катай, хлопці, гайда, гайда! Знову в похід і знову до фортеці!

Але йшли поки що тільки купками і поодинці, — головні сили лишались по казармах, їх стримувала та частина комскладу, яку пощастило нам де в чому переконати, дечим пристрашити. Саме ядро бунтівне з фортеці не виходило, всі ватажки там днювали й ночували, відриваючись до казарм лише на агітацію. Якось двозначно почав поводити себе і Павло Береснев, лішаючись охоче й подовгу з ватажками фортеці, ходячи з ними наодинці, перешіптуючись з ними по кутках. Це змусило нас проти нього серйозно насторожитись. Становище було надзвичайно непевне. Остаточного розв'язання питання таким шляхом не можна було сподіватись. Обидві сторони начебто розхитувались — повільно і мляво, набирали ходу, енергії, рішучості.

Розв'язати питання готувались інакше.

Сьогодні Чернов прийшов до караульного батальйону, скликав збори, почав «бузити» проти військради, проти радянських «комісарів». Але в карбатальйоні було вже чимало наших хлопців, вони там вели явну й таємну агітацію і так повернули справу, що оскардили Чернова, розбурхали масу, підняли її на протест: Чернова з мітингу прогнали. Важче було послабити тут вплив Букіна і Вуйчича, — цих вважали тут мало не героями, вони мали авторитет. Але ретельні наші політичні кроти і під них копали яму: наполегливо, не без успіху.

Вже всього в кількох десятках верст був 4-й кавполк; сьогодні до нього назустріч виїде комісар дивізії Бочаров. Потім він налагодить зв'язок з 26-м стрілецьким. Треба стягувати сили, треба діяти. 26-й, правда, зовсім ненадійний, але і з ним треба де в чому домовитися, його треба поки ще затримати в дорозі, не давати підходити до Верлого. Бочаров поїхав. Ми ще не знали в той час, що й самі скоро помчимо за ним навздогін.

Не провадячи проти нас ніяких активних дій, фортеця в той же час на наших очах наливалась живими соками, набиралась свіжої сили. Вона по-старому поводила себе переможно і владно. Як і раніш, до неї прибували на підводах жителі сіл і селищ, а вона їм «пояснювала» по-своєму події й «наказувала» мати зв'язок тільки з нею; як і раніш, вона була заповнена біженцями — напівголодними, злиденними, що протестували з відчаєм проти всього і проти всіх. Фортеця й не думала згортатись. Вона розпустила по казармах частини, але ще багато лишилось і на місці запального елемента. Та й що таке «розпу-

стила»: казарми — ось вони, під рукою; з казарм назад до фортеці перебраться — хіба дозго?

Пам'ятаю випадок за цей день. Скінчився він благополучно, але діло пахло драматичною розв'язкою: два наші товариші, трибуналець і особист, мало не попали в лапи до ворога.

Ми жодного особиста, жодного трибунальця не пускали на засідання з представниками фортеці або в саму фортецю: проти них така безпосередня і така палка була злоба, що навряд чи стерпіла б юрба, навряд чи стримала б сліпий свій гнів. Через це і проводили так спішно в гори Масарського з Горячевим. Куди вони зникли — того й самі ми не знали: може, на Джаркент, а може, і на Пішпек. Ніколи було про це розмовляти: вмить зібрались, вмить помчали. Був полудень 17-го. Ми в «Білоусівських» номерах. Раптом — по камінню кінський тупіт, ближче, і ось три вершники зупинились перед ганком. Глянули в вікна ми, ахнули: Масарський з Горячевим! А з ними якийсь третій, і в цього третього в правій — наган, а в лівій — запечатаний великий пакет, тільки що вихопив його він з-за пазухи.

— Щось негаразд, — мабуть, піймали.

Я вискочив на ганок; всі три, дивлюсь, на конях, злазити й не думають.

— Тут, чи що, фортечне управління? — спитав мене незнайомий, чоловік років під сорок, мабуть, селянин.

— А що? — кажу, а сам стараюсь на хлопців не дивитись, ніби їх зовсім не знаю.

— Та ось, двох піймали... в горах вешталися... До нас у село наїхали. Мабуть, з трибуналу будуть, мужики впізнали... Мені їх наказали неодмінно в фортецю...

— Ага, от і чудово, — кажу конвоїрові. — Якраз я начальник штабу і є тієї самої фортеці. Дай-но пакет... так... Можеш їх тут залишити мені, а я вже сам під вартою проведу їх, куди слід.

Треба було зберегти незворушний тон, треба було відразу збити з пантелику простацького мужичка, який до того ж, мабуть, гадав, що фортеця панує над усім містом і іншої влади взагалі нема ніякої... Треба було брехати і оком не моргнувши. Мужичок, на наше щастя, трапився дурнуватий, і йому, очевидно, набридло вже возитися з своїми полоненими.

Авторитетний тон і непримушена голосна розмова остаточно спантеличили мужичка, — він передав пакет, я йому на конверті розписався, підмахнув якимсь неймовірне прізвисьце, моргнув хлопцям, вони скочили з коней — і на ганок, поводи кинули мужичкові. Горячев швидко зрозумів, у чому річ, і мовчки шмигнув у коридор, ставши позад мене, а експансивний, чудакуватий Масарський мало не зчинив суперечки з своїм конвоїром на взірць того, що:

— Чи ж не казав я тобі, чорт паршивий?!

Та ми з Горячевим непомітно проштовхнули його в коридор. Мужичок швидко поїхав. З радістю тут же ми всі зареготали. Та гаятись не можна було ні хвилини: а що, як по гарячих слідах наскочать фортечники? Не з медом буде хлопцям: порішать їх неодмінно. Мужичок на останку повідомив, що сам поїде ще побачитися з «своїми», — очевидно, з односельцями-фортечниками.

Наш незмінний друг Медведич обох провів задвірками на сусідню вулицю і сховав у величезному сінному сараї. Там вони пробули аж до ліквідації бунту. Медведич їх і годував, сам носив харчі в сарай.

З важливіших подій за 17-е слід відзначити телеграму Фрунзе, яка потрапила до Пішпека, де на той час був командуючий збройною підмогою, що поспішала до нас на поміч. Підмога йшла — з броньовиків, кавалерії, піхоти. Телеграму Фрунзе прочитали й цим частинам. Ось що писав командувач:

«2-го червня я дав наказ вирядити деякі частини Н-ської дивізії, розташовані в Семиріччі, до Ташкента і далі до Фергани. В зв'язку з цим у місті Верному спалахнули події зовсім неприпустимого характеру. Ще до видання наказу з Семиріччя надходили повідомості про те, що в деяких полках дивізії, укомплектованих з місцевих жителів, щодо військової дисципліни, щодо виконання бойових наказів тощо було далеко не все гаразд; зазначалося, що ці полки не хочуть нікуди йти з своїх рідних місць і що на цьому ґрунті можливий навіть відкритий заколот. Командування фронту з таким становищем миритись, звичайно, не могло, не могло допустити, щоб у складі фронту були частини, в яких воно не певне, що вони виконуватимуть накази і підуть на поміч своїм бойовим товаришам на інших ділянках фронту, коли це буде потрібно за обставинами; не могло допускати, щоб у той час, коли десятки тисяч селян і робітників Європейської Росії, усвідомлюючи, що це конче потрібно, спокійно йшли сюди, в далекий Туркестан, на допомогу своїм братам, в той час, коли на Західному фронті лилася кров робітничо-селянських полків, які рятують Росію від пограбування польською шляхтою — в цей час семиріччинські частини дістали б привілею залишатися біля своїх сіл. Червоноармієць повинен бути там, де цього вимагають інтереси робітничо-селянської справи. Ось чому мільйони селян і робітників Росії, вже цілими роками відірвані від своїх близьких, стіною стоять по фронтах, захищаючи здобутки революції і права праці, серед неймовірних нестатків, в умовах найтяжчих, де відважно несли й несуть червоні прапори, розтрощуючи ворогів пролетаріату і прокладаючи рідному народові шлях до світла й щастя, — ось справжній шлях усіх чесних синів робітничо-селянської (країни), такий же він повинен бути і для синів Семиріччя; ось чому командування фронту, цілком усвідомлюючи правильність своїх дій і покладаючись на класовий трудовий інстинкт частин Семиріччя, видав згаданий наказ, коли цього вимагала необхідність допомогти іншим ділянкам Туркестанського фронту. На жаль, ця надія не справдилась. На ґрунті виконання наказу в деяких частинах Семиріччя, призначених для перекидання, пішла справжня шкурницька агітація; шкурні інтереси натискали в той бік, щоб відмовитися від виконання бойового наказу, але робити це прямо — було дивно навіть запеклим шкурникам і зрадникам робітничо-селянської справи. І от на сцену посипались скарги на недостачу обмун-

дирування, на вади в організації радянських органів влади, вимоги змінити комсклад і т. ін. і т. ін. Вороги революції, певна річ, ухопились за слушну нагоду завдати удару радянській владі і почали роздувати невдоволення, намагаючись довести справу до відкритого виступу. На жаль, це почасти їм вдалося. Частини верненського гарнізону, замість виконати наказ, почали мітингувати, ставити всілякі, здебільшого нездійсненні, вимоги і допустили навіть арешти, — правда, тимчасово, — деяких осіб командною складу. Такі неподобства, що їх ніяк не можна терпіти в робітничо-селянській Червоній Армії, чинилися, очевидно, в надії на те, що Семиріччя далеко, що нема туди добрих шляхів, а, значить, негідники уникнуть кари. Доводячи про це до відома всіх товаришів червоноармійців, командування фронту від їхнього імені плямує ганьбою і обуренням шкурницьку, зрадницьку поведінку тих частин Н-ської дивізії, які, замість допомоги братам, що сходили кров'ю в Фергані, пішли на підрич нашої військової сили в Туркестані. Хай знають усі вороги революції і всі шкурники та зрадники, що робітничо-селянська Росія зуміє швидко придушити всякі підступи проти неї. Зрадники радянської влади не сховаються піде, і скрізь їх знайде караюча рука революційного правосуддя. Очевидно, голос розсудливості і почуття обов'язку взяли гору, і частини верненського гарнізону, без будь-якого натиску, повернулись на шлях революційного порядку. Як командувач фронту, що відповідає перед Росією за військовий стан усього фронту, наказую:

I. Начдиву З зажадати негайного виконання всіх без винятку моїх наказів про бойові пересування частин. II. Перед частинами верненського гарнізону поставити вимогу, щоб вони цілком припинили всяке мітингування і виявили готовність заглядати свою провину дальшою чесною службою радянській владі. III. Військовій раді дивізії розслідувати ці події і матеріал подати до Реввійськради фронту.

Командувач війська Туркестанського фронту

Михайло Фрунзе-Михайлов

Батальйонові 27-го полку виступати з Верного треба було 20-го, через два-три дні. Ми вже 17-го, вчора, намащували ґрунт: піде чи не піде? Зборів загальних не скликали, вирішили відкласти їх ще на день, щоб було ближче до строку виступу. Але настрої, загалом, і без того був ясний:

— Не піде!

Сьогодні, 18-го, цю свою думку ми перевіряємо на загально-батальйонних зборах. Ось вони, ті самі казарми, ті самі обличчя, тепер вже так близько знайомі, той самий бруд і сморід, і лайка навколо, — все, як раніш, начебто й не було тижня буйного заколоту.

І навіть ми прийшли мало не в тому самому складі:

Тільки нема Бочарова.

Настрій... Е, та й настрої нашої аудиторії мало чим відрізняється від того, що був у пам'ятний вечір, напередодні повстання: так само нам прямо не дивляться в очі, шпарять грізну й брудну лайку, погукують, начебто проміж себе, але щоб і ми чули:

— Шалаються... свол...та... чого ходять? Однаково, не підемо нікуди... Наймана шкура... Свол...та...

Ми на саморобній трибуні, один за одним виступаємо,

переконуючи, і бачимо, що переконування, запевняння наші ні до чого:

— Однаково, не підемо, хоч що кажи...

— Товариші, та ми ж домовились...

— Та мало що...

— Як «мало що»? Ви ж самі заявили в фортеці, що ладні підкорятись наказам центра... І ладні на перекидання...

— Нічого ніхто не говорив... Сам патякав...

— Та ви ж згодились... голосували... і ваші представники тепер працюють з нами; вони ось те саме скажуть, що й ми...

Озираємось навколо, — хоч би тобі один «представник» під руками: Петров, правда, і зовсім не прийшов, а Чеусов кудись дипломатично зник, щоб не виступати в ролі «оборонця влади». Ми відбиваємося знову:

— Що ж виходить, товариші? Сьогодні начебто домовились, а на завтра — все шкереберть? Та де ж це видано, щоб так? І як після цього буде вірити нам Ташкент?

— На що нам Ташкент?

— Та хто ж владу буде підтримувати? Як нас затвердять? І що ви, товариші, — чи ж знову починати все спочатку?

— Нам Ташкент непотрібний! — крикнув з нар знайомий голос, але чий він — ніяк не згадати. — Що там Ташкент! Може, ми Сибірові хочемо підкорятись. А може, й нікому не хочемо...

Бачимо, справа на гірше пішла.

Підпустили було говорити одного з командирів, а йому — вигуки назустріч, наче каміння в голову:

— І ти за «них», падлюко...

— Продався, сучий син!

Настрій проти нас. Це безперечно.

Наперербій вигукували злі голоси:

— Не треба нам вашого комунізму... Нехай живе радянська влада... не така, а без киргиза... наша, хліборобна...

— Іди геть, набалакав... Поки шапки не збили...

— Заждемо, поки 26-й прийде...

— Чого вам ждати, товариші, — волаємо ми. — Чого ждати, коли виступати призначено батальйонами...

— Не треба батальйонами — всім полком підемо...

— Цього не можна...

— А от побачимо, чи можна, — питати не будемо... Полк підійде, ми й самі з ним домовимось...

У батальйону була вже готова щодо цього своя окрема резолюція: не виступати!

Чи ж варто далі говорити? Чи ж не все ясно до дна? Розмова триває вже майже три години. Годі. Переглядаємось мовчки. Розуміємо один одного. Закриваємо збори. Ідемо.

І знову верхи, від казарми до штадиву. Їдучи, обговорювали становище. Розмовляти далі — безглуздо. Треба діяти: негайно й рішуче. Тут зволікання, гаєння — прямо проти нас. То на що ж пристати? Що робити?

Від Бочарова нема ще ніяких значних звісток. Він, мабуть, з 4-го поїхав до 26-го, далі по дорозі. Адже ж 4-й кавалерійський став зовсім недалеко, в Карасуці: щось за 23—25 верст від Верного... На нього й слід спиратись. Негайно треба вводити полк, громити заколотників. Це єдиний вихід. Але є деякі сумніви.

Насамперед, наш наскок буде сигналом до збройного опору, до повстання околицьніх сіл, селищ, особливо ж тоді, як сучка буде невдала, як буде наша поразка.

По-друге, чи ж можемо ми так твердо, певно покладатись на цей самий полк? Чи досить ми його знаємо? Чи не розкладеться і сам він, зустрівшись із заколотниками, відчувши деякі «спільні» інтереси? Щоправда, він кращий, надійніший за інші частини. Правда й те, що ввести його безпосередньо в дію — майже безпечно. Але дозволити переговори, зносити полків, спільне обговорення — це певний шлях до нашої загибелі, цього не треба допускати ні в якому разі: зв'язок із заколотниками, безумовно, погубить нестійку масу 4-го полку. До того ж, хтось почав поширювати якісь папірці, — в них мова про трибунал, про особвідділ, про радянську владу взагалі. Хоч прямо говорити про деякі речі й побоюються, зате натякають досить виразно. Ось один такий папірець-прокламація. Має він чудну назву, та й зміст його теж чудний.

ЦАРСЬКИЙ ГОРЩЕЧОК

От воняє, от смердить. Але що воняє, що смердить, про те ніхто не каже, тому що, значить, всі бояться, бо царський. А монархісти самий дух його смакують...

Царя усунули, царяцю усунули, двірську челядь теж усунули, а царський горщик лишився і смердить по всій Радянській Росії. Сором, товариші! Ганьба, вільні громадяни!

У нас у Верному теж лишилась запашна царська спадщина і теж насмерділа, і всемогутньою рукою товаришів-червоноармійців її закрито. І тепер не смердить.

Колишня царська охранка, поєднана з політичним відділом канцелярії губернатора, названа у Вільній Росії «Особий Відділ».

Добре було б поділити їх на особі відділи з двома нулями, а в іншому місті з трьома нулями, як, приміром, це роблять на ретирадниках або відхожих місцях. Так, горщечок закритий, але чи надовго ж? Хоч кого в цій установі поставите, від неї буде воняти, вона буде смердити й душити живе життя і свободу громадян царським духом: арештувати, відібрати, розстріляти, а то й мордобоем настрахають...

В обласному місті Верному чотири розшукні відділи: при В. Р. Трибуналі, при Особому Відділі, при ЧК та при міліції. Крім того, зареєстровано

таємних шпигунів близько 300 чоловік. Ну, звичайно, стало не під силу жити. Навіть при Додон-королі такого штату донощиків не було. А тому гнів товаришів-червоноармійців і вимоги припинити насильства та позбутися зрадників — цілком законні і справедливі.

Подумайте самі, товариші й громадяни, чи потрібний нам Особий Відділ?

Євгеній

Так, подумайте самі. А водночас з такими папірцями траплялись й колчаківські документи. Якийсь там піп склав відозву, — ця відозва потрапила до нас. Ось її зміст:

ВОЇНАМ, ЩО ЙДУТЬ НА ПОЗИЦІЮ

Прийміть, дорогі воїни, благословення на майбутній ваш святий подвиг бойового служіння дорогій Батьківщині.

Чуєте, — я називаю ваше служіння Батьківщині святим подвигом. Чому? Тому, що ваше воїнське служіння, далеко від покинутих вами рідних місць, любих родин і всього звичного, є велике служіння *іншим*, ближнім, а тепер ви готові виступати й на страдницький подвиг за друзі своя, за прикладом господа вашого Ісуса Христа, що життя своє віддав за спасіння всіх людей.

Однак, зважаючи на велич і святість вашого подвигу, пам'ятайте, дорогі, що він буде святий тільки тоді, коли зробите ви його добровільно, без ремства, в лагідній, сердечній простоті. В противному разі служіння ваше буде не подвигом, а ганебним ярмом.

Не забувайте, куди ви йдете. Ви йдете на поміч і підмогу нашим доблесним героям-захисникам, які встигли вже, після відродження нашої армії, вкрити себе честью і славою. Вони чекають вас нетерпляче, але чекають мужніх, сильних, добрих, щоб з вами рішуче вдарити на зухвалих зрадників батьківщини — більшовиків.

Разом з ними ви примусите більшовиків переконатись, що і зрада і підле заподанство не вбили синів її, готових із самовідданим героїзмом, без ремства вмерти за честь, свободу і єдність палко любимої рідної країни.

Батьківщина знову довірливо доручає нам охорону її честі й свободи. Зумійте ж, дорогі воїни, зберегти цей скарб, як зуміли зберегти його для нас наші діди й батьки.

Поможи вам господь!

Надвечір піймав мене на вулиці китаець Маулін, із змовницьким виглядом відкликав набік, прошепотів на вухо, озирлючись лякливо по боках косими маслинками схвильованих очей:

— Вночі, в фортеці була пастанавлення... восьм чоловіка сьогодні вночі будуть разстрілять... і тебе разстрілять, і Панфілов разстрілять, Шігобудін разстрілять, всіх разстрілять... Я шукав тебе давно... Вірний чалавік сказав...

«Чи вірити?» — подумав я. А потім вирішив: яка йому користь брехати? В усякому разі диму без вогню не буває, щось надходить погане... (Така постанова фортеці дійсно була, — це підтвердили потім на суді самі заколотники. Маулін врятував нам життя). Живо зібрав друзів, почали нараду. Вирішили

мчати негайно до 4-го полку і з ним назавтра вдертися в місто. Вийхати потайки, щоб ніхто не знав, ніхто не кинувся за нами. Всім, що лишилися, пильнувати, на ніч ховатись, а вдень вести наполегливу агітацію в гарнізоні, підготовляти до можливого вночі наскоку. Сказано — зроблено. Шегабутдінов дав Агідуліну розпорядження приготувати п'ятеро кращих коней, пізнім вечором привести їх на умовлене місце, там чекати. В Ташкент — негайно телеграму:

Ташкент. Реввійськрада Туркфронту.

Поза всякою цергою.

Зараз на зборах батальйону ясно побачили, що він виступати не хоче з Семиріччя, вимагає щоб його залишили, поки прийдуть інші полки, з якими він хоче про щось поговорити. Ясно, що він хоче спровокувати, підняти бунт, усунути центровиків і залишитись на Семиріччі. Нас, чоловік вісім відповідальних працівників, ухвалено сьогодні вночі розстріляти і знову зайняти фортецю. Відомості дістали ми секретно. Ми з Панфіловим негайно виїжджаємо до 4-го полку, бо дальшими розмовами нічого не влієш. Прислати військo з Ташкента треба негайно, бо заспокоєння, як видно тепер, було тільки поверхове. Вам, мабуть, резолюцію цього батальйону було подано телеграфом.

Фурманов

Телеграми давали ми вільно: контроль був «пильний» лише першими днями, а потім і зовсім усунувся від усякої роботи. А втім, і в дні його «пильності» нам удавалося сказати центрові все, що хотіли. Не контроль був, а тільки лихо для тих, хто його ставив.

Темним пізнім вечором вели нас по Верному провідники-киргизи кривими провулками. Низькі будинки, сірі, довгі, скучні паркани, вибоїни, — все свідчить за те, що ми десь біля околиці міста. Довго йшли. Мовчали. Перешіптувались тільки в міру потреби. Стали біля дерев'яних стареньких воріт, зігнулись, пролізаючи в низеньку хвіртку; вона була незамкнена, там хтось чекав. Той, що чекав, шепнув щось Шегабутдінову і повів маленьким брудним двором до протилежного паркана. Там друга хвіртка, і в неї влізли ми, нагинаючись. Другий двір був і просторіший, і чистіший, а самий будинок новіший; випинались, як здоровенні груди, свіжі, недавно складені колоди, мов світлячки, відсвічували в темряві глянсуютою, виструганою гладінню. По ганочку ввійшли наверх, на підмости; з підмостків — у темні сіни, з сіней — у напівтемну, теплу, тиху кімнату. Нас зустріли, вклоняючись і ласкаво всміхаючись, два татарини, — очевидно батько з сином. Вони щось примовляли, клопотливо й поштиво садовлячи всіх до столу. Потім зникли, а через хвилину вернулись і почали швидко накривати на стіл. Ще через п'ять хвилин ми вже підкріплялися перед нічним по-

ходом: гостинні господарі, очевидно, були заздалегідь сповіщені про нас Агідуліним і встигли приготуватися до зустрічі. Ми радились. Не тільки балачки розводили, а дістали й карту і по ній кружляли довго навколо Карасука. Потім, попрощавшись з дбайливими господарями, тим самим ганочком спустилися в двір, відв'язали коней, скочили на них і тихо проїздили через ворота на протилежній стороні. Виїхали на безлюдний провулок. Попереду Шегабутдінов. Він указував дорогу. Їхали рівною, тихою рисою. Я зовсім не пізнавав дороги, — в цих місцях не довелося бути ні разу. Минули якісь чорні стовпчики: що це, кладовище? Зелень пішла, чагарник, деревця... Потім — густіше, вище, частіш і частіш: в'їздили, мабуть, у ліс. Перед лісом зигзагами кружляли в різні боки по ледве помітній вузькій стежці, — видно, що Шегабутдінов чудово знав дорогу. Як тільки вибрались на рівне місце, поїхали швидше. Вже було за північ, але далеко ще до світанку, — найтемніший, найглухіший це час. Від міста, очевидно, від'їхали недалеко: де-не-де позаду примітно мигтять крізь дерева рідкі нічні вогні. І враз ми почули вдалині рівномірне тупотіння. Зупинили коней, почали вслухатися. У вогкій нічній тиші чітко цокали по ґрунту кінські копита.

— Роз'їзд, — прошепотів Єрискін.

— Спереду це чи позаду?

— Спереду... Треба їхати тихо.

Тут, як на лихо, з Юсуновим трапилося нещастя: він відстав кроків на триста, тепер нас наздогнав і сказав, що загубив стремено:

— Далі їхати не можу, — всю с... відбив.

Сміятися б треба, та не до сміху: далі їхати не може, назад не можна, а лишатись на місці — та тут кожної хвилини на новий роз'їзд наткнешся — фортечники очі до нічних роз'їздів. Скочили ми двоє-трое з коней, почали шарити по землі. Вогню запалити не можна, а де тут знайдеш у темряві? Аж ось спритний Єрискін зірвав з себе ремінь, скрутив його вдвоє, персв'язав мотузкою і приладнав зручно замість стремена:

— Ідь... та не губи більше, — додав він з їдкою іронією. — Ви заждіть, тут, — запропонував він нам. — Не їдьте нікуди, а я звідси, — він показав на вузьку стежку, що відсвічувала на узліссі, — проберуся наперед та гляну: скільки їх.

І швидко зник у темряві. Хвилини через п'ятнадцять вернувся, повідомив:

— П'ять чоловік. Їдуть тихо. На Карасук. Ну, там однаково до Лопатіна¹ потраплять. (Вони дійсно наткнулись потім на зустрічний роз'їзд 4-го полку і були заарештовані).

¹ Лопатін — командир 4-го кавполку.

Ми їхали тихо і всю дорогу чули, як цокали попереду кінські копита, — перестали їх чути лише перед самим Карауком.

Ми були в дорозі щось дуже довго: понад дві години. Змучені, під'їхали, нарешті, до штабу полка.

Останніми місяцями, відірваний іншою, військово-політичною роботою, я одвик від фронтової, полкової обстановки. А тепер, коли увійшов до штабу, враз ударило тим особливим, що знав так близько, що так недавно сповнювало все життя.

Ось вона, кімнатка штабу полка, густо закурена чорною, смердючою махрою, закидана недокурками, недогризками, засмічена так, що ноги ковзають по всякій погані. Тут же, покотом, сплять одягнуті в шинелі червоноармійці, — чи роздягаються вони коли-небудь? На столах польові телефони; час від часу вони жалібно гудуть, немов когось про щось безнадійно благають. По штабу — здорове, відважне хропіння. За столом дрімає черговий, на дверях маячить вартовий. В невеличку купку зібрано на столі папери, різні нотатки, телефонограми, розпорядження. Війнуло рідним духом Чапаєвської дивізії:

— Мабуть, скрізь вона однакова, наша Червона Армія!

Прийшов комполку Лопатін. Він із тих, що з першого слова, з першого погляду викликає до себе найкращі почуття: з простими, потрібними словами, спокійний, упевнений, підійшов він до нас і привітався просто. Почувалась людина, яка знає собі ціну. Це була — не гордість, не зарозумілість — це органічна, природна повага до себе — до себе й до інших. Так само, як з нами, через хвилину розмовляв він і поводився з черговим по штабу, а ще через хвилину будив і жартома випроваджував червоноармійців-хрупунів. І рухи, і мова його якимось природно, щільно поєднані були з тим, що він робив, — інакше, мабуть, робити було б і не можна. Радувало те, що з рядовим червоноармійцем він поводився так само, як і з нами, представниками військової влади. Це до нього прихляло надзвичайно, відразу підносило його в наших очах, примушувало з подвійною увагою та інтересом вслухатися в те, що він казав. Лопатін видався мені живим, кращим типом того нового, справжнього командира, який є лише старший товариш, що більше знає і більш досвідчений серед рівних, таких самих, як він, червоноармійців. Навколо стола сіли для бесіди.

— Що це у вас, у Верному? Розкажіть, будь ласка, — звернувся до нас Лопатін. — Ми тут дещо хоч і знаємо, але, мабуть, мало...

Коротко ми йому переказали головні факти останніх днів, розповіли й про останній тривожний мітинг у казармах.

— О... от, падлюки! — посміхнувся він. — Треба буде багнетом спробувати, слово тут ні до чого.

І ці слова його були прості, звичайні, такі слова, за якими — почуваш це — негайно почнетесь у нього й діло.

— А як полк у тебе, Лопатін, — надійний? Сам-то ти віриш чи ні?

— Та як вам сказати, — низав він плечима, — і так, і так може вийти. Головне те надійне, що з різних місць: мадьяри, німці, киргизи, французи, татари... це добре... А от котрі тугешні, семиріченські, падлюки, — кажуть те саме, що й у вас там, у фортеці.

— Ну, їх же мало?

— Мало. Та шкідливий вони народ, — закінчив Лопатін. — Одразу їх пускати в діло не треба. Краще пустимо інших.

— А ти, значить, думаєш, що «діло» буде? — посміхнулись і ми на його упевненість.

— Аякже ж, — наче злякався він, — а то хіба не буде?

— Давайте все обміркуємо...

— Обміркуємо, — тихо погодився він. — Тільки діло мені вже ясне. Іти треба... на Верний.

Почали накреслювати ми різні плани.

Перше: послати до фортеці наших делегатів звідси і, залежно від відповіді, діяти.

Друге: викликати відразу їхніх представників сюди для спільних розмов.

Третє: іти походом на Верний, не розпочинаючи ні з ким ніяких переговорів.

Четверте: спробувати в самому Верному підняти невеличке «повстання» проти фортечників, а нам лише поспішити на підмогу.

Різне гадали. Багато гадали. І все забраковували, — не годилося. Зупинились, нарешті, на такому плані.

Вранці проводимо загальні збори полку, точно з'ясовуємо його настрій, змальовуємо йому обставини і виявляємо: чи можна з такою силою йти в похід чи ні? Якщо можна — виступаємо опівдні. До Верного не доходимо, стаємо за кілька верст і викликаємо до себе назустріч усіх, хто з нами: частину караульного батальйону, команди особого відділу і ревтрибуналу, що прийшли вже до розуму, партшколу, — певна річ, потайки виславши заздалегідь до Верного свій зв'язок. Висилаємо на Верний розвідку. А далі, якщо треба буде, — починаємо безпосередні дії.

На цьому плані згодилися. Години дві-три вирішили поспати. Приткнулися тут же, в штабі: на лавах, на вікнах, біля стола, на підлозі — де кому забажалося. У вікна широкою, каламутною хвилею линули досвітні сутінки. Було холодно. Ми шулися в куртках і шинелях. Жадібно курили, гріючись ма-

хорковим димом. Втома брала своє, переборола холод, і скоро один за одним всі позасинали.

Полк розташувався тут же, коло Карасука, на зеленій галявині, на березі старовинного, глухого, болотяного ставка. Зеленню-зеленню, соковитими травами, садами й густими алеями рано-вранці пробирались ми до нього з прокуреного махоркою, непривітного штабу полка. Бійці давно на ногах, — вони встають разом із сонцем. Одні крутяться навколо коней: чистять, мнють скребуть скреблами, чепурять любовно, підрівнюють бережно хвости, розчісують з усмішкою густоволосі гриви; інші лагодять сідла, підшивають і замотують різні діри, перетягають і зав'язують розлізлі кінці, прошморгують різні ремінці, постукують, ляскають, рвуть зубами, смочуть, ялозять, прищмокують, соковито й густо плюють каштановою слиною; деякі купками на галявині — гріють воду, махорять, здоровенно регочуть, теревені точать безтурботно.

— Товариші, всі сюди, на цю галявину — гайда скликати! Командир полку кличе.

Ой, загуло, заревло, заухало по алеях, по чагарниках! І бігом, з прискоком, як неспокійні лошата, і повільно, перевальцем, з усіх боків збиралися бійці. А як зібралися, обступили, — Лопатін сказав:

— Товариші! До нас приїхав начальник дивізії і голова Військової ради, — вони вам розкажуть про те, що сталося у Верному. Слово має товариш... (він назвав своє прізвище).

І ось знову на саморобній трибуні — маленькому дерев'яному ящику. Знову перед лицем червоноармійської маси. Знову промова про заколот.

Але це вже зовсім, зовсім нові, інші обставини, інше оточення: це свої хлопці, і до них ми — по допомогу. Чи потрібна і тут, як у фортеці, привабна, дражлива, пронизлива демагогія? Чи треба умовляти, підбивати і накручувати на високу ноту? Ні. Потреби поки що в цьому нема. Корисніше, надійніше, міцніше буде — коли не до серця, не до почуттів у них постукати, а до розуму, коли *переконати* їх, що не можна інакше діяти, як рушити на Верний і кінчати ворога. От, коли цей спосіб — переконування — не допоможе, тоді річ інша: тоді, може, і демагогію в інтересах справи треба буде спустити з ланцюга.

Вислухали бійці в глибокій мовчанці, серйозно і зосереджено все, що розповів я їм про Верний. Коли закінчував і говорив про те, що треба рятувати радянську владу, що треба з бунтівниками говорити мовою вогню, багнета і шаблі, — загули хлопці:

— На Верний!.. На Верний!..

— Іти негайно, чоґо ждати!

— Ми їм, сволоті, дамо проти радянської...

Навіть китайці, киргизи, мадяри, — і ті гучно кричали, хоч половину, може, й не зрозуміли з того, що їм говорили:

— Радянські!.. Радянські!.. — кричали вони, поблискуючи зловісно жаринками розкосих очей.

Виступили представники полку; вони тільки що з Верного. Туди їх полк вислав учора, наказав переказати заколотникам, що твердо стоїть за радянську владу і не попустить далі заколоту.

— А вони нам, товариші, і кажуть, — розповідали делегати, — ідіть ви, сучі сини, геть; вас ніхто, мабуть, і не вибирав, самі наїхали, комуністи наслали... Ми з вами й говорити не будемо, та й не хочемо, а от полк прийде, — з усім ним говорити хочемо... Так і поїхали...

Ще більше захвилювались бійці.

— Наших делегатів не визнавати? Наших делегатів прогнати? Ах, ви, стерви такі... Ну, ми покажемо, як з 4-м полком говорити треба...

Тут багато запевняти не доводилось. Становище ясне. Настрій полку — як і треба.

Далі нічого гаятись, треба готуватись до походу. Але все робити з таким розрахунком, щоб під Верним опинитись лише надвечір.

Бочаров у цей час був уже в 26-му полку. Він дав знати, що настрій серед бійців хоч і не такий надійний, як у 4-му, але тимчасово переламано на нашу користь, і підтримувати заколотників там поки що не збираються. Ми дали розпорядження підтягати 26-й ближче на Верний, за 4-м слідом.

Полк збирається в похід. По вулицях Карасука літають вершники, гигають, свистять, кричать, шукають своїх, знаходять, знову гублять і знову шукають, свистять і мчать, мчать і свистять. Той комусь забув сказати, той забув щось взяти, у кожного знайшлася своя остання невідкладна справа, — і доти в останні хвилини будуть шалено метатись, доки пролунає команда командира.

І от вишикувались ескадрони. Вишикувався полк. Червоною хмарою поплив швидко наперед і наче дихнув, обвіяв усіх полковий червоний прапор.

Наперед промчали командири.

Ми їхали перед полком.

Ухвалено було стати верст за п'ять від міста і викликати туди з міста всіх, хто не проти нас. А потім викликати й самий батальйон, — йому ж нічого невідомо про те, що ми вночі виїхали з Верного і що йдемо тепер разом з полком. Бунтівний батальйон вийде довірливо назустріч до 4-го полку, — він же сам так хотів поговорити з бійцями!

І як тільки підійде — оточити й поставити вимогу здати зброю. А там — гуртом заарештувати.

Вже вечоріло. Повільно, всю дорогу рівним кроком, коливались по просторому шосе ескадрони. Раз у раз зустрічались на дорозі одиночки-червоноармійці, що ховалися в узліссі, по садах і городах, — вони втекли нам назустріч з міста.

Їх виряджали сюди наші товариші, що залишилися у Верному. Перебіжчики сповіщали нам останні новини: заколотники, виявляється, щось запідозрили і до чогось, очевидно, готуються. Частина червоноармійців з 25-го полку і частина з батальйону 27-го знову пішли до фортеці. Дозори ворожі посилено, з міста нікого не випускають, — доводилося від кінних роз'їздів ховатись у високій густій придорожній траві, як хробаки, повзти на животах.

Пробрались до нас назустріч представники команд особвідділу і трибуналу, заявили, що команди тепер знову будуть з нами і проти радянської влади більше не підуть. Пробрався і ходак від партійної школи: коли що — вони теж ладні всі допомогти. Сповістили, що в караульному батальйоні пощастило на свій бік перетягти чоловік 200, а 600 все ще тяжать до заколотників. Та чи ж погана і ця звістка? — Значить, розкол пішов углиб.

За шість верст від міста стали. Стіною насувались густі червоні сутінки, — незабаром буде зовсім темно. За дорогу, наговорившись з перебіжчиками з Верного, дізнавшись, як швидко йде там розклад серед заколотників, ми змінили план дій: з фортечниками не розмовляти, а взяти їх живцем, раптовим наскоком. Хоч вони й насторожені, але планів наших не знають.

Виїхала наперед півсотня текінців. На чолі — Єріскін. Дали завдання знімати по дорозі пости, застави, караули. Звільняти для полку шлях. Помчали текінці. Полк тихо рушив слідом.

Єріскін виконав завдання блискуче і тріскуче: не тільки розчистив він шлях для полку і зняв роз'їзд заколотників, але вдерся і в місто, заскочив навіть в одну казарму і там від очманілих з несподіванки заколотників відібрав кулемети й гвинтівки, а їх, обеззброєних, вигнав геть, як баранів, і гнав поперед себе за місто. Фортецю накрили зненацька, — нічого подібного аж ніяк не сподівалася вона, а тому й поводи́ла себе самовпевнено. Щоправда, де-не-де вона посилила дозори й пильність, зате по місту веселилась безтурботно.

Червоноармійці по-святковому, дехто напідпитку, сновигали по бульварах, сновигали по вулицях, гав ловили в цирку, по казармах безтурботно лузали насіння, награвали на гармошці.

Ось чому одну казарму за одною, безкровно, без бою за-

хоплювали ми раптовим наскоком. Захоплювали — і відразу геть виганяли заколотників.

В місті — паніка. Ніхто не розуміє, в чому річ, звідки цей навальний наскок. Хтось кудись скаче, чути вигуки, гигикання вершників. А стрілянини — нема.

— Білі захопили місто! — помчала серед переляканих жителів звістка.

— Наскочили козаки!..

— Полонені повстали!..

Ніхто, ніхто нічого не знав. А ми мчали від казарми до казарми і захоплювали там сторопілих, розгублених заколотників.

У північній гарячці, — мабуть, карні злочинці, що випущені були недавно і скупчилися в фортеці, — підпалили місто в різних місцях.

Перші запалахотіли базарні будівлі. Темне небо яскраво зачервонило в заграві. Крізь звичайний гармидер гасили пожежу. А навколо, як привиди, мчали зграї вершників, виринаючи враз з глухої північної п'їтьми на осяяні пожежею вулиці. Феєрична, моторошна, вирішальна ніч!

І ось ми знову в штабі.

До центра поза чергою депеша:

*Ташкент. Реввійськрада Туркфронту.
Військова. Поза чергою*

Учора, 18-го, побачивши остаточно мерзотний настрій батальйону 27-го полку, який категорично відмовився виступати до Ташкента, і дізнавшись, що сьогодні вночі ухвалено розстріляти відповідальних працівників, ми виїхали вночі до 4-го полку, що стояв за 25 верст від Верного, щоб вжити негайних і рішучих заходів, бо було ясно, що ніякі умовляння й переговори не допоможуть. Працівникам, що залишились у Верному, наказано було провадити посилену роботу, розкладаючи гарнізон, пояснити йому становище і всі наслідки, що випливають із цього. Приїхавши до 4-го полку, ми з'ясували з комполку тов. Лопатіним, що настрій полку спокійний і надійний. Рано-вранці було зібрано весь полк, пояснено йому становище, вимоги верненського гарнізону і наші дальші наміри кинути пусті й марні розмови та взятись до рішучих дій проти бунтівників. Одностайна згода полку остаточно переконала нас діяти негайно. О третій годині дня ми виїхали з Карасука до Верного і одночасно дали наказ 26-му полкові посуватись негайно з Миколаївки, що лежить від Верного за 46 верст. На той час дізнались ми, що частина верненського гарнізону приєднується до нас. Назустріч 4-му полкові прийшла партійна школа, команда Особвідділу, рота інтернаціоналістів і мусульманського гарнізону. Не дійшовши до Верного 4 версти, кавполк зупинився. Було вислано ескадрон, і він, увійшовши в місто, наскоком оточив 27-й батальйон, роззброїв понад 100 чоловік, відібравши 5 кулеметів, одну гармату та близько 300 гвинтівок. Найближчу участь в усій цій операції брав тов. Єрискін, якому знову прошу дати амністію, ліквідувавши його справу. Тепер порушую клопотання цілком щиро, не з тактичних міркувань, бо заслуги його неоціненні; крім того, він людина чапаєвського тилу і через свою експансивність здатний на помилки. Про амністію Берсєвеву — беру

назад, бо дальша його поведінка, після мітингу, була йому не на користь. Зараз у місті пожежа, можливо, що вона не випадкового характеру. Авантюра, очевидно, ліквідується, але аж ніяк не відпадає потреба в надісланні з Ташкента збройної сили, бо, коли доведеться перекидати інші частини, може трапитись така сама або подібна історія. 4-й кавполк захопив місто.

Фурманов

Як тільки Єрскін вдерся в місто і обеззброїв казарми, він примчав до штабу, телефонував звідти Щукіну, комендантові фортеці:

— Скільки чоловік у тебе залишилось на місці?

А той, ще досі нічого не розуміючи:

— Вісімдесят зі мною, решта — по казармах.

— Місто і фортецю оточили 4-й і 26-й полки, — ляпнув йому відразу Єрскін.

Той перепитав здивовано:

— В чому річ, хто кого оточив?

Єрскін повторив. Пояснив. Сказав.

— Чинити опір тобі, Щукін, нема рації. І не вигадуй. Краше здайся. По совісті здайся!

І обірвалася враз телефонна розмова.

Коли з десят'ю вершниками підскакав Єрскін до фортеці — там було порожньо, нікого не лишилось, лише по кущах ховались чоловік шість сторопілих, розгублених заколотників. Поставили живо в фортецю нового коменданта. Свою поставили скрізь охорону. Штадив займали текінці. По місту кіннота ловила втікачів, проводила до нас у штаб. Була нова безсонна ніч, але це вже остання безсонна ніч заколоту.

Вийшли з своїх закамарків особісти й трибунальці, ретельно взялися розшукувати-ловити заколотників: ловили по садах, городах, вишукували в підвалах, льохах, купах гною, на горищах, в траві, на деревах, під перинами, в скринях з білизною, ловили в горах, по дорогах, по селах, селищах. Скоро майже всі ватажки були у нас в руках. На перших порах сховався був Караваєв, а з ним і Петров. Від них привезли нам «привіт» — безграмотну, але соковиту прокламацію:

Привіт від перших днів революції захисників Радянської влади та захисників пролетаріату бідного народу П. Караваєва і А. Петрова, привіт, привіт, привіт! Партія більшовиків і комуністів, стоячи вищим органом влади, захисник пролетаріату і захисник всіх помилюючих на ґрунті радянської роботи. Товариші, партія комуністів, ви як партія, ви як комуністи, то ви не повинні дати пролетарію ту, яка хотіла вирвати з лещат сатани весь народ. Народ той, котрий тепер думає знову повалити всі насильства, всі страти, всі розстріли, всі грабежі, які знову чиняться на Семиріччі, і накази, ті, які пролетарія на них не звертає уваги, душить їх і рве, а самі все стають лютіші й лютіші. Таж треба брати на увагу, що народ, коли роззіллється, то місто Верний буде пожежею поняте, і околиця іде завжди на поміч. Так, товариш партія і комуністи. Від імені восьмисот

чоловік, добре озброєних, говоримо вам, що як ви допустите, що указано, то зробимо ми удар ворогам Панфілову і Фурманову з їхньою армією доценту. Нам однаково гинути в скелях, снігових горах: де орли, там і ми. Так подумайте і зробіть, тоді я приведу вам поміч гірських орлів дикунів і захисників Радянської влади. Хай живе радянська влада і право народу!

І разом — другий документ, що грамотністю своєю не кращий від першого, а характером — щось на зразок відозви.

ПРИВІТ ВІД ГІРСЬКИХ ОРЛІВ

Товариші!

Партія Комуністів і Більшовиків, ви як контроль над ходом революції, але з ока спустили повстання всього гарнізону і всього народу. Спільно з вами була зайнята поки що лише фортеця, де було близько десятка тисяч народу, і що вони вимагали, ви знаєте. А що ж тепер: падає провина на деяких осіб, які зробили так добре, що краще їй не треба. А головне, жодного комісара не вбили, жодного не пограбували, нікого не спалили. А от вам приклад, що, прийшовши, полки і зробили шкоду народному добру: взяли обеззброїли базар. Так от, товариші комуністи, т-ші більшовики, ви на це дивитесь чи ні, та й ваш святий обов'язок дивитись за цим непорозумінням чи просто злочинним заміром, як поведи себе полки, приміром, взяли обеззброїли товаришів, тих, хто йшов завжди за народ, і тепер полки на них таку пляму, яка нестерпна не тільки для тих, кого обеззброїли, але й на всю Семиріччю. Та хіба було 12-го, 13, 14, а напевне жертвами не десятками, а сотнями. Ви що думаєте, що це забудеться? Ой, ні, воно ніколи не забудеться, тепер кожному громадянинуві зрозуміло і кожному киргизові зрозуміло, що обеззброїти, як почали чинити грабежі, реквізиції, гвалтування жінок. Ось вам приклад вони перший показали, почали відбирати зброю й шинелі, хороші речі, як-от: годинники, обручки та інші речі. Народ весь наче варевий став, жаліття не ходить: погрожують розстрілами. Та хіба зробили це Караваєв, Петров, Щукін, Бєроздін, Чеусов, Шегабутдінов та інші, котрі керували фортецею. Ні, вони цього не зробили навіть і приводу не було від них такого. Правда, може поки особу образили чию-небудь, — так без цього не буває. То одумайся, партія, і роби так, як народ просить, а коли ви не в силі, то ми як орли гірські налетимо і розіб'ємо всю зграю центра, Особий відділ, Трибунал. То зробимо там, де вони сидять, самий попіл. Це буде останній наш удар. Ми ніколи цим гадам не подаруємо і їм із Семиріччя тепер не втекти. То розберись, вірна партія, до побачення.

Звичайно, ці папірці ніякого значення, ніякого впливу не мали. А втім, незабаром і самі автори їх потрапили до тюрми.

Залишився з тих днів ще один документ, — його склав якийсь «істинно-руський», гарячий патріот. Документ озаглавлений так:

МИ БОРЕМОСЯ ЗА ІСТИННО-РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ

Ось що в ньому:

Насамперед ми хочемо вирвати той спосіб, яким влада пішла від народу, перестала бути народною і відповідальною перед народом. Це значить те, що радянська влада повинна бути владою виборною, а не призначуваною. Тільки тому вона і радянська влада, що її обирає

народ і вона відповідальна перед ним. А влада призначувана — це не радянська, а диктаторська, та сама, яка гнобила нас сотні років. Та сама, яка робить не те, що треба, що корисне народові, а те, що вигідне їй.

Та сама влада, що чинить насильства над народом, бо їй чужий цей народ.

І ось це призначення влади і спричинилось до такого сумного кінця. Ми живемо в Радянській Росії, а при владі стоїть хто?

Виходить, товариші: ми одного ворога перемогли, а другого собі на плечі посадили.

Бережіться, чужоземці. Коли ви не вороги руського вільного народу, то не будьте катами його. Не заважайте йому впорядковувати своє життя. А коли ви вороги, коли ви сіячі незгоди в руській сім'ї, — горе вам, сіячі брехні. Коли ви справжні соціалісти-інтернаціоналісти, то ви бачите, що руський народ вже три роки бореться сам один, що руський народ змагає в цій нерівній боротьбі, зубожів. Ідїть до Австрії, Німеччини й Польщі. Ведїть агітацію за комунізм III Інтернаціоналу, за всенародне братерство, рівність, свободу. Кличте на поміч ваших і наших братів Західної Європи. Організуйте те, що діється у нас. Поляки, ідїть, спинїть Польщу, що прагне відрізати половину Росії, що прагне знищити руську свободу, закабалити руський народ. А руський народ сам впорядкує своє життя.

Ми, росіяни, сказали: віднині всі народи, що живуть в Росії, вільні, рівні. Ми не вчинимо ніякого насильства над народами, але не дозволимо чинити насильство над руським многострадальним народом, над руським селянином, робітником, трудящим. Ми це насильство бачимо з боку шовіністської, не істинно-радянської влади. Ми бачимо, що влада дбає про біженців-киргизів, організовує тижні збирання грошей, збирає мільйони. А про руських страдників, що плетуться зубожілими з фронту? Ми чуємо стогін руських червоних беззброєних солдатів, нарешті, ми бачимо планомірне роззброєння руських, озброєння киргизів і чужоземців. Так, тонкі, обдумані плани проводились, одним словом — хитра механіка. Але все-таки вони нікчемні перед народом. Народ схамснувся і, коли заніморгувала петлю, зруйнував і розірвав ці плани.

Хто складав — невідомо.

В усякому разі — деякі спроби нового вибуху заколотники робили і після свого розгрому. Але це вже було явно безпомічне борсання: головні їхні сили були розгромлені в ніч наскоку.

Ми оповіщали область. Видали наказ:

НАКАЗ № 6

*Військової радї 3-ої Туркестанської стрілецької дивізії
20 червня 1920 р., м. Верний*

Гарнізон міста Верного усвідомив свою помилку в справі виступу 12 червня цього року, зрозумівши, що ніяка влада не може бути створена на місцях самочинно, і що кожна влада є незаконна, випадкова і злочинна, коли її не затверджено центральною владою і має на думці свої дії провадити поза законами, затвердженими центром.

Нині місто Верний зайняли полки Червоної Армії, що твердо стоять на захисті Радянської влади. Частина гарнізону, яка збунтувалась, роз-

зброєна, і особи, що ввели частину червоноармійців в оману, віддаються під суд воєнного часу.

Провокаторів, хуліганів і контрреволюціонерів буде без жалю покарано, а обдуреній частині гарнізону роз'яснюється їхня тяжка помилка.

Вищою військовою владою в області є затверджена центром Військова рада дивізії, а вищою цивільною владою є Обласний військово-революційний комітет, які й беруться негайно до відновлення праці, порушеної і розладнаної ліквідованою нині подією.

Військова рада дивізії оповіщає всіх про свою нещадну боротьбу з провокацією і хуліганством і ще раз підтверджує свою військову диктатуру.

Голова Військової ради *Д.м. Фурманов*

Цей наказ розіслали по всіх усюдах. Долетів цей наказ і до Пішпека. Там на той час був командуючий збройною силою, що йшла нам на поміч з Ташкента: ця підмога прийшла сюди днів через три після ліквідації заволоду силами 4-го кавполку. Діставши наш наказ, він видав і свій:

НАКАЗ № 14

*військові Пішпецького і Пржевальського районів
від 20 червня 1920 р.*

Зважаючи на те, що батальйон 26-го полку, який повстав у м. Верному, відмовився виконати наказ РВР Туркфронту і продовжував мітингувати. Військова рада 3-ої дивізії 19 червня вирішила роззброїти шкурників, справжнє обличчя яких, нарешті, виявлено.

19 червня, о 10 год. вечора, 4-й кавалерійський полк, увійшовши в місто, без жодного пострілу обеззброїв бунтівний батальйон і захопив фортецю.

Місто оточено, йдуть облави для вилучення зброї у куркульства. Секретаря Бойової ради Щукіна заарештовано, решта ватажків втекла, але будуть, звичайно, спіймани. Так скінчилась авантюра контрреволюціонерів, які, поставивши ніби революційну вимогу «усунути з армії білих офіцерів», одночасно з іншими вимогами, виразно контрреволюційними, наприклад: озброїти куркульське населення, скасувати розстріли (контрреволюціонерів), — потягли за собою темну, несвідому масу.

Радянська влада в цілому, призначена раніш центром, знову затвердилась у Верному.

Наказую всім радянським, партійним і військовим установам міст і повітів Пішпецько-Пржевальського району відновити попередній зв'язок з обласною радою і цілком підкорятись їй.

Всі надзвичайні заходи і стан облоги в районі скасовується, залишається попередній воєнний стан з дозволом ходити по місту до 12 години ночі.

Дозволяються збори, мітинги, спектаклі та інші видовища.

Всі додаткові пости внутрішньої охорони скасовуються.

Всім установам, також Особому відділові та Реввійськтрибуналові, відновити свою роботу з якнайбільшою енергією.

Всім товаришам, що взяли на себе в зв'язку з обставинами нові додаткові обов'язки, повернутися до своїх попередніх обов'язків. Всім партійним повітовим комітетам негайно і якнайенергійніше взятись до підготовки з'їзду рад.

Віздити і в'їздити в місто дозволяється вільно, як і раніш, за перепустками Особого відділу.

Нагадую всім партійним товаришам і свідомим громадянам, що верненські події повинні бути для нас наукою. Ці події — наслідок нашої розхитаності, розбещеності, ледарства, недисциплінованості.

Від імені РВР Туркфронту вимагаю від кожного працівника цілковитого напруження своїх сил в роботі на користь Радянській владі і партії комуністів.

Оригінал підписав Командуючий силами (підпис)

Заступник військкома Скалов

Начальник штабу (підпис)

Під час заколоту з фортечних складів пограбували всю зброю; пограбували її і з особого, трибуналу, штадиву, — з усіх усюд, де тільки можна було взяти. Розвезли її по селах, по селищах, озброїлися нею інваліди, частина міських жителів, випущені з ув'язнення карні злочинці, копало-лепсинські біженці. Треба було зжити негайних заходів, щоб повернути її. Ми в перший же день організували масові облави, — ці облави допомагали нам проводити партшкільці, інтернаціоналісти, команди трибуналу та особого, частина червоноармійців з карбатальйону. Кілька сот гвинтівок, багато бомб, патронів, притягли до штадиву. В перший же день на цю тему бахнули і наказ:

НАКАЗ № 7

Військової ради 3-ої Туркестанської стрілецької дивізії
20 червня 1920 р., м. Верний.

Під час заворушення частини верненського гарнізону на ґрунті провокації темних осіб зникла деяка частина зброї з артилерійського складу.

Наказується негайно всю пограбовану зброю здати до речового складу 3-ої Туркестанської стрілецької дивізії (ріг Торгової і Копальської вулиць, буд. Пугасова, у дворі).

Всіх, хто не здасть зброї, розстрілюватимуть без суду.

Голова Військової ради 3-ої Туркестанської
стрілецької дивізії Дм. Фурманов

М'якше не можна було — саме так і треба було:

«розстрілюватимуть без суду».

Тільки ця погроза і допомогла, — побоюючись негайного розстрілу, швидко почали зброю повертати. Двір штадиву скоро до краю заповнили. Такі всі раптом стали «справні», що тягли не тільки гвинтівки, а й допотопні револьвери, якісь старенькі, архівні дробовики.

Швидко зібрали силу зброї.

Переписали, розсортували, склали.

В перший же день, 20-го, склали відозву до місцевого населення області, опублікували її в газеті, видрукували у величезній кількості листівками і поширили по кишляках.

Перший день, 20-го, гарячка була надзвичайна: треба було встигнути скрізь, поспішати за всім по гарячих слідах. Всі члени вйськради дістали завдання:

хто керував виловлюванням заколотників; хто керував облогами і відбиранням зброї; хто збирав документальний матеріал, що залишився; хто писав накази, відозви тощо, — кожен керував певною галуззю роботи. В штадиві збирались і один одного повідомляли про головне, — таким способом всі знали про все разом...

Пізно ввечері довелося по проводу говорити з Ташкентом, з Куйбишевим. Коли про все поговорили, він, закінчуючи свою розмову, сказав мені:

— Користаюся з нагоди заявити, що вашу роботу Реввійськрада схвалює, і весь час подій ми з задоволенням спостерігали вашу енергію і такт.

Він, звичайно, тут, по проводу, не міг же перелічити всіх. Але слід відзначити, що по суті справи — керували всі разом: Мамелюк, Шегабутдінов, Бочаров, Кравчук, Альвін, ми з Панфіловим та всі інші хлопці, — словом, та сама жменька, яка і працю, і небезпеку винесла на своїх плечах.

На цьому можна закінчити історію заколоту.

Далі — доловлювали неспійманих. Петров та ще два з ним втекли. Петрова потім пристрелили десь на селі, коли кинувся він через двір до тину від агентів, що застукали його.

Приїздила сесія фронтového трибуналу. Судила. Міську організацію партії розпустили — судили і її. Чоловік з дванадцять ватажків розстріляли. Інших — розкидали по тюрмах або по інших губерніях і містах. Полки, які треба було перекинути з Семиріччя, перекинули. Куркульство семирічеське припинило, переконавшись, як важко боротися з радянською владою, як дорого коштують безнадійні спроби повалити її з ніг.

ОПОВІДАННЯ

ЧЕРВОНИЙ ДЕСАНТ

Восени, в серпні 1920 року, Врангель з Криму перекинув на Кубань декілька тисяч своїх найкращих військ. Цими військами командував Улагай — один з найближчих сподвижників Врангеля. Мета перекинення полягала в тому, щоб підняти на повстання кубанське козацтво, повалити радянську владу й почати морем переправляти хліб до Криму. Білий десант висадився в трьох пунктах Азовського узбережжя і відразу пішов уперед вільно, швидко, майже не зустрічаючи перешкод, займаючи одно селище за одним, все ближче й ближче посуваючись до серця області — Краснодара.

Схвилювалася, стривожилася Кубань. Наїжилася полками 9-ої армії, наспіх зібраними загонами добровольців: один тільки Краснодар у ці неспокійні дні виставив шість тисяч робітників-добровольців! Улагаєвський десант ішов переможним маршем і очікував з дня на день, що повстане козацтво і тисячами, десятками тисяч, створюючи партизанські загони, почне до нього приєднуватися, допомагати йому нападати на тили Червоної Армії, громити їх і знищувати. Але нічого схожого не сталося. Змучене тривалими випробуваннями громадянської війни, пересвідчившись у справжній силі Червоної Армії, в могутності радянської влади, козацтво кубанське не вірило в успіх Улагаєвської витівки, поводитися спокійно і на допомогу йому не підіймалося. Правда, не до душі була заможним козакам продовольча розкладка, не до душі заборона вільної торгівлі, заборона безсовісної експлуатації робітників-наймитів, але навіть при всьому тому невдоволені багаті-козаки не наважувалися виступати проти радянської влади, як виступали вони проти неї в 1918 році. І все ж небезпека від білого десанту була велика. Треба було поспішати його спинити, затримати, а потім вдарити і прогнати...

«Не прогнати, а знищити!» — Кубань готувалася гарячково до цього нового важкого завдання.

В двадцятих числах серпня ворог стояв всього за сорок чи п'ятдесят верст від обласного центра, Краснодара. Було вжито цілу низку негайних заходів. Серед цих заходів — посилка червоного десанту по ріках Кубані і Протоці, до ворога у тил, верст за сто п'ятдесят від Краснодара, до станиці Ново-Ніжестеблівської; там перебував тоді штаб генерала Улагая, що командував білим десантом.

Нашим завданням було — завдати ворогові раптового, навального удару в тилу, вирвати в нього ініціативу, створити паніку, зруйнувати всі плани...

Операція вдалася.

На Кубані, коло пристані, стояли три пароплави: «Ілля Пророк», «Благодетель» та «Гайдамак». Пароплавіки поганенькі, старі, на ходу важкі: над силу тяглися по сім, по вісім верст на годину. На цих пароплавах і на чотирьох баржах мав вирушити у ворожий тил наш червоний десант.

Цілий день до вечора на березі панувало незвичайне поживлення: протягом кількох годин треба було зібрати живу силу, озброїтися, заpastися продовольством, що можна — полагодити... Під'їздили автомобілі, мчали кавалеристи, підвозили артилерію і завзято галасували, возячись з нею на піщаному схилі; гуркотіли й деренчали, вриваючись у гомінливу метушню, військові повозки з хлібом, фуражем, із снарядами; за чієюсь нечутною командою підбігали купки червоноармійців, швидко брали на спини повні мішки і, зігнувшись дугою, похитувалися на річкових підмостках, зникали в зіяючих темних отворах пароплавів... Ящики з снарядами брали вдвох, а ті, що важчі, вчотирьох; тихо здійсмали, тихо несли, тихо опускали на землю — така була команда: «Снарядів не кидати!» Ну, а зате з хлібних короваїв потішалися досхочу: їх, немов м'ячики, перекидали з рук на руки, намагалися один одного загнати, випередити спритністю і прудкістю. А іноді ці м'ячики давали здоровенного стусана роззяві, що загавився, і через його голову проскакували в руки дальшого сусіди, який чекав з лукавою посмішкою.

Одному такому роззяві, що стояв на підмостках над водою, збили картуза просто в воду, дружно реготали, говорили до-тепи.

— Ач, яка буря знялася, одержу рве!.. — кричить один.

— Пливи швидше, чого дивишся! — горлає другий.

А третій, показуючи на човен, сміється:

— Ей, вдар веслами, спробуй щастя...

Після цього випадку хлопці познімали шапки; ті, хто був на березі, кинули їх на землю, а ті, хто стояв на підмостках і близько до води, позапихали за пазухи, за пояси.

Вантаження тривало. Підходили нові команди жвавими,

струнками рядами, а потім розпливалися, губилися в натовпі, і ці нові також починали бігати, тягати, лаятись, реготати. З інструментом в руках і на плечах, готова до роботи, підійшла робітнича артіля і, жартуючи, пересміхаючись з червоноармійцями, зникла в ненажерливій пащі пароплаву.

Всюдисущі перекупки продавали на березі стиглі, соковиті кавуни; хлопчачки, в'юнки й горласті, шастали скрізь і свівучими голосами пропонували цигарки. Шпалерами стояла вдалині юрба гульбітак, здивовано дивилася на всі ці приготування, випитувала, визирала, виюхувала. Потім кожен розносив по місту безглузді чутки, запевняючи, що бачив все «на свої власні очі». Були тут, як це ведеться, шпигуни, але навіть і вони не могли дійти таємниці таких, на вигляд гомінких, неприхованих, а водночас цілком секретних приготувань.

Таємниця в нашій справі була конче потрібна. Таємницю треба було зберігати міцно, бо, випурхнувши в Краснодарі, вона за кілька годин спустилася б в Улагаєвському штабі.

Під час громадянської війни біле козацтво добре привчилося підтримувати свій козацький «узункулак» (так називається у киргизів Семиріччя звичай — кожну важливу подію негайно передавати від кишлака до кишлака. Дістав киргиз звістку — схопиться на коня, мчить по рівнинах, пробирається гірськими стежками — і в результаті за недовгий порівняно час всю пустельну й дику округу оповіщено). Коли б Улагай заздалегідь довідався про червоний десант, то вся операція наша не була б варта ламаного шеляга: приготуватися до зустрічі й знешкодити нас не коштувало б йому великих зусиль — річкові міни, десятка півтора кулеметів в комиші та дві-три гармати, які візьмуть на картеч, — от і могила десантові: на вузькій річці важко було б врятуватися.

Таємницю зберегли.

Запитання цікавих розбивалися об мимрення необізнаних. А бійці — ці навіть і не допитувалися; хіба лиш кирпатий та веснянкуватий кулеметник Коцюбенко штовхне сусіду ліктем і промовить:

— На підмогу? Га?

— Звісно, не проти своїх, — обірве його незадоволений сусіда.

На тому розмова й закінчується.

Червоноармійці були дібрані молодець до молодця: добровольці, члени професійних спілок, робітники, комсомольці, партійно-мобілізовані, — словом, такі хлопці, з якими можна було починати хоч би й яку важку справу. Всього набралось вісімсот штиків, дев'яносто шабель, десяток кулеметів та артилеристи близько макленовського взводу і двох легких польових гармат. Загін хоч не великий, але міцний.

По обіді, годині о четвертій, все вже було готове до відплиття: втягли останні ящики снарядів, загнали автомобілі, завели стомлених, вмилених коней.

Дожидалися — чи не підійдуть часом медикаменти, але з цим добром в подібних випадках вже, мабуть, кінець завжди один: не підійшли. І їхати довелося, можна сказати, із зовсім мізерними запасами.

На баржі, на пароплави втягли підмостки, поскидали брудні, мокрі канати. Баби збирали в мішки неспродані кавуни, брали на плечі й ішли геть. Берег пустішав, зіваки розходилися... На баржах, де навалено було сідла, мішки, канати, сіно, кавуни, солдатські сумки, — в найрізноманітніших позах розташувалися бійці: юрбою, шумно й весело...

На одній баржі, коло самого борту, звисивши ноги, сидів Ганька з комсомолу, по професії — наборщик. Йому вісімнадцять років. Обличчя у Ганьки хороше, чисте, а очі ясні й розумні. Він добре вмів грати на гітарі, легкий, спритний і чудово танцює і співає звучно, широко й вільно. З комсомолу хотіли направити до студії — щоб розвивав свої таланти, але тут ось прийшов Улагай — не до навчання, треба йти воювати. Він навіть і не роздумував над тим, іти йому чи залишитись. Коли в комсомолі оголосили набір добровольців, він записався одним з перших і ні на мить не знав вагання, — навпаки, всіма почувтями, думками й волею враз напружився, чекаючи надзвичайних, дивовижних подій. Він на фронті ще не бував ніколи і уявляв собі цей фронт зовсім фантастично.

Ганька мовчав, плював на воду і милувався, як малюсінькі рибки підстрибували й ковтали його білу, піняву слину.

Позад Ганьки навпочіпки сидів матрос Леонтій Щоткін. Очі, наче у сови, круглі, водянисті, коли треба — добрі, а коли жорстокі. Обстрижений наголо; широкі відкриті груди загоріли, мов мідний таз. Щоткін мовчки озирався навколо, пускав одним духом махорковий дим і товк себе кулаком по коліну.

Коло самих його ніг, на купці сіна, лежала чорна кучерява голова Танчука, завязаного наїзника, вродливого блідолицького білоруса. Найдорожчою істотою на цій баржі був Танчукові його перистий кінь на ім'я Юсь.

Чому він назвав його Юсь, і сам пояснити не міг, а вже, певно, тому, що коли Танчук вимовляв часто: юсь-юсь-юсь, виходив свист, і це йому подобалося: він починав поплескувати, притоптувати й висвистувати танкової. Двічі поранений, Юсь не раз рятував життя своєму блідолицькому сідокові і виносив його навіть від бистроногих козацьких коней.

Танчук лежав з розплющеними очима, гриз кавунову кірку, спів і відплював на бік.

Поруч стояв ескадронний, на прізвище Чобіт, високий, мус-

кулястий, могутній. Напівголодне бродяжництво з міста в місто, з кінця в кінець по широкій Русі, недоладне родинне життя, — ніщо не вбило в ньому бадьорого духу, якогось ясного, урочистого ставлення до життя. Здавалося, немов у цієї людини ніколи не було й немає ні нещастя, ні горя, немов у нього одна нескінченна радість, що так-от відкрито точиться на волю і світиться в усьому: в його словах, в його рухах, в його манері поводитися з людьми і в тому, як легко й весело береться він до кожної справи.

Чобіт стояв, з чогось усміхався, — певно, з своїх думок, — і дивився ввєрх по Кубані...

Тут-таки був веснянкуватий, жовторотий Коцюбенко. Хирявий, маленький, він немов вростав у землю і ставав ще меншим, коли починав що-небудь говорити своїм глухим, замогильним голосом. Відолаха був хворий на сухоти. Лікувався, але мало, погано, несправно. Страшна хвороба підім'яла його під себе, готувалася задушити. Коцюбенко це знав і, коли був на самоті, ставав похмурий, сумний і задумливий. А на людях все поспішав у всьому й усіх перекричати, але якось невинно, якось незлобно, і на нього ніхто не ображався. Коли він силкувався «гримнути», як жартував про нього величезний Чобіт, всі мимохіть притихали, і на обличчях з'являлася терпелива, поблажлива посмішка.

— Ач, чорт, не балуй! — крикнув Танчук, помітивши, що Юсь прицілюється вкусити сусіду — мерина.

Юсь спинився, немов вдумуючись в те, що почув, зіщулив два-три рази теплі шовковисті вуха і відвернувся від мерина.

— Ото ж то! — оголосив урочисто Танчук.

— Що «ото ж то»? — спитав глузливо Чобіт.

— Не бачиш? Слово розуміє...

— Ну, бачу: стоїть, як стояв, — піддразнював Чобіт.

— Гризти хотів, ярига...

— Всі чогось та хочуть, — філософічно бовкнув Щогкін.

На мить усі замовкли.

— Товариші, — звернувся до них Ганька, — а чи правда, що кінь звекає до хазяїна і розуміє, що він йому каже, — правда? Га?

— Та от, хоч би й зараз... — почав був Танчук.

— Ясно, — прогрімів Чобіт, перебиваючи його. — Інший скаже, мовляв, відступись-но, а він і лусне тебе копитом по носі... все розуміє, та ще й як...

— Ні, товариші, розуміє, — втрутився Коцюбенко, — тільки годувати треба. Ти годуєш, тебе й розуміє. І слухає тільки одного тебе. У батька вороний жеребець самого його підпускав, а сусіди Антипові руку прогриз, м'ясо видер. Тільки батько й ходив з ним, мов ягня...

— Хто годує, той любить, — підтримав його Ганька. — А любов усі розуміють. Піди-но штовхни коня ні за що, думаєш, не образиться? Аякже... Відразу зрозуміє... А холку поплещи — завмре, чекає, що будуть ще плескати... Все, братіку, розуміє...

— Неодмінно так, — підтримав і Танчук.

Берегом ішла дівчина в рожевій хустці; вона дивилася на баржі і когось, певно, шукала.

— Ай, Дуня-Груня! — гукнув Чобіт. — Не бачиш, чи що? Дівчина посміхнулася і пішла далі.

— Хоч хустину на дорогу подаруй! — сміявся він.

— І дивитись не хоче, — приточив Щоткін.

— Тебе бачить, лякається... — кинув Чобіт.

— Сам-то гарний, кобила березова...

Всі розсміялися.

— Ганька, — сказав Коцюбенко, — хочеш, гармонію принесу, співати будеш?

— А чому б не співати, буду, — погодився Ганька.

Коцюбенко зник серед мішків і коней і скоро повернувся з гармонією.

Сів на колоду і, як годиться, хвилину чи дві пробував голос, тягнув ноти, мугикав щось про себе, брав найрізноманітніші акорди.

— Ну, якої?

— Якої хочеш...

— Давай «Из-за острова на стрежень...»

— На стрежень, — поправив Ганька. — Тільки допомагати — сам не буду!

— Починай! — погодилися разом Чобіт і Танчук.

Ганька заспівав. Спочатку тихо, немов пробуючи та пристосовуючись, потім — голосніше, голосніше, голосніше...

Він уже підвівся на ноги, повернувся обличчям до ріки і співав не людям — хвилям Кубані.

Гармонія пригравала погано: Коцюбенко майже зовсім не вмів грати, але це справи не псувало. Поки Ганька заспівував — Коцюбенко притихав, прислухаючись до срібного Ганьчиного голосу, а коли хотів дати гармонії хід, було вже пізно: хлопці підхоплювали гучними голосами другу половину куплета і не давали Коцюбенкові виявити себе як слід... Вже вся баржа присунулася до співаків і злилася з ними в загальній пісні.

Ганька закінчував і повторював перший куплет:

Из-за острова на стрежень,
На простор речной волны...

Бурею вирвалися грудні, сильні голоси:

Выплывают расписные
Стеньки Разина челны...

В ту саму мить співаків хитнуло вбік. Пароплави — непомітно, безшумно, без свистків — знялися з місць, відчалили від берега, потягли за собою баржі.

Немов величезні чудовиська, довгою стрічкою витяглися судна на річці. Було в цьому видовищі щось водночас і урочисте і моторошне: загін відпливав у ворожий тил.

Цього ніхто не знав, але вже відчували й розуміли всі з характеру швидких зборів, що має бути щось значне й дуже важливе. Безтурботна веселість, що панувала на баржах і пароплавах, поки вони стояли при березі, поступилася тепер своїм місцем якомусь тверезо-напруженому й зосередженому настроєві. Це було не богузтво, не розгубленість, не малодушність — це була мимовільна психологічна підготовка до майбутньої серйозної справи. В поглядах, недовгих і сповнених мислі, в рухах, швидких і нервових, в мові, уривистій і стислій, — у всьому вже відчувалося щось нове, чого зовсім не було, поки стояли коло берега; цей стан наростав прогресивно в міру просування і набував дедалі більш виразних форм нестерпного чекання.

На пароплавах, де загалом і в цілому про операцію знали більше, ніж на баржах, всі повисипали на верхні палуби і, показуючи в різні напрямки, визначали, де знаходиться те чи інше болото, де пролягають дороги й стежки...

Кубань кружилася й виляся поміж зеленими берегами. От уже проминули корніловську могилу — маленький горбочок при самому березі. Все знайомі, такі пам'ятні, історичні місця! Ці береги геть-чисто всі політі кров'ю: тут кожну п'ядь землі відвойовували з гарячим боєм у царських генералів наші червоні полки.

Далі, все далі пливе загін...

Широкими, темними плямами розкидалися вдалині станиці. Лісу нема — навколо лежать просторі, тепер уже пусті, зжаті поля.

Місцями трава надто соковита й зелена — це болота; часом зустрічаються комишеві зарості; але тут їх ще мало — вони будуть далі, завтрашньої ночі; де-не-де блисне свинцеве лоно лиману; навколо нього туляться, мов пасинки, дрібні, кострубаті, потворні кущі чагарника.

Все нижче й нижче спускається темна серпнева ніч. От уже й береги зникли; замість них залишилися по краях якісь одноманітні невиразні смуги; ні трав, ні комишів, ні чагарників — не видно нічого. Повільно посувається караван суден. Попереду, як пес перед сердитим господарем, вертиться і крутиться на всі боки моторний човен: йому дано завдання все бачити, все чути, знати все, що чекає попереду, а головно, оглядати, чи нема де схованих мін.

Ця перша ніч ще не загрожувала важкими небезпеками:

треба було на ранок добратися до станиці Слов'янської, що верст за сімдесят — вісімдесят від Краснодару, якщо рахувати по воді. В Слов'янській — наші; отже, береги до самої станиці теж мають бути наші. А втім, цей останній згодом може бути помилковим: ворог, добре знаючи ці місця, всі потайні доріжки й комишеві стежки, часто заскакував в наш тил і опинявся там, де його зовсім не сподівалися. Так і тепер міг він заскочити на ці береги, вздовж яких ми пропливали. Але тихо: ні стрілянини, ні шуму. Тільки чути сплески води під колесами пароплавів, та коли-не-коли заірже кінь, ображений неспокойним сусідюю.

Спорожніли палуби пароплавів — люди спустилися в каюти. Сиділи мовчки, розмовляти не було бажання. Дехто куняв, прокидаючись від кожного поштовху; інші сиділи, втупивши погляди в темні шибки, і курили одну цигарку за другою. На баржах теж тихо: притулившись до сидел, до мішків, до повозок або притиснувшись один до одного, сплять червоні бійці. Сплять і хропуть наввипередки, заплющивши очі — надзвичайно дивно, коли послухати цей своєрідний концерт. Щось пирхає й хрипить всередині пароплава, але так стримано, так тихо, що навряд чи чути на березі.

Все далі й далі пливе наш червоний караван.

Коли густа імла стала підійматися від землі, а на сході ледве почало світати, ми підпливали до Слов'янської.

Коло самої станиці, над рікою — величезний залізничний міст. Його висадили в повітря білі, коли побачили, що становище їх безнадійне. Страховисько звалилося в ріку, але крайні прогони встояли і під кутом нахилили середній прогін, що лежав на дні. Під цими крайніми прогонами і треба було провести наші судна. Завдання нелегке, бо ріка тут дуже обміліла. Роботи стало до самого вечора: вимірювали, вищупували, перевіряли кожний крок.

Нарешті, все готове до відплиття. Розмістилися нові бійці, яких забрали з Слов'янської. Тепер вже всіх назбиралося близько півтори тисячі чоловік. Десант поділили на три ешелони. На чолі кожного поставили начальника; роз'яснили, яка чекає путь, чого можна сподіватись уночі.

Скоро тільки смерклося, так само тихо і безшумно, як і вчора, відчалили від берега важкі пароплави. В станиці ніхто не помітив відходу: цілий день вона була оточена військами — ні до станиці, ні з неї нікого нікуди не пускали. Таємницю і тут було збережено.

Таємниця врятувала життя червоному десантові.

Від Слов'янської до Ново-Ніжестеблівської, де стояв Улагаєвський штаб, по Прогоці налічується верст сімдесят. Їхати

треба цілу ніч. Час був розрахований так, щоб до місця висадки дістатися на світанку, в тумані, коли все ще оповито глибоким сном. Ворога застукати треба було зненацька, появилися цілком несподівано.

Цю останню тяжку ніч ніколи не забути учасникам походу. Поки їхали до Слов'янської, тут все ж таки були свої місця, і ворогові проникнути сюди було важко. А от тепер, за Слов'янською, серед лиманів і плавнів, по зарослях і очеретах, що укутали мокрі низькі береги, там всюди кишать ворожі дозори та роз'їзди. Становище вкрай небезпечне. В такому становищі заходів вживати треба було особливих.

Перед тим, як відпустити пароплавам, на березі зібралися керівники загону і радилися про необхідні застережні заходи.

Поряд з командувачем стояв його перший, найближчий, найкращий помічник Ковальов. Йому скривило від контузії обличчя, набік відвернуло вилицю, відтягло верхню губу. Не запам'ятати Ковальову, скільки раз побував він в боях, скільки раз ходив в атаку. Навіть не полічить точно й того, скільки раз був поранений: чи то дванадцять, чи то п'ятнадцять. Я не знаю, чи є в нього живе місце, куди не шльопнула б куля, не вдарився б осколок снаряда або підкинута догори земля. І як це вижила людина — не збагнути. Худий, недужий, з блідим, змученим обличчям, облямованим м'якою, шовковистою бородою, він являє собою зразок справжнього воїна своєю постійною готовністю до першого-ліпшого, навіть найрискованішого діла, своєю дисциплінованістю, особистою мужністю і благородством. Хоч йому дали цілковиту відставку, він ніяк не міг залишатися поза бойовою обстановкою і тепер ішов з нами цілком добровільно на небезпечну справу.

Я бачив його потім, в бою — так само веселий, рівний як завжди. Найскладнішу справу він виконував з непохитним спокоем і повідомляв про цю справу, як про дрібницю, що не варта уваги. Таких Ковальових, мало помітних, але справжніх героїв, чимало в Червоній Армії. Але вони завжди скромні, за себе мовчать і залишаються осторонь.

Проти Ковальова — командир артилерії Кульберг. Я ближче пізнав його лише згодом, в гарячому бою, коли у нас все було поставлено на карту. Такий твердості, такій наполегливості можна позаздрити: кремій — не людина. А поглянеш — немов цап в шинелі, та й голос, як у цапа: тремтить, деренчить, розсипається горохом.

Були ще два-три командири. Радилися недовго: майже все було вирішено і передумано ще вдень.

— Покличте Кондру, — наказав командувач.

— Кондра! Кондра! Кондра!.. — покотилося з уст в уста.

Твердим, швидким кроком підходить Кондра:

— Я прибув. Що накажете?

Любо подивитися на бравого молодця: очі палають відвагою, а рука раз у раз опускається на ефес кривої чеченської шаблі. На самій потилиці волохата біла шапка: відкрився чистий, високий лоб, ще виразніші стали ясні, зіркі очі.

— Слухай, Кондро, — сказав командувач, — ти мусиш знати, що справа, на яку йдемо, — небезпечна справа. По плавнях білі. Куди не глянь — в комишах, по луках, над лиманами — у них скрізь стоять, роз'їжджають дозори... Знаєш ти ці місця?

— А хто ж їх знає, коли не я? — осміхнувся Кондра. — До самого Ачуева, до моря, тут всі болота, всі стежки знайомі... Ходив, знаю...

— А знаєш... Так от що — нам ніколи зволікати... Судна готові плисти. Треба взяти тобі десятків три-чотири найкращих хлопців, найсміливіших, та й таких, що місцевість знають, взяти їх з собою, і — фіть!.. (Командувач свиснув і показав кудись невиразно вперед.)

— Розумію...

— А розумієш — то й говорити більше не будемо. Візьмеш погони офіцерські, кокарди, блискучі гудзики: у мене все заготовлено. Ану! — звернувся він до одного, що стояв поруч.

Той миттю на пароплав і швидко повернувся з невеликим вузликом.

— Бери, — подав командувач Кондрі вузлика. — Тільки живо: прикрашатися будете не тут — коли від'їдете. Виділи надійного — він поїде лівим берегом. Даси йому чоловік з десяток: тут не так небезпечно. А сам — праворуч. Оглядайся, не прогав. Коли що негаразд — знаєш наші сигнали. Тримайся ближче, понад самим берегом...

— Розумію...

— То запам'ятай: якщо не звільниш берегів, нам назад не повертатися...

— Так точно! Можна йти?

— Іди. Та живо...

Кондра так само швидко, як і з'явився, зник на баржі. Скоро почали виводити коней. Потім збилися в купку. Поговорили з хвилину, поділилися на дві партії. І видно було, як швидкою риссю поїхав Кондра, а за ним чоловік з двадцять п'ять бійців.

На другий бік відокремилася група чоловік з п'ятнадцять, і на чолі її я пізнав Чобота: могутній, широкий, мов богатир, сидів він на високому вороному коні. А поруч нього — Ганька, худенький, гнучкий, мов тополева гілка. З усіх суден дивилися мовчки червоноармійці услід товаришам, що відходили: не запитували, не довідувалися — все було зрозуміле й так. Не було ні жартів, ні сміху.

Від'їхав Кондра версти півтори, спішився з своїми хлопцями і промовив:

— От тут розбирайте, кому що доведеться, тільки за чини не сперечайтесь, — і подав їм вузлика.

Хлопці розв'язали його, витягли звідти білогвардійські убори — погони, кокарди, гудзики, стрічки, — і за п'ять хвилин заgonу було не впізнати. Сам Кондра обернувся на полковника, і коли копилів губи, ставав смішний і незграбний, мов ворона в павиному пір'ї.

Темрява ще не поглинула вечірні сутінки, але доріжку на силу можна було розпізнати. Сіли знову на коней, рушили.

— Хлопці, — навчав Кондра, — не курити, не кашляти голосно — начебто нас зовсім немає...

Їхали тихо. Ледве чутно хлюпали по вологій і багnistій землі звиклі коні. Тільки-но вони починали грузнути, вершники від'їжджали вправо і вліво, вишукували, де твердіше, де справжня дорога. Так їхали годину, дві, три... Ніхто не траплявся назустріч; в комишах і по плавнях — ніяких ознак життя. Чорною, густою темрявою закуталися рівнини; над болотами — важкий сивий туман. От назустріч долетіли якісь чудні звуки — таких досі не було чути: так гудуть іноді телеграфні проводи, а може, це де-небудь вдалині падає струмок...

Кондра зупинився, зупинились і всі. Він повернув голову в той бік, звідки долітав шум, і тепер ясно розрізнув людський говор.

— Приготуватися! — було тихо подано команду.

Руки впали на шаблі. Продовжували повільно рухатись вперед... Було вже виразно видно силуети шести вершників — вони їхали прямо на Кондру.

— Хто іде? — пролунало звідти.

— Стій! — скомандував Кондра. — Якої частини?

— Алексеевці... А ви якої?

— Комендантська команда від Казановича...

Вершники під'їхали. Побачили погони Кондри і з повагою рвучко козирнули.

— Роз'їзд? — спитав Кондра.

— Так точно, роз'їзд... Тільки — хто ж тут уночі піде?

— Нікого нема, самі проїхали добрих п'ятнадцять верст.

В цей час наші вершники зімкнулися кільцем навколо ворожого роз'їзду.

Ще кілька запитань-відповідей: довідалися, що далі їде новий дозор. Примовкли. Тихо було тільки одну мить...

Кондра гикнув — і враз блиснули шаблі... За п'ять хвилин все було скінчене.

Їхали далі, і з новим дозором був такий самий кінець.

Так протягом ночі порубав мужній Кондра шість ворожих дозорів і не дав утекти жодній людині.

Чоботові теж зустрілося два дозори — доля їх була однакова; тільки з другим дозором мало не сталася біда: під пораним білим вершником рвонувся кінь і трохи не виніс його. Довелось навздогін послати йому кулю — вона скинула втікача на землю.

Цей постріл Чобота ми чули з пароплава і насторожилися: думали, що зав'язується перестрілка, що дозоріві пощастило втекти, що ворог швидко застосує якихось нових заходів...

Ми всі стоїмо на верхній палубі й чекаємо... От-от пролунають сигнали Кондри або Чобота. Але ні, нічого не чути, на берегах могильний спокій.

Цілу ніч до ранку ми вартували на верхніх палубах. Щораз причувалося, що в комишах хтось пересувається, що брязкотить зброя, чути навіть глухий і стриманий шепіт — розмову. Тут близько береги, і можна розгледіти мутне поле прибережних комишів, що колишуться.

— Начебто щось... — починав один, придивляючись в імлу на березі і показуючи сусідові.

— Та ні, — відповідав той, — дурниця...

Але потім, вдивившись пильніше, продовжував:

— А втім... Так, так... Начебто і справді...

— Ти про те, що колишеться, мов штики?

— Егеж, про них... Придивись... Тільки що ж це? І тут, глянь, і далі все ті ж такі штики...

— Е, та це ж все комиші хвилюються.

І відводили очі від берега, але тільки на мить, а потім — знов, знов штики, глуха й тиха розмова, сталевий брязкіт... Ніч повна страшних шарудінь і звуків. Кожен силкується залишитись спокійним, але спокою нема. Можна зберегти спокійне обличчя, і голос, і рухи, але думка колотиться гарячково, чуткість загострена до краю. Міркували про те, що треба робити, коли зненацька з комишів відкриється кулеметний вогонь. А можна ще сподіватися й гіршого: там зуміють підкотити гармати і візьмуть нас на картеч. Що робити тоді?

Припускали різне. Тільки кожному було ясно, що тоді вже надії на порятунок мало: на вузькій річці не повернутися незграбним суднам, а йти вперед — значить ще далі просувати голову в мертву петлю. Але що ж робити?

Погоджувалися на тому, що треба буде швидко причалити до берега, скинути підмостки і вступити в бій...

Легко сказати — «вступити в бій». Поки б підпливали до берега, ворог всіх мід би перекосити кулеметним вогнем: йому з комишів добре видно, як на баржах щільно, скупчено розташувалися наші бійці.

Вони теж не спали: тепер, коли від'їхали від Слов'янської, вже по дорозі командири пояснили їм майбутню операцію з усіма її труднощами й небезпеками, які тільки можна було передбачити. Де вже тут було спати — в такі ночі не до сну: очі самі ширшають, погляди втупляються в німу темряву.

Притиснувшись один до одного, вони всюди вели тиху, уривчасту розмову:

— Холодно...

— Дми в кулак, — гаряче буде.

— Дми сам... Ось він як дмухне — мабуть, і справді відігрієшся, — і червоноармієць кивнув головою на берег, у бік ворога.

— Близько він тут?

— Хто його знає... Кажуть, скрізь по берегах ходить. Та он тут, в очереті, лежить... Наші поїхали шукати...

— Кондра поїхав?

— Він. А кому ж? Всі щілини тут знає...

— Хлопець тямущий.

— Де тобі!.. Ми з ним ще на ерманському були...

— Мабуть, нема нікого — щось тихо...

— Ось вони тобі горлатимуть: чикнуть з берега — і край.

— Ні, — кажу, — від Кондри нічого не чути.

— А як же ти почуєш? Іроплан, чи що, прилетить?

— А що це іропланів, братця, нема ніде?

— Як нема! Літають... Вони за містом лежать, а літають, коли сонце тільки-но сходить, через те й не бачиш.

— Он що... А як це вони літають?

— Хто їх знає: пари, мабуть, підпускають.

— У тебе тютюнець із собою?

— Та курити ж не можна — тобі ж ротний казав.

— А й справді... А в кулак, я гадаю, можна, не видно буде...

Запротестували відразу три-чотири голоси. Курити не дозволили.

— Чи скоро під'їдемо?

— Куди?

— А де вилізати треба?

— Як спинимось, значить і під'їхали.

Такі короткі, стримані розмови точилися на всіх баржах.

Одне питання чіплялося за друге, часто зовсім випадково, від слова до слова.

Все так само тихо, майже безшумно, плив у темряві караван суден. На світанку, коли ще густою хмарою стояв важкий річковий туман, перший пароплав причалив до берега... Одно за одним підходили судна і вривалися в прибережні комиші і високу траву.

До станиці залишилося всього дві версти. Заростей на березі не було, і відкривалася широка галявина, де зручно було розвантажитися і постройти війська. Знавці цих місць казали, що кращої пристані для розвантажування не знайти, що ця галявина — єдина на всій відстані від самої Слов'янської.

Живо поскидали підмостки, і з дивовижною швидкістю всі опинилися на березі. Тільки-но стали на твердий ґрунт, зітхнули вільно й радісно: тепер — не на воді, тепер стрільці й вершники зможуть за себе постояти і марно життя не віддати! Скотили гармати, звели коней. Командири постройли частини. В усі кінці поскакали розвідники. Нервовість зникла і уступила місце холодній, серйозній зосередженості. Все діялося так швидко, що лишалося тільки дивуватися. Бійці розуміли, як це було необхідно в такій обстановці.

Командири на конях оточили нас із командувачем. Дві-три напутніх поради — і марш по місцях. Уже все готове. Дано команду йти в наступ. Вперед, риссю пішла кавалерія. Заколихалися цепи...

На долю Ганьки припало завдання промчатися метеором вулицями станиці, все роздивитися і доповісти. Він мчав, немов птиця, повз густі сади, повз будинки з зачиненими вікнами, промчав по головному майдану, коло церкви і, об'їздивши станицю, повернувся і доповів, що «все гаразд». Коли почали розшифровувати це незвичайне «все гаразд», виявилось, що приречена станиця спить мертвим сном. Вона нічого не чекає, нічого не знає. Де-не-де на рогах вулиць куняли вартові, вони сонними очима дивилися вслід Ганьці, що скакав, і вважали його, певно, за гінця з позиції... Жителі теж спали — тільки коли-не-коли зустрічалася яка-небудь згорблена бабуськозачка, що шкутильгала з відром до колодязя. Бачив Ганька і аероплан — він був на майдані, коло церкви. Бачив за огорожею одного великого будинку мотоцикл і два автомобілі.

Коли він, засапавшись і поспішаючи, все це розповів, було цілком ясно, що ми рухаємося не помічені ворогом.

Удар був розрахований на раптовість. Підійти треба було зовсім несподівано, атакувати приголомшливо. Водночас треба було створити враження, що навалилися крупні частини, добре озброєні, з багатою артилерією. З другого боку, треба було організувати засади, несподівані зустрічі, створити картину цілковитого оточення і вселити у ворога переконання в цілковитій безнадійності становища. Ефект несподіваного удару мав відіграти тут виняткову роль.

На краю галявини, під самою станицею, залишилися ще цілі смуги невипалених комишів. Тут пробратися було не-

можливо, і довелося збочити, іти обхідним шляхом. Розвантаження, збір, приготування, самий рух до станиці відібрали близько двох годин. Станиця все ще не прокидалася. Туман розходився, але повільно, і понад рікою ще тримався такою ж густою білястою хмарою, як і раніше. Протока біля самої станиці загиналася в західному напрямі і вела на Ачуев, до моря. Берегом, до станиці і за станицею, йшов битий шлях. Цим шляхом і рушила частина наших військ. Сюди ж таки, глибше, на чолі з Чоботом, було виряджено в засаду ескадрон кавалерії, якому дано завдання рубати ворога, якщо він, піддавшись паніці, кине́ться тікати, рятуватися на Ачуев.

Частини десанту були розташовані в своєму русі так і з таким розрахунком, щоб одночасно могли дійти до станиці з усіх боків і одночасно ж відкрити вогонь.

А тоді вже мала загримотіти артилерія...

Ворожі сили, розташовані в станиці, могли нам учинити завзятий опір через свої досить високі бойові якості (малонадійними були лише полонені червоноармійці). Там стояли частини генерала Казановича: Алексеевський піхотний полк, запасний батальйон того ж таки полку, Алексеевське та Костянтинівське військові училища і Кубанський стрілецький полк. Крім того, в станиці був розташований головний штаб Улагєєвського десанту з усіма своїми розгалуженнями та інші, вже дрібніші, штаби та тиллові установи. При всьому тому слід було чекати ворожих дій з боку станичного населення. Ново-Ніжестеблівська мала у нас недобру славу.

Близько семи годин ранку, коли частини підійшли до самої станиці, пролунав перший гарматний постріл. Потім відкрилася оглушлива канонада: гарматні громи злилися з кулеметним і рушничним огнем. Частини йшли вперед. Ворог, не розуміючи, в чому річ, зовсім розгубився і ніяк не міг організувати оборону. Безладний вогонь, що його відкрили по нашому десанту, не завдавав майже ніякої шкоди. Червона піхота натискала і одну по одній захоплювала вулиці станиці. В центрі довелося зіткнутися з ворогом, готовим до оборони.

Наші батальйони в цьому місці вів Ковальов. Він добре розумів, яка тепер небезпечна річ — зволікання. Він знав, що паніка у ворожих рядах може минути, і тоді з ворогом упоратися буде нелегко. В такі хвилини досить буває одного знахідливого командира, який владно зупинив би тих, що тікають, який зрозумів би вмить, в чому корінь справи, і з'ясував би собі ясно, як і з чого треба починати, цієї ж хвилини... Паніка підсилюється звичайно безліччю випадкових і суперечливих наказів, які віддаються наосліп і зопалу: один наказ заперечує інший, заплуає, затуманує справу. Саме в такій стадії безголового метушіння перебував тепер ворог. Але вже були перші ознаки

його організації, що налагоджувалася. Треба було ловити момент.

Ковальов дає команду йти в атаку. Сам з гвинтівкою в руці лишається на лівому фланзі. На правому йде Щоткін. У нього так само широко розплющені очі, як і там, на баржі, під час співу. Тільки тепер в них горять вогні жорстокого, нещадного хижака. Весь лоб, до перенісся, прорізала глибока зморшка. У Щоткіна важка хода — він немов і не йде, а на загад трамбує землю. Коло нього йти спокійно — народжується якась тверда впевненість, що з ним не загинеш, що Щоткіна не можна звалити з ніг. Він дає команду коротко, чітко, сердито...

Ворог стовпився біля садків. Було видно, що він ще не вистроївся як слід, що не знайшлася ще могутня організуюча рука, яка змогла б юрбу перетворити на струнку, тугі цепи.

Швидше, швидше... До цієї юрби звідусіль — з сараїв, з халуп, з садів і городів, вулицями і завулками — збігалися солдати. Юрба зростає у нас на очах. Вона вже розгортається, набирає форми. Ще хвилину — і ми зустрінемо стіну сталевих штиків, море вогню, влучного, нищівного...

— Ура! — лунає по наших рядах.

Гвинтівки наперевіс, бійці мчаться на юрбу... Там замішання. Багато білих кинулося тікати куди куди. Інші все ще продовжували стріляти... Майже всі покидали гвинтівки і стояли, чекали з піднятими вгору руками. Дзвеніли навкруги кулі, то тут, то там вириваючи жертви. Одним з перших прямо в лоб, був убитий Леонтій Щоткін.

Зненацька, від тину відділилося чоловік п'ятдесят і кинулися нам назустріч... Це примусило наш передовий цеп відскочити назад. На хвилину виникло замішання, але Ковальов вже дав нову гучну команду:

— Вперед, хлопці, вперед! Ура!..

І рвонулися, як шалені, червоноармійці. Відкинули білих солдат, що бігли нам назустріч, зім'яли їх... Далі нічого не було видно...

Коли ця півсотня метнулася від тину, ті, хто покидав гвинтівки, залишилися нерухомі і за ними не побігли: вони стояли і чекали пощади з високо піднятими догори руками. Червоні бійці оточили полонених. Живо відігнали їх на друге місце, стояли, не зачіпали. Кинуту зброю зібрали, склали в купу, а за кілька хвилин пригнали підводи, повантажили і відвезли до берега. Скрізь, куди не глянь, валялися поранені — стогнали, хрипіли, інші кричали від болю... Виявилось, що ці п'ятдесят — шістдесят білих солдат були частково офіцерами, частково алексеевцями. Пощади їм не було жодному.

Решту полонених погнали на баржі.

Чобіт, що пробрався з своїм ескадроном за станицю, проїхав

до самих комишів, спішив вершників і чекав. Від нього чоловік десять розвідників витягнулися, залягли цепом ближче до станиці і один одному передавали, як ідуть там справи, що видно, що чути.

Поки що бігли поодинокі білі солдати. Чобіт не підіймав своїх хлопців і не витрачав набоїв, не виявляв свого місцезнаходження. Правда, окремі втікачі самі забігали сюди, в комиші: їх без гомону затримували, залишали у себе... Але як тільки Ковальовська атака вирішила справу, залишки гарнізону кинулися геть з станиці і — прямо на дорогу, до ріки, сподіваючись переплисти її на човнах і сховатися на тому березі. В цю хвилину ескадрон схопився на коні і кинувся з-за комишів на утікачів. Сталося щось неймовірне. Білі зовсім не чекали нападу з цього краю. Вони шарахнулися вбік, розсипалися на березі, і більшість побігла на те місце, де раніше стояли човни. Човнів не було. Чоботові хлопці відвели їх в інше місце. Бігти було нікуди. А вершники металися скрізь серед утікачів і безжально їх трощили, не зустрічаючи майже ніякого опору. Багато хто кинувся у воду, сподіваючись вплав добратися до того берега, але мало кому пощастило допливти: наш кулемет шарив по воді і нащупував втікачів. Більшість пішла на дно Протоки. Розпалений Чобіт носився по берегу, але сам не рубав і не переслідував — тільки показував бійцям, куди ховався, куди біг групами очманілий ворог. Чобіт все помічав, бачив, як метався ворог і де він шукав порятунку.

Немов дикий степовий наїзник, скакав з кінця в кінець з голою шаблею Танчук. Він уже давно загубив шапку, і чорне курчeve волосся розмаялося на вітрі.

Він не знав і не чув ніякої команди, сам вибирав собі жертву і кидався на неї, мов шуліка, м'яв і рубав без пощади. І коли все було зроблено, випадкова куля свого ж стрільця перебила Танчуковій ліву руку. Він не крикнув, не застогнав — тільки виглявся круто і зіскочив з Юся. Січа скінчилася...

Скільки побито тут було народу, скільки загинуло його на дні Протоки, залишиться назавжди невідомим. Тільки поодинокі втікачі встигли добратися до комишів і сховатися в них, а більшість загинула під час втечі. Були випадки, коли білогвардійські офіцери переодягалися в жіноче вбрання, намагаючись таким чином зникнути в комиші, але кавалеристи не пропустили нікого, затримували замаскованих і «залишали» їх тут-таки, на місці. За дві години станиця була в руках червоного десанту.

На початку бою з церковного майдану знявся ворожий аероплан і полетів у напрямі на Ново-Ніколаєвську¹, де були розташовані білі частини. І під час бою і після нього з станичних

¹ Верст 25—30 на схід.

садів і городів, з горищ хат, з-за колиць сіна і високої трави раз у раз летіли поодинокі кулі: так вороже зустрічала станиця червоних гостей.

У цьому ранковому бою захоплено близько тисячі полонених, чоловік сорок офіцерів, броньований вантажний автомобіль, кулемети, гвинтівки, обози з медикаментами, печатки канцелярії, особові офіцерські документи тощо.

У цей час пароплави і баржі підійшли до самої станиці. Були повантажені полонені і трофеї; туг-таки товпилися з носилками, на яких лежали поранені червоноармійці, що постраждали здебільшого в штиковій атаці.

Далі було цілком ясно, що ворог, діставши звістку від льотчика про катастрофу в тилу, намагатиметься або знятися зовсім, або послати в станицю міцну частину, яка могла б справитися з червоним десантом.

Ворог обрав перше: зняв з позиції свої частини і від Ново-Ніколаєвської (а потім і з інших пунктів) вирушив на Ново-Ніжестеблівську, побоюючись бути остаточно відрізаним від моря. Тут у нього була єдина дорога на Ачуев, і він поспішав нею пройти, поки червоний десант не закріпився тут по-справжньому і ще не поповнений новими частинами, що, може, плывуть позаду.

Фронт ворожий в цей час знаходився по лінії станиць: Чортолоза, Старо-Джирелеевська, Ново-Ніколаєвська, Пискуново, Башти, Степной і Чурово.

Вже завагалася ворожа позиція, знялася вона і швидко покотилася до моря. Ворог посунувся назад, а тимчасом головні наші сили, які стояли проти ворожих позицій, почали підганяти і чухрати ворога, що відступав до моря. В станиці, захопленій червоним десантом, бій не відновлювався доти, поки з Ново-Ніколаєвської не підійшли нові білі частини.

Першими з них прийшли: Зведений Кубанський кавалерійський полк, Полтавський піхотний і Запорізький полки, невідома частина генерала Науменка і частини кавалерійського корпусу генерала Бабієва, серед яких був і вовчий дивізіон Шкуро. Червоному десантові було надзвичайно важко стримати натиск таких великих сил; його завданням було тепер, за всяку ціну, протриматися до підходу головних своїх сил, весь час тривожити ворога, розладнувати його рух, непокоїти його невеликими бойовими сутичками і тримати в напруженні. Опівдні, під натиском переважаючих сил, нам довелося звільнити дві крайні вулиці, що йдуть зі сходу на захід; цими вулицями пішли головні сили ворога. Знову зав'язався бій.

Ворог ввів у дію два броньованих автомобілі. Але становище його було загалом надто складним: натискаючи на червоний десант, він разом з цим не міг зосередити на ньому свою вик-

лючну увагу і дати в станиці серйозний бій; цього не міг він зробити тому, що його гнали і насідали на нього головні наші сили, які знялися слідом за ним із своїх позицій. Вже було чути віддалік, з боку Ново-Ніколаєвської, артилерійську стрільбу: це були батареї червоної бригади, що поспішали об'єднати свої дії з діями червоного десанту. Близько четвертої години біля станиці скупчилося багато ворожих сил. Видимо, там вирішили покінчити з червоним десантом і скинути його в Протоку. Ворог відкрив ураганний артилерійський вогонь і цепами пішов в наступ. Цей активний і навальний рух примусив нас податися до ріки.

Ось червоні бійці залишили галявину, відійшли за річку, а ворог все йде та йде...

Було ясно, що коли відступати далі, то десант може занепастити себе цілком.

Командир артилерії товариш Кульберг вже протягом трьох годин не злавив з дуба. Він примостився там, мов пугач, на верхній гілці, припав спитнілим лобом до сирого, холодного стовбура і все дивився в бінокль, куди влучають наші снаряди. Батарея стояла тут-таки, за кілька кроків, і Кульберг з дуба скеровував стрілянину, подаючи команду:

— Трубка сто, приціл дев'яносто п'ять... Трубка сто, приціл дев'яносто сім!..

І коли чудовисько ухало, а снаряд з виском і стогоном виривався з жерла, Кульберг покрякував і рукою махав у той бік, куди він зникав.

— Добре, добре! — кричав він згори. — В самісіньку пельку засмалило! Ану, ще такого... Та жвавіше, хлопці, жвавіше! Ач, побігли! — І він поглядом, крізь бінокль, вп'явся в край галявини, де знялися стовпи куряви, а від них шарахнулись в різні боки й побігли люди.

— Ще стаканчик! — продовжував він покрикувати згори, коли артилеристи поспішно заряджали гармату: один подавав снаряд, другий його заганяв у дуло, третій давав удар. Так у гарячковій пальбі Кульберг забував про час, про втому, забував про все... І тепер, коли ворог йшов у наступ і підходив щораз ближче до того місця, де стояла наша батарея, Кульберг і не думав ворухнутися, немов приріс до дубової гілляки.

Все різкіші, все рвучкіші його накази, все частіше міняє він приціл, голосніше подає команду... А біля гармат — задихані, стомлені артилеристи; ще частіше падають снаряди, б'ють по ворогові, що підходить...

На луці, біля виходу до Протоки, там, де сходяться дві до-роги, недалеко від комишів, були вистроєні кулемети, і куле-метникам було дано завдання — або загинути, або вдержати навальні цепи ворога.

Кулеметні коні повернуті головами до річки. На тачанках, за щитами зігнулися кулеметники. Ми позад їх верхи стримуємо цепі, що відступають. Бачу Коцюбенка — він, немов припаяний до кулемета, учепився за нього обома руками, шарить, перевіряє тремтячими пальцями, чи все гаразд.

Ворог на видноті, він так само невпинно продовжує посуватися вперед.

Ну, молодці-кулеметники, тепер на вас вся надія: переживете — удержимося, а не зможете зупинити противника — перші загинете під ворожими багнетами!

Як близько вже ворожі цепі! От-от вони прорвуться на луку.

В цей час, у незабутні трагічні хвилини, коли десант тримався на волосинці, кулеметники відкрили неймовірний, нищівний вогонь.

Хвилина... дві...

Ще рухаються за інерцією ворожі цепі, але вже завагалися вони, потім спинились, залягли... І як тільки підіймались, їх зустрічав той самий неймовірний вогонь...

Це були переломні хвилини — не хвилини, а мить. Червоні цепі зупинились, підбадьорились і самі пішли в наступ. Несподіваний оборот справи збив ворога з пантелику, і білі цепі почали відступати. Становище було відновлено.

В цей час над місцем, де були ворожі війська, з'явилися баранці шрапнелей, що розривалися. Не можна описати тієї радості, яка охопила бійців і командирів, коли вони побачили ці баранці від вогню своєї червоної бригади: це свої йшли на підмогу, вони вже зовсім недалеко, вони не дадуть загинути нашому десантові...

Підбадьорені і радісні, червоноармійці знову почали тривожити ворожі війська, що проходили.

Так тривало до самої ночі, до темряви. Пробували були зв'язатися з червоною бригадою, але спроби були невдалі: між десантом і червоними частинками, які підходили, були густі ворожі маси. Плавні та лимани не дозволяли з'єднатися обхідним шляхом.

Ворог на ніч вирішив триматись в станиці, щоб дати змогу далі до моря відійти своїм нескінченним обозам.

Червоний десант вирішив провести нічну атаку.

За церквою, недалеко від станичного майдану, в густому саду, Чобіт сховав у засаду свій ескадрон. Йому знову доводилось діяти в новій обстановці, в глуху ніч. Бійці розташувались в траві, лежали мовчки.

Коні були прив'язані посередині саду до стовбурів черемшини і яблунь. На крайніх деревах, коло огорож — всюди сховалися серед віття спостерігачі. Чобіт ходив по саду з кінця в

кінець, мовчки поглядав на бійців, що лежали, на коней, пере-
віряв дозорців, які сиділи на гілляках.

Понад струмками і далі по алеї залягли наші батальйони...
Всі були вже оповіщені про нічну атаку, що готується. Ми з
командувачем лежали під копицею сіна, скликали до себе коман-
дирів, влаштували невелику нараду. Саме тоді з паро-
плава притягли великий казан з юшкою; підвелись, сіли круж-
ком, мов голодні вовки, допалися до їжі — від самого ранку в
роті не було «макової рісочки». Бійці, що стояли біля копиці,
посувалися ближче й ближче — юшка притягала, мов магнітом.
Тільки от біда — нема ложок, двох поганеньких обгризених
на всіх невистачало. Але і тут умудрилися: хто ножем, хто
дерев'яною, щойно обструганою лопаткою, заплескував з казана
прямо в рот. Скоро весь казанок спорожнили начисто. Заку-
рили. Повеселішали. Підбадьорились.

Рівно опівночі вирішено було провести атаку, а ескадронові,
схованому в саду, доручалося в належну хвилину вискочити з
засади і довершити наскоком паніку у ворожих рядах.

Відрядили хоробрих, доручили їм проповзти у гліб станиці
і о дванадцятій годині підпалити п'ятірко халуп, а для біль-
шого ефекту, тільки-но спалахне пожежа, кидати гранати.

З першими ж огнями повинні враз ударити всі гармати,
запрацювати всі кулемети, а стрільці, зробивши по кілька зал-
пів, мали якнайголосніше кричати «ура», але в бій не вступати,
аж поки не виявиться стан ворога.

Настали хвилини дождання. Навколо тиша — і у нас тихо,
і у ворога. Такої темної ночі навряд чи можна було сподіватися
атаки. Люди, здавалося, ходили навшпиньки.

Розмовляли пошепки. Всі чекали.

Ось замигтіли перші вогні, знялися з станиці червоні віс-
ники, враз зайнялося кілька халуп...

І водночас до слуху червоних бійців долинули глухі розри-
ви — це наші підпалювачі метали гранати. Що сталося за мить,
не сказати словами! Ухнули разом батареї, кулемети загово-
рили, заспішили, залпи зривалися один за одним.

Якесь льодяне, шалене «ура» вп'ялося в чорну ніч і сверд-
лило її безжально. «Ура!.. ура!..» — котилася на станицю
страшна погроза. Ворог не витримав, залишив насиджені місця
і кинувся тікати. Цієї ж миті з засади вилетів схований там
кавалерійський ескадрон і довершив картину. При заграві пала-
ючих халуп ці вершники, що скакали з видобутими шаблями,
ці очманілі люди, що заматалися, здавалися привидами.

Ворог опирався безладно, неорганізовано: відкривав стріля-
нину, але не бачив свого противника, намагався затриматися,
але не знав, де свої сили, як і куди їх зібрати. Недовго тривала
вулична сутичка.

Станиця знову була повністю очищена.

Ворог за околицею розпорозувався по плавнях і комишах, тільки ранком зібрався з рештками сил, але до станиці більше не підступав, а попрямував до моря.

Ще вночі, зараз же після бою, в станицю ввійшли наші застави, але весь десант вступив туди тільки на світанку. Знову була пальба з городів і садів, знову вороже зустрічали станичники червоних пришельців...

Коли розвиднілось, почали збирати і відправляти на баржі нові трофеї: броньований автомобіль, легкові генеральські машини, кулемети, траншейні гармати, снаряди, гвинтівки, набой...

На той час з боку Ніколаєвської ввійшла в станицю червона бригада — їй і було передано завдання дальшого переслідування ворога, що втікав. Десант своє завдання закінчив.

Весело, з піснями вантажилися червоноармійці на баржі, щоб пливати назад.

Кожен розумів, яку зроблено велику і потрібну справу. Кожен все ще жив рештками глибоко драматичних переживань...

Судна відчалили від берега. Голосні пісні розбудили тишу лиманів і комишів. Мимо цих місць, тільки вчора вдосвіта, в глибокому сивому тумані, в гробовому мовчанні, пливли судна з червоними бійцями... Ще ніхто не знав тоді, як обернеться ризикована операція, ніхто не знав, що чекає його на березі...

Тепер, пливучи назад, бійці недолічувалися в своїх рядах кількох десятків кращих товаришів.

На верхній палубі «Благодетеля», на койці, лежить з розтрощеною рукою блідолиций Танчук і тихо-тихо стогне. В просторій братській могилі, коло самих комишів, спочиває вічним сном залізний командир Леонтій Шоткін.

Коли згадували полеглих товаришів, замовкали всі, немов тяжка дума вбивала живе слово. А потім, коли минало мовчання, — знову сміх, співи, знову весела радість, немов і не було нічого в ці минулі дні і ночі.

У ВІСІМНАДЦЯТОМУ РОЦІ

І. МІСТО

Кубань. Краснодар. Робітничий квартал Дубинка. Сірі, трухляві паркани, хирі, сплющені хатинки, вузькі вулиці, переулки, затягнуті в густу тонку сітку весняних туманів. В пустому тоскному небі — нудне, тихо-в'яле чекання сонячних днів. Тихо, порожньо на вулицях. Тихо, порожньо в переулках. Жалітним мигтінням крізь мутні шибки вмирають каганці. Від каганців на шибках — сутулі, в'ялі, недоспалі тіні. Ледве мерехтить блідий ранок — перший тихий крок довгого дня. Зашкутильгала до криниці з коромислом на плечах сторічна бабка. Вийшов робітник за ворота, курить смачно й повільно димну цигарку махри. Знялися над дахами білі димки: господарки стали до печей. Просипалася Дубинка до трудового дня.

На паркані кострубато стирчить мокра, свіжонаклеєна листівка:

«Товариші!

Вас запевняють, ніби Червона Армія скрізь зазнає поразки, ніби радянської влади нема ні на Дону, ні на Україні, що незабаром впаде вона і в Москві. Вас запевняють, що кубанці проти більшовиків, проти Червоної Армії, проти радянської влади.

Які кубанці? Відома річ, що тузи наші, козаки-товстосумки, заводчики, попи, жандарми, — відома річ, що всі вони проти влади робітників і селян, проти радянської влади. Вони знають добре, що радянська влада відбере від них награване добро, передасть його в руки самим трудящим, як це зробила вона у себе, в Центральній Росії. Тому й не хочуть вони радянської влади, тому й бояться більшовиків, тому тремтять перед грізними полками Червоної Армії, що йдуть сюди від Ростова.

Так, товариші, від Ростова на виручку, на поміч до нас ідуть червоні полки! Вони вже близько. Незабаром будуть тут. Вони несуть на штиках своїх визволення трудовій Кубані, смерть падлюкам і насильникам, що сховалися тепер за спину Кубанської ради.

Будьмо готові до бою! Беріться до зброї, товариші! Гостріть ножі на катів. За першим закликом піднінемося всією трудовою Кубанню на поміч червоним полкам. Близький час розплати з ворогом! Близький час визволення рідного краю! Хай живе Червона Армія! Хай живе радянська влада!!!»

Купки робітників товпились біля парканів, читали.

— Еге, брат, від Тимошевки либонь через Минську — от вона де головна ця сила йде...

— Хто його знає, може, і не тут.

— А де ще? Тутечки вона і є...

Той, що казав, нахилився, прошепотів скоромовкою в піднятий високий комір:

— В Тимошеві самі загони... Сила залізницею йде, на Енем, з Новоросійська...

— Де з Новоросійська — що верзеш?

— Морем підвезли, кажуть...

— Ще чого — морем: солоний дуже.

— Товариші розповідали вчора з Тихорецької, ніби тридцять дев'ять дивізія вся з червоними йде...

— Ого! Дивізія?

— Ціла дивізія: кулемети, артилерія — честь честю, все як слід... А солдати зараз: геть, кажуть, офіцерів — сволота така! Всі за радянську владу постоїмо! І чисто скрізь ради солдатські по полках наладили: самі, кажуть, всю дивізію у бій поведемо, не треба ніяких нам настановлених офіцерів...

— А чого там дивитися: давно вже треба... недурно, надісь, тут прописано.

Всі обернулися до листівки й почали були читати, коли зненацька десь поблизу розлігся різкий сигнальний, пронизливий свист. Робітники кинулися врозтіч, прожогом неслися геть, перескакували одним махом через низькі огорожі, кидалися в переулки, зникали в прочинені ближчі хвіртки чужих дворів...

В ту ж саму хвилину вирвався з-за рогу козачий роз'їзд — він сліпо скакав якраз на те місце, де тільки що стояла юрба робітників. Вулиця зразу стихла, немов вимерла. Тільки тупіт кінських копит та козацька крута лайка, неначе канчуком, сікла тишу. Два вершники круто повернули коло паркана, скочили з коней і зірвали листівку. Десь поблизу вискнув несамовито дикий голос, вискнув і замовк. Через дорогу побігла розпатлана біда жінка, — прямо на неї скакав кудлатий рудий козак і, як тільки наздогнав, оперішив навідліг тугим канчуком по спині. Мить — шалений зойк, і, злякана до смерті, зникла вона за ворітьми, а кудлатий козак пронісся мимо.

Туди й сюди металися по вулицях, переулках козаки, зіскакували й зривали нічні листівки, запихали їх похапцем за пазухи, летіли далі.

Так на Дубинці читались прокламації.

Головна вулиця Краснодар — Красна. По Красній всі установи. На Красній проживає вся знать. З Дубинки, Покровки, з околиць не люблять заглядати сюди робітники: що їм робити на Красній? І не зрозуміти — для кого розвішені ці накази, розклеєні на стінах «по-більшовицькому» газети? Кого вони умовляють?

«Останні вісті! Останні вісті!

ВИРІШАЛЬНА ПЕРЕМОГА НАД БІЛЬШОВИКАМИ!

На шляхах до Ростова червоні банди, об'єднані в дивізію, надумали напасти на славетні Н та Н та Н полки Добровольчої армії — на ті самі полки, що відомі по всій Кубані своїм героїзмом, непохитною стійкістю. До наших полків приєдналось дванадцять добровольчих загонів, в які протягом однієї ночі пішло майже поголовно все населення ближчих станиць... Червоні банди були оточені і марно намагалися врятуватися з залізного кільця — всі були знищені до останнього чоловіка, прорвалася до своїх лише невелика купка. Забрано в полон небагато — більшість побита під час бою. Величезні військові трофеї пішли на укомплектування наших частин... З усіх кінців, де тільки побувала Червона Армія, несеться гіркий зойк, плач населення: там всюди наставили більшовики шибениць і мучать кешадно і розстрілюють нізащо мирне населення, причому чоловіків заганяють силою в свої зграї, а дівчат і жінок беруть громадськими дружинами, тобто такими дружинами, які водночас належать цілій зграї, Це у них називається комуна. От чого хочуть більшовики!

Вільні кубанці, чесні громадяни! Задумайтесь над усім цим і пам'ятайте, що за собою приносить всюди більшовицька Червона Армія!

Кубанська рада, ваш вірний страж і захисник, ваш урядовий орган, який ви обрали так однодушно, рада знову й знову закликає вас, вірні сини Кубані, зберігати спокій в ці тяжкі дні, зімкнутися навколо свого уряду, не піддаватися паніці і підлим чуткам, які сіють скрізь наші таємні вороги. Четверо отаких вчора були піймані і вночі ж розстріляні.

Громадяни кубанці! Всі, хто щиро і чесно любить свою країну, свою многострадальну батьківщину — всі ви будьте в ці відповідальні дні на підтримці урядові, боріться всі з темними, ворожими елементами, хапайте всіх, хто сіє серед вас бунтівні чутки, і передавайте їх до рук властей!

Хай живе Добровольча армія!

Хай живе Кубанська рада!»

І статті, і накази, і промови громові кубанських володарів — все побудовано було в цьому дусі. Починалося перемогами, кінчалось благаннями і страхами. Читали й дивувались навіть найклаповухіші, найбільш важкодумні:

— Як же це так — скрізь самі наші перемоги, успіхи, а тут раптом: «Кубань — в небезпеці», «бережіться», «будьте на сторожі»?

— Е...е... тут щось не те, писати, видно, пишуть нам, та не все!

По місту блукали, і мчали, і повзли чутки, — туманні, плутані, суперечливі: одна чіплялася за одну, одна за одну ховалася, виглядала з-за неї лукаво, а потім спритно й зненацька, зовсім несподівано, перекидала через себе, з виском неслася далі, поки не перекине і її, в свою чергу, нова, така ж безглузда, кваплива чутка. Так, наскакуючи, переплітаючись, ховаючись одна за одну, одна одній суперечачи — металися по місту, скакали по станицях, по всій Кубані нісенітні чутки.

Місто нервувало. Марно намагалося воно бути й здаватися спокійним: нервовий дроз виказував глибоку внутрішню тривогу. Воно заплуталося у своїх власних тенетах. Воно забрехалося, мов нікчемний найпоследуший брехунець. Чекало звідкись помочі й не знало: чи буде вона і звідки? Металося в пропасниці і вірило — не вірило, що прийде порятунок...

Події наближалися грізно, невблаганно. Напружувалася Кубань, дожидаючи вирішальних днів. Ось він — вже доходить до чуйного слуху важкий тупіт червоних батальйонів.

З півночі, через вільний Дон, по станицях, від моря, по коліях залізниці, з усіх кінців — ідуть, стискають, наближаються вони, ці сонми невідомих людей, розпалюючи скрізь вогнища повстання, піднімаючи за собою нові, все нові й нові людські юрби. Це йде до Кубані нове життя — воно розчавить залізною п'ятою оцей сторопілий, переляканий, гарячковий маленький світ. Воно впевненою рукою поставить свої риштування і будуватиме на них нове, досі не видане.

Серце кубанське — Краснодар — гостра тривога колотила в пропасниці.

На Штабній, недалеко від центра міста, жила родина Кудрявцевих — дрібна чиновницька родина. Старик-батько років п'ятнадцять тому приїхав сюди звідкись з глушини Тамбовської губернії, приїхав спочатку сам, шукаючи «задовільних місць», як він висловлювався, а потім, улаштувавшись, перетягнув і всю родину: Ганну Євламівну — свою «стару», Павлушу й Надю — двох дітей, тоді ще зовсім малят: Наді було чотири, Павлуші — дев'ять років. Тепер Надя вчилася в останньому класі гімназії, виросла вищою за батька — худа, тонка, русоголова, з сірими розумними очима, тихою мовою. А Павло, пітерський студент, двадцятип'ятирічний «дядя» — був гладкий, обрешканий не по літах, полисів, почорнів, розхитався вкрай. Навчання на добре йому не йшло. В Пітері він вештався більше по пивничках і більйардних, пропивав і програвав все, що заробляв випадковими уроками або дставав від батька... Знайомі про нього звичайно відзивались одним лише словом: «нікчема». Так його і звали нікчемою, серйозно на нього не зважали, поважати не поважали, але й серця проти нього не мали. Павло був, як кажуть, «мішок

з половою»: простий, незлобний, добродушний і з невеликим розумом.

Сам старик, Петро Ілліч, ось уже десять років як сидить в канцелярії жіночої гімназії — цілий день в густому тютюновому диму, в гомоні і дзвоні молодих дівочих голосів. Сидить, як сич, понуро і насуплено, за своїм широким клейончатим столом, обкладений купами книжок і паперів, дає різні довідки, записує різні справи, помаленьку й потихеньку, схиляючи лисину і дивлячись поверх окулярів, плещучи з сусідами-товаришами по службі... А прийшовши додому, знімає чорний з ясними гудзиками службовий сюртук, убирається в якийсь невиразного кольору лапсердак, сідає з газетою в руках у крісло і щотри хвилини промовляє, розводячи руками:

— Це неможливо, це неможливо!..

— Що там? — питає, не розуміючи, Ганна Євлампіївна.

— Та що, — махне рукою старик, — казав я, що прах самий!..

І починає він своїй старій пояснювати щось зовсім далеке від реальної дійсності, чого та і не розуміє, та й не слухає, тікаючи від розмов раз у раз на кухню... Повернеться, а він знову, аж поки не завітає хтось із знайомих, не обірве філософствующого старика. І вже за кілька хвилин, по звичайних привітаннях і запитаннях, Петро Ілліч кидається на нового, тричі нещасного співбесідника, задушуючи нескінченними розмовами. Думки в нього плутані, невиразні, говорить він про що завгодно і з кожного питання з однаковим апломбом... Зчеплювалися колись з ним посперечатися з дитячого незнання і цікавості й Надя з Павлом, але от вже два-три роки, як зник для них аромат батькових філософствувань, і, не вбачаючи більш у них ніякого глузду, вони звичайно відмовчуються, займаючись чим завгодно, тільки не «діловою» з ним розмовою. А втім, це нітрохи не перешкоджає їм поважати, по-своєму навіть любити старого і поводитися з ним просто, по-приятельському.

В родині Кудрявцевих була та простацька, хороша атмосфера, де не відчувається найменшого утиску, ніякого прояву батьківського режиму, де кожен, хто приходить, вже по десяти хвилинах починає відчувати себе «своїм» і йде звідси сповнений якогось умиротворення, спокою. Навіть важко було б пояснити, чому це так виходило. Сам старий, кінець кінцем, був докучливий і нудний своїми розмовами, розпитами, оповіданнями, поясненнями, взагалі своєю настирливістю. Правда, з ним і не дуже церемонилися, після другої ж розмови привчалися не відповідати йому принаймні на три чверті запитань, і це його, видимо, аж ніяк не ображало, — старий звертався до Ганни Євлампіївни, а та вже завжди вміла з ним розмовляти по-своєму.

Ганна Євлампіївна була дуже добродушна, дуже щира

жінка, все життя якої зосереджувалося на любові і клопоті про дітей, на турботах по господарству. Вона тільки з обов'язку та за звичкою змагалася в розмовах з Петром Іллічем, а по суті нічого не розуміла в його просторіканнях про раду, про радянську владу, більшовиків, громадянську війну. Петро Ілліч при ній говорив однаково що в повітря і тому дуже любив говорити саме з нею, — адже тут не зустрінеш ніяких протестів, ніяких заперечень, тут все, що не скажи, ладне й добре...

Павла Петровича в домі немов і не було: розмовляв мало і мляво, смоктав безупинно папіроску, щось перебирав і перекладав з місця на місце, багато й часто їв, пив, іноді читав, але обмалював; чимало й охоче спав, здебільшого одягнений, улаштувавшись на диванчику...

Душею родини була, безперечно, Надя. Не по літах серйозна і розумна, вона дуже багато читала, усім цікавилася, дуже уважно ставилася до подій громадського життя, але якраз саме в цій галузі багато що їй не давалося, було зовсім незрозуміле, і цього незрозумілого ніхто не міг з'ясувати. Вона, наприклад, не могла збагнути, як і через що існують такі непримиренні відносини поміж корінними козаками-кубанцями і більшістю зайшлого населення; чому тепер по відділах — то отамани верховодять, то ради, і чому саме зайшли, «іногородні», більше горнутьсся до рад, а козаки від них відсахуютьсся, повстають, борються проти них? Навіть у себе в гімназії вона помічала поміж подругами якусь розбіжність і в ставленнях начальства гімназичного відчувала цю саму неоднаковість уваги до тих і до тих. Пробувала вона говорити і з батьком і з Павлом, але толку ніякого не вишло: батько почав верзти ахінею, а Павло відмовчувався, промурмотів щось незрозуміле і від розмови ухилився. Так, в невіданні, жадаючи все зрозуміти, про все дізнатись, не знаходила Надя певного, бажаного шляху, не зустрічала жаданої людини, не знала, як і що відповісти собі на питання, що виникали й непокоїли її.

II. НА ДУБИНЦІ

На Дубинці, в будинку Гущина, ось уже чотири роки проживає робітник з заводу «Кубаноль», Степан Петрович Караєв. У Караєва родини нема, — п'ятий рік пішов, як поховав він сухотну дружину — і з тієї пори залишився сам один, бурлакою. Займає він малюсінку кімнатку у флігелі, крім заводу, ніде не буває, а вечорами до пізньої ночі в темяному його віконці світить лампа: Степан Петрович дуже охочий до книжок. Його на заводі недурно прозвали «вчителем»: чи довідку яку треба дістати, чи з'ясувати що, дізнатися, — завжди звертаються до

нього. І на всі запитання відповідає цей надзвичайний грамотій-«учитель». До нього товариші ставляться з пошаною, хоч часом і не від того, щоб пожартувати з книжної караєвської ученості:

— А скажи-но, вчитель, чому це у людини п'ять пальців на руці, а не вісім, — зручніше, здається, було б працювати?

— Отже, не зручніше, коли п'ять, — відповідав Караєв серйозно, немов і не зрозумівши зовсім жарту.

— Ну, а все ж таки, як це по книзі у тебе там виходить?

— По книзі аж ніяк не виходить... А от верзеш ти, Карась, і сам не відаєш, що верзеш, — урезонить Караєв. — Як зручніше, так і складається, а що непридатне в житті, те назавжди гине... Може, і було колись вісім, та не до діла прийшлися — і лишилося тобі, сердешному, тільки п'ять... А тобі чого — більше хочеться? — Вистачить і цих на чуже рило працювати...

І Степан Петрович завжди від жартів так поверне розмову, що у співбесідника враз відпадає охота жартувати, а замість жартів складаються мимоволі якісь інші розмови, народжуються якісь інші думки, які і близькі й зрозумілі, про які треба і думати і говорити, говорити...

Вугрувате жовте обличчя Караєва з першого погляду здається сухим і непривітним, але це тільки з першого погляду.

А розбалакайся з ним, — і добрі карі очі зазоріють внутрішньою теплою ласкою, і слова його, такі прості й завжди потрібні, зваблять тебе, заманять, змусять слухати, відповідати, запитувати...

Сьогодні Караєв цілий день якийсь надто серйозний і мовчазний: на роботу прийшов пізніше, ніж звичайно, пішов теж раніше від усіх — це з ним трапляється рідко. В кімнаті у нього прибрано, речі складені, неначе їхати куди збирається, і все ходить він, ходить — перекладає їх з місця на місце. Поряд з кімнатою, де він живе, є невелика комірочка, і там все прибрано, а на стіні почеплена жерстяна маленька лампочка. Взявся до книги, прочитав трохи, думки не ті — покинув. Підійняв верхню занавіску, зняв з печі невеличкого мідного самоварчика, почав поратися коло вугілля. Потім сидів за чаєм і тихо, повільно пив стакан за стаканом... Виходив у сні, виходив і на двір, за ворота. Знову сідав до стола і все чекав, чекав чогось напружено.

Спали сутінки, в кімнаті стало зовсім темно, але світла Караєв не засічував. Десь поблизу, об залізний дах будинку зненацька гупнулися один за одним два кинутих камені. Караєв підвівся і вийшов за хвіртку — там з протилежного боку швидко перебігли до нього дві тіні.

— Спокійно?

— Спокійно все... Ліворуч... Не спіткніться — приступки тут... А де ж ящик, у Климова?

— Так, — відповів хтось психацем, — не зачиняй, вони слідом за нами.

За хвилину від палісадника відокремилися ще дві постаті, — в руках у них чорніло щось масивне. Караєв швидко вислизнув їм назустріч, підхопив ящик спереду, і так, втрюх, втягли його крізь хвіртку прямо в комірку. Засвітили лампочку, прикрили її ганчіркою, почали розпаковувати. Інші пройшли в кімнату, роздивилися, помацали стіни, тихенько постукали тут і там, зазирали на двір, трохи піднявши занавіску: темна ніч, нічого не видно!

Це на нову конспіративну квартиру завітали до Караєва підпільники-більшовики. Притягли з собою шрифт, фарбу, верстат, папір, — сьогодні треба було готувати відозву. Двоє, що пройшли в кімнату, мабуть, дуже поспішали, трічі приходили в комірку, підганяли товаришів закінчувати:

— Потім розберетеся... Встигнемо... Ну, гайда, гайда, мерщій...

Увійшли. Зняли шапки й крислаті капелюхи; один високий, стрункий, чорноволосий, з чорною кучерявою бородою, зненацька зірвав парик і виявився зовсім молодою людиною років двадцяти, двадцяти двох. Це — Віктор Климов. В чорних серйозних очах ще тремтіли бистрі вогники занепокоєння. Матове обличчя пересмикувалося нервовими жмурами. Другий, середній на зріст, Степан Пашук, відклеїв руді тарганячі вусики і з пошмичкою поклав їх перед собою на столі. Степанові було років тридцять: дебелий, кремезний, з високими грудьми, бистрими чорними вогняними очима; рухи рвучкі й нервові, голос глухий, надсаджений.

І Климов і Пашук зараз же роздягнулись, покидавши на підлогу шапки й обтріпані поганенькі пальта. Ті двоє, що ввійшли перші, сиділи за столом, не роздягаючись, капелюків не скинули, мабуть, поспішали йти. Одному можна було дати років двадцять п'ять — тонковусому, з невеликою русявою борідкою; другому — років сорок; цей не наклеїв ні вусів, ні бороди, тільки низько опустив на зморшкувате обличчя крислатого старого бриля — Кирило Паценко, уроджений кубанський козак, що тижнів зо три тому приїхав сюди з Акагуя, де пробув без малого чотири роки. Сусіда його, теж із засланців, Тарас Бондарчук, останнім часом майже безвизно працював в Армавірі і тільки напередодні приїхав до Краснодару.

— Ну, от що, хлопці, — сказав Паценко. І голос його пролунав серйозно і значуще. Видно було, що він тут головний. — Ми нашвидку обміркуємо тепер-таки, а ви опрацюєте самі... Ліза сповістила, що з штабу одержані якісь нові відомості, і ми з Тарасом зараз підемо.

— Хто дав? — спитав Климов.

— Знову Володимир...

— Ловко примостився, молодчага, — мовив задоволено Пащук.

«Володимир» — це була кличка одного з товаришів, що влаштувався писарем в штабі генерала Покровського і раз у раз передавав у підпільну організацію всі потрібні матеріали.

— Так от, — продовжував Паценко, опустивши голову і не дивлячись ні на кого, — ми з Тарасом підемо... Приїхали там ще з Новоросійська — чекають... Треба про все розпитати і повідомити їм свої новини... Ліза казала — якісь зміни...

— Де? — спитав Бондарчук.

— В раді... Вона ніби розколюється: одні відходять, інші хочуть боротися в місті до останнього і міста не здавати.

— А Покровський? — спитав знову Бондарчук.

— Перший, сволота, втече, — докинув Климов і усміхнувся, широко показуючи здорові міцні зуби.

— Втече, обов'язково, — вголос міркував Бондарчук, — а он що витворює — про Казанку все правильно: чотири шибениці... і дванадцять чоловік у ярі...

— Оце й треба вклеїти, — ткнув пальцем у стіл Паценко і глянув на Климова, немов показуючи йому місце, куди саме слід щось «вклеїти». — Навіть на цьому і побудуємо, як гадаєш? — обернувся він до Пащука.

— Що ж, добре, — погоджувався той, поплескуючи тихо себе по колінах. — Тільки я думаю, що дві різних доведеться писати: одну про раду, другу про Казанку...

— Та де, не встигнемо... — запротестував був Тарас.

— Мовчи, Тарасе, мовчи, — перепинив його Пащук, — вже коли кажу, значить, зробимо... з Климовим... Вдвох, та не зроби, — на що ми й здатні після цього?

— Ану лишень, давайте швидше, — пошепки квапив Паценко. Йому не терпілося, повідомлення Лізи не давало спокою.

Караєв мовчки сидів на самому краю ослона і в розмову не заходив, тільки переводив з одного обличчя на друге темні зажурені очі.

— Степане, ти, значить, з собою забереш половину? — звернувся до нього Паценко і хитнув головою у напрямі Климова.

— Візьму...

— Та не засипся, дядю...

— А засиплюся, відкопати можна, — відбувся жартом той без посмішки на спокійному обличчі.

— Ото ж бо, відкопають... Не завжди, брат, щастить... Так от що, — обернувся він знову до Пащука, — чи не краще буде, щоб ти поки що сам децю накидав, а ми поговоримо про інше, розумієш? Думки тільки основні... а решту ви там удвох з Климовим...

— Згода!

І Пащук вийняв папір, поклав перед собою олівця, відсунувся на другий край стола, потер долонею зморшкуватий лоб і так, з підведеною головою, заплющивши очі, сидів з хвилину... Потім схопив олівця і швидко-швидко почав записувати. Тимчасом Паценко, Климов і Тарас, нахилившись один до одного, розмовляли тихо, щоб не заважати Пащуківі.

— Ти, Степане Петровичу, теж присувайся, — звернувся до Караєва Паценко.

Той мовчки сів поруч на підлозі, вивернув коліна і, міцно охопивши їх руками, завмер без руху.

— Мені, здається, треба буде їхати до Новоросійська, — повідомив товаришам Паценко. — Вони там щось надумали... мабуть, цими днями й піднімуться... Всі полотном залізничі не підуть — частина вдарить на Тимошевку, а друга тут, від Кримської.

— Він, сучий син, зачув, певно, що справа негаразд, — мотнув рукою Бондарчук, і було зрозуміло, що мова йде про Покровського.

— А що?

— Та дуже вже газети жалісні зробилися: «Брати козакі... дорогі захисники свободи»... Солов'єм розливається, падлюка, а раз у раз візьме та й бовкне: Кубань, мовляв, в небезпеці, гроза, мовляв, не минула...

— І по парканах теж, — додав Климов. — Вчора одного з буковських, робітника, на Сінному побили...

— На Сінному?..

— Помітили, з паркана здирав листівку якусь, а тут крізь вікно капітан побачив, вискочив в одній сорочці, підтяжками перед собою трясє, горлає, біжить на нього... Ну, солдати нагрілі чуба, кажуть, здорово...

— Здирають ловко, — додав Бондарчук.

— А хіба ні? До вчора скрізь пооблуплюють... Я дивлюся, адже і наші, — сказав Климов, — навряд чи довше висять?

— А ви, хлопці, от що, — перебив Паценко, до центра лізти не варто, чого там... Справа справою, а зариватися все-таки не годиться, та й діла, по-моєму, тут нема ніякого... Для кого розвішувати? Треба все ж таки знати, що сила наша по околицях, — от тут вже ліпи де попало, а в центрі, — в центрі зовсім навіть раджу кинути.

— У Буковського скільки працюють?

— Тобто по парканах? — спитав Климов.

— Так...

— Розклеюють четверо, а роздають по руках, я вже, далєбі, й не пам'ятаю... в усякому разі, там добре...

— У Саламака?

— Там Пархоменко, а хто в нього... Еге, хто в нього, ти не знаєш, Степане Петровичу? — звернувся Климов до Караєва, що сидів непорушно.

Той звів очі, помовчав і ледве чутно відповів:

— Шестеро...

— А у тебе?

— У мене теж шестеро, крім самого... я хлопчаків ще двох приладив.

— Хлопчаків — це добре, тільки обережніше треба, — серйозно сказав Паценко. — Я саме відносно цього і хотів говорити. У нас тут з молоддю шкільною нема нічого — зовсім не зв'язані, а треба б зв'язатися, та й тепер-таки... Якщо роботи не буде, через них хоч довідуватися про що-небудь...

— Е, кинь ти, Паценко, — запротестував Бондарчук, — чи до того? Ну, на кий вони чорт, оці козацькі дочки, який тут глузд? По-моєму, і сил одривати не варто, чиста дурниця...

— Можливо... — промимрив, погоджуючись, і Климов.

— А я гадаю, навпаки, — нітрохи не змінюючи тону, продовжував Паценко. — Як можна отак міркувати?.. Мало що ми думаємо! А що, як і на цей раз невдача, та як залишиться тут все, ну хоч півроку, чи що... Отже, знову не займати? Ні, ні, ні, хлопці... Я не згоден. По-моєму, тепер-таки... Що буде, те й буде, а передбачати завжди слід гірше...

— Дурниця, — палко перебив Бондарчук. — Не треба... Справді, дурниця... Ти дивись, — звернувся він до Климова, відчувши в ньому одностумця. — Адже треба дати когось тямущого, чи не так?

— Ясно, — підкріпив Паценко.

— Ну, от маєш — ясно!.. Треба тямущого, тому що все ж таки вчена вся тут компанія... І язик добрий треба мати, і з головою, а де вони, учені ці, кого ти даси?

— Та що ти, братіку, гриміш на вітер, — тихо заспокоював Паценко, — а ти не кип'ятися, якого чорта!.. До того, ми ж ще нічого і не вирішили, тільки говоримо... А я гадаю, треба буде і його потривожити, — показав він пальцем на Пащука. — Гей, Сократе Пантелейовичу, закінчуй... Голос потрібний...

Пащук підвів від паперу голову і подивився зовсім не уважно — він нічого й не чув з того, про що сперечалися товариші: він майстерно вмів пристосовуватися до роботи в будь-якій обстановці і міг під гамір, під крики складати найдоладніші статті й дописи, немов усі думки і навіть фрази були в нього давно готові, і тепер він їх тільки механічно записував на папері.

— Чи скоро ти скінчиш?

— Кінчаю другу... А що я?..

— Та потрібний би до розмови.

— Ну, кінчай, кінчай, та швидше... до речі, нам і йти вже час, — поглянув він на годинника і почухав потилицю під капелюхом, насунувши його ще нижче на ніс.

За дві хвилини Пащук закінчив роботу.

— Курнути б оце, га? — звернувся він, не знати до кого і ні на кого не дивлячись.

Степан Петрович вийняв кісета. Почав скручувати з газетних обривків величезні товсті цигарки.

— Я от що, Пащук, — звернувся до нього Паценко, — я кажу — молодь тут час би побудоражити, тому що...

— А хто ж не каже? — перепинив його Пащук.

Він іноді висловлювався чудно, і це траплялося завжди в ті хвилини, коли голова все ще була сповнена невивітрілих думок, а слова вискакували самі собою.

— Та чи ти розумієш, що я кажу? — усміхнувся Паценко.

— Авжеж, відносно молоді...

І Паценко розповів йому коротко, в чому річ. Пащук палко став на його бік. Климов спочатку вагався, а потім погодився й сам.

— В усякому разі гірше не буде, — вирішив він вголос.

Лише Бондарчук вперто стояв на своєму, заперечував в цій роботі будь-який смисл і твердив своє:

— Сил і так нема, а ви ще і її занапастити хочете, останню силу.

— Найкраще, Климов, знаєш, тобі б узятися самому, — сказав Паценко.

— А як же?.. — поглянув на нього запитливо Климов і хитнув головою в напрямі комірки, натякаючи на те, як, мовляв, друкарня?

— А Пащук з нею... І Лізу можна... Вона вже трошки працювала... Обвикне... Ну, то як?

— А що, я нічого... Тільки, чи налагоджу?

— Налагодиш, Вітя, налагодиш, в тобі ладу чимало, — поплескав його по плечу Пащук і густо вийнув махорчаним струменем.

Вирішили Віктора відрядити на роботу з молоддю.

— Читати, чи що? — розгорнув Пащук списані папірці. — Тут в щонайкоротших словах...

— Валяй! — погодився Паценко.

Бондарчук сидів похмурий і насуплений. Оріховозуєвський ткач, син ткача, потомствений пролетарій, він з великою недовірою дивився на різні вигадки в неробітничому середовищі, ні на шеляг не вірив інтелігентам і поважав з них тільки небагатьох, які весь час були з ним разом, яких день у день він міг перевіряти на безпосередній роботі. Тому не вірив він і тепер, що з «дівчиськами» буде якийсь лад.

— Доведеться, Вікторе, на всі заставки пускатися, — продовжував Пащук, — вальсом кружляти, і слова ласкаві...

Климов мовчав, усміхався, завзято смоктав цигарку.

— Пащук, Пащук, до діла! — квапив його Паценко.

— Тільки коротше, знаєш, саму серединку...

— Гарзд!..

І пункт по пункту передав Пащук зміст двох проєктованих листівок. В одній таврувалася зрадницька, фальшива діяльність ради, зазначалося, як вона, прикриваючись гучними лозунгами, іде покірно на поведі у монархіста Покровського і виконує, по суті, найчорнішу, брудну справу... Згадувалося про те, що представників станичників у раді обдурено, що найсвідоміші з них вже зрозуміли це і з ради тікають, що червоні війська підступають до самого Краснодару і що треба допомогти їм визволити Кубань від генеральського гніту, але не з радістю, а проти ради, тому що... і т. д., і т. д.

В другій листівці яскравими, соковитими мазками накидав Пащук картину знущань і звірств, що офіцерня чинить по земляних, німих станицях... І, як приклад, наводив недавній розстріл в Казанці і поставлені там чотири шибениці.

«Кубанці! Трудові козаки! Робітники й селяни! Зрозумійте цей кривавий жах, зрозумійте, до чого приведе вас ця розправа царського генерала», — закінчував Пащук другу листівку і закликав до повстання, закликав об'єднатися з червоними військами, що наступають, бути їм за підмогу...

Погомоніли недовго. Опрацювати листівки доручили йому разом з Климовим. Паценко з Тарасом незабаром пішли. Степан Петрович провів їх до хвіртки, відсунув безшумно засувку, виїшов перший, оглянувся навкруги і, коли переконався, що немає нікого, пропустив їх повз себе, потискаючи руки.

Добру годину Пащук з Віктором писали й переписували, а коли закінчили, — поралися в комірці при світлі тьмяної лампочки, ледве розбираючи дрібні свинцеві личинки шрифту, перекладаючи їх з пальця на палець, обережно і щільно приставляючи одне до одного, немов ліпили холодні й рівні стільники... Коли складено було весь текст, поклали заверстані полоси на ящик, щільно зімкнули, накатали нафарбованим валиком, притиснули перший аркуш... Тиснули другий, третій... Поділили полоси пополам — перевіряли, відзначаючи на полях, потім знову брали малюсінькі буквочки, одні витягали, інші вставляли і, коли весь текст був начисто перевірений і виправлений, по черзі почали тискати аркушик за аркушиком... Степан Петрович тимчасом приготував самовар, наламавав великими шматками хліб на тарілку, прийшов по хлопців до комірки.

— Ідїть-но заживитися... Ач, носи розмалювали...

— А ти, Степане Петровичу, зміною будеш. Ану, під-

ходь, — командував ним Пащук. — От так, тепер намастиш... Кладеш, ну, натискай... — І він навчав Караєва новому ремеслу.

Вже давно прокричали півні...

Бліднуло глибоке темносинє небо, звідкись здалеку глухо гудів гудок. Прокидалися вранішні шуржоти й віддихи... Кімната посіріла... Крізь тонкі щілини комірки заповзали світанкові білі смуги...

А вони втрюх все крутилися коло верстата. Тут-таки плямакали хліб, сьорбали з стаканів простиглий чай.

На ранок листівки були готові.

III. БАЛ

Сьогодні у Наді багато турбот. Вона цілий день заклопотана приготуваннями до концерту. Концерт влаштовується на користь поранених солдатів добровольчої армії. Начальниця тієї гімназії, де має відбутися концерт-бал, добрала групу учениць і доручила їм всі справи, а сама весь час їздила до штабу, теж клопоталася, зносилася з різними високими чинами — прагнула блиснути, відзначитися, показати себе в усій красі великодушного пориву.

До числа обраниць потрапила і Надя. Вона з великою охотою взялась за доручену справу і останнім часом зайнята була допізна: збирала, розкладала, розмірювала, теж метушилась по різних установах, запрошувала артистів, домовлялася з музикантами, роздобувала різне добро, разом з подругами перевозила його до відведеного для цього класу і була цілком захоплена своєю новою цікавою справою. Їй вперше доводилося виконувати щось таке, де вона переставала відчувати себе ученицею, де не було звичної суєти над книгами, клопоту про уроки, відповіді, удачі й невдачі, де вона відчувала себе і дорослішою і серйознішою і, здавалося їй, по-справжньому потрібною й корисною.

Ганна Євлампіївна тільки руками розводила:

— І що це ти, Надюшо, істи зовсім перестала, день у день вештаєшся?

— Ах, мамо, ти не уявляєш, — щебетала весело Надя, — ти не знаєш, які будуть сили... Всіх з театру забрали — найкращих... Два оркестри духових, із штабу... Ігри, безліч ігор... І Ганна Петрівна, начальниця, говорила, що всі братимуть участь, а старший клас залишиться до кінця... Наша група тільки готує бал, а під час балу торгувати і допомагати буде інша група... Ми тоді вільні. Ми тоді — е-ех, побачиш! — весело цмокнула Надя.

— Ну то що з того, що до кінця: обідати треба все ж таки, чи ні? — зажуреним голосом заперечувала Ганна Євлампіївна.

— Та чого ти: обідати-обідати, от кухмістерка яка! Ми ж і там... Накупили всього безліч... Буфет, знаєш, нагорі, в третьому класі, якраз над татовою канцелярією. Кухарів теж із штабу і звідкись з ресторану. Вхідних квитків зовсім не буде — тільки на місця... А Ганна Петрівна каже, що розібрали... Нічого не залишилося... Ціни — просто неймовірні... Збір, кажуть, такий буде — на диво!..

— І вона з вами тут?

— І вона... цілий день, мамочко, буквально цілий день... Ну, не впізнаємо ми свою Ганну Петрівну. Таку метушню розвела — раз у раз: а це купили, а це привезли, а це є, а це є, а того повідомили?.. Дівчатка кажуть — мов старша подруга зробилася...

— Ач, розвеселилася, — ніби докірливо кинула на чийсь адресу Ганна Євлампіївна. — Чого веселитися, що гарного вигадали?

— Та що ти, мамо... Чого ти, справді, сьогодні якась, шипиш і все незадоволена... Кажу я тобі, що там закусуємо... Зовсім і не голодна...

— Не голодна, — насилу, неохоче здавалася Ганна Євлампіївна, — глянь, очі зовсім позападали...

Надя враз повернулася, підійшла до дзеркала і почала розглядати лице, то мружила очі, то широко їх розплющувала, зморщувала губи, постукувала зубами і розглядала їхній карбований, рівний, блискучий ланцюжок... Гладила шию, поправляла волосся, поводи́ла тихо, м'яко по щоках, немов відшукуючи те, що тут ніби прилипло... Навіть за ніс себе поторкала...

В ній пробудився цими останніми днями той самий підвищений, збуджений настрій, що його відчувала вона завжди в таких випадках: тільки-но вечірка, бал чи іменини у подруги, — Надя немов перероджувалася на веселу, безжурну, смішливу дівчину, вона тоді була просто невпізнанна, і немало дивувалися подруги, коли Надя дзвінко, весело реготала, носилася й стрибала в іграх, пустувала, мов дитина, захоплювала й вабила всіх своєю простодушною, щирою веселістю, охоче й багато танцювала, співала в хорі. А на ранок її зустрічали знов — серйозною, спокійною, тихою, неначе Надю вчора потяг випадково якийсь дикий шквал, покрутив, повертів і залишив знову заглибленою в свої думки, зайнятою якимись своїми незмінними постійними турботами.

— Скоро, чи що, підеш? — спитала Ганна Євлампіївна.

— Скоро, мамочко, скоро — час збиратися... Ти принеси мені, будь ласка, сукню сюди, я поки що причешуся... А ви-прасувала, встигла?

— Де ж пак, тебе ось чекатиму, — ніжно бурмотіла мати, шкутильгаючи до другої кімнати.

Надя збиралася. Незабаром зайшов за нею Коля Прижанич, гімназист останнього класу. У Прижанича з Надею, власне, не було ще ніякої інтимності. Але останнім часом вони справді зустрічалися часто, багато вдвох гуляли, багато розмовляли, і цих кілька «бальних» днів Прижанич невідлучно був коло Наді й допомагав їй клопотатися по влаштуванню концерту. Таких «помічників» до гімназії приходило чимало. Начальниця спершу дивилася скоса, навіть робила зауваження, а потім, звикнувши до ролі «подруги», більш не втручалася, і гімназисти сунули юрбами... Пора готувань до концерту була початком цілого ряду романів у гімназичному середовищі. Щось подібне до цього починалося і між Прижаничем і Надею. Син багатих батьків, власників одного з найкращих в місті будинків, Прижанич вважався «паном» навіть серед своїх товаришів. Завжди в новісінькому вбранні, звичайно надушений і припудрений, з чітким проділом гладенько зачесаного волосся, високий, стрункий юнак, він якось з першої зустрічі відштовхував своїм зарозумілим виглядом, гордовитою ходою, своїм звичаєм поводитися з усіма згорда, дивитись через голову того, з ким розмовляє, неначе його співбесідника тут і не було зовсім.

Він вільно говорив по-французькому, по-німецькому, чудово грав на скрипці, добре танцював мазурку, був навіть неабияк начитаний і вмів розмовляти на будь-яку тему. Надя була дуже втішена з тієї уваги, з якою ставився він до неї в ці останні дні, — він, такий для всіх неприступний і гордий! Була не раз схвильована Надя тими дивними і завжди так мало зрозумілими розмовами, які він провадив з нею — про Толстого, про Шопена, про шлюб, про бога, про громадянську війну на Кубані... Про що вони тільки не розмовляли! І з кожного питання Прижанич розводився однакою упевнено, на все, здавалося, мав він твердо усталений погляд... Це особливо подобалося Наді, — тому, головним чином, і подобалося, що сама вона цих сталих поглядів якраз ні на що не мала. Всього вона знала потроху, все немовбито і розуміла, але зв'язати в одне ціле, пронизати всі свої розрізнені знання яким-небудь одним ясним світоглядом — ні, цього вона ще не могла, не вміла! І тому в Прижаничеві вбачала вона людину безперечно розумнішу, ніж вона сама, тому й була втішена, тому й раділа, торжествувала в душі, що він так одверто прагне наблизитись до неї щораз ближче... Коли, вже зовсім вбрана, почула вона тепер, що Прижанич зайшов, щоб разом іти на концерт, Надя радісно підстрибнула, ще більш зашарілася, заспішила.

Величезний зал гімназії залитий світлом. Вздовж стін одно-

манітною густою низкою стоять блискучі, глянсуваті стільці; немов чепурні лялечки, красуються роздвічені, обвішані гірляндами кіоски і з них, наче багатобарвні веселі папужки, визирають гарненькі голівки, засипані конфетти і серпантинном, прикрашені ранніми квітками, кольоровими гребінцями, булавками, шпильками... В залі не курять: чисто, високо, світло, просторо. Біля задньої стіни трохи піднеслася оббита оксамитом естрада, над естрадою два величезних портрети — в повному блиску, в орденах і еполетах, перевиті кольоровими аксельбантами, обвішані коштовними брязкальцями. Манірно, одна за одною пропливають повільно пари, ходять раз, і два, і три, все по колу, мимо стільців, одна одну уважно оглядають, усміхаються, — зал гуде від сміху і від веселих розмов... По коридорах розмістилась молодь, прилипла на підвіконниках, забила в класи, і тут їй, мабуть, вільніше, веселіше, ніж у залитому світлом, урочисто уквітчаному залі. Тут-таки, навколо гарненьких гімназисток, весь час вертяться, причепурюються, дзвенять малиновим дзвоном спритні вифранчені, блискучі офіцери. Вони поблажливо поглядають на молокососів-гімназистів і реалістів, лише зрідка удостоюючи їх якою-небудь незначною короткою відповіддю. А ті покурюють у кулак чи в напіввідчинену кватирку, виставивши на всі боки дозори, неприродно голосно і фальшиво сміються, намагаються говорити переконаливо, авторитетним баском, трохи поблажливо, ледь-ледь неухважно... Всюди галас, сміх, дівочі верески, плескання в долоні, квапливі, веселі, дзвінкі розмови...

Зненацька серед цього веселого гомону несподівано для всіх гримнула музика! Обернулись, оглянулись в той бік, заспішили, багато хто швидко попрямував до залу, ковзаючи сторопіло по глянсуватому, блискучому паркеті... Концерт починався. І як це завжди буває, публіка довго не могла розібратися з своїми місцями і розшукувала крісла, приставні збоку стільці, розглядала якісь маленькі голубі талончики, один одного розпитуючи, один одному пояснюючи. І всі висловлювали незадоволення, але вголос і гучно не сварилися, тільки відходили, зробивши невдоволену міну. Сперечатись тут було недоречно: товариство зійшлося тут, так би мовити, найвище, самі обранці, та й мета концерту була мало не «свята», — заради цієї високої мети можна було й приборкати свої людські маленькі пристрасті. Тому й сама суєта була тут велично-урочиста, цілком солідна, дуже мила суєта. Коли четверті, шості, десяті ряди були заповнені, коли там все угамувалося і дами, що вже розмістилися, важко віддихувалися від щойно минулих тривожних розшуків, а поважні чоловіки їхні повільно й зосереджено обтирали спітнілі лисини, в цей час почали заповнюватися перші ряди. Тут не було ніякого замішання, не було навіть натяку на будь-який зовнішній вплив, —

ні, все тут відбувалося само собою, за раз назавжди усталеним звичаєм, бо воно й не могло відбуватися інакше: задні ряди завжди мусили були бачити і відчувати, хто сидить у передніх, і... заздрити.

Але от уже розмістилися й передні ряди. Стало тихо навкруги, тільки з коридорів доносилося віддалене ворухіння. Але невдовзі й там затихло.

Повільно, велично і суворо, з великою гідністю й розумінням важливості моменту — виступила першою «душа балу», незрівнянна Ганна Петрівна, начальниця гімназії, і довго повторювала у всіх відмінках улюблений вислів: «моя гімназія». Вона дякувала тим, що зібралися, за честь, яку зробили вони своїм відвідуванням «моєї гімназії», говорила про традиції гуманності, якими жила весь час і живе досі «моя гімназія»; говорила про благородство й піднесеність цілей, що їх поставили собі упорядники концерту в «моїй гімназії», — одним словом, її мова була спрямована на те, щоб ті, хто зібрався, усвідомили, яку колосальну громадсько-політичну роль відіграє нині в державному житті «моя гімназія». І всі зрозуміли, що хотіла сказати Ганна Петрівна, всі вітали її, коли вона, схвильована й розчервоніла, із ще більшою гідністю на сяючому обличчі, повільно, велично сходила з естради. Слідом за нею, патлатий і страшний, неначе витвір пекла, вирвався звідкись зовсім несподівано гімназичний «батюшка». У нього брунатною щетиною заросла не тільки голова, а й половина лоба була геть чисто вся волохата, і лише білою смужкою просвічувала друга, вузька незаросла половинка. Кошлата борода лопатою спадала вниз, а вгорі проросла скрізь по обох щокках, засипала ніс волоссям, законпатила губи, вкрила жорстким волоссяним мохом обидва вуха — і від батюшки нічого не залишилося, виднілася здалеку тільки страшна куля, волосяна, кругла вгорі і трошки розпатлана внизу. Коли батя починав говорити, все його волосяне царство приходило в рух, і не можна було розпізнати, звідки ці дзвінки, лукаві, підлесливі нотки святого голосочка: двигтіло волосся біля ушей, стріпувався і законопачений наглухо ніс, і щось шамкало, плямкало коло губ. Батя міг говорити часом не тільки захоплено, а просто несамовито, — це траплялося з ним звичайно в хвилини обурення, коли когось треба було проклинати, посилати кому-небудь смертоносні докори, випускати християнське жало в нечестиву душу й свердлити, свердлити, свердлити цим жалом скільки стане сил... Тут у нього працювали ноги й руки, здіймалися, опускалися, тупотіли, гупали, буйно протестували, а темна широка рясa, немов парус в негоду, рвалася й металася на різні боки, гойдала, мов билинку, розпаленого отця Гавриїла, — батю звали Гаврилом. Здиблювалося валунами, дрижало й танцювало його дрімуче волосяне царство: величезна лопата

билася по грудях, а зарості біля носа й губ, під хропіт і пирхання, запльовані обурливою отрутною слиною, дригалися на різні боки й гнівно тряслися — відповідно до загального стану Гаврила.

Батя гугнявим і лагідним голосочком зовсім тихо почав свою святеньку промову. Але що далі, то більше входив в азарт, раз у раз підігріваючись словами проклять, що виривалися несамотовито з його дрімучих заростів.

— Богові захотілося, щоб ми зібралися нині для святої справи допомоги молодшому своєму стражденному братові. Серце людське не може, діти мої, залишатися спокійним, коли земля застогнала під мечем диявольським...

Поки Гаврило перелічував свої міркування, він спокійно стояв на місці. Тільки раз, згадуючи ім'я господне, здійняв покірливо руки до неба і трохи закинув патлату голову. Все було гаразд. Але коли він перелічив міркування щодо гніву господнього до кінця, коли він перейшов до проповіді, докорів і прокльонів, — тут музика пішла інша: Гаврило розплигався і розтанцюювався по сцені, мов дикий розлючений буйвол, і, мабуть, пузаті товстуні, що сиділи в перших рядах, почували себе небезпечно. Гаврило завзято розмахувався величезними кулаками і з неймовірною силою ударяв по порожньому просторі, розтворюючи лише йому видного ворога. Він наносив такі могутні удари, що починало здаватися, неначе справді він когось лупцює. Тягуча батина слина розпльовувалася люто на всі боки, і дрібні бризки її долітали до перших рядів. По трьох хвилинах батиної промови товстуні й товстуді передніх рядів вже сиділи, прикриваючись, хусточками, щосекунди чекаючи нових плювків осатанілого Гаврила.

— ... вони порушили всі закони божеські й людські, вони зруйнували святині християнські, вони господа бога вирвали з серця, і прокляв їх господь, відвернув від них осяйне лице своє. наслав голод і мор на їхні прокляті міста!..

Це батя картав більшовиків.

— Де вона, святиня?! — заволав він тремтячим голосом. — Де вона, церква християнська? Де спокій землі російської, православної і де, — чи не загризений звірами лютими, — її вінценосний, богом поставлений правитель?..

Коли був закінчений і цей номер, — один за одним з'явилися на сцені «громадські діячі». Якщо Гаврила обурювали головним чином злочинства більшовиків перед богом, то «громадських діячів» обурювали більшовицькі гріхи перед людством.

— ...Ці закляті вороги людськості й культури, ці хижі варвари, — сипалося на адресу більшовиків, — прийшли й повстали виключно для того, щоб зруйнувати здобуті віками завоювання

цивілізації і на попелі зруйнованого прекрасного палацу культури поставити брудне, смердюче царство... Вони «відбирають», — що це означає? А це означає лише одне: прикрити гучними словами найбільш нелюдський, вандалський погром і грабунок...

Таких промов була більшість, але були промови, побудовані по-іншому, так би мовити, менш безглуздо.

— Кубань не може примиритися з думкою, — доводив один із «розумах», — з думкою про те, що вона всього-навсього багата зорана рівнина, що її треба смоктати, доїти, видавлювати весь сок до повної знемоги. Кубань ще й вільна країна, — якщо хочете, це маленька самостійна, вільна споконвіку держава. І ми не хочемо над собою нічної важкої руки, — ні царської, ні більшовицької. Проживемо самі по собі і самі собою зможемо управлятися...

Промовець зажурено вклонився. Грім аплодисментів супроводив його з естради.

«Визволителі» й «захисники» ще довго вилуцували свої гнучкі, гладенькі промови, сповнені присяганнями, але навіть і такій неவிбагливій аудиторії за тридцять-сорок хвилин зробився нудним надміру фальшивий цей пафос, невпинний легковажний захват і клятви, клятви, клятви, якими, мов бісером, були обнизані всі ці солодкі, випещені промови. Уже при п'ятому ораторі підвелися з передніх рядів двоє товстунів і вийшли. За хвилину подалося ще двоє. Почали, за прикладом передніх, ворухитись невпевнено і в задніх рядах, — постукували й поскрипували стільцями; подекуди почали лунати випадкові розмови, спочатку пошепки, далі щораз голосніші й голосніші... Цим невігласам спершу було шикали й робили невдоволені міни, а згодом вгамувалися, бо перешіптування стало загальним. Догадлива Ганна Петрівна, помітивши зменшення інтересу до промов, зараз-таки перемовилася з ким належить і, заручившись згодою, діставши похвалу за тактовність і догадливість, за чуткість, розпорядилася переходити до чергових номерів. Номери були невігадливі — такі самі, як і завжди на таких концертах: розповідали чудаки кумедні оповіданнячка; актриси й актори декламували то поодинокі, та попарно різну патріотичну нісенітницю; декламували й чистенькі гімназисточки зовсім дитячі, невинні горобині віршички. Співухи виспівували, говоруні теревенили, грачі награвали, танцюристи витанцювували... Це був другий відділ. В третьому відділі — танці.

Молодь щораз густіше натовплювалася по коридорах; інші в класах відкорковували принесене потайки вино і тягли з шийки «для веселоців»; парочки намагалися вибрати місцинку щонайвідлюднішу або спускалися вниз по килимових сходах, тинялися в роздягальні, виходили надвір... Надя з Прижаничем

сиділи на підвіконні в далекому кутку коридора, коли Чудров, один із знайомих їй реалістів, підвів якусь невідому людину.

— Надя, це мій приятель... Він дуже бажає з вами познайомитися...

— Хто такий?

— Один знайомий, літератор...

— Літератор? Тутешній?

— Ні, з Новочеркаська... Нещодавно приїхав...

Надя охоче дала згоду. Чудров представив: Віктор Клімов...

Познайомили Віктора і з Прижаничем.

Після тієї ночі у Караєва, коли він з Пашуком набирав листівки, Віктор встиг багато що зробити. Він уже встановив міцний зв'язок з неказачим реальним училищем, звідки, між іншим, був і Чудров, зв'язався з учительським інститутом, двома жіночими гімназіями... Чоловік десять-дванадцять з цієї молоді зустрічалися з ним щодня і подовгу охоче розмовляли, то сівши десь відлюдніше на лавочку, то забравшись до когонебудь на квартиру...

Надю Кудрявцеву рекомендували йому як серйозну, розумну дівчину, і тепер він знайшов нагоду, щоб познайомитися. Недружелюбно, злісно, зарозуміло поздоровкався з ним Прижанич. Віктор зрозумів і оцінив його з першого погляду. Зате Надя відразу весело защебетала, засипала його безліччю запитань, і Вікторові здалося, що він помилився, що натрапив на звичайну пустомелю і реготуху, з якою не варто марно витрачати час. Але поволі, розговорившись, він побачив, що за цією, на вигляд легкодумною, святковою веселістю справді таїться щось інше, заради чого варт з нею говорити, варт нею поцікавитися... Розмова набрала відразу жвавого характеру і, головним чином, у Наді з Віктором. Прижанич мовчав, очікував нетерпляче, чи скоро буде переговорена ця звичайна нісенітниця, яка завжди вимовляється залпом під час першого знайомства. І чи не підуть, на щастя, ці небажані співбесідники. Але розмова від перших слів пішла іншою дорогою. Клімов не поспішав відходити. Не відходив і Чудров, він примостився на підвіконні поруч з Надею і невідривно дивився в обличчя Вікторові захопленим, закоханим поглядом; було видно, що цього Клімов обробив як слід.

— Ви у нас давно? — спитала Надя.

— Тільки що приїхав. У мене дядько тут, телеграмою викликав, — плів Віктор звичну байку про своє раптове появлення з Дону.

— А що, біда трапилася? — і Вікторові здалося, що в її очах засвітилось тривожне співчуття...

— Ні, біди нема ніякої... Та такий вже він чудний: листів не любить писати...

Вона засміялася, засміявся й Віктор.

— Ну, як наш бал? — продовжувала вона, видимо бажаючи не осоромитися перед літератором. — Весело вам?

— Та що ж, бал як бал, скрізь такі...

— Ні, ви все ж таки точніше: чули промови?

— І промови чув...

— А батюшка наш розходився як? Всі питання в одну дугу скрутив! Чудак, він у нас завжди такий: як заведе, тільки слухай, чого тільки не наговорить...

І Надя очікувально примовкла, не знаючи, як поставиться новий знайомий до такої розмови. Прижанич, що мовчав весь час, з погордливою міною на обличчі і явно незадоволений випадковими співбесідниками, теж насторожився, чекав, що скаже Климов. Він відчував у ньому свого недруга, — безпричинно, з першого погляду, не промовивши з ним ще жодного слова. І, вгадуючи, що Віктор батюшці великих похвал не подарує, вирішив зчепитися з ним на цьому полі.

— Батюшка іншого й не міг сказати, — тихо відповів Климов, — адже у нього посада така, щоб говорити...

— Тобто, що значить «говорити»? — єхидно виплеснув Прижанич задириливим тоном.

— А те «говорити», що в цьому вся його посада полягає...

— Що ви завели одне, — обірвав Прижанич. — «Говорити-говорити»... Всі говорять — нічого нового в цьому нема...

— Та і я знаю, що нового нема нічого, — немовби виправдуючись, промовив Климов, — але чого ж ви хочете від попа?

— Не від «попа», а від священика.

— Хай, від священика, — погодився Климов, усміхаючись, — це, кінець кінцем, однаково... Я кажу, що словами своїми він тільки й животіє, а що ж йому робити, як не це? Хліб їсти треба і йому... У кожного своя справа: робітник, той на заводі, припустімо, робить що-небудь, потрібні речі готує і за це дістає, а піп... тобто священик, — цей своїм ремеслом займається, про закон божий...

— Що ж, закон божий — ремесло? — скипів Прижанич, і тонкі ніздрі його затремтіли від неудаваного гніву.

— Дурниця! — ляпнув зненацька й несподівано Чудров, що сидів мовчки. Прижанич тільки скосив на нього лівим оком, повів бровами, але відповіддю не удостоїв, — він не бажав розмінюватися для цього нового противника, якого вважав цілковитим хлопчиськом. Надя уважно стежила за цим сперечанням, що розгорялося, і не знала ще, не здала собі справи, чия думка для неї самої дорожча і певніша. Коли промовляв Прижанич, вона була цілковито на його боці, тому що й сама була такої ж

думки, як і він, звикла поважати священика і навколо завжди бачила тільки повагу до нього. Але коли Віктор згадав про робітників, що вони виробляють якісь потрібні людям речі, її раптом різонула думка: «А й справді, що корисне батюшка робить?» — і вона розгубилася думками і ще напруженіше ловила кожне слово, стривожилася, засовалася на вікні... Віктор навмисно не хотів загострювати питання: від Чудрова він довідався, хто такий Прижанич, і побоювався, що той запідозрить, якщо різати вже дуже відверто...

У ті дні, надто в останні тривожні дні, коли місто було сповнене чуток про масовий наплив підпільників-більшовиків, хапали не тільки за відкриті виступи, а й за будь-яку неповагу до релігії, до ради, до добрармії. В кожному такому протестантові вбачали небезпечного зловмисника й негайно забирали.

— Ви питаєте, чи ремесло заняття священика? — відповідав він Прижаничеві. — Не знаю... це як хто вважає... для того, хто не вірить йому, — це навіть і не ремесло, можливо, я неточно висловився, це просто непотрібна й шкідлива справа... А для того, хто вірить, — о! Той, певна річ, зовсім іншої думки...

— Ну, а для вас, наприклад? — прищулився Прижанич.

— А для вас? — ухилився Климов.

— Я релігійну проповідь за ремесло не вважаю, — міцно, твердо відрубав Прижанич. — Я гадаю, що в релігії для людини весь смисл його життя, і якщо релігію відібрати...

— Так, так, — раптом прошептала, задихаючись, Надя і вся подалася вперед. Про неї під час сперечання немов забули, і тепер Прижанич враз обірвався на півслові, подивився їй в широко розплющені прекрасні і наївні очі...

Подивився і усміхнувся, побачивши, якою глибоко щирою увагою одухотворено було обличчя Наді. Але продовжувати спір вже не міг, йому враз зробилося скучно від цієї непогрібної, здавалося, і зовсім абстрактної теми. Йому забажалося тільки одного — залишитися з Надею віч-на-віч і продовжувати ту свою хвилюючу розмову, яку провадили вони, поки не прийшов Климов.

— Пробачте, — повернувся він до неї, — ми тут зайняли зовсім не цікавою розмовою...

— Ні, ні, говоріть далі, говоріть, — скоромсвкою, немов чогось злякавшись і побоюючись щось втратити, вимовила Надя.

— Не варто, давайте про що-небудь інше, — махнув рукою Прижанич і виразив цим рухом свою безперечну перевагу, неначе кажучи: «Та й чого сперечатись? Я й без того все знаю!» А Климов усміхався. З чого? Наді була зовсім не зрозуміла ця посмішка. Після такої розмови, — здавалося їй, —

чого ж було усміхатися? Але сперечання вже більше так і не поновлювалося... На якесь основне питання Надя не дістала відповіді, і питання це, мов колючка, вп'ялося їй в серце.

«Звичайно, Коля має рацію, — думала вона про Прижанича, згадуючи його тверді, ясні, такі знайомі відповіді. — Звичайно, має рацію...» А водночас їй хотілося чути більше, більше, ближче довідатись про щось таке, чого Прижанич, мабуть, не знає і про що знає оцей Климов, що так спокійно відповідає на всі запитання.

— Пройдемось, — запропонував Прижанич, гадаючи, що співбесідники відстануть.

Але коли Надя зіскочила з вікна, Климов і Чудров пішли разом з ними. Пересікли зал, де танцювали пари, заглибились в інший коридор. Тут було майже зовсім темно, тільки десь в глибині відсвічувало вікно. Чути було, як вдалині співали знайомий мотив, але що то була за пісня — розпізнати не можна було. Вони, перекидаючись фразами, дійшли до дверей наглухо зачиненого класу і крізь віконце побачили там купку офіцерів. На столику пляшки, нарізана ковбаса, баночки з шпротами, хліб...

Четверо, розсівшись на лавці і обійнявшись, виспівували стиха гімн.

— Ач, притулились, — усміхнувся Климов.

— Ганьба, — бовкнув ходульно Чудров, — слід їм сказати...

— Що сказати, облиште, — вмішалася Надя, — то не нас стосується, хай сидять...

Прижанич мовчав, немов і не бачив нічого, тільки злісно, ехидно посміхався. Вони повернули до світлого залу.

— Коля! — хтось окликнув Прижанича. Остеронь, поряд з огрядним лисим полковником стояла вичепурена, густо напудрена пані — Прижаничева мати.

Він шаркнув, попросив вибачення у Наді і відійшов. Потім наздогнав, повідомив:

— Мама просить провести її... Я дуже прошу пробачити, але мушу йти. Як проведу, негайно сюди. Адже ви залишитесь, чи правда? — спитав він Надю.

— Так, так, звичайно, — і по обличчю її ледве помітними жмурами пробіг смутний жаль.

Прижанич пішов. Надя, Віктор і Чудров продовжували ходити туди й сюди, але розмова якось відразу зів'яла й підтримувалася з великими зусиллями. Віктор весь час намагався знайти такі пункти, з яких до неї найзручніше було підступитися, але, помітивши, як швидко підупав настрій Наді, побоювався бути настирливим і провадив уривчасту, випадкову розмову. Чудров розповідав, що в учительській семінарії шість чоловік пішло добровільно до Червоної Армії, що у них в реаль-

ному директор закликав учнів іти в добровольці... Надя слухала його неухважно і, здавалось, думала зовсім про інше. Тепер, на останньому повідомленні Чудрова, вона зненацька ожилилася:

— От і Коля казав, що у них те ж саме...

— Цей Прижанич? — поцікавився Климов.

— Так... Він казав: якщо тільки відступати доведеться, він неодмінно запишеться.

— Ну, а як ви гадаєте, — спитав Климов, — чому от він запишеться, а ми з Чудровим, та, певно, й ви, залишимся тут?

— Та навіщо я запишусь? — знизала Надя плечима. Навіщо я потрібна?

— А він навіщо потрібний?

— Як навіщо? — розсердилася Надя, і очі її заблищали недобрим вогнем. — Для того, що і всі, — воювати йде.

— Та годі вам, Надіє Петрівно, не всі ж там воюють, що подаються до добровольців.

— Ну, а, по-вашому, навіщо ж?

— Страшно тут буде... Залишатися страшно. Адже він добре розуміє, що при радянській владі тут йому не життя, от і подається...

Надя помовчала. Майнула по обличчю чи то роздратованість, чи то розгубленість, і тихо, роздумливо вона вимовила немов сама до себе:

— Страшно... Чому страшно? І через що це справді такий неспокій навколо і краю йому не видно?.. Коли тільки все усталиться?

— Важко сказати, — серйозно відповів Климов. — У всякому разі, скоро не усталиться... Погляньте, адже не тільки тут, а й скрізь яке заворушення — і на Дону, і на Україні, в Сибіру, на Уралі...

— А в Москві, що там чути?

— О, в Москві інша річ... В Москві інша, зовсім інша річ!

— Та чому ж? — І Надя запитливо глянула Климову в обличчя. — Що там — люди, чи що, інші, чому це так?

— Причин багато, Надіє Петрівно, а головне, що там робітників сила і робітників свідомих, ладних на все за свою справу...

— Ви так говорите, немов більшових, — усміхнулася вона.

— Чому «більшовик», — трохи стушувався Віктор, — я тільки пояснюю вам, на запитання відповідаю...

— Яка все ж таки ця революція тривала, — випустила Надя наївні, що немов випадково вирвалися, слова. І враз зрозуміла сама, що сказала пусте. Жваво спитала: — А що у вас там, в Новочеркаську, теж неспокійно?

— Звичайно, теж... Тепер скрізь неспокійно, Надіє Петрівно. Я гадаю, і тут незабаром каша завариться...

— Та що ви? — стривожено глянула на нього Надя.

— Адже ж червоні підходять... Знаєте ви це чи ні?

— І близько?

— Недалеко... Місто, певно, буде обстріляне... От вам і каша.

— Ну, чим же, чим ми винні? — благально запитала Надя. — За що ми тут терпіти мусимо. Та що ж це таке?

— Без цього, знаєте, не обійдеться, — сказав їй Климов, — на те й війна, щоб люди гинули... Хіба такі події дурно минають?

— Слушайте-но, — перебив Чудров, — а чи не зібратися нам, га?

— Тобто — як зібратися? — спитала Надя.

— А на зразок того, як офіцери... Вони там «Боже, царя храни», а ми своє... поговоримо, декламувати... співати...

— А й справді, чудово, — погодилася охоче Надя. — Але ж де?

— А я знаю де... Біля фізичного кабінету, там у вас зовсім порожній клас, двері наглухо, дерев'яні...

— Але ж там електрики нема...

— А ми з свічкою... Я здобуду... Ну, як?

— Я залюбки, — погодилася Надя.

Вони живо домовились, кого можна запросити, налічили щось чоловік з двадцять п'ять і вирішили зараз-таки почати збір. Чудров побіг униз, а Надя з Климовим подалися до залу. Віктор ще задалегідь умовився з Чудровим, що необхідно зібрати таку інтимну вечірку, і тому під час розмови мовчав, тільки коли вона спитала, якої він думки, сказав:

— А що ж, дійте... Тільки тихше доведеться, незручно...

Вони ходили вдвох по коридорах, по класах, сходили вниз, кілька раз зустрічали Чудрова, — він гасав збуджений, з червоним обличчям, з палаючими очима. На ходу шепнув Климову:

— Добре йде. Дванадцять чоловік на місці...

Хвилини за двадцять у глухому холодному класі, де вже давно не навчалися, при світлі двох стеаринових свічок зібралася чоловік тридцять молоді: серед них було восьмеро дівчат-гімназисток. Спочатку всі почували себе трохи чудно, не розуміли, не знали, для чого зібралися. Впізнавали один одного, дивувалися зустрічі, розпитували. І ніхто нічого не міг сказати про мету зборів.

Чудров відтягнув до дошки стілець, схопився на нього, уривчасто заговорив:

— Нічого особливого... Ми, кажучи відверто, там, у залі, немов на похороні, а тут — давайте веселитися як слід, будемо співати й декламувати, розповідати що-небудь, грати, — чи хочете?

Всі зітхнули з полегкістю, побачивши, що «особливого» справді нема тут нічого. Всім дуже сподобалася думка про таку товариську вечірку, і вже за хвилину весело гуторили, сміялися, дехто навіть запропонував принести сюди чаю та бутербродів. Але більшість запротестувала:

— Побачать — все пропаде... Не варто, хлопці, не треба...

Чудров не злавив із стільця, він все ще не знав, як почати.

— Слухай-но, Петровський, почни ти перший... я знаю, ти добре говориш.

— Петровський... Петровський! — загомоніли всі навколо.

Але Петровський відмовлявся.

— Та не комизися, братіку, що ти, немов у залі, — пожартував Чудров.

Всі весело розсміялися. Петровського штовхнули до стільця, підняли, поставили:

— Говори!

— Та що ж я буду? Я, далєбі, нічого не знаю.

— Ну-ну!.. «Не знаю»... А пам'ятаєш: «Друже мій, брате...»?

Петровський пробував був ще раз відмовитися, але, бачачи, як настирливо всі пристають, почав:

— Друже мій, брате, втомлений страднику-брате!

Хто б не був ти, не падай душею!

Хай неправда і лихо панують кругом

Над умитою слізьми землею...

Він почав досить в'яло, але що далі, все більше й більше захоплювався, і всі притихли, завмерли. Останній вірш пролунав уже в гробовій тиші.

— Світ злякається крові, знеможеться з мук,

І, знесилившись вкрай у борні,

Він з благанням тоді, до любові тії,

Здійме очі журливі, смутні!..

Закінчив... Всі мовчали. Так мовчали кілька секунд.

— Молодець!.. Браво... браво... браво! Ану, ще що-небудь!..

Але Петровський сплигнув із стільця і зник в натовпі. Знову схопився Чудров, він був дуже задоволений з початку.

— Товариші!.. — і зупинився на мить.

— Я буду вас називати «товариші» — кажуть, у студентів, в університетах, інакше ніяк не називають... Я от що, товариші, — продовжував він, поспішаючи, — разом з нами... тут у мене один приятель... добрий знайомий... літератор... Він теж хотів був...

— Просимо!.. Чудово!..

Віктор, не гаючись, став на стілець.

— Я скажу, товариші, один вірш, написав я його років чотири тому...

— Просимо!.. Просимо! — продовжували гомоніти навколо.

При світлі двох малюсіньких свічечок обличчя у всіх здавалися восковими, а очі якось особливо, як у кішки, виблискували. Напівтемрява і вся ця незвичайна обстановка впливали збудливо, і кожне навіть просте, звичне слово набувало тут якоїсь чарівної сили. Настрій підвищений, всі очікують чогось виняткового. Віктор хвилину постояв мовчки, чекав, поки вгамується збудження, скупивдив волосся, оглянувся навколо.

— Тихше... — сказав він ледве чутно.

Всі принишкли, подумавши, що він заспокоює їх, але Климов вже почав декламувати вірш:

— Тихше... Небачене чудо збувається —
В лісі глухому титан прокидається,
Груди, мов хвилю, здійма.
Він ще під шапкою спить волохатою,
Він ще і серцем і мислю крилатою
Тихо і мирно дрима.
В небі зоря полум'яна займається,
Сонце над світом з-за гір підіймається
Богатиря освітить;
В хащі похмурі, в кущі густолисті
Промені врізатъ свої золотисті,
Волею й світлом збудить.
Чуєте, в лісі мов шепоти маяться?
То все той велетень подихом грається,
Листям шумить молодим.
Чуєте, з дзвоном удари розмірені? —
Б'ється то сила у серці незміряна —
Близько вже схід золотий.
Тихше... Шикуйтеся рівними лавами...
Йде нова сила з надіями славними
В світлі, в новому житті.
Разом зведіться в тріумфі безмовному,
Шляхом широким при славі повному
Дружно вперед пропустіть...

Враження було чарівне. Кожен зрозумів, хто цей велетень, що пробуджується до нового життя. Але кожен розумів, звичайно, по-особливому, по-своєму. Декламував Климов чудово, — він зумів в слова свої вдихнути таку силу, що образ дрімучого велетня стояв, мов живий, і коли говорив про шурхіт лісовий, про лісове шепотіння, — всім причулося, неначе навколо зашуміло, зашептало, зашелестіло...

Надя стояла спереду, біля самого стільця, і захопленими очима дивилася Вікторові в обличчя, а коли він скінчив і проходив повз неї, вона вхопила його за руку, міцно стиснула її й шепнула:

— Як гарно!.. Як гарно!..

Віктор спинився, поглянув в прекрасні темносірі очі Наді і тихо їй відповів:

— Не так гарно, як вірно... Це головне!

Вони відійшли, сіли на парту, розговорилися.

Ніхто не плескав, не гомоніли і «браво» не кричали — вірш вплинув зовсім інакше: по-двоє, по-трое збуджено говорили між собою, обмірковували, про щось сперечалися... Чудров помітив цей настрій...

— Товариші! — звернувся він. — Чи не попросимо автора дати нам свої пояснення, що-небудь розповісти про велетня?

— Так, так, дуже добре... Просимо!

— Ідіть, — підштовхнула його Надя й усміхнулася широко. Здавалося, від її недавньої журби не залишилось у неї найменшого сліду. Вона була мов під гіпнозом, мов зачарована, слухала те, що тут захоплено, так юно, з таким запалом говорили з стільця, з п'єтми... Вона дивилася на ці блідо-воскові натхненні обличчя юнаків і подруг і не впізнавала їх, дивувалася їм, вражалася тією зміною, яку в них знаходила... Віктор знову на стільці. Він схвильований. Загальний настрій передався і йому.

— Ви розумієте, звичайно, товариші, — почав він, — про кого я кажу... Цей вірш написано тільки в передчутті, в чеканні... А тепер, коли ми з вами тут, настав час, і велетень пробуджується. Він на ногах і з піднесеним високо факелом гордо простує вперед, сміливо крокує до нового життя... Він розстроює перешкоди на тернистому шляху. І ніяка сила перед силою його безмірною не встоїть! З гуркотом тріскаються й ламаються устої гнилого стародавнього дому й руйнуються, падають, на попіл стираються під залізною ногою велетня... Він прийде до своєї мети... прийде... Вся Росія... мільйони піднялись на боротьбу... Закрутились виром події! Старий світ, наше темне підземелля, заворушився з злісним шипінням, як розворушені кубла гадюк: засичав, заскрипів, показав отруйні жала... Та не йому боротися з велетнем, не йому велетня перемогти... І ми з вами — юні, повні життя, надій, сповнені кращих поривань — ми з вами мусимо бути готовими до боротьби! Невже ж не вистачить мужності виступити нам, у яких все життя ще в майбутньому, на яких так багато надії, не вистачить у нас сили розчавити це шипляче отруйне кубло?.. Кубань напередодні великих подій... Я знаю, що багато хто з вас не знає суцільної правди про велетня, який іде сюди з запаленим смолоскипом... Цей велетень — робітничка сила, вона грізно прямує сюди сталевією щетиною багнетів, іде під червоним прапором: от де наше місце, от кому повинні ми віддати свою молодість, свої сили, а може бути, і своє юне життя... Тільки той творець життя, хто для цього життя віддає свою силу, свою

працю, а не сидить паразитом на чужому трудовому горбі!.. Багатох з вас не ламала нужда — всі ви живете і спокійно і сито, — а чи замислювались ви, звідки у вас цей спокій, ця ситість?.. Ні, тисячу раз ні. А думати треба! Тільки подумавши й зрозумівши, можна вийти на шлях життя... Хай не зв'язують вас, товариші, ніякі звичні узи — будьте вільними і вільно думайте над тим, як треба будувати життя! Наша молодість, наша сила, віра наша в перемогу праці, наше палке прагнення — бути щасливими і щастя приносити другим, хай це все виводить нас на дорогу!..

Гробовою тишею відповіли ті, хто зібрався, на климовську промову. Всі були глибоко схвильовані і в першу хвилину, коли він закінчив, навіть неначе зникли, не знали, що робить, що казати. Зненацька на стілець стрибнула Надя.

— Він нас кличе, — енергійно змахнула вона правою рукою в бік Віктора, — кличе до нового життя... Спасибі, друже!.. Він пробудив у нас добрі почуття і викликав до життя живу думку... Але ми сліпі. Ми ж не знаємо... Ми не знаємо зовсім, як це треба робити... Що нам робити, ми ніхто не знаємо цього... Адже самого настрою мало, — нам треба, щоб шлях показали... Чи так? Адже ж ми зовсім сліпі...

І один по одному, одна за одною — юнаки і дівчата — промовляли з стільця, розповідали, як оце невиразне бажання добра й правди, це прагнення знайти певний шлях тривожить кожного, але гине безпорадно, тому що нема підтримки, нема поради, нема вчителя... Климов виступив ще два рази і говорив, як цей шлях до справжнього життя треба шукати, розповів про боротьбу робітничого класу — давню, вперту, організовану боротьбу... Його слухали з напруженою увагою... Боялися упустити слово... Збуджені, схвильовані, сповнені дивних думок і почуттів, розходилися вони з напівтемного класу. Цілою юрбою ввалилися в світлий танцюючий зал, де так різало очі, де було нудно і соромно, а чому — не збагнути!

Тільки-но проминули зал, Надя заявила, що іде додому, залишатися далі не хоче.

— А Прижанич же мав повернутися? — поглянув їй запитливо в обличчя Климов.

— Може, ви зі мною підете? — сказала йому Надя замість прямої відповіді і усміхнулася легкою дружньою посмішкою... Вони спустилися вниз, одяглися і швидко-швидко попрямували до Штабної, дорогою обговорюючи окремі моменти, окремі фрази, думки, слова, які мовилися на цих незвичайних сьогоднішніх зборах.

Другого дня Климов вирудився до Кудрявцевих. Надя просила його приходити запросто, не церемонитися, не цуратися її родини. В умовлену годину Віктор був на місці. Прийшло чоло-

вік п'ять-шість і з учасників вчорашньої вечірки в глухому гімназичному класі. І, дивна річ, всі немовби соромилися того, що напередодні накоїли; спочатку намагалися про це не говорити, не згадувати... Тільки Надя одна коли-не-коли зачепить кого-небудь або раптом почне розповідати, яка була вона вчора екзальтована, як вона все тонко відчувала і переживала, як усе вчора розумілося і засвоювалося швидко, точно і вірно.

— Мені здається, — говорила вона, — оцей вчорашній стан і є той самий, в якому людина може зважитися на велику, на трудну, навіть на героїську справу!.. Адже ми там за себе зовсім забули і не думали. Неначе іншими стали, переродилися, немов анітрошечки собі і не належали, а захопив-от вихор і думки, і почуття і поніс, помчав, закругив... Ах, який це був стан! Я так хотіла б знову його пережити... А знаєте що? — сплилась вона.

— Ну, що, що?

— Я гадаю, треба повторити...

В розмову вступило відразу кілька голосів. Віктор свідомо мовчав, він учора, коли проводив Надю, натякнув їй, що добре було б створити отак невеличкий товариський гурток, час від часу збиратися й розмовляти з тих самих питань, які вчора всіх так схвилювали. Вона з захватом прийняла його думку про гурток і тепер квапилася її здійснити. Зробивши немовби від себе цю пропозицію і побачивши, що відмови не буде, що всі погодяться охоче, вона тут-таки додала:

— А от товариш Климов теж приходитиме... Добре? Будете приходити? — усміхнулася йому Надя.

— Що ж, з великою охотою...

І вийшло, неначе гурток цей створили вони самі, а його тільки запросили «бувати», — за такою системою Климов утворював уже не першу групу. І від того дня майже щовечора сходилися вони у Наді в кімнатці, читали книжки, які приносив Віктор, обговорювали, запитували його, вчилися. Друга група об'єднувалася навколо Чудрова, і була ще компанія з чотирьох чоловік — слухачів учительської семінарії.

IV. ТРОЄ

Від того самого вечора, як в гімназичному напівтемному класі Віктор декламував і виголошував перед дівчатами і юнаками палку промову, від того самого вечора Надя була неспокоїна, зустрічаючись з ним. З тривогою, з прихованою хвилюючою радістю чекала вона його приходу; мов зачарована, слухала й намагалася чисто все зрозуміти, коли він, спокійний, серйозний займався з гуртком; робилася тихою і зажуреною,

коли Віктор підводився, потискаючи їй на прощання руку. Вона почувала до нього тонку, нервову симпатію, вона якось швидко в усьому звикла йому довіряти й сама не розуміла, як це все так швидко сталося. Але симпатія Наді не була тільки сердечним потягом — вона сама добре розуміла, що, крім того, у ставленні до Віктора у неї є щось ще інше, на це не схоже — цінніше, серйозніше і разом з тим неначе простіше.

Жвава, постійно пробуючи свої сили і завжди силами своїми невдоволена, окрилена рожевими надіями, вірою в майбутнє, і не вірячи собі ані на шеляг в теперішньому, — вона раз у раз задивлялася, милувалася з чужих позитивних якостей і вбачала їх там, де не було навіть ознак цих якостей. Часто гучну самовпевненість вона вважала за справжню силу; хвастовиту, балакливу розв'язність могла вважати в іншій людині за «вільний» дух; похмуре й безпричинне невдоволення — за глибину й серйозність вдачі, — словом, кожний зовнішній прояв в іншій людині вона ладна була визнати за ознаку внутрішніх і неабияких якостей.

В кожній людині прагнула Надя бачити й знаходити ті «доброчесності», що підносили її і виправдували. Але серед всіх близьких один постійно мав перевагу над іншими, підносився серед цих інших на цілу голову, вище всіх малювався в Надиній уяві.

До гімназичної вечірки таким духовним гігантом стояв перед нею Прижанич: його дотепність, його вміння дати на кожне питання зрозумілу і неначе безспірно правильну відповідь, вся його манера твердо й упевнено поводитися серед інших — це малювало Прижанича в очах Наді людиною особливих, надзвичайних якостей і здібностей. І вона шукала у нього відповіді на всі питання, що тривожили її або просто займали. Але останнього часу, коли на сцену з'явився Климов, вона відчула і зрозуміла, що в нього, у Климова, ще точніші, ще слушніші і незаперечніші ці відповіді на кожне питання. І відповіді Климова постають звідкись зовсім-зовсім з інших джерел, побудовані не так, як це виходить у Прижанича. І Надя роздвоїлася: спочатку не знала, де їй подітися з своїми думками, яким доводам вірити, на чью сторону стати, коли поміж Віктором і Прижаничем розпалюється спір. А сперечалися вони часто. Зустрічались і у Наді, зустрічалися і випадково на вулиці.

Якось увечері, в таку пору, коли заборонено було ходити по місту (воєнний стан от-от мав перейти в стан облоги, і режим нагляду згустився до останньої межі), Віктор і Надя бродили удвох попід вікнами і вели нескінченну розмову, переходячи з однієї теми до другої, жодної не доводячи до кінця. З протилежного боку від паркана відокремилась раптом людська

постать і попрямувала до них. Це був Прижанич. Він десь здобув собі дозвіл і тепер мав право в усяку пору ходити по місту.

— Вечірній моціон? — намагався він усміхнутися, ближче підходячи до Наді і Віктора. Але посмішка не вдалася.

— Розмови розмовляємо, — відповіла Надя весело, сама першою подаючи руку.

— Чув... Це від рогу почув... розмови... Здрастуйте, — простяг він руку Климову.

Той мовчки подав свою.

Скоро тільки підійшов Прижанич, розмова збилася з теми і вже не могла відновитися в тій формі, як вони провадили її перше. Прижанич розповідав про якісь «цікаві» випадки в своїх стосунках з матусею, разів зо два торкався питання про раду, але все це виходило в нього неначе побіжно, уривчасто, навіть злісно. Немов говорив він і сам не знав, навіщо це говорить, а от про головне, щось найголовніше — і несила йому сказати. Як тільки побачив він Надю два-три рази вкупі з Климовим, не міг він від тієї пори поводитися з нею як колись і, замість ласкавих і ніжних слів, весь час кортіло її образити, наговорити їй грубощів, за щось боляче-боляче помститися. А ще більше сердило його те, що сама Надя, здавалося, і не бачила, не відчувала в ньому цього стану — вона, як і перше, так само весело з ним зустрічалася, так само охоче розмовляла, і, можливо, навіть різниці не було ніякої поміж тими зустрічами, що тепер, і тими, що були давніше...

«Е, ні, раніше було зовсім інше, — думав Прижанич, — вона тоді не тільки була весела, але й раділа з наших зустрічей... вона їх прагнула, вона їх чекала, вона дбала сама про те, щоб ці зустрічі були, а тепер чи зустрітися чи не зустрітися — їй однаково... Оцеї Климов... У!.. Хай йому чорт! І що йому тут потрібно... вештається щодня...»

Прижанич, звичайно, бачив, що Климов його витиснув з першого місця і цілком забрав Надину увагу, але він ніяк не міг примиритися з цією думкою і не міг припустити, що він, Прижанич, — іще чого! — відтиснутий якимсь миршавим літератором! Ні, ні... це випадково, це байками запаморочили Надину голову, і треба їй, хоч би там що, з'ясувати, показати, розповісти... Але що ж саме? І як все це зробити? Він щораз настійливо продовжував домагатися, де тільки можна було, зустрічей з Надею: ловив її на вулиці, перестривав на шляху з гімназії, приходив до Кудрявцевих і все не втрачав надії повернути її, навести на розум, розвіяти климовський туман. Навіщо вона була потрібна йому? Він цього й сам не міг би сказати — бо «кохання» ніякого у них не було, він просто почував себе зневаженим тим, що вона віддає перевагу Климову. І виключно з самолюбства, ураженого самолюбства, про-

довжував свої залицяння до Наді. А ще — стежив за Климовим. Хоч як стримувався Віктор, сперечаючись з ним, але не міг він, певна річ, погоджуватись з тією нісенітницею, яку авторитетно плів Прижанич. І хоч як намагався своїм запереченням і поясненням надати характеру цілковитої безсторонності, виходило, однак, що все, що говорив Прижанич, навиворіт розумів Климов і навпаки. В Климові почував Прижанич ворога і вирішив тепер звести з ним рахунки. Він сьогодні прийшов сюди не просто порозмовляти, побачитися з Надею, — у нього визрів план іншої справи. Від когось із знайомих Кудрявцевих він довідався, що до них збираються гуртком, читають, спорять, обговорюють різні питання. Заходячи час від часу до Наді, Прижанич нікого там не зустрічав, крім її подруг і двох-трьох реалістів, — тобто, тієї публіки, яка і раніш завжди була у Кудрявцевих. Він навіть думки не міг припустити, щоб ці «моллокоси» могли займатися чимсь серйозним. Він гадав, що збирається якийсь інший таємничий «гурток», і в центрі цього гуртка уявляв собі Климова. Останніх днів, коли настрої в місті напружився до краю і коли у відповідних колах весь час говорили про близький і неминучий відступ, Прижанич не раз і не два розмовляв на цю тему з матусею, і вони, звичайно, також вирішили податися з міста разом з добрармією. Все «молоде й благородне» призивалося під прапори, в усіх школах провадилася посилена агітація за вступ до лав добровольчої армії, — не встояв проти цієї спокуси й Прижанич; він от уже понад тиждень як став агентом охоранки. І тепер на кудрявцевській справі він вирішив разом забити двох зайців: по-перше, вислужитися і просунутися вгору, завоювати певну «славу», а по-друге, помститися Наді й Климову, і всім, всім, всім за смертельну образу, що була йому заподіяна, за зневагу, виявлену до нього... Побалакавши тепер про різні дрібниці, він намагався якнайслухніше звернути розмову на політичну тему. Це було зроблено легко, бо Надя чіплялася за ці теми з жадібністю, а Климов взагалі не починав сам ніякої розмови і водночас охоче брав участь у кожній розмові.

— Чути, що червоним добре чуба нагріли за Тимошевською, — почав Прижанич.

— Бач, чутки які суперечливі, — усміхнувся Віктор, — а я чув, що все просуваються...

— Звідки чули?

— Та на вулиці... гурт стояв... говорили...

— Дурниця... пусті чутки!..

— А що це, — спитала Надя, немовбито зовсім наївно, — стрілянину дуже чути стало, значить близько, га? Ви знаєте, Коля?..

— Це... це спробна... нові гармати привезли... безліч

гармат привезли... пробують... Про це ж оголошено по місту, — хіба не читали?

— Ні.

— А... то прочитайте... аякже, — скрізь розклеєно.

Віктор усміхнувся ледве помітно, і Надя, спостерігши цю пошмішку, усміхнулася й собі.

— Я чула ще, — сказала вона, звертаючись до Прижанича, — ніби деякі з членів ради посварилися, чи що?.. Роз'їхалися зовсім по станицях: не хочемо, кажуть, більше нічого... ідемо та й годі. Що це, Коля, через що так?

— Та хто вам таку дурницю верзе? — з силою вирвалося у Прижанича. — Звідки це? Рада... та рада, як стальна... Макаренко он учора на вечірніх зборах промовляв, всіх плакати примусив... От промовляє! Всі як один поклялися: вмеремо за Кубань, а не віддамо!

Але коли Климов за ходом розмови змушений був устрияти в обговорення питання про «єдність» ради, Надя, затремтівши від радості й гордості, відчула всю перевагу його логіки й доводів над усім тим, що говорив Прижанич.

— Кубань єдина, — доводив Прижанич, — вона не хоче нікого, хто б втручався в її справи... Сама управиться з усіма.

— Кубань єдиною бути не може, — говорив Климов, — майнова розбіжність, ви самі знаєте, неоднакова заможність — все це не може створити єдності...

І простим, але переконливим словом Климов розганяв всяку муть, весь туман, що залишався від слів Прижанича.

— Яка тут єдність, — говорив він, — коли люди один одному ладні горло перегризти! Адже це незалежно від злої чи доброї волі Макаренка, Бича чи там кого іншого... Вони, можливо, чудові люди... Не в цих особах річ — річ зовсім в іншому. Різне майнове становище (Віктор навмисно згладжував і спрощував питання) по-різному настроює і кожну майнову групу. Хіба мало тут, на Кубані, справжнісінької бідноти, у якій стан жахливий і яка виходу з цього стану не знає і не бачить, не знаходить, крім відкритої боротьби... Так завжди в природі і в суспільстві скрізь триває безперервна неминуча боротьба: одне нападає, друге опирається, одне перемагає, друге гине...

— Та хіба ж я заперечую, що життя — боротьба? — фальшиво хвилювався Прижанич. — Боротьба... за краще майбутнє, за щастя...

— Боротьба не тільки людини з природою, — додавав Віктор, — але ще й людини з людиною, — от якраз те саме, чого ми з вами тепер свідки...

— Йі не було б, цієї боротьби, коли б більшовики не пнулися на Кубань!..

— Вони, мабуть, не можуть не пнутися, — якось недбало зронив Климов.

— Як не можуть? Хто їх кличе? Хто їх штовхає сюди?

— Та невже ж ви не знаєте — хто і що? — поглянув в очі йому Климов. — Нужда жене, побоювання, що звідси, з Кубані, зібравшись з силами, на них можуть походом піти... І потім, що значить жене — хіба мало тут своїх, доморослих?

— То, чорт їх хай візьме, що ж Кубань — харчівня, чи що? — скипів Прижанич.

— Чому харчівня... обмін... одне за одне... Я гадаю, що так... в усякому разі, я сам собі так пояснюю... не можна ж все пояснити злою і доброю волею людини, тут ще й інше є...

— Інше... — пробурчав Прижанич і не добрав розуму, що б ще можна було сказати, а Климов продовжував свою думку:

— Навіть і не побоювання і не голод, мабуть, у них головне, а головне те, що справа тут спільна — спільна справа, от що! — з силою ствердив Віктор. — І не може бути по-іншому. Тепер вся Росія стара надвое — і Кубань, і Сибір, і Україна, — скрізь навпіл: дві половинки — одна біла, друга червона... І біла на всю Росію, і червона на всю. Одна з одною переплутались, але вже неодмінно по всьому фронту одна проти одної. Буде Донові велика небезпека від червоних, хіба не піде на поміч звідси добровольча армія?

— Піде! — повів губами Прижанич.

— Отож-бо і є, що піде, неминуче піде, тому що справа спільна. Однаково і там, у червоних, у них теж справа спільна.

— Тобто, як спільна? — перебив Прижанич. — Це тут, на Кубані, та з ким же спільна вона?

— А от з тими, що дожидаються Червоної Армії... А такі є, що дожидаються... Коли б їх не було, то хіба не піднялася б тепер Кубань, як один чоловік? Еге, давним би давно... А от мовчить же... певно, чекає...

— Не чекає, а втомилася, — виправив Прижанич. — Змучили її... От перепочине, тоді...

І він, не докінчуючи своєї думки, тільки хитнув головою, даючи зрозуміти, що «тоді» скоїться щось надзвичайне.

З віконця висунулася Ганна Євлампіївна.

— Надь!.. Ішла б, уже ж пізно, — окликнула вона.

— Зараз, зараз іду, мамо... Ви що ж, — обернулася вона до сперечальників, — ви говоріть далі, вона нічого... підожде...

Але спір, що вже раз припинився, більш не відновлювався.

— Мабуть, і справді, трохи пізно, — труснув Прижанич лівим рукавом і поглянув на малюсінкий гарний ручний годинник. — А як же ви додому? — звернувся він до Віктора. — У вас дозвіл?

— Ніякого, — усміхнувся той, — я тут поряд... приятель...

— Хто такий?

Віктор звів на нього очі і враз від цього запитання насторожився, почувши щось недобре.

— Приятель. Та ви не знаєте...

— Ну, я пішла, на все добре! — промовила Надя і першому подала руку Прижаничеві.

— Ви через що не заходите, Колю?

— Та я ж нещодавно був, лише чотири дні...

— А ви частіше... чого там...

І квапливо потиснувши йому руку, вона прощалася довго з Віктором... Прижанича струснула образа:

«Зі мною попрощалася, немов здихатися тільки хотіла... І слова, як на вітер, кинула, а з ним?..»

Надя не випускала з своєї руки Вікторову руку, дивилася йому в очі, говорила щось, тільки їм відоме:

— Годині о п'ятій, добре? — і, хитнувши головою, зникла в хвіртці.

Прижанич мовчки попрощався з Климовим і пішов у напрямі до Красної. А Віктор, зачекавши, поки він зникне, відчинив хвіртку і через двір, як це він не раз робив вчорами, вийшов садом на сусідню вулицю, де на квартирі у Єремеевих от уже тиждень як оселився під чужим прізвиськом Пашук.

Підкрався Віктор до віконця, стукнув тричі підряд і тричі тихше, з перервами, умовний знак, на який Пашук відчиняв двері, не питаючись.

— Де це ти, волоцюго, тиняєшся? — зустрів він Віктора. — А Паценко шукає... Зараз-таки лети... Він у Караєва мусить бути... Чекає тебе неодмінно і пропуск залишив. На!

Пашук подав Вікторові пропуск, здобутий у штабі через Володимира, і прямо з коридора повернув Климова за плечі назад до виходу.

Коли Віктор добувся на Дубинку, він справді застав Паценка у Караєва:

— Збирайся! — зустрів його Паценко. — Сьогодні ж до Кримської... Я дістав відомості, що будемо брати за два дні... Відвези весь матеріал, тут у мене все відзначено докладно, як будемо діяти в самому місті. А втім, навряд чи затримаються: мабуть, по раді судячи, самі подадуться... Але про всякий випадок вези, решту розповіси... О-пів на дванадцяту йде транспорт в тому напрямі... Ти поки що з ним... Володимир теж іде; от він тобі і документи... а там домовитесь на зупинці... Ну, гайда!..

За хвилину Віктор знову був на вулиці, простуючи вказаним шляхом.

V. ОБШУК

Другого дня в домі Кудрявцевих скоїлось щось зовсім неймовірне. Коли Ганна Євлампіївна поралася коло печі з обідом, очікуючи «Петрушу» з Надею, а Павло, як завжди, відлежувався на дивані, раптом завищала хвіртка, загрюкали гучно по східцях, на ганочку, в коридорі, навстіж розчинили двері, і троє невідомих швидко підскачили до Ганни Євлампіївни:

— Ти хазяйка?

— Я, а чого вам, соколики? — І не розуміючи, вона переводила переляканий погляд з одного обличчя на друге.

— На, дивись, — сунув їй в руку білет височенний хлоп'яга в піддъовці, у волохатій шапці, в ремінцях, з револьвером при боці. Двоє інших — в шинелях, в кубанках — стояли мовчки.

— А я... що ж я... — перевертала вона в руках білет, не знаючи, що з ним робити. — Я от покличу... Павло!.. Павлушо!.. — гукнула сину. — Чогось прийшли, питають...

— О... о... о! — відгукнувся Павло Петрович, не підводячись з дивана.

— Ти йди поглянь, папери либонь, — промовляла вона щось, чого й сама не тямилася, рсзглядаючи маленький білетик, де красувалася фотографічна карточка і зеленіла печатка.

— А... а...а? — незадоволено потягувався Павло, але з дивана все ж таки не підвівся.

— Та ходи-но сюди... Що ти, господи помилуй...

Почулося мляве бурчання Павла і окремі слова, а саме:

— Знову тривога... спокою нема... дихнути не дадуть, як слід...

Нарешті, він з'явився — з опухлим від сну обличчям, мутними очима, босий, в спідній сорочці з підтяжками на плечах, волосся на голові дико скуйовджене. Мовчки і попеременно поглянув він кожному в обличчя.

— Ви до кого?

— Сюди, до вас, — відповіла різко папаха.

— До мене? — вступився в нього Павло.

— Не до вас самого, а до цілого дому... Та ти подивись білет, — обірвав він грубо і смикнув білетик, що тремтів в руках у Ганни Євлампіївни.

Павло взяв папірець з печаткою, зазирнув, зрозумів, з ким має справу, і враз обличчя його зблідло, а губи затремтіли. Він глянув спідлоба на прибулих, промовив:

— Кого ж тут... Нас от вся родина... Зараз батько прийде і Надія... сестра...

В цей час двері відчинилися, і до кімнати увійшов офіцер. Не вітаючись ні до кого, він звернувся до папахи:

— Негайно зробити обшук... пильний... та всіх затримувати, хто нагодиться!

Закликали ще двох солдатів з двору— там стояло чоловік п'ять-шість, — і почалося... Ганна Євлампіївна так розгубилася, що забула про свою піч, про обід, і на кухні коїлося у неї щось неймовірне: з припічка упав горщик, розбився, і розлитий суп струмочками тік до кімнат; занавіска, що висіла коло самої за-слінки, якось попала краєм у піч і затлілася — дим і сморід заповнили весь будинок, і ніхто не знав, звідки цей дим, та й не до диму тут було. Ганна Євлампіївна, сама не своя, підводила незнайомців то до скринь, то до шафи, до різних вузликів і беспорядно, немов у чомусь виправдуючись, летітала:

— Придане... тридцять років лежить... тільки на великдень та на різдво...

— Добре, стара, не лепечи, без тебе знаємо, де що шукати, — відповів їй той, що розкидав скриню з приданим — хлопчина років тридцяти, смуглявий, чорноокий, з хитрим циганським виразом обличчя. Підійшов від стола і другий агент: низький на зріст, широкоплечий, з п'яними, водянистими очима, без двох передніх зубів.

— Скиглиць? — хитнув він головою в напрямі Ганни Євлампіївни.

— А, нехай поскиглиць, перестане, — осміхнувся циган, розкидаючи речі з скрині.

В цей час хлоп'яга в папасі, що був у них, мабуть, за старшого, копався за образами, викидаючи звідти якісь вузлики, перев'язані пучки «святих» церковних свічок, різні папірці й ганчірочки, що зберігались там у Ганни Євлампіївни з давніх давен.

— Ач, понанихали, — примовляв він, переглядаючи нашвидку все це старе, запилене манаття.

— Глянь, чого-чого немає!

— А тут, тітко, що? — гукнули вони Ганні Євлампіївні, показуючи на замкнуту шафку під кіютами.

— І нічого тут... — залепетала Ганна Євлампіївна... — нічого, далєбі, нічого, сама вода свята...

І тільки-но вимовила, залилася сльозами; брудним фартухом розмазувала їх по обличчю, крізь ридання примовляла:

— Сама вода... Сама свята... Іконку он кинули... — нахилилась вона і підбрала маленький образок, скинутий з стіни.

— Ну, ну, потім збереш, — грізно гарикнула папаха. — Ач, розревілася... Відчиняй шафу!..

— Та, далєбі, тут...

— Відчиняй, чорт! Розламаю!

Ганна Євлампіївна квапливо вийняла з шкатулочки низку ключів і відчинила заповітну шафку, де зберігалися в неї різні

святі водиці, малюсінський медальйон з волосинкою святого старця, баночки з піском чудодійним з Оптинії пустині, різні ложечки й хрестики від Тройце-Сергія — чимало, отже, різних дрібниць, до яких торкалася вона, як до святині, з побожністю, не інакше, як з молитвою і трепетом, та й то дуже рідко, у випадкових випадках життя. І тепер ця чужа, лиха людина, з волохатими брудними руками, викидає одну за одною найдорожчі священні дрібниці, що вона їх так дбайливо зберігала. Ганна Євлампіївна не могла далі витерпіти, смертельно зблідла, довго трусилася гарячковим дрожем і, як стояла, так і впала навznak, серед спідниць, вузликів, картин, чайників, святих дрібничок із шафки...

— Нічого, відлежитья, — прохрипіла папаха, продовжуючи свою роботу.

Павло кинувся був до кухні за водою.

— Ей, куди? — спинив його беззубий.

— Води... води їй треба, — показав він на непритомну матір.

— Нічого, полежитьь...

— Як полежитьь? Я їй води зараз...

— Не йди, кажу, чи не чуєш? От закінчу, разом сходимо, — і він продовжував викидати речі з маленької скрині, накидавши цілий ворох і чомусь відкладаючи інші набік. Циган підштовхнув його, хитро усміхнувся, показуючи на Павла, і зараз же хитнув у напрямі до кухні:

— Іди вже, іди...

Беззубий, мабуть, зрозумів одразу, на що натякав йому циган.

— Ану, по воду, — звернувся він до Павла.

І коли вони вийшли до кухні, циган похапцем почав обривати з кофточки золоті брошки, потім вихопив із споду дві коробочки, розкрив, глянув, осміхнувся і все це швидко запхав у кишеню. Папаха копалася вже в шкатулочках, витрушувала залишки з священної шафки; вона теж оглядалася пильно і теж щось розпихала по карманах.

Ганну Євлампіївну довго не щастило привести до притомності, а коли опритомніла, така в усьому тілі була слабкість, що не могла встояти, і Павло поклав її на диван. Чи то дримала у знеможі, чи то заснула, лежала нерухомо, ні слова не говорила, не озивалася... Підвелася тільки тоді, коли в розпалі погрому прийшли одне за одним Надя і Петро Ілліч.

Надя догадалася швидко, в чому річ, — на цю тему з Віктором вони розмовляли не раз. Не промовивши ні слова, хотіла проскочити до себе в кімнату. Але її затримали і залишили тут-таки, де розкидали шафи й скрині. Вона притулилася до дверей, нервово посмикувала кінці носової хустки, переступала

з ноги на ногу і палаючими, блискучими очима стежила, як ці незнайомі люди розкидають усе, що протягом довгих днів укладала, пересипала, обгортала й ув'язувала сердешна Ганна Євлампіївна. А старий, скоро тільки увійшов, так і остовпів.

«Злоді!» — вирішив він про себе й закричав би, якби Павло не приклав пальця до губ і не дав йому знати, щоб мовчав. Тільки тоді зрозумів старий, що скоїлося щось виняткове.

— Це жахливо... Що це?! Господи... Господи... — шепотів він, важко обм'якнувши в кріслі і нервово похитуючи головою в різні боки. — Та за що це?.. — раптом спитав він і, підвівшись з крісла, крекчучи й охкаючи, підступив до сищиків.

— Наказано, — відрубала папаха, — от і робимо. А ти сиди, старий, не мели зайвого...

— Та шукаєте чого? — роздратовано спитав Петро Ілліч.

— Що потрапить, — урезонював його беззубий, перекидаючи з руки на руку й витрушуючи перед собою кофточки, спідниці, хусточки.

— Та, господи, що ж це таке?! — крізь сльози зітхав Петро Ілліч, знову безсило падаючи в крісло.

Коли тут все було перерито, пішли в кімнату Наді. І так само, як поралися вони з спідницями Ганни Євлампіївни, розправлялися тепер з листами, книгами, записними книжечками: все це переглядали, сяк-так і нашвидку перечитували, гидко осміхалися, знайшовши яку-небудь інтимність в листуванні. Але все це було не те, чого шукали контррозвідники. Бажане не траплялося. Глибоко вражена, Надя притулилася до підвіконника, поглядала звідти зляканими, розгубленими очима.

І так їй зробилося гірко, що мало не розридалася, а потім враз опустилася вся, ослабнула, навіть перестала відчувати той гострий біль і стояла, немов у забутті, бачила і не бачила, як одну по одній висували шухляди — і в стіні, і в столі, як звідти викидали пачки найдорожчих для неї живих документів, і як їх, неначе перекупка яйця на базарі, спочатку розглядали проти світла, певно, не довіряючи тому, що в конверті не один, а два, не два, а три аркушики. Потім вихоплювали листа, роздираючи конверта, що вона його так зберігала, і відкидаючи його в мотлох, а листа швидко перегортали в руках і, коли він був прочитаний, то ставав в очах Наді слизьким, огидним... Операція відбувалася в мовчанні. В кімнаті, крім беззубого й цигана, була тільки Надя; батьки залишилися біля скринь і тепер, під охороною папахи, повзали там по підлозі, із слизьми на очах збирали розкидані речі, стягали їх докупі. Повзуть-повзуть назустріч одне одному, зштовхнуться, поглянуть в очі, — і сльози закапають, потечуть по зморшках... Павло, так само як і Надя раніш, хотів податися до себе, але його, як і Надю, за-

тримали: випустили його лише тоді, коли було вивернуто нутром навиворіт всю маленьку Надину кімнатку. Обидва сищики перейшли до Павла, а Надя так і залишилася, затерпнувши біля вікна — нерухома, закостеніла.

Нічого небезпечного не знайшли і в Павла. Ставало ясно навіть агентам, що весь обшук проходить марно або з помилки, або з свідомо неправдивого доносу. Але для того, щоб все проробити за формою, — підняли в підлозі кілька мостин, зазирали й туди — під підлогою також було «місце святе» — ніяких підозрінь. Залізли на горище, обмацували там комин, навіть виймали наздогад цеглини, потім копірсалися в піску, зазирали за всі бантини — нема нічого, порожньо кругом!

Хлоп'яга в папасі сів до стола, склав протокол, дав прочитати циганові і беззубому; втрюх підписалися. Начебто все було закінчено. Здавалося, тепер, після такого тривалого і невдалого обшуку, можна їм було податися ні з чим, але сищики навіть не збирались рушати, почали пошепки перемовлятися між собою.

Засада!

Але й засада не дала ніяких наслідків, вийшов навіть кур'юз: сусідка Пелагія Львівна Ниточкина забігла спитати, чи не перелетіла сюди у двір через огорожу ряба чубата курка. І скоро тільки ввійшла у хвіртку, її зараз же затримали й припровадили до кімнати, де сиділа папаха. Той вчинив їй допит: звідки походить, чи давно знайома з родиною Кудрявцевих, чи часто у них бувала, навіщо прийшла тепер і таке інше, і таке інше. На знавіснілу від страху Пелагію Львівну було дивитись і сумно й смішно: відповідала вона не до ладу, запитань наполовину не дослухувала, наполовину зовсім не розуміла, тому що не могла ніяк зрозуміти — навіщо їй кому були потрібні ці відомості. Протримали Ниточкину до пізнього вечора, поки не прийшов знову той офіцер, що давав наказ про обшук: він після нового допиту звільнив змучену Пелагію Львівну.

Знайти дещо у Кудрявцевих, цілком імовірно, і могли б. У Наді в записній книжці, серед різних заміток про Достоевського, про кохання, про статевий потяг — були записані й ті міркування, які Климов висловлював їй в особистих розмовах або розвивав на зборах гуртка. Але все це сищики проминули, нашвидку проглядаючи написане і вишукуючи, мабуть, саме ті місця, де говорилося б про кохання, про стосунки Наді до близьких їй людей. А до того ж, дивлячись на неї, наївну, юну, певно, не припускали, що тут може приховуватись якийсь «ворог», що у Наді можуть бути якісь «справи». На цей вечір гурток збирати не передбачали, і коли Надя говорила напередодні Вікторові: «годині о п'ятій...», то йшлося про умовлену прогулянку на берег Кубані. У Наді нічого не знайшли ще й тому, що, за порадою Віктора, ніколи й нічого в квартирі у Кудряв-

цевих ті, хто збирався, не залишали. Книжки, які могли б пошкодити справі, приносив і забирав з собою сам Віктор або ховав за пазуху Чудров. Але заняття провадилися, правда, не тільки за цими книжками. Віктор любив і такий спосіб: візьме якусь поганеньку білу брошурку, прочитає, а потім і почне пояснювати, в чому її безпідставність, слабкість та шкода. Ті, хто слухав, звичайно його думки відмічали й записували в книжечки чи на аркуші паперу і по цих записках розбиралися дома, а вже на наступних зборах з цього кола питань розгорялися різносторонні гарячі сперечання. Сьогодні з членів гуртка ніхто не приходив. Не прийшов і Віктор. Найбільше побоювалася Надя, що він, не знайшовши її в умовленому місці, прийде сюди. Тоді... Вона не знала, що станеться «тоді», але здригалася на саму лише думку, що Віктор може потрапити «ім» в лабеті. Хоч жодного разу не казав він їй про свою приналежність до підпільної організації, не казав, що він більшовик, але давно вже зрозуміла, відчула вразлива Надя, що Віктор щось не договорує, що, незважаючи на свою, здавалося б, цілковиту відвертість з нею, він залишає щось «про себе», не розповідає їй. У цих думках її не стільки укріпляли заняття Віктора з гуртком, скільки розмови їх, довгі розмови віч-на-віч, коли ходили вони по провулках або берегом Кубані. І надто, коли починав Віктор розповідати їй про ось ті прокламації, листівки, відозви, що кожного ранку розвішуються на парканах Краснодар: він говорив, як, мабуть, важко все це виконувати, ховатися, що-секунди чекати, що застукують, і все ж таки вперто робити, робити, робити свою справу! В ці хвилини здавалося Наді, що він розповідає про себе, що він сам зв'язаний з такою організацією і з такою справою. Але не розпитувала його. А Климов сам ніколи про це не говорив. І тепер Надя відчувала, що не минути лиха йому, коли потрапить до рук засади. Але Віктор не йшов. І рада вона була з того, що не приходив, і водночас хотілося бачити його: в цю гірку хвилину було б так хороше з ним поговорити!

«Ні, ні, не треба, хай краще не треба сьогодні!» — подумала вона.

На цих думках спинив її чийсь гучний голос, що доносився з спальні батьків. Це офіцер допитував Пелагію Львівну.

— Часто ходиш?

— Де там часто, — заквапилась стара, — коли ж там? Ти й на базар, ти й...

— Годі базікати, відповідай до діла, — обривав її офіцер і, побачивши Надю, що увійшла, втупився очима, похитливо обшарив голову, груди, весь стан до ніг, позирнув у вічі.

— А ви... ви теж тутешня?

— Дочка, — з кутка відповів за Надю Петро Ілліч. Помітив

старий той погляд офіцерів, що спинився на Наді, і хотів тепер одного — щоб пішла вона швидше...

— От ви й будете у нас за свідка, хе-хе-хе... Свідчитимете, як все було...

— Та пусти ж, ваше благородіє, — заблагала Пелагія Львівна, — їй-бо, пусти швидше!

— Стара! — гримнув офіцер.

Та враз знітилася, стихла.

— Вам відома ця особа? — звернувся він з посмішечкою до Наді й витріщив під рудими рідкими вусиками ряд потворних напівзгнилих зубів. Сині очіці замаслилися, зіщулилися, розплився ще ширше великий рихлий ніс... Все обличчя різко змінилося від цієї усмішки, зробилося хижим і жорстоким, як у шуліки.

— Та це ж сусідка, Пелагія Львівна, — тихо відповіла Надя. Сказала і так поглянула офіцерові у вічі, що він перестав усмігатися.

— А чого вона до вас швендяє... од... ця сусідонька?

— Не знаю, спитайте, певно, справа є.

— Справа?... — Гм... — він хвацько покрутив вуса, закинув голову, спитав: — А як ви гадаєте, яка у неї може бути справа?

— Та я ж тобі, ваше благородіє, казала, що курка у мене... чубата... — заблагала знов Пелагія Львівна.

Офіцер гримнув:

— Ти замовчиш, карга? Кого я питаю?

Пелагія Львівна зігнулася, зникла в хустці.

— Ну? — втупився він в Надю.

— Не знаю...

— Так, гм... так... не знаєте?

І знову покрутив тарганячі вусики.

— Ну, добре, не лиха я людина. Іди, стара, та більше щоб кури у тебе через паркан не літали, чуєш?

— Чую, батечку, чую, все зрозуміла... все... голубе, все, — примовляла ідучи Пелагія Львівна, поспішаючи до дверей і побоюючись, щоб не затримали знов.

— Протокол готовий? — звернувся офіцер до папахи.

— Так точно! — подав той списаний папір.

— Все перевірили?

— Так точно, й дуже уважно.

— І у них? — скосив офіцер на Надю зіщулені масляні очіці. — А втім, я ще сам перевірю!

— І у них, так точно...

Підвівся, гидко усміхнувся і попрямував до Наді в кімнату.

— Залишіться тут, я сам, — обернувся до сищиків, які подалися були теж слідом за ним.

І Надя хотіла залишитися, але як же це... як пустити його самого до тієї кімнати, як йому все довірити?

«А втім, чи не однаково — буду я чи ні? Він же все зробить, що схоче. Ну, що я можу сказати йому?»

— Тато, покажи ти, — звернулася вона до батька.

Старий раптом стрепенувся, класпітливо залепетав:

— Так, так... я зараз... я все покажу... А ти тут... а ти тут...

— Ні, ви сидіть, — наказав офіцер. — Я хочу з самою госпоподаркою... Ви самі мені все показуватимете... Самі... А тато потім...

— Та не хочу я! — скрикнула Надя.

— Як це «не хочу»? — зиркнув на неї офіцер.

— Не хочу! Не буду я, от що! Не буду, не буду!!!

— Надю... Не можна цього, — втрутився Павло. — Не можна... Зараз ти мусиш, коли тобі кажуть... Розумієш?... Ну, заспокойся, чого ти?

Було так важко від своєї цілковитої безпорадності, так було прикро, що одну мить Надя ледве не розридалася, але раптом, не промовивши ні слова, вона швидко, випереджаючи офіцера, пройшла до своєї кімнати.

— Що вам потрібно? — спитала вона, і голос забринів погрозою. — Що вам ще потрібно? — Вони ж трусили... Все вивернуто... Чого ще?

— А отже, виходить, потрібно, — з удаваним спокоєм відповідав офіцер, нахилиючись до розкиданих, не прибраних з підлоги папірців. — Листування? Звольте листуватися?

— Бачите...

Він взяв одну, другу, третю записки, перебіг очима, поклав на стіл.

— Ви вчитеся? — спитав вкрадливим солоденьким голоском.

— Учусь.

— Де?

— В гімназії...

— Так... Це добре... Це навіть дуже добре... Тільки ви, можна сказати, зовсім даремно зі мною такі різкості! Навіщо вони? І за що вони? Хіба я хоч скільки-небудь винен? Ну, поміркуйте: я офіцер, мені наказали, то як же це я можу не послухатися? І що тут особливого, коли навіть і обшук... От подивимося, — ну, нема нічого, і хвалити бога, так і мине. А чого ж тут гніватися?

Слідлоба він поглянув Наді в обличчя. Вона мовчала, міцно стиснувши зуби.

— Все це звичайна річ, — провадив далі офіцер, переглядаючи листи і книги, — все гаразд... Сьогодні до вас призначили, завтра до мене — і нема тут нічого образливого... А в цій

шухляді що зволите зберігати? — і він показав на ту шухляду, куди Надя похапцем зібрала свої записні книжечки, гадаючи, що обшук не повториться.

— Не відмовте показати, — надвичайно ласкаво промовив офіцер, добираючи найм'якші, ввічливі слова.

— Та беріть, що ж я можу? — безпорадно відповіла Надя. Він витяг один, другий зшиток — почав читати. Перестав церемонитись, разів зо два ледве помітно усміхнувся.

— Так... Так... Гм... Он воно що... З літератури, кажете? — і глузливо подивився Наді в обличчя. — А я бачу, що погана ця література... за таку літературу до тюрми садовлять...

— Про що ви? — спитала Надя, силкуючись надати наївність і невинність своєму запитанню.

— А от про те, що література тут у вас... Пушкін, бачите от, Гончаров і... і Ленін ще... От що...

— А, я знаю, знаю, — хотіла злукавити Надя. — Це я на вулиці... щось чула, проходила й чула... Мене це зацікавило, я прийшла й записала...

— Так... ну, і скільки це разів ви випадково на такі розмови натрапляли?.. Тут мало не кожна сторінка — все про одне... а?

— Та кілька разів...

— Ах, кілька разів, от ви щаслива яка: коли не підете — все на розмову?.. І тут-от я бачу, «К» сказав так, а «Ч» сказав он як. Це, виходить, як же? Це що ж за «К», «Ч», хто вони такі, знайомі ваші?

— Ні... — Надя запнулася, не знаючи, що казати. — Вони не знайомі, а так... я просто взяла для зручності... одного одною буквою позначила, другого іншою... для зручності.

Офіцер раптом підвівся з підлоги і, удавано витягнувшись на весь зріст, крізь зуби процідив:

— Ви знаєте, що я знайшов?

І спинився очікувально. Надя стояла мовчки.

Тоді відрубав повільно, слово по слову:

— Те, що день у день з'являється в листівках! Еге — в підпільних листівках... Що негідники ці вішають по парканах! За що ми їх ловимо!.. Ловимо і... розстрілюємо!!! Зрозуміли ви?

Надя, тремтячи, нерухомо стояла перед офіцером.

— Я... я... не знаю цього, — пролепетала вона.

— Ви дуже добре знаєте! — відрізав офіцер. — І не удавайте з себе дитини, я гратися з вами не маю наміру! Вам загрожує, знаєте, не тюрма — тюрма що, тюрми мало, — вам загрожує, як і *цим*... розстріл... Еге: о... ста... точ... ний роз... с... стрілл!!!

І, швидко підступивши впритул, ухопив Надю за руку. Вона,

мов загіпнотизована, навіть і руки не відсмикнула, не могла всього збагнути.

— Я... що ж я... — прошепотіли білі губи. Вона сама не розуміла, що каже. Захолонуло, упало все, обірвалося всередині. Розсипалися думки, занімів язик, тільки тремтіло щось в гортані.

— І я ще кажу, — продовжував офіцер, задихаючись, тим-таки ледве чутним шепотом, — ви у мене в руках! Я можу зробити з вами, що забажаю: і потаїти можу і виказати можу... То слухайте: я вам залишу життя, я збережу... я нічого не скажу про те, що тут знайшов, життя збережу... але... але... ви будете моєю... Ну?!

Одну мить в глибокому мовчанні чекав він відповіді.

Вона, здавалось, не зрозуміла того, що почула. І офіцер, залишивши Надину руку, раптом обійняв талію, потягнувся губами до губ...

Вмить вона все збагнула. Рвонулася геть, відскочила, мов кішка, і, нервово змахнувши рукою, ударила дзвінко офіцера в обличчя.

— Мерзотник! — скрикнула вона і кинулася прожогом з кімнати. Добігла до ліжка і ридуючи впала ницьма, трусилася всім тілом від нервового дрожу...

Не розуміючи, що сталося, Петро Ілліч із старою, та й Павло думали, що від хвилювань сьгоднішнього дня вона вже просто не могла більше витерпіти й рознервувалася. Вони миттю побігли по воду, по рушник. Почали заспокоювати.

Двері прочинилися — із скривленим від злоби, з розчервонілим обличчям з'явився офіцер.

— Заберіть цю дівчину до підвалу! — скомандував він солдатам. — Документи всі я сам візьму... Марш!..

Зчинилася метушня: Надя все ще схлипувала і тремтіла всім тілом; Ганні Євламніївні стало недобре, вона впала на руки Петра Ілліча, та й сам старий ледве стояв на ногах, без кровинки на обличчі, втративши рештки думок; сторопілий до краю, він тільки примовляв:

— Господи... господи... Що ж це?.. Господи!

А Павло, білий, як папір, умовляв сищиків:

— Та заждіть... хоч опритомніти дайте... Куди вона піде...

Це ж безсердечно...

— Ну, живо! — скомандував офіцер, і беззубий з циганом, підхопивши під руки непритомну Надю, поволокли на вулицю.

— На моїй відвези, потім приїдеш! — крикнув офіцер услід.

Надю посадили на прольотку, повезли.

В будинку Кудрявцевих тієї ночі не спав ніхто. Ганна Євламніївна не підводилася: вона весь час була в напівзабутті. Петро Ілліч стогнав і плакав коло старої. Павло ходив мовчки й по-

нуро. Так буває, коли в домі небіжчик. Жах пройняв усіх. Старі розгубилися, зробилися беспорядні, як малі діти, здригалися від кожного шурхоту.

Глупа ніч. Тиша. Павло пройде серед розкиданих на підлозі речей з «приданого» старих. Або заплаче крізь дрімоту Ганна Євлампіївна. Або враз зітхне глибоко, застогне Петро Ілліч і заголосить:

— Господи, господи, що це?

Надю відвезли до підвалу епархіального училища. Тут підвали вважалися найнадійнішими, охороняли їх юнкери. Народу було напхано там видимо-невидимо. Спочатку чоловіків і жінок садовили до різних камер, а коли виявилось, що всі місця «зайняті», гнали гуртом, не розбираючи, хто куди потрапить. До такої загальної камери вкинули й Надю. Її під руки звели по сходах, — стояти вона ще не мала сили. І тільки-но підвели до дверей, виіхнули, а циган крикнув в'язням:

— Ей, шпана, товариші!.. Ось вам ще дівку!..

І зареготав.

Ніхто йому не відповів, — в'язні мовчали. Вони з цікавістю розглядали нового товариша і, коли довідались, що Надя недужа, відвели її в дальній куток, підняли двох, що лежали простягнувшись, і на їхнє місце обережно її поклали.

— Води б їй треба дати, — промовив хтось.

— Не дадуть...

— Як не дадуть? Вимагати треба!

— Вимагай, — однаково не дадуть...

— Спробуємо...

І той, що говорив, підійшовши до дверей, тихо постукав. До нього ніхто не озвався. Він голосніше — мовчання. Тоді щосили почав він молотити по дверях кулаком. Почувся хрипкий окрик:

— Чого стукаєш, сволото?

— Води треба дати, тут хвора...

— Іди ти...

— Дай води, кажу! — не вгамовувався в'язень.

— Дай води, дай води!! — кричали ще три-чотири чоловіки, і, наблизившись до дверей, всі затарабанили кулаками.

— Припиніть... сволото!! — закричав охоронник за дверима.

— Дай води!!!

І раптом пролунав постріл.

Куля пробила двері трохи вище їх голів.

— Сволота!! — ричав розлючений охоронник.. — Я дам бунтувати!! Заспокою!.. Пад... люки!!

Але в'язні не думали заспокоїтися. Зчинився неймовірний крик, протести, лайка, прокляття. До дверей на постріл, мабуть, прибіг хтось з начальства.

— В чому річ? — спитали там.

— Води сюди!.. І заборонити стріляти!

Води скоро принесли, і той самий, хто перший почав тарбанити в двері, підносив Наді по вінця наповнений куваль.

Вона вже сиділа на підлозі: крики, а головню — постріл, привели її до пам'яті.

— Що це було?

Її з'ясували.

— Води не дають... Вам води треба було дати... погано себе почували... а вони не дають...

— А стріляв хто ж?

— Це звідти... з-за дверей... щоб не просили...

— І все це... заради мене? — питала й дивувалася Надя. Дивилася на цього-от смуглявого рябого сусіду, що підніс її воду, й думала:

«Хто ж він? Ну, і хто я йому, зовсім чужа? А він же життям ризикував... могли вбити... І чому це вони якісь всі тут одностайні... А мене, мов рідну... навіть місце звільнили... Поклали... І води принесли...»

З одного обличчя на друге переводила Надя захоплений, вражений погляд, і здавалось їй, що обличчя ці якісь особливі, що й дивляться вони по-особливому і говорять... Це зовсім-зовсім інші, нові люди... Таких вона ще не знала. От хіба Климов лише. Так, він, мабуть, дуже подібний до них...

І, притулившись до стіни, ковтнула двічі-тричі з куваль, потім поставила його, замислилася... Думки з'являлися невиразні, вона ні на чому не могла спинитися. Не було ні тяжкості, ні страху, — тільки гнітив спогад про батьків... Вона в цьому новому середовищі й зовсім новій обстановці відчувала себе напрочуд легко й розуміла, що марно в житті її це виробування не мине, що віднині починається для неї якась нова життява смуга, — надовго вона чи ненадовго, не знає, але цей день розсікає межею на дві половини все її життя... І завмирало серце, чекаючи жаданих вчинків і дій, зовсім, зовсім не схожих на ті, що оточували її досі... Це будуть нові діла, продовження тих нових слів, які вперше почула від Віктора. Де він тепер? І що з ним станеться, коли прийде і від старих довідається, що Надю забрали... «Він, може, піде розшукувати? І його, можливо, допустять сюди... Ми побачимося... Ні, ні, як же це, хіба сюди можна кого допускати?»

— Кудрявцева! — вигукнув хтось крізь двері.

Надя завмерла, не могла збагнути, хто б це міг окликати й знати її тут, в підвалі.

— Тут Кудрявцева? — спитали знову.

— Я тут, — озвалася Надя.

— Виходь. Підеш на допит.

Надю привели нагору, і якась незнайома особа, розсівшись

за столом у напівтемній прокуреній кімнаті, ставила їй безліч різних запитань:

— Прізвище?

Вона говорила.

— Ім'я, по батькові?

Говорила.

— Де живете, чим займаєтесь, чим батьки займались, що робила до 1917 і після, чи була під судом, і за що, до якої належите партії, кому співчуваєте, як опинилися в кімнаті записки про більшовиків, хто такі «К» і «Ч» і т. д. і т. д.

Надя говорила йому, як і офіцерові, що записала в книжку тільки те, що чула на вулиці, а про Віктора й Чудрова не згадала жодного слова.

Тільки на пряме запитання, що так здивувало Надю, чи знає вона Климова? — Надя відповіла, що знає, і розповіла, як познайомилася і як потім кілька разів випадково вони зустрічались на вулиці протягом останнього часу. Поки говорила, той, що допитував, записував її зізнання, а коли закінчив допит, дав Наді прочитати, примусив її під усім цим підписатися. І коли вже Надю відвели назад до підвалу — з-за ширми вийшов офіцер, що робив обшук: він під час допиту був схований там і хотів перевірити — чи те буде показувати Надя, що вона говорила йому у себе в кімнаті. До того ж він ще побоювався, що вона в його присутності зопалу може розповісти про ляпаса, а цього сорому боявся понад усе і тому визнав за краще висидіти за ширмою добрих півтори години.

— Те саме бреше, погань, що й брехала, — в'яло зронив він слідчому.

— Прощупаємо, може-таки розкриється, — осміхнувся той гидкою усмішкою.

— Дівчатко, скажу вам, н-ну! — і офіцер прищокнувся, приклавши палець до губ.

— Поділяю... співчутливо п... п... поділяю: товариць хоч куди! — підсмігнув, підводячись, слідчий.

Побрязкуючи шпорами, вони вийшли в коридор.

Вже пізнім вечором до камери вштовхнули ще трьох незнайомців. Надя довідалася з розмов, що десь і хтось «провалився», що вже був у місті зовсім готовий штаб Червоної гвардії і все місто було розбито на дільниці. Щось недобре трапилося в якійсь підпільній друкарні, і той, кого заарештували в друкарні, ніби виявив себе слабким на витримку, не зніс тортур і виказав деяких із своїх товаришів... У цьому новому світі, серед нових людей, вона почувала себе, як мала дитина.

«Вони всі, — думала Надя, — щось там робили, до чогось готувалися... У кожного була своя велика турбота, і кожен її утоляв, працював, ризикував, а я — я що зробила?»

І їй ставало совісно за те, що нічого вона досі не вдіяла, що тільки слухала гарні слова, але до діла — до діла не бра-лася...

На ранок викликали з камери шість чоловік, кудись повели. Більше вони не поверталися. Потім ще... А ввечері відібрали партію чоловік з дванадцять: зробили перекличку і одного по одному пропустили крізь стрій солдат, що стояли в коридорі... Надя спочатку не зрозуміла, чому вони ідуть так глибоко стри-вожені й зажурені, чому їм так міцно на прощання стискають руки, навіть обіймають, інші цілують міцно-міцно, — так ці-лують тільки перед тривалою розлукою...

Прощалися і з нею, і вона потискала руки.

— В розход!

Тільки тепер вона довідалася, що означає це страшне слово «в розход».

І коли потискала руку тому, хто йшов, неначе разом з ним відривався шматочок її власного серця.

Надвечір цього дня рух по коридору якимось особливо пожва-вішав, — він не припинявся цілу ніч, — одних виводили, інших приводили, — і все це поспіхом, мало не бігцем, — тільки й чути було тупотіння по кам'яному коридору та грубі, сороміцькі ок-рики. Не стихав рух і вранці: біганина по коридору не припи-нялася. Поміж в'язнями пронеслася чутка, що в місті щось коїться, що білим, напевно, скоро відступати... Вслухувалися в гарматний гуркіт, і здавалося, що все ближче він, зовсім-зовсім близько. Всіх поїняли нервові передчуття і чекання. Металися по камері туди-сюди, один на одного наштовхувалися, навіть сердилися, навіть сварилися, — нервовість щодалі ста-вала гострішою. Тепер одне: або, відступаючи, всіх в'язнів білі розстріляють, або не встигнуть, не встигнуть... Ах, може, не встигнуть... Може, в місті повстання і повсталі відразу звіль-нять тюрму?!

А гуркіт гарматний чимраз ближчий, чимраз чутніший. Нема сил терпіти... Ставали один одному на плечі, тяглися до ма-люсінького віконця, але що ж можна було побачити на волі крізь такий невеличкий квадратик скла?

— Що там видно, що там?

— Нічого... вартовий...

І знову починали ходити туди-сюди, метатися, мов звірі в клітці. Надя чи не спокійніше за всіх зносила своє ув'язнення в ці останні вирішальні години. Вона не припускала і десятої долі того, що загрозувало їй тепер... На її щастя, того офіцера сьогодні вранці кудись послали з міста, згадувати про Надю було нікому.

— Артилерія виходить, — сказав хтось.

Примовкли. Вслухувалися в брязкіт, гуркіт і виск. Серце

сповнювалося радістю або враз заходилося смертельним болем.

— Жити чи не жити?.. Жити чи не жити?.. — мучило близьке страшне питання.

Ось до дверей підійшли, брязкаючи зброєю, юнкери й офіцери.

— Виходь за списком!!!

«Ох, цей список!!! Фатальний, останній список! Чи є там моє ім'я? Є чи нема? Є? Нема?» — кожен ставив собі болюче запитання.

— Горчак, Бялик, Аступченко, Пащук, Пархоменко, Бондарчук...

Перелічили до останнього, — в списку не було Наді Кудрявцевої. В камері залишилося вісім чоловік...

— Прощайте, товариші, щаслива путь!

— Так, тепер зовсім, зовсім щаслива...

Серйозні, мовчазні, потискуючи руки тим, що залишалися, один по одному зникали з камери...

VI. РОЗВ'ЯЗКА

У місті нервовість зростала з кожною годиною. Місто плуталося в тенетах чуток. Всі говорили, що більшовики близько. Кому слід, готувалися до від'їзду. В раді раз у раз палкі дебати: тікати чи ні, тікати чи ні, коли Червона Армія підійде близько? Станичники-делегати вирішили простіш: змотали вузлики і гайда по станицях! Залишилася в раді сама махрова верхівка, вона вирішила податися з добровольцями.

Події розвивалися з запаморочливою швидкістю. Вже якось рано-вранці, в двадцятих числах лютого, донеслися здалеку перші важкі віддихи гармат. Місто заметушилося.

Місто стало невпізнаним: задріботіло, заспішило, пропало в сполоханій метушні.

Кому несила було чекати, складався заздалегідь, поки не пізно, забирався з міста...

Рада запевняла:

— Панове... панове... ми підемо, панове, але тільки лиш на кілька днів, а там клянемося підняти, збудоражити Кубань, ополчити її на «більшовицькі банди». Не буде Кубань поневоленою! Не буде, не буде Кубань більшовицькою!!!

Так запевняла рада.

Щораз ближча, виразніша гарматна стрілянина; щораз менше надії, що місто встоїть...

І от останньої лютневої, першої березневої ночі по місту заскакали вершники, заторохтіли авто, промчали шалено мо-

тоциклетки... Потім важко, надсадисто поповзла артилерія, і скидалося на те, що везуть не гармати, а якихось велетенських небіжчиків. І дивно було бачити серед цієї процесії, що похмуро відступала, то тут, то там пурхаючі легкі колясочки, а в колясочках вичепурених пань... Вони попискували й повискували, протестували й обурювались, що не дають їм вільно, швидко проїхати, загрожували, що скаржитимуться вельможним своїм чоловікам. Це відступали дружини полковницькі й генеральські, — охороною їм була артилерія. Позаду, замикаючи похід, ескадрон за ескадроном колихалися козацькі полки і вигляд мали пригнічений, зловісно-понурий, як ця чорна похоронна ніч. З вікон будинків, з напівпрочинених воріт і хвірток, визирали цікаві жителі, що прокинулися: поглядали з подивом і новою тривогою на цей раптовий опівнічний рух, розуміючи, що відбувається щось важливе й вирішальне, що воно веде за собою і нові страхи-тривоги і нові випробування.

А похоронна процесія йшла та йшла, вийшла за околиці, за останні міські будинки, доповзла до Енемського мосту. І враз десь зовсім близько затарабанив кулеметний дріб: та... та... та... Коло Енемського мосту знялася шалена метушня: чорвоні наступали.

Збилися в купу повозки, коляски, від страху збожеволілі люди, розгублені коні, міст за хвилину був забитий, мов пробкою закупсрений. Але шабля з нагаєм зробили своє: через десять хвилин розчищеним шляхом відступали на Шенджій козацькі ескадрони... Місто порожніло з одного краю, а з другого входили червоноармійці...

Відбувався якийсь таємничий процес. Місто оновлювалося, наливалося невідомим новим життям. Понура, сердито стояли спорожнілі будинки головних вулиць: біля розчинених навстіж дверей валялися битий посуд, поламані меблі, солома, папір, рогожі, вірьовки, осколки від ящиків і скринь; тут ще недавно поспішно щось збирали, кудись вивозили, дім-сироту залишали порожнім і безлюдним... Дивився він, а разом з ним другий і третій — ціла ця, недавно така гомінка, багато прикрашена вулиця, — дивилися здивовано на нових пришельців. Сердито дивилися порожні бездушні вікна, довгі коридори, навстіж розчинені вікна, розкриті погребі й комірки.

Тхнуло цвіалю, смертю. Було нестерпно нудно, немов тільки що крізь ці розчинені двері і вікна повитаскували небіжчиків, залишили кімнати неприбраними, а добро хазяйське розтягли...

Не було видно сліду людського, не чути було живої мови: де-не-де забилася людина і, мов зацькований звір, виглядає боязко з-поза рогу і чекає заслуженої й неминучої кари. Або до воріт виповзе бабуся — тримає на тарілці хліб-сіль, немов

рада радісінька новим гостям. Стоїть і тремтить, мов стара висохла ганчірка на буйному вітрі: її, стару, вислали саму, а домашні поховалися, зникли, порозбігалися.

— Тебе, бабусю, не займуть — ти стара!

І довго стоїть вона, з витягнутими руками, з простягнутим комусь хлібом-сіллю. Але мимо, мимо мчать люди, не бачать вони стареньку — не до неї, не потрібна нікому!

Вже розповзлася, зникла нічна темінь, — виростав теплий сонячний березневий ранок... Веселі, немов підновлені в ранішніх променах, дивилися широко відкритими очима хатинки робітничих околиць. Піднялися і старі й молоді, висипали на вулиці, знати не знали й знати не хотіли, де тут старші начальники, де рядові бійці: кидалися назустріч вступаючим товаришам, хапали за руки, кидалися на шию, цілували їх, незнайомих, вкраплювалися синіми робітничими блузами в зелений ліс червоноармійських гімназйорок і йшли разом, дружно гуторили, швидкошвидко на ходу квапилися розповісти, що важливе, що треба знати, а ще про своє життя, про свої муки, про довге чекання, про радісну зустріч. І крізь навстіж розчинені вікна, і з дахів, і з парканів — звідусіль неслися вітання червоноармійським полкам, що йшли міцною, чіткою колоною. Перед вікнами, на високих, хтозна-звідки здобутих, жердинах, метялися червоні прапорці — і нові й старі, брудні й розідрані, часто клапоть головної хустини, зношеної дівочої спідниці. І на грудях причеплені червоні стрічечки, — роздобули їх навіть хлопчакки, які-от бісенятами сновигають тепер і гасають стрімголов по рядах тих, що проходять, по юрбах і купках жителів, що стоять біля вікон. Остеронь, вилізши на ящик, щосили кричав робітник:

— Хай живе Червона Армія!

І по вулицях і переулках, близькі захоплюючи далеких, — виносили й гукали юрби щось бурхливе:

— Ура!.. ура!.. ура!..

— Хай живуть червоні артилеристи!!!

І ухнув новий вибух нескінченних вигуків-привітань, що непомітно об'єдналися в священний гімн:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країв!
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів!..

Охопила пісня від старого до малого, — і з дахів і з підвалів співали її молоді задирливо-дзвінкі, співали хрипкі, старі, а там ледве чутні, майже дитячі голоси. Полки гучним співом підхопили гімн і гримнули разом з робітниками.

Ударила музика, заридали, застогнали й полились все далі, глибше і звуки і слова чудової мелодії...

От верхи на коні назустріч військам, що вступали, вилітає Паценко. Він змахає на скаку червоною хусткою, щось кричить, захлинаючись. Але не зрозуміти, не розібрати його слів, — тільки по сльозинках, що блиснули в очах, бачиш, який зворушений він і як хоче він передати свій захват, буйну радість цим мученикам і героям, що так-от спокійно, крок за кроком, рота за ротою йдуть до серця визволеного міста...

Нові й нові, нові роти й батальйони... Густіша стала Червона рать, вища — радість, палкіші — полум'яні промови.

Вечірні сутінки проковтнули і стіни і обличчя людські: чорна п'яма в глухій і тихій камері. За дверима не чути ні біганини, ні окриків, ні лайки. Могильна, глуха тиша. Тільки десь вдалині ледве чути дивний рух: шумить, наростає, спадає, шумить безперервно, мов хвилі далекої гірської річки. Але це не в коридорі, це десь далі, можливо, на дворі... Тюрма принишкла.

Зате на вулиці рух щохвилини чимраз гомінкіший. Виск, свист, форкання коней, скрегіт машин... Вулиця бурхливо неспокійна. Що це з нею сьогодні, цієї чорної-чорної ночі?

І в'язні стиха поміж собою перемовлялися здивовано, раділи і побоювались, не знаючи, звідки цей опівнічний шум і що він несе за собою для них — полонеників підвалу. От наче тихше... Примовкла вулиця. Але не надовго. Звідкись здалеку вже долинали нові звуки: це співали люди.

— Товариші! — вигукнув хтось. — Співають... Там співають...
Що це? Звідки?

Всі схопилися з підлоги — і до дверей. Міцні тюремні двері: не відчиняються. Примовкли. І тихо-тихо заспівали гімн... А там, за вікнами тюрми, співають; і ближче, все ближче хвилі пісень. Вже нема сумніву: величезний натовп підходить до каземату... Он вони з'юрбилися, кричать. Ось вбігають у двір... Ахнув рвучко постріл, — здригнулася камера... Мчать по коридору... Ось уже біля самих дверей — тупіт, крики... Ось і двері зірвали з завіс...

— Чи живі? — гукнув з коридора чийсь знайомий голос. І вражена, скрикнула камера одне тільки заповітне:

— Товариші!

Надя вискочила в коридор: біля палаючого факела стояв Віктор. Вона кинулася до нього і не могла, хвилюючись, вимовити ні слова.

-- Здрастуй, здрастуй, Надя! — потискав їй хтось руку.

Озирнулася — Чудров.

Це він зустрів Віктора, коли той з батальйоном вступав до міста, і разом вони кинулися по місцях ув'язнення.

За ворітьми чекав величезний натовп робітників.

— Ура!.. Ура!.. — залунало з усіх боків, скоро тільки, освічені факелами, вони вийшли на волю.

— Хай живуть звільнені товариші! — вигукнув Чудров.

І новими криками сколихнулася нічна темрява.

При світлі факелів з прапорами йшли по місту юрби робітників, а тишу прорізували сталльні слова:

В царство свободи дорогу

Ми прокладемо собі!

Сутінки блідли. Займалася зоря.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>А. Фурманова. Боець, письменник, більшовик.</i> . . .	3

ЧАПАЄВ

I. Робітничий загін	19
II. Степ	30
III. Уральськ	40
IV. Александров-Гай	48
V. Чапаєв	55
VI. Сломіхінський бій	67
VII. В дорозі	91
VIII. На Колчака	108
IX. Перед боями	116
X. До Бугуруслана	125
XI. На Белебей	149
XII. Далі	175
XIII. Уфа	192
XIV. Визволення Уральська	206
XV. Фінал	213

ЗАКОЛОТ

I. Семиріченським трактом	245
II. У Верному	296
III. Заколот	375

ОПОВІДАННЯ

Червоний десант. <i>Пер. Н. Сергєєва</i>	525
У вісімнадцятому році. <i>Пер. Н. Сергєєва</i>	547
I. Місто	547
II. На Дубинці	552
III. Бал	560
IV. Троє	577
V. Обшук	584
VI. Розв'язка	598

Художній редактор *А. Десянін*
Оформлення художника *Л. Слютовського*
Серійне оформлення *В. Стеценко*
Техредактор *С. Зіскіндер*
Коректор *Г. Яценко*

Д. ФУРМАНОВ. ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(На украинском языке)

БФ 03451. Здано на виробництво 8/VII 1950 р. Підписано до друку 21/VIII 1951 р. Формат паперу 60x92/16. Папер. аркуш. 19. Друк. аркуш. 37,75. + 1 вкл. Обл.-вид. арк. 40,7. В друк. арк. 40480 зн. Зам. 4-1618. Тираж 50000.

Надруковано з матриць виготовлених книжково-журнальною ф-кою, Київ, Воровського, 24 в Обласній поліграфічній ф-ці, Харків, Сумська, 13.

Ціна 15 крб. 45 коп.

95